

University of Groningen

Van de straat naar de staat? GroenLinks 1990-2010

Lucardie, A.P.M.; Voerman, Gerrit

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2010

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Lucardie, A. P. M., & Voerman, G. (editors) (2010). *Van de straat naar de staat? GroenLinks 1990-2010*. Boom. https://www.uitgeverijboom.nl/boeken/geschiedenis/van_de_straat_naar_de_staat_9789461053602/

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Van de straat naar de staat

Paul Lucardie en Gerrit Voerman (redactie)

Van de straat naar de staat

GroenLinks 1990-2010

Boom – Amsterdam

Tenzij anders vermeld zijn de affiches afkomstig van het Documentatiecentrum
Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit, Groningen.

Afbeelding omslag: Utrecht, 19 februari 2010, in de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen
(foto: Bert Spiertz/Hollandse Hoogte).

Omslagontwerp: René van der Vooren, Amsterdam

Zetwerk: Velotekst (B.L. van Popering), Zoetermeer

Druk en afwerking: Wilco, Amersfoort

© 2010 de auteurs

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.

ISBN 978 94 6105 360 2

NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

Inleiding 7

DEEL 1. DE GESCHIEDENIS VAN GROENLINKS

Communisten, pacifistisch-socialisten, radicalen en progressieve christenen. De voorlopers van Groen Links 15

GERRIT VOERMAN

Een fusie in drie bedrijven. De moeizame totstandkoming van Groen Links (1986-1990) 37

GERRIT VOERMAN

Van Groen Links naar GroenLinks. Op zoek naar evenwicht (1990-1994) 63

DIK VERKUIL

GroenLinks was er klaar voor. Triomf en tragedie van Paul Rosenmöller (1994-2002) 87

DIK VERKUIL

Vrijzinnig links. Zin in de toekomst met Femke Halsema (2002-2010) 115

DIK VERKUIL

DEEL 2. DE POLITIEK VAN GROENLINKS: PROGRAMMA'S, LEDEN EN KIEZERS

Van groen en rood naar groen en paars? De programmatische ontwikkeling van GroenLinks 149

PAUL LUCARDIE EN PAUL PENNING

**Meer vertrouwen in de staat dan in de straat? Een vergelijkende analyse
van de opvattingen en achtergronden van de leden van GroenLinks in**

1992, 2002 en 2010 163

PAUL LUCARDIE EN WIJBRANDT VAN SCHUUR

Van radicaal naar normaal? Kiezers van en over GroenLinks 177

HENK VAN DER KOLK

**Verschillend sinds de geboorte. De leden van GroenLinks vergeleken met
leden van andere groene partijen in Europa 201**

WOLFGANG RÜDIG

De toekomst van GroenLinks 217

PAUL LUCARDIE EN GERRIT VOERMAN

Noten 227

NAWERK

Bijlage 257

Afkortingen 261

Personenregister 263

Over de auteurs 267

Inleiding

In november 1995, toen GroenLinks vijf jaar bestond, drukte het partijblad het ‘GroenLinks jubileum cryptogram’ af. De omschrijving voor 5 verticaal luidde: ‘Juiste plaats voor groenlinks (9)’. De oplossing, die in het volgende nummer werd gepubliceerd, was: ‘oppositie’.¹ Ook al had de puzzel een wat jolig karakter, deze opgave doet vermoeden dat de gedachten aan regeringsdeelname van GroenLinks in de jarige partij nog ver weg waren. In 2000, bij haar tweede lustrum, keek de partij er echter heel anders tegenaan. Ter gelegenheid van het jubileum verscheen een boekje met foto’s van Bob Bronshoff onder de titel *Als de Trêveszaal lokt...*² Het was een portret van de Tweede Kamerfractie dat moest uitdragen dat GroenLinks klaar was om regeringsverantwoordelijkheid te nemen. Daarvan moest vooral de buitenwereld worden overtuigd, want binnen de partij bestond er nauwelijks nog twijfel over.³ ‘Onzekerheid is er alleen over de kansen,’ stelde de journalist Toof Brader in zijn bijdrage aan het boekje.⁴ Het zou echter nog tot de zomer van 2010 duren voordat GroenLinks in een kabinetsformatie voor het eerst aan de onderhandelingen meedeelde – overigens zonder dat het door de partij nagestreefde ‘Paars-plus’ kabinet tot stand kwam.

GroenLinks is voortgekomen uit de fusie van de Communistische Partij van Nederland (CPN), de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP), de Politieke Partij Radikalen (PPR) en de Evangelische Volkspartij (EVP). In de vroege ochtend van 19 mei 1989 kwamen deze partijen met elkaar overeen om onder de naam ‘Groen Links’ aan de Tweede Kamerverkiezingen in september van dat jaar deel te nemen en daarna één fractie te vormen. Het nieuwe electorale en parlementaire samenwerkingsverband werd echter nog niet gedragen door één partijorganisatie. Die zou pas volgen op 24 november 1990, toen de nieuwe partijformatie werd opgericht. In de eerste helft van 1991 hieven de CPN, PSP, PPR en EVP zich vervolgens alle op.

Als vertrekpunt van GroenLinks wordt hier de formele oprichting van de nieuwe partijformatie als uitgangspunt genomen, die dus plaatsvond op 24 november 1990. Dat betekent dat de partij in de herfst van 2010 twintig jaar bestaat – een goede aanleiding om aandacht aan haar geschiedenis te besteden. In de afgelopen twee decennia is GroenLinks immers maar karig bedeed met belangstelling uit

wetenschappelijke hoek. De enige studie die tot dusverre aan de partij is gewijd, verscheen in 1999 onder de titel *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politicologisch perspectief*.⁵ Deze vormde in de eerste plaats de neerslag van het politicologisch onderzoek dat vrijwel meteen na de fusie was opgezet door het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) en de vakgroep Sociologie van de Rijksuniversiteit Groningen, met als doel de organisatorische samensmelting van GroenLinks en het reilen en zeilen van de verschillende ‘bloedgroepen’ te volgen. De verwachte sociologische en ideologische homogenisering van GroenLinks – die zich al aftekende bij de vier moederpartijen – werd aan de hand van een aantal enquêtes onder congresafgevaardigden en de leden van GroenLinks in beeld gebracht. Bij deze publicatie is het gebleven. Journalisten volgden GroenLinks uiteraard en schreven over haar, maar vanuit de wetenschap was er voor de partij weinig interesse. In 2010 is het dan ook hoog tijd voor een nieuwe analyse van de ontwikkeling van GroenLinks, ook al omdat zij reeds geruime tijd solliciteert naar regeringsverantwoordelijkheid.

Dat GroenLinks de oppositiebanken aanvankelijk als haar natuurlijke habitat beschouwde, zoals uit de cryptogramomschrijving blijkt, was niet zo verwonderlijk. Per slot van rekening hadden de partijen die in 1990 in GroenLinks waren opgegaan, zich altijd sterk op de buitenparlementaire actie gericht en hadden zij nagenoeg geen ervaring met het landsbestuur. Toen de CPN, PSP, PPR en EVP zich in de eerste helft van 1991 stuk voor stuk ophieven, hadden zij bij elkaar genomen zo’n honderdvijftig jaar bestaan.⁶ Niet meer dan vier jaar daarvan had slechts één van dit viertal deel uitgemaakt van de regering: de PPR, in het kabinet-Den Uyl (van 1973 tot 1977). Wanneer dat mogelijk was, leverden de CPN en de PPR – en zeer incidenteel ook de PSP – wel wethouders en een enkele keer zelfs een gedeputeerde, maar verder reikte hun bestuurlijke deelname niet. Gezien deze voorgeschiedenis kan gesteld worden dat het regeren GroenLinks niet echt in het bloed zat. Desalniettemin zou de partij zich wel in die richting ontwikkelen: geleidelijk aan verlegde zij haar aandacht van de buitenparlementaire actie naar bestuursverantwoordelijkheid. Na verloop van tijd kwam de Trêveszaal zelfs in beeld – de vergaderzaal in het Binnenhof-complex waar de ministerraad wekelijks vergadert.

Deze verschuiving ‘van de straat naar de staat’ staat in deze bundel centraal. Op welke wijze veranderde GroenLinks van een partij die de oppositie als haar ‘juiste plaats’ zag in een partij die het dragen van regeringsverantwoordelijkheid nastreeft? Hoe verliep deze evolutie in ideologisch en programmatisch opzicht? Is GroenLinks daarbij in de ogen van de kiezers meer naar het politieke midden opgeschoven? Wat vonden de leden van de inhoudelijke en strategische koersverlegging? En hoe staat GroenLinks in het spectrum van de groene partijen in Europa? In de verschillende bijdragen in dit boek worden antwoorden gezocht op deze vragen.

De bundel valt uiteen in twee delen. In het eerste deel wordt de (voor)geschiedenis van GroenLinks uit de doeken gedaan. De historicus Gerrit Voerman schetst de lange aanloop naar de nieuwe partijformatie.⁷ Na een introductie van de CPN, PSP, PPR en EVP geeft hij weer hoe deze ‘klein-linkse’ partijen – zoals zij vaak tot

hun ongenoegen werden aangeduid – door electoraal verlies en ideologische aanpassingen in de eerste helft van de jaren tachtig langzaam maar zeker op elkaar aangewezen raakten. Na de zware nederlaag bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 kwam het fusieproces moeizaam op gang, waarbij voorstanders enige kunstgrepen toepasten om hun opponenten voor het blok te zetten. In 1989 kwam de landelijke samenwerking bij de Tweede Kamerverkiezingen tot stand; in november 1990 werd, zoals hierboven al vermeld, GroenLinks als partij opgericht.

De historicus Dik Verkuil beschrijft vervolgens in een drieluik de geschiedenis van GroenLinks in de jaren 1990-2010. In de beginjaren was de partij onzeker en verdeeld. Zij had zich voor een belangrijk deel losgemaakt van het actieverleden, maar was nog op zoek naar een nieuwe verhouding tot de gevestigde politieke en maatschappelijke orde en in verband daarmee ook naar nieuwe interne verhoudingen. In de tweede periode, die samenvalt met het leiderschap van Paul Rosenmöller (1994-2002), werd GroenLinks meer dan het grotere CDA gezien als de aanvoerder van de oppositie tegen de paarse kabinetten en geleidelijk aan ook als potentiële regeringspartij. GroenLinks had lang het tij mee, maar na de aanslagen van 11 september 2001 sloeg het politieke klimaat om en raakte de partij in het defensief. Met de overdracht van het politiek leiderschap aan Femke Halsema, op 15 november 2002, begon de derde fase in de partijgeschiedenis. Onder Halsema dreigde GroenLinks als derde linkse oppositiepartij in de marge weg te zakken. Met haar verzet tegen de conservatieve tijdgeest en haar keuze voor een vrijzinnige, links-liberale koers, wist GroenLinks weer een herkenbare positie te bemachtigen, die opnieuw perspectief op regeringsdeelname leek te bieden. De Tweede Kamerverkiezingen van juni 2010 bevestigden de electorale *come back* van GroenLinks; van de zo gewenste toetreding tot het kabinet kwam het echter niet.

Het tweede, politicologische gedeelte van deze bundel begint met een overzicht van de programmatische ontwikkeling van GroenLinks vanaf de Tweede Kamerverkiezingen in 1989 tot en met die van 2010, van de hand van de politicologen Paul Lucardie en Paul Pennings. Zij komen tot de slotsom dat de partij haar idealen weliswaar niet overboord heeft gegooid, maar wel enigszins heeft aangepast aan de tijdgeest – vooral op sociaaleconomisch gebied en met betrekking tot het defensie- en buitenlands beleid. Een soortgelijke accentverschuiving valt waar te nemen in de politieke opvattingen van de leden, zo blijkt uit de enquêtes die in 1992, 2002 en 2010 onder de aanhang van GroenLinks gehouden werden. Samen met de socioloog Wijbrandt van Schuur brengt Lucardie die opinies in kaart. Beide onderzoekers gaan na in hoeverre die verschuiving toegeschreven kan worden aan de instroom van nieuwe leden. Die blijken in opvattingen – en overigens ook in sociaal-demografische achtergronden – echter niet veel te verschillen van de oude garde. Ook het socialisme en het pacifisme van de leden die nog uit de CPN en de PSP kwamen, lijkt in de loop der jaren enigszins te zijn verbleekt.

Of dergelijke veranderingen zich ook onder het electoraat van GroenLinks hebben voltrokken, valt moeilijker na te gaan. De politicoloog Henk van der Kolk doet op basis van de Nationale Kiezersonderzoeken van 1989 tot en met 2010 wel

een poging om de opvattingen en sociaal-demografische kenmerken van de GroenLinks-kiezers te beschrijven en te vergelijken met die van andere kiezers. Al dwingen de betrekkelijk kleine aantallen tot voorzichtigheid, toch tekent zich een duidelijk profiel van de kiezers van GroenLinks af dat redelijk overeen lijkt te komen met de kenmerken van de leden.

De van oorsprong Duitse maar in Schotland werkzame politicoloog Wolfgang Rüdig onderzoekt hoe GroenLinks zich verhoudt tot de andere groene partijen in Europa. Hij analyseert de uitkomsten van een enquête die in 2002 en 2003 werd gehouden onder de leden van zestien groene partijen (uit dertien verschillende landen) die aangesloten zijn bij de Europese Groene Partij (EGP). Hij constateert onder andere dat de GroenLinks-leden duidelijk minder actief zijn in hun partij (en in sociale bewegingen) dan de leden van andere groene partijen. Ook zouden zij minder behoefte hebben aan een 'basisdemocratische' partijorganisatie. Rüdig komt tot de conclusie dat GroenLinks veel minder dan andere EGP-partijen probeert in haar partijstructuur en -identiteit de kenmerken van een maatschappelijke beweging te behouden. Hij schrijft dat toe aan het ontstaansproces van GroenLinks, dat anders dan de meeste groene partijen niet is voortgekomen uit een maatschappelijke beweging, maar uit een fusie van bestaande politieke partijen.

Aan het slot van de bundel wagen de redacteurs Lucardie en Voerman zich aan een verkenning van de toekomst van GroenLinks, waarbij vier scenario's onder de loep genomen worden. Hoewel consolidatie van de huidige positie van de partij het meest waarschijnlijk lijkt, vallen een fusie (met D66 en wellicht de PVDa) en de groei tot middelgrote partij niet uit te sluiten – en regeringsdeelname overigens evenmin.

Deze bundel had niet in deze vorm tot stand kunnen komen zonder de steun van leden van GroenLinks en anderen. De redactie wil het partijbestuur van GroenLinks bedanken voor de royale medewerking die het heeft verleend aan de totstandkoming van deze publicatie. In de eerste plaats kreeg Verkuil bij het schrijven van zijn verhaal over de geschiedenis van GroenLinks toegang tot het partijarchief. Femke Halsema en Tom van der Lee waren bereid tot een interview. Daarnaast faciliteerde GroenLinks in het voorjaar van 2010 de enquête onder de partijleden, ten behoeve van de bijdrage van Lucardie en Van Schuur. Voor de goede orde dient te worden vermeld dat GroenLinks op geen enkele wijze verantwoordelijkheid draagt voor hun teksten of die van andere auteurs uit deze bundel.

Verder zijn de volgende personen van het landelijk bureau van GroenLinks de redacteurs en auteurs op enigerlei wijze behulpzaam geweest: Voline van Teeseling, Marianne den Haan, Hester van der Putte, Jaap de Bruijn, Jet Poels, Patrick Pelman en Gijs van den Dungen. Gerrit Pas, medewerker van het Wetenschappelijk Bureau GroenLinks, fungeerde als vraagbaak en heeft een aantal conceptteksten uitvoerig van kanttekeningen voorzien. De historicus Paul Denekamp becommentarieerde een eerdere versie van de beide eerste bijdragen over de voorgeschiede-

denis van GroenLinks. De auteurs blijven vanzelfsprekend zelf verantwoordelijk voor de uiteindelijke teksten. Ten slotte hebben Yvonne Bosma, Berend de Boer, Erwin Dijk, Martin van der Linde en Heleen Ridder, allen verbonden aan het DNPP, assistentie verleend bij de totstandkoming van deze bundel.

In een aantal bijdragen in het eerste deel van deze bundel is zo nu en dan geput uit de rubriek ‘Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen’, die in de jaren 1978-2007 verscheen in het *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. De auteurs van deze bijdragen waren Lidie Koeneman, Joop Hippe, Ruud Koole, Ida Noomen, Paul Lucardie en Gerrit Voerman.

Tot slot een opmerking over de schrijfwijze van de naam ‘GroenLinks’. Toen in 1990 de nieuwe partij van start ging, heette zij net als het electorale samenwerkingsverband Groen Links – dus met een spatie. Op 1 oktober 1992 voerde het partijbestuur een nieuwe huisstijl in. Sindsdien worden beide componenten van de naam aan elkaar geschreven. In deze bundel zal steeds deze schrijfwijze worden gehanteerd, behalve in de bijdragen over de aanloop naar en de totstandkoming van GroenLinks, en uiteraard in citaten en literatuurverwijzingen.

Paul Lucardie en Gerrit Voerman
Groningen, oktober 2010

Deel 1

De geschiedenis van GroenLinks

Communisten, pacifistisch-socialisten, radicalen en progressieve christenen. De voorlopers van GroenLinks

Gerrit Voerman

Fusies van politieke partijen komen niet uit de lucht vallen. Aan het besluit om bestaande partijen op te heffen en op te gaan in een nieuwe formatie gaat doorgaans een langdurig proces van voorbereiding vooraf, en dat niet alleen: ook van gewenning. De gedachte dat voor de eigen partijorganisatie geen toekomst meer is weggelegd, is voor vele leden moeilijk te verteren, vooral voor hen die vele uren per maand of zelfs per week aan de partij besteden. Het duurt vaak jaren voordat zij bereid zijn de tekenen des tijds te verstaan, zoals aanhoudend electoraal verlies, een voortdurend teruglopend ledental of een vervagend ideologisch profiel.¹ In het geval van de totstandkoming van het Christen Democratisch Appel (CDA) vergde dit meer dan dertien jaar, gerekend vanaf de eerste formele gesprekken over eenwording tot aan het opgaan van Anti-Revolutionaire Partij (ARP), Christelijk Historische Unie (CHU) en Katholieke Volkspartij (KVP) in het CDA en hun opheffing in 1980. Het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) en de Reformatorische Politieke Federatie (RPF) hadden wat minder tijd nodig voor de vorming van de ChristenUnie, maar ook daarbij duurde het toch nog zo'n zes jaar totdat beide partijen aan het einde van 2002 formeel van het toneel verdwenen waren.

Fusies van politieke partijen kosten dus tijd. Bij de totstandkoming van GroenLinks was het niet anders. De daadwerkelijke onderhandelingen over de nieuwe partijformatie verliepen nog betrekkelijk vlot, zoals in het volgende hoofdstuk zal worden uiteengezet. Hieronder komt eerst de lange voorgeschiedenis aan bod. De Communistische Partij van Nederland (CPN), de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) en de Politieke Partij Radikalen (PPR) wilden aanvankelijk weinig of niets van elkaar weten, draaiden later weliswaar wat meer om elkaar heen, maar zouden op beslissende momenten uiteindelijk toch liever hun eigen weg kiezen. Zij bleken althans nooit alle drie gelijktijdig bereid te zijn om over hun schaduw heen te springen. Daarbij was het doel aanvankelijk niet eens organisatorische samensmelting en opheffing van de eigen partijen, maar een gemeenschappelijk verkiezingsprogramma en een gezamenlijke kandidatenlijst voor de Kamerverkiezingen op te stellen. Ook dit was steeds een brug te ver voor de drie partijen. De angst om hun eigen identiteit te verliezen, was telkens sterker dan de behoefte aan landelijke

samenwerking. Pas de zware nederlaag bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1986, toen de CPN, PSP en PPR op nationaal niveau opnieuw onafhankelijk van elkaar optrokken, leidde een nieuwe fase in, die zou uitmonden in de oprichting van Groen Links.

Hieronder worden eerst de CPN, PSP en PPR aan het eind van de jaren zestig geportretteerd. Vervolgens wordt ingegaan op de factoren die preludeerden op de landelijke toenadering van de drie partijen, zoals de samenwerking bij lokale en provinciale en later ook Europese verkiezingen, het gezamenlijk optrekken binnen de nieuwe sociale bewegingen en hun ideologische convergentie. Dit alles leidde tot heftige discussies in de CPN, PPR en PSP, en de in 1982 in de Tweede Kamer gekomen Evangelische Volkspartij (EVP). Deze verwickelingen komen in het laatste deel van deze bijdrage aan de orde.²

De jaren zestig

In de loop van de jaren zestig veranderde de Nederlandse samenleving ingrijpend. Met de voortdurende economische groei maakten de verzorgingsstaat en de massaconsumptie hun opwachting. Mede als gevolg van de toenemende secularisatie, individualisering en de opkomst van de televisie kwam de ontzuiling op gang. De protestants-christelijke, katholieke en sociaaldemocratische blokken kregen het steeds moeilijker. Lijdzaamheid maakte plaats voor activisme en politisering, vooral bij de jongere generatie, de naoorlogse *babyboomers*. Deze 'protestgeneratie' kwam in verzet tegen de 'regenten' van het 'establishment'. Als Provo's maakten ze het gezag in Amsterdam op 'ludieke' wijze belachelijk en roerden zij zich bij het huwelijk van prinses Beatrix en de Duitse jonkheer Claus von Amsberg in de hoofdstad. Studenten keerden zich tegen de gevestigde machten aan de universiteiten en eisten inspraak. In Amsterdam bezetten zij in 1969 het Maagdenhuis, het administratieve centrum van de universiteit. De samenleving moest radicaal gedemocratiseerd worden en de heersende mentaliteit ingrijpend veranderd door acties 'van onderop'. Deze radicaaldemocratische ideeën werden deels ontleend aan soortgelijke bewegingen in de Verenigde Staten, Duitsland en Frankrijk, die wel worden aangeduid als 'New Left'.³

De acties van de protestgeneratie richtten zich niet alleen op de democratisering van staat en samenleving, maar ook op zaken als milieu, kernenergie, vrede, zelfontplooiing en vrouwenemancipatie. Dolle Mina's maakten zich sterk voor het recht op abortus ('baas in eigen buik') en keerden zich tegen de traditionele rolverdeling tussen man en vrouw. Het milieu kwam pontificaal op de politieke agenda te staan door de publicatie in 1972 van het *Rapport van de Club van Rome*. De antikernenergiebeweging kwam van de grond na het besluit van de regeringen van Duitsland, België en Nederland om in het Duitse Kalkar, vlak over de grens bij Arnhem, een kerncentrale met een 'snelle' kweekreactor te bouwen. De

vredesbeweging bloeide op door het verzet tegen de plaatsing van nieuwe kernwapens.⁴

Al deze veranderingen in de samenleving misten hun uitwerking op het politieke bestel niet. Eind 1966 werd Democraten '66 (D66) opgericht, krap twee jaar later de PPR (zie hieronder). D66 stond vergaande staatkundige hervormingen voor, die het verzuilde en verouderde politieke bestel democratischer moesten maken. Binnen de PVDA stak Nieuw Links de kop op – een los georganiseerde groep jongeren die veel invloed naar zich toe wist te trekken. Deze interne pressiegroep eiste onder meer democratisering van bedrijven, verhoging van de ontwikkelingshulp en verdere inkomensnivellering. Door toedoen van Nieuw Links schoven de sociaaldemocraten in de jaren zeventig een behoorlijk eind naar links op.

New Left versus Old Left: CPN, PSP en PPR rond 1970

Van de politieke partijen waren in het bijzonder de PSP en de PPR ontvankelijk voor de nieuwe ideeën. De in 1957 opgerichte Pacifistisch Socialistische Partij was een uiterst heterogeen politiek gezelschap, dat bewapening en de Koude Oorlog afwees. Bij vele PSP'ers van het eerste uur had het pacifisme een absoluut en ethisch karakter. 'Wij verwerpen geweld als middel ter oplossing van geschillen', zo formuleerden zij het kortweg in het beginselprogramma.⁵ Het programma bevatte nog twee belangrijke ideologische positiebepalingen: 'toepassing van de democratie op elk terrein' en 'streven naar een samenleving waarin de produktiemiddelen, grond, huizen, transport-, bank- en verzekeringswezen aan de gemeenschap behoren'.⁶

Deze drie elementen zouden de ideologie van de PSP tot haar opheffing in 1991 blijven kenmerken. Ze veranderden wel van gewicht en betekenis. Het pacifisme werd geleidelijk minder ethisch-absoluut en meer politiek-strategisch, terwijl het aanvankelijk vaag en abstract geformuleerde socialisme concreter vorm kreeg. Daarbij raakte de PSP in de jaren zestig beïnvloed door New Left-ideeën. Het socialisme moest 'van onderop' komen en niet door de staat worden opgelegd, en arbeiders dienden via arbeidersraden hun bedrijven zelf te besturen. De PSP liep in die tijd voorop bij buitenparlementaire acties tegen oorlog, de wapenwedloop tussen Oost en West en de monarchie. De partij was afkerig van bestuursverantwoordelijkheid, die slechts tot vuile handen zou leiden. Een belangrijke minderheid deelde deze opvatting overigens niet en wenste nauwere samenwerking met de PVDA en andere progressieve groeperingen. Zij verloor echter het pleit, zodat de deels buitenparlementaire koers van de PSP uiteindelijk gehandhaafd bleef. De partij voerde dan ook duidelijk oppositie tegen het 'progressieve' kabinet-Den Uyl (1973-1977), waarvan de PVDA, D66, de PPR en ARP en KVP deel uitmaakten.

In de jaren zeventig ontwikkelde de PSP zich verder in een radicaal libertair-socialistische richting. In 1977 bepleitte de partij 'een directe democratie, die is samengesteld uit volksvergaderingen van alle betrokkenen. Zij kiezen afgevaardigden naar raden voor centrale beslissingen. Deze afgevaardigden zijn direkt terug-

roepbaar'.⁷ De parlementaire democratie was haar te weinig direct; volksvertegenwoordigers zouden op zijn minst tot last en ruggespraak met hun partij verplicht moeten worden. Benoemde en erfelijke functies – burgemeesterschap en koningschap – dienden te verdwijnen. Deze vorm van democratie achtte de PSP alleen mogelijk in een socialistische samenleving, waarin vrijwel alle bedrijven gesocialiseerd zouden zijn – dat wil zeggen, onder arbeiderscontrole zouden staan. Ook het woningbezit zou in gemeenschapshanden moeten overgaan en bovendien zouden artsen, advocaten, boeren en zelfs kunstenaars respectievelijk in loondienst, in overheidsdienst, in coöperaties of 'kunstenaarskollektieven' behoren te werken.⁸

De Politieke Partij Radikalen, die in 1968 was voortgekomen uit een afsplitsing van de Tweede Kamerfractie van de KVP, nam wél deel aan het kabinet-Den Uyl. De oprichters van de PPR kwamen uit de christen-radicalen vleugels van de drie confessionele partijen. Zij keerden zich tegen het proces van christendemocratische eenwording, die zich al aan het eind van de jaren zestig aftekende, en bepleitten een radicale politieke interpretatie van christelijke beginselen.⁹ Voorman Bas de Gaay Fortman sprak van 'de overtuiging, dat het Evangelie niet slechts een belofte heeft voor de individuele mens, maar dat het reinigend en vernieuwend ook de structuren van deze wereld aangrijpt'.¹⁰ De oprichters noemden zich christen-radicalen, zonder daarmee een eigen ideologie te willen aanduiden: het was meer een mentaliteit. Al na enkele jaren nam in de PPR echter de invloed van de oprichters en hun christelijke uitgangspunten af.

Hoewel de PPR geen beginselverklaring kende, laten haar verkiezingsprogramma's wel samenhang en continuïteit zien. In de eerste plaats ijverde de partij van het begin tot het einde van haar dagen voor radicale democratisering van staat en maatschappij, 'omdat de mensen te weinig kunnen meepraten en meebeslissen'.¹¹ De PPR wilde daartoe (onder meer) de kiezer meer invloed op de regeringsvorming bieden. Democratisering van de samenleving hield de partij doorgaans nog meer bezig dan staatkundige vernieuwing, wat haar in de buurt van de PSP bracht. Werknemers zouden in beginsel hun bedrijf zelf moeten besturen, via de ondernemingsraad. Die bedrijven dienden wel met elkaar te blijven concurreren, binnen een sociale markteconomie en in het kader van een zekere planning. De partij hoopte zo de nadelen van kapitalisme én staatsocialisme te vermijden.

Naast democratisering kenmerkten vanaf het begin nog vier thema's de programma's van de PPR: solidariteit met armere groepen in Nederland en (vooral) in de Derde Wereld, ontwapening en milieubehoud. Ook deze typisch 'postmaterialistische', New Left-belangstelling deelde zij met de PSP. Als gevolg van haar deels parlementaire origine bleef de PPR echter ook lange tijd nogal bestuurlijk ingesteld en gericht op samenwerking met de PVDA. Zij zag anders dan de PSP acties aan de basis meer als aanvulling op de parlementaire werkzaamheden dan als stappen in een revolutionair proces.

In tegenstelling tot de PPR en de PSP stond de Communistische Partij van Nederland (CPN) geheel in de traditie van Old Left. De sociaaleconomische belangenbehartiging van de arbeiders ging haar boven alles; aan postmateriële zaken werd traditioneel vrijwel geen aandacht besteed. De CPN was veel ouder dan de PPR en PSP. Zij was in 1909 opgericht, toen de radicaal-marxistische vleugel zich losmaakte van de sociaaldemocratie. Na de Oktoberrevolutie van 1917 in Rusland doopte zij zich om tot CPN, uit bewondering voor de machtsovername van de door Lenin geleide communisten. Sindsdien koerste de partij geheel op het kompas van Moskou en volgde zij de binnen- en buitenlandse politiek van de Sovjet-Unie. Dit land was voor haar het lichtende voorbeeld, want alleen daar zou echte 'democratie voor het volk' bestaan.¹²

In de jaren zestig verkilde de sympathie van de CPN voor de Sovjet-leiders, eerst vanwege hun kritiek op Stalin, later vanwege hun breuk met China. Over het sociale en politieke bestel van de Sovjet-Unie bleef men echter positief. De verkiezingsprogramma's van de CPN ademden een zeer praktische geest: veel concrete eisen voor hogere lonen, stakingsrecht en sociale voorzieningen, maar weinig voorstellen voor radicale maatschappijverandering.¹³ Overeenkomstig het leninistische partijmodel van het democratisch-centralisme was de structuur van de CPN hiërarchisch en centralistisch. In de 'anti-autoritaire' jaren zestig bleef zij een stalinistische partij, die met straffe hand werd geleid door partijsecretaris Paul de Groot. De verschillen tussen deze rigide, dogmatische communistische partijorganisatie en de veel opener en democratischer, meer met de tijdgeest in overeenstemming zijnde structuren van de PSP en de PPR waren uiteraard zeer groot.

Gescheiden optrekken in de jaren zeventig

Tegen het einde van de jaren zestig raakte zowel de PSP als de PPR betrokken bij een landelijk overleg met D66 en PVDA, om vervolgens tot een vorm van electorale samenwerking te komen in het kader van een Progressief Akkoord (PAK). Binnen de PSP zat echter niet iedereen op de grote broer te wachten, ook al was deze door toedoen van Nieuw Links wat radicaler geworden. Het Tweede Kamerlid Fred van der Spek verzette zich consequent tegen het PAK, omdat hij vreesde dat het de eigen identiteit van de PSP zou schaden. Op een chaotisch partijcongres in oktober 1969 werd een Salomonsoordeel geveld: landelijk werd het PAK-overleg afgebroken, maar op provinciaal en gemeentelijk niveau mochten PSP'ers onder bepaalde voorwaarden verder praten over gemeenschappelijke lijsten bij de Staten- en raadsverkiezingen van 1970. In 1975 koos de PSP evenwel voor een geheel autonome landelijke positie. Voorstanders van progressieve samenwerking, verenigd in de zogeheten 'Oosterhesselengroep', hadden de partij kort daarvoor verlaten.¹⁴

Anders dan de PSP richtte de PPR zich van meet af aan op samenwerking met andere progressieve partijen.¹⁵ Nadat de PSP zich uit het landelijk PAK-overleg had

teruggetrokken, gingen de radicalen wel met de sociaaldemocraten in zee. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 en 1972 sloten PVDA, PPR en D66 stembusakkoorden en formeerden zij schaduwkabinetten. De tweede keer hadden zij succes: in mei 1973 kwam het kabinet-Den Uyl tot stand. De 'progressieve drie' moesten echter de macht delen met twee confessionele partijen: de ARP en de KVP, die vice-premier Dries van Agt leverde. Niettemin zou het 'rode kabinet met een witte rand' te boek komen te staan als de meest linkse regering in de vaderlandse parlementaire geschiedenis.¹⁶ Oogmerk van het kabinet was de herverdeling van macht, kennis en inkomen. Van de plannen tot inkomensnivellering, winstdeling, democratisering van onderwijs en bedrijfsleven, en van andere hoogdravende voornemens, kwam echter weinig terecht, ook al omdat het economisch tij na het aantreden van de coalitie keerde.

In maart 1977 kwam het kabinet ten val. De PVDA en de PPR hadden daarvoor al besloten zo mogelijk de regeringssamenwerking voort te zetten. Toch kwam het tussen beide partijen onverwachts tot een breuk. Het PPR-congres schreef de kabinetscrisis aan het CDA toe en zegde het vertrouwen in deze partij op. Plechtig verkondigde het congres te zullen afzien van deelname aan een kabinet waarin ook de christendemocraten vertegenwoordigd zouden zijn. De PVDA was niet bereid om de PPR in deze uitsluiting van het CDA te volgen, omdat de kans op een tweede kabinet-Den Uyl daarmee verkeken zou zijn.

Dit meningsverschil tussen radicalen en sociaaldemocraten verstoorde hun onderlinge verhouding behoorlijk.¹⁷ Het droeg bovendien bij tot verdere radicalisering van de PPR. Ook al bleef de partij het socialisme in naam afwijzen, ideologisch kwam ze geleidelijk meer in de buurt van de libertair-socialistische opvattingen van de PSP over arbeiderszelfbestuur en andere vormen van democratisering. In 1977 stelde de PPR bovendien sociale verdediging als alternatief voor militaire defensie voor en besloot zij het lidmaatschap van de NAVO niet langer te aanvaarden.¹⁸ De ideologische toenadering tot de PSP werd slechts gedeeltelijk ongedaan gemaakt door de keuze van de PPR voor een basisinkomen dat was losgekoppeld van arbeid, maar wel verbonden was aan een sociale dienstplicht. Voor de nog marxistisch *angehauchte* PSP dienden arbeid en inkomen niet van elkaar losgemaakt te worden. Dit ideologisch meningsverschil speelde in de praktijk geen grote rol en verhinderde niet dat de twee partijen in de oppositie na 1977 nader tot elkaar kwamen.

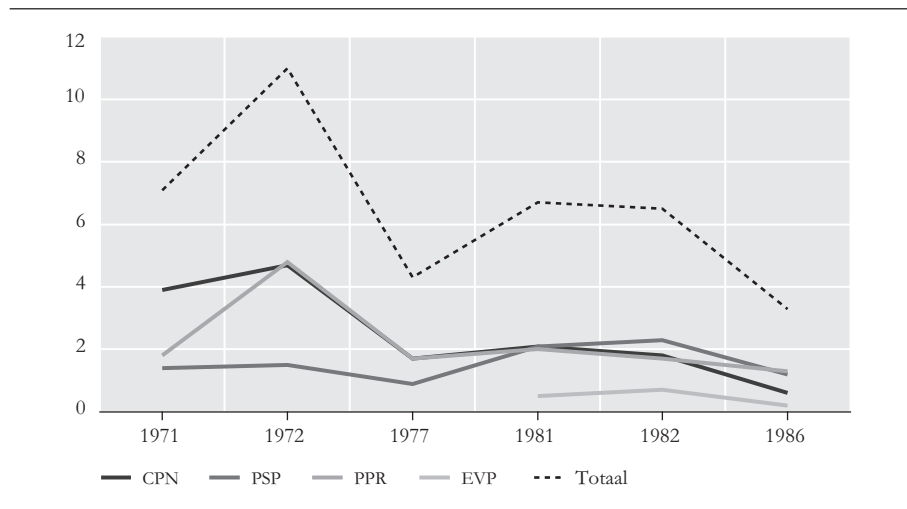
De CPN stond rond 1970 nog geheel buitenspel bij de samenwerkingsdans van PVDA, PSP en PPR. Na het einde van de Koude Oorlog hadden de communisten hun isolement wel enigszins weten te doorbreken, ook al omdat ze, zoals al vermeld, afstand hadden genomen van de Sovjet-Unie. De CPN boekte electorale winst en was niet meer de politieke paria van weleer, maar dit betekende niet dat de andere linkse partijen haar meer toegenegen werden. Aan de ene kant kwam dat doordat de CPN intern weinig veranderd was: zij bleef ideologisch op orthodox marxistisch-leninistische leest geschoeid en was in organisatorisch opzicht nog steeds stalinistisch. Aan de andere kant was er in het verleden tussen de partijen te veel

gebeurd. Na jarenlang door de communisten te zijn verketterd, had de PSP alleen al om deze reden weinig behoefte om met hen samen te werken.¹⁹ Vanzelfsprekend had de CPN evenmin een hoge dunk van de PPR en van de PVDA, die vooral ten tijde van het kabinet-Den Uyl nogal onvriendelijk bejegend werden.²⁰ Het is dan ook niet verwonderlijk dat het communistische geroffel op de trom van 'linkse eenheid' bij de PSP en de PPR weinig gehoor vond.

Het trauma van de Tweede Kamerverkiezingen van 1977

Nadat de PSP landelijk met het PAK had gebroken, trokken de kleine linkse partijen op nationaal niveau gescheiden op. Aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer in mei 1977 nam de CPN geheel zelfstandig deel. Ondanks de verwijdering van de sociaaldemocraten was de PPR toch een lijstverbinding met de PVDA overeengekomen, waarbij ook de PSP werd betrokken, maar deze technische samenwerking betekende in politiek opzicht verder weinig.²¹ Voor de CPN, de PSP en de PPR verliepen de verkiezingen dramatisch (zie figuur 1). Zij konden geen weerstand bieden aan de electorale zuigkracht van de PVDA, die onder aanvoering van Joop den Uyl en met de leus 'kies de minister-president' 53 zetels wist te behalen – de beste verkiezingsuitslag in haar geschiedenis. De sociaaldemocratische winst van tien zetels ging grotendeels ten koste van de CPN (vijf zetels verlies), de PPR (vier zetels verlies) en de PSP (van twee naar één zetel).

Figuur 1. Stemmenpercentage CPN, PSP, PPR en EVP bij de Tweede Kamerverkiezingen 1971-1986

Bron: zie tabel 1 in de bijlage

Het electoraal echec bracht binnen de CPN een proces op gang dat zou eindigen in een ingrijpende ideologische en organisatorische gedaanteverwisseling van de partij. Het eerste slachtoffer van de veranderingen was De Groot. De oud-partijsecretaris, die achter de schermen nog altijd aan de touwtjes trok, werd aan de kant geschoven.²² Met het van het toneel verdwijnen van dit stalinistische symbool zou de CPN langzamerhand een ander aanzien krijgen.

In de vernietigende verkiezingsuitslag van 1977 tekenden de contouren van 'klein-links' zich af, hetgeen ook sommigen binnen de betrokken partijen beseften. De roep om samenwerking begon te klinken, waarbij enerzijds werd gewezen op de krachtenbundeling van PPR en PSP op gemeentelijk en provinciaal niveau en anderzijds op gemeenschappelijke buitenparlementaire acties die zij samen met de nieuwe sociale bewegingen voerden. Ook in ideologisch en programmatisch opzicht kenden de PPR en PSP vele overeenkomsten, zoals hierboven al is aangestipt. Beide streefden naar radicale democratisering van staat en samenleving, ontwapening en neutraliteit, en een libertaire cultuur waarin elk individu zich vrij zou kunnen ontplooiën zonder enige discriminatie van vrouwen, homo's, enzovoort. Tegelijkertijd kwam de CPN, door haar afscheid van het stalinisme en het orthodoxe marxisme-leninisme, meer in de buurt van de PPR en de PSP, hetgeen zij ook bewust nastreefde. In 1978 sprak het partijcongres van de communisten zich uit voor brede coalitievorming die moest leiden tot een progressieve meerderheid. Toen de PVDA voor de zoveelste keer liet weten hiervan niet gediend te zijn, poogde de CPN de banden met PPR en PSP nauwer aan te halen.

Electoraal samenwerking aan de basis

De 'klein-linkse' samenwerking is op gang gekomen aan de basis – zo tonen de cijfers overduidelijk aan. Tot het einde van de jaren zestig kwam de PSP, evenals de CPN, bij de gemeenteraads- en Statenverkiezingen altijd met een zelfstandige lijst uit. In 1970, het jaar waarin de PPR haar electorale debuut maakte, kwam hierin verandering. De PSP transformeerde zich sindsdien op gemeentelijk niveau steeds meer van een 'alleenstaande' tot een samenwerkingspartner. Het feit dat de PPR zich, in tegenstelling tot de PSP, in de landelijke politiek op de sociaaldemocratie richtte, stond onderlinge samenwerking op lagere niveaus niet in de weg – vooral wanneer de PVDA liever alleen opereerde. Klein-linkse krachtenbundeling was vaak geboden, omdat de radicalen en pacifistisch-socialisten met een eigen kandidatenlijst lang niet altijd de hoge kiesdeler voor de gemeenteraad of de Provinciale Staten haalden.

Uit onderzoek is gebleken dat de 'roze' samenwerking van de PPR met de PVDA (en/of D66) in de jaren 1970-1982 bij de raadsverkiezingen terugliep van 32 tot 11 procent van het totaal aantal in deze studie betrokken gemeenten. In dezelfde periode steeg het aantal 'rode' samenwerkingsverbanden van de PPR met de PSP en/of de CPN (die aan het begin van de jaren tachtig voor het eerst bij de electorale

allianties werd betrokken) van 5 naar 53 procent.²³ Uit een ander onderzoek kwam naar voren dat de PSP in 1970 in 38 procent van de gemeenten waar zij aan de raadsverkiezingen deelnam, samenwerkte met de PVDA én de PPR. In 1982 was dit percentage gedaald tot 7 procent. In dat jaar kwamen de pacifistisch-socialisten in 70 procent van die gemeenten uit in een combinatie met PPR en/of CPN.²⁴

In 1981 was de CPN in beeld gekomen. Bij tussentijdse raadsverkiezingen die als gevolg van een gemeentelijke herindeling in Zuid-Limburg werden gehouden, werkten PSP en PPR in Landgraaf en Meerssen voor het eerst met de communisten samen – overigens zonder zetels te behalen.²⁵ Na het Zuid-Limburgse experiment werd de CPN bij de raadsverkiezingen in 1982 een gewilde associée voor de PSP. Een enkele keer gingen de communisten ook alleen met de PPR in zee. In 1982 kwamen bovendien op redelijk grote schaal klein-linkse allianties van alle drie de partijen van de grond. Deze ontwikkeling zette zich vier jaar later voort. In 1986 kwam de PSP in 42 procent van de gemeenten waarin zij aan de raadsverkiezingen deelnam, in deze combinatie uit. Ook de PPR gaf in toenemende mate de voorkeur aan deze variant: 40 procent van haar raadsleden opereerde in een verband met de PSP en de CPN.²⁶ Als gevolg van deze tendens namen de communisten vanzelfsprekend eveneens vaker aan deze klein-linkse electorale coöperatie deel; exacte cijfers voor de CPN ontbreken echter.

Aanvankelijk was de klein-linkse samenwerking vooral uit nood geboren, dat wil zeggen dat de drie partijen te zwak waren om vanwege de hoge kiesdrempel zelfstandig een raadszetel te verwerven. In 1986 begon dat te veranderen: de samenwerkingskoorts bereikte nu plaatsen waar de partijen wel degelijk in staat waren op eigen kracht tot de gemeenteraad door te dringen.²⁷ Samenwerking kwam nu dus meer voort uit een vrije en positieve keuze.

Bij de Statenverkiezingen deed zich een vergelijkbaar patroon voor. In 1970 kwamen de PSP en de PPR vier keer samen met de PVDA tot een PAK-verband; de PVDA en de PPR getweeën eenmaal. Daarna was de liefde voor de sociaaldemocraten gauw bekoeld. Zowel in 1974 als in 1978 werkte de PPR nog slechts eenmaal met de PVDA samen. De PSP zag hierin helemaal geen heil meer. In 1982 begon de klein-linkse samenwerking. De PSP werkte in twee provincies met de PPR en in drie provincies met de CPN samen. Alleen in Zuid-Holland kwam er toen een gemeenschappelijke lijst van het drietal tot stand, maar in 1987 lukte dat al in vier provincies. Daarnaast stelden de PSP en de CPN in vijf provincies gemeenschappelijke lijsten op. Radicalen en communisten gingen bij de Statenverkiezingen nooit getweeën in zee.²⁸

Nieuwe sociale bewegingen als rendez-vous

In de jaren zeventig en tachtig kwamen de leden van de PPR en de PSP elkaar niet alleen tegen in raads- en Statenzalen, maar ook in de milieubeweging, de vredesbeweging, bij de protesten tegen kernenergie en tegen kernwapens en in de

vrouwenbeweging.²⁹ Beide partijen stonden van meet af aan zeer sympathiek tegenover deze bewegingen.³⁰ De PSP beschouwde ze als hefboomen voor maatschappelijke verandering, waarbij de partij zich een 'bundelende' taak toedichtte: zij moest zich ontwikkelen tot een 'terugkoppelingsinstituut, waar al haar leden en sympathisanten die actief op verscheidene terreinen samen met anderen werkzaam zijn, op kunnen steunen'.³¹ De PPR nam zich voor om 'de politieke vormgever te worden van een meeromvattende hervormingsbeweging' op het terrein van de vredespolitiek en het milieu.³² Deze buitenparlementaire oriëntatie paarde zij aan een bestuurlijke instelling die, zoals al vermeld, uit de deelname aan het kabinet-Den Uyl bleek. Deze combinatie van directe actie en parlementair of bestuurlijk werk werd door het PPR-lid (en ex-Provo) Roel van Duijn bestempeld als de 'twee handen'-strategie.

De PSP en de PPR werkten in de jaren zeventig nogal eens samen met actiegroepen, zoals het feministische overlegorgaan 'Wij Vrouwen Eisen', de Aktiegroep Strohalm, de Vereniging Milieudefensie, het Anti Kalkar Komité en het Landelijk Energie Komité (LEK) – beide gericht tegen het gebruik van kernenergie.³³ Ook deden zij mee aan de anti-atoombommarsen. De CPN bleef lang de voorkeur geven aan eigen acties. Nog in 1977 zette de partij een grootscheepse campagne op touw tegen de productie van de neutronenbom door de Verenigde Staten. Het was de laatste solo-actie van de CPN op dit terrein.³⁴ Een jaar later behoorde zij – samen met onder meer de PPR en de PSP – tot de oprichters van het Overlegorgaan tegen de Kernbewapening.

Het klein-linkse drietal was zeer actief in de campagne tegen de plaatsing van zogeheten kruisvluchtwapens in Nederland door de NAVO. Op 21 november 1981 liepen in Amsterdam in een grote betoging tegen de plaatsing van kruisraketten bijna 400.000 mensen mee. Uit een enquête bleek dat daarbij ongeveer dertigduizend leden van de PPR, de PSP en de CPN aanwezig waren – ruim 80 procent van hun gezamenlijke ledental.³⁵ Ook in de organisatie van het volkspetitionnement tegen de plaatsing van kruisraketten dat in 1985 werd gehouden, waren veel klein-linkse leden actief, vooral in de grotere steden.³⁶

'Voor een Linkse Doorbraak'

Op diverse manieren lijken de sociale bewegingen te hebben bijgedragen aan de landelijke toenadering tussen CPN, PSP en PPR, die aan het begin van de jaren tachtig langzamerhand gestalte kreeg. Zo moeten voor de leden van de betrokken partijen die elkaar in allerlei acties troffen, de onderlinge organisatorische scheidslijnen zijn gaan vervagen. Tegelijkertijd kon vanuit deze bewegingen de roep om samenwerking worden vernomen. Gehoopt werd dat klein-linkse eenwording zou leiden tot een sterke groepering naast de PVDA, die de sociaaldemocratie naar links zou kunnen trekken. Bovendien zouden de sociale bewegingen via zo'n eenheids-

partij van enige omvang een betere toegang hebben tot de landspolitiek dan via het verbrokkelde klein-links.

Uit dergelijke informele contacten tussen leden van de drie partijen kwam in september 1983 het manifest 'Voor een Linkse Doorbraak' voort.³⁷ Hierin werd een lans gebroken voor de oprichting van een nieuwe politieke beweging die vorm wilde geven aan een 'vrijheidslievend socialisme... en die aansluit bij de wijdverbreide bezorgdheid over de roofofbouw, die de mens pleegt op het natuurlijke milieu'.³⁸ Zo'n duizend personen zouden dit rood-groene program ondertekenen, waaronder vele niet-partijgebonden afkomstig uit de sociale bewegingen. De ondertekenaars kantten zich tevens nadrukkelijk tegen de klein-linkse verdeeldheid, niet zelden omdat men zelf ervaring had met succesvolle lokale samenwerkingsinitiatieven.³⁹ Uit het manifest sprak een voorkeur voor een gezamenlijke lijst en parlementaire fractie van CPN, PPR en PSP bij de eerstkomende Europese en Kamerverkiezingen, en op termijn mogelijk de totstandkoming van een federatie of zelfs een fusie. De nieuwe groepering moest meer zijn dan een optelsom van die drie partijen en moest 'pacifistisch, socialistisch, communistisch, ecologisch en feministisch' tegelijk zijn.

In januari 1984 vond de oprichting van de 'Stichting voor een Linkse Doorbraak' plaats. Voorzichtigheid was troef. De juridische vorm was welbewust gekozen, omdat een vereniging de indruk kon wekken dat men uit was op de vorming van een nieuwe partij. Doel van de pressiegroep was op korte termijn de 'interlinkse' samenwerking te bevorderen tussen CPN, PSP en PPR.⁴⁰ Op lokaal niveau moesten hiervoor 'kernen' worden gevormd. Wanneer de eenwording meer vorm zou krijgen, zouden ook mensen uit 'los links' zich aansluiten, zo was de verwachting. De Stichting gaf enige tijd een blad uit, riep enkele studiegroepen in het leven en belegde in de herfst van 1984 een congres om de programmatische overeenkomsten en verschillen tussen de CPN, de PSP en de PPR in kaart te brengen. Opnieuw wilde men behoedzaam opereren: de bijeenkomst was niet bedoeld om een 'blauwdruk' voor een gezamenlijk klein-links program te presenteren, 'maar om de grond voor onderhandelingen bouwrijp en vruchtbaar te maken'.⁴¹ Toen deze pogingen tijdens de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van mei 1986 strandden op een onwillige PSP, hief de Stichting zich teleurgesteld op.

Lijstverbindingen

Hoewel de catastrofaal verlopen Kamerverkiezingen van 1977, de electorale allianties in gemeenten en provincies, de veelvuldige ontmoetingen in de buitenparlementaire acties en de ideologische convergentie alle in de richting van meer samenwerking leken te wijzen, waren de klein-linkse partijen niet zonder meer bereid hun krachten te bundelen. Bij de eerste directe verkiezingen voor het Europees Parlement in 1979 wisten de PPR, de PSP en de CPN zich gezien de hoge kiesdrempel van vier procent – in theorie ruim 300.000 stemmen – bij voorbaat

kansloos wanneer zij op eigen kracht zouden deelnemen. De poging van de PSP om de PPR en de CPN over te halen tot een gezamenlijke onderneming, mislukte evenwel. De radicalen hadden zich nog niet geheel van de PVDA losgemaakt en mikten op samenwerking met de sociaaldemocraten. Toen de PVDA de PPR niet voldoende tegemoet wilde komen, besloten de radicalen uiteindelijk om zelfstandig mee te doen.⁴² De CPN, die eind 1978 voor het eerst voor electorale samenwerking was uitgenodigd, voelde wel voor het initiatief van de PSP. De onderhandelingen liepen echter vast op de eis van de PSP dat in het geval dat slechts één zetel zou worden behaald, beide partijen een deel van de zittingsperiode een kandidaat zouden leveren. De CPN had echter geen trek in rouleren. De drie partijen gingen daarop gescheiden de verkiezingen in en behaalden geheel volgens verwachting geen van alle een zetel.

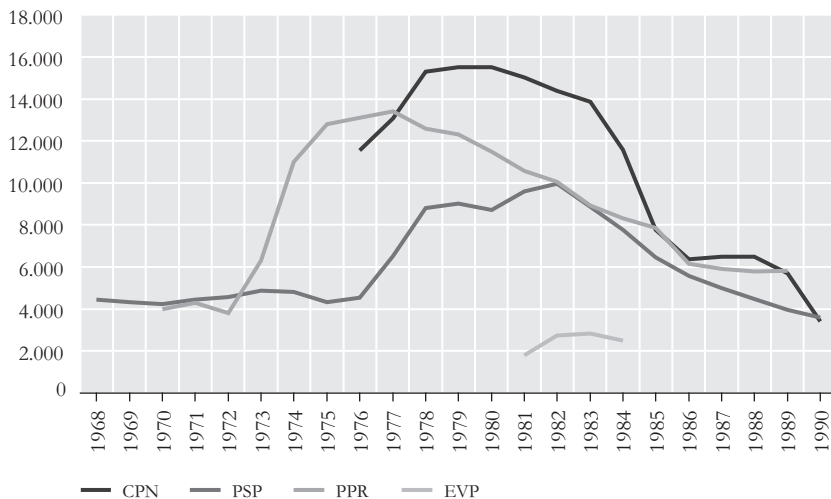
Ondanks deze valse start werden in 1981 en 1982 bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer aarzelend de eerste stappen tot samenwerking gezet. De gesprekken gingen echter niet verder dan de mogelijkheid tot een lijstverbinding, waardoor de betrokken partijen geen concessies hoefden te doen wat betreft hun programma en kandidaten. Terwijl de gedestaliniseerde CPN als partner haar opwachting maakte, was de PPR nog steeds niet geheel haar sociaaldemocratische jeugdliefde te boven gekomen. In 1981 kozen de radicalen voor een lijstverbinding met de PVDA – en niet met de PSP en de CPN, die daarop besloten samen hun lijsten te verbinden.⁴³ In 1982 liet de PPR voor het eerst in haar bestaan bij Tweede Kamerverkiezingen de PVDA geheel los. Met de CPN en de PSP wilden de radicalen toen overigens evenmin in zee. Politiek leider Ria Beckers, die in 1977 De Gaay Fortman was opgevolgd, was tegen deze optie uit angst dat de PPR hierdoor te zeer een klein-links imago zou krijgen.⁴⁴ CPN en PSP verbonden daarop weer getweeën hun lijsten.

De beide Kamerverkiezingen gaven overigens wat herstel te zien voor de klein-linkse partijen, alhoewel PPR en CPN in 1982 al weer licht achteruitgingen (zie figuur 1). De radicalen verloren zelfs een zetel als gevolg van het feit dat zij hun lijst niet verbonden hadden met die van de PVDA. Het betrekkelijke herstel van klein-links werd mede toegeschreven aan de vlucht die de vredesbeweging had genomen, waarvan met name de PSP leek te profiteren. Dit bleek ook uit de ledengroei die de pacifistisch-socialisten in deze jaren boekten, in tegenstelling tot de PPR en de CPN (zie figuur 2).

Evangelische Volkspartij

Bij de Kamerverkiezingen van 1982 maakte de Evangelische Volkspartij (EVP) haar debuut in de Tweede Kamer. Deze partij was in maart 1981 ontstaan uit een fusie van de Evangelische Progressieve Volkspartij (EPV) en een deel van de werkgroep Niet Bij Brood Alleen (NBBA).⁴⁵ De EPV was in 1978 opgericht door oud-leden van de ARP die moeite hadden met de totstandkoming van het CDA en de samen-

Figuur 2. Ledentallen CPN, PSP, PPR en EVP, 1968-1990

Bron: zie tabel 2 in de bijlage

werking onder leiding van premier Van Agt met de behoudend-liberale vvd in de jaren 1977-1981, al had een deel van de oprichters de ARP al eerder vaarwel gezegd. De werkgroep NBBA, die voor een groot deel uit CDA-leden bestond, stond eveneens kritisch tegenover de koers die het CDA voer, maar had aanvankelijk getracht die lijn van binnenuit te corrigeren. De werkgroep ontleende haar naam aan het vooruitstrevende verkiezingsprogram van het CDA uit 1977. De kernwapenkwestie vormde voor een groot deel van NBBA de aanleiding met het CDA te breken.

De EVP stelde zich open voor al dan niet kerkelijk gebonden die wilden meewerken aan de 'evangelische opdracht' om een samenleving op te bouwen waarin 'gerechtigheid, en dus vrede en solidariteit' zouden heersen.⁴⁶ Aanvankelijk legde de partij vooral nadruk op het streven naar vrede en ontwapening, vooral wat kernwapens betrof. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van mei 1981 haalde de EVP de kiesdeler niet, wat niet verwonderlijk was aangezien de partij amper een paar maanden bestond en maar weinig leden telde. In september van het volgende jaar was het wel raak. Onder de leus 'christelijk, dus progressief' werd één zetel gehaald. Deze werd bezet door Cathy Ubels, die als raadslid in Dokkum geen landelijke bekendheid genoot. Tweede op de lijst stond de door zijn deelname aan de vredesbeweging bekend geworden generaal-majoor buiten dienst Chiel von Meyenfeldt. De EVP had electoraal vooral weten te profiteren van onvrede onder CDA-kiezers over de bereidheid van hun partij om mee te werken aan de plaatsing van kruisvluchtwapens.

Interne discussies

Door de twee elkaar snel opvolgende Kamerverkiezingen kwam aan het begin van de jaren tachtig het thema ‘samenwerking’ nadrukkelijk op de agenda van de klein-linkse partijen. De vraag met wie lijstverbindingen konden worden aangegaan, deed de discussies binnen de CPN, de PSP en de PPR voorafgaande aan de verkiezingen oplaaien; de evaluatie van de niet altijd positieve uitslagen en de strategische en ideologische consequenties die daaraan eventueel moesten worden verbonden, diende naderhand als brandstof voor het interne debat. Het gekrakeel over de samenwerking deed de drie partijen op hun grondvesten schudden en droeg bij aan de ledenexodus die in deze tijd op gang kwam (zie figuur 2).

Tussen de bedrijven door zagen de CPN, de PSP en de PPR wel kans om voor de Europese verkiezingen van 1984 tot overeenstemming te komen. Dit was voor veel voorstanders van samenwerking dan ook een van de weinige lichtpuntjes in deze periode, die voor het overige tamelijk somber was. Niet alleen naderde de stemming binnen de verschillende partijen het nulpunt als gevolg van de vele twisten, daarnaast geraakte klein-links steeds meer in het defensief. Van 1982 tot 1989 voerde premier Ruud Lubbers met zijn coalitie van CDA en VVD een neo-liberaal beleid, gericht op afslanking van de welvaartsstaat. Voor de PPR, de PSP en de CPN viel er in deze jaren weinig eer te behalen, zeker niet toen de vredesbeweging vrijwel geheel inzakte na het besluit tot plaatsing van kernwapens. Ook andere sociale bewegingen ondervonden in het midden van de jaren tachtig een zekere terugslag, soms juist nadat ze wel succes hadden geboekt: zowel de abortuskwestie als kernenergie verdwenen van de agenda. Bovendien leidde de toenevende werkloosheid de aandacht van postmaterieële zaken af. Voor klein-links braken de magere jaren van crisis en neergang nu pas goed aan.

De CPN tussen horizontalen en opheffers

De partijstrijd in de CPN speelde zich hoofdzakelijk af in de ideologische sfeer en spitte zich niet meteen toe op klein-linkse samenwerking, alhoewel deze op de achtergrond zeker meespeelde. Behoudende partijleden – verenigd in het ‘Horizontaal Overleg van Communisten’, een in de partijhiërarchie ‘horizontaal’ lopend dwarsverband van lokale afdelingsleden – kwamen aan het begin van de jaren tachtig lijnrecht tegenover vernieuwingsgezinden te staan. De eersten wensten vast te houden aan een geheel onafhankelijke, zelfstandige, op marxistisch-leninistische leest geschoeide CPN; de laatsten wilden juist van het leninisme en de ondemocratische partijstructuur af. Een groot deel van deze vernieuwers hing bovendien de doorbraakgedachte aan: de CPN zou aansluiting moeten zoeken bij de PSP en de PPR. Op het partijcongres van november 1982 pleitte Tweede Kamerlid Gijs Schreuders hartstochtelijk voor hechte samenwerking, die wat hem betreft zou neerkomen op opheffing van de CPN.⁴⁷

De tweespalt in de CPN bereikte in 1984 zijn hoogtepunt. Op het partijcongres van februari dolven de heftig tegenstribbelende orthodoxen het onderspit. De afgevaardigden namen een beginselverklaring aan waaruit het leninisme was verdwenen en het feminisme als inspiratiebron naast het marxisme zijn opwachting maakte. In plaats van de vestiging van een 'volksdemocratie' of 'dictatuur van het proletariaat' wilde de CPN de parlementaire democratie vernieuwen en aanvullen met (niet nader gespecificeerde) 'vormen van directe democratie'. Niet alleen op staatkundig maar ook op economisch gebied namen de communisten verder afstand van het Sovjet-model. De staat zou weliswaar een aantal ondernemingen dienen te nationaliseren, maar die bedrijven vervolgens door de arbeiders zelf laten besturen. Door middel van planovereenkomsten met bedrijven zou de overheid de economie moeten sturen, zonder de markt af te schaffen. Het gaat misschien iets te ver om dit systeem 'libertair socialisme' of 'vrijheidslievend communisme' te noemen zoals enkele vernieuwers deden, maar staatsocialisme was het in elk geval niet meer.⁴⁸

Voor de orthodoxe, marxistisch-leninistische vleugel in de CPN was dit program onverteerbaar. Voor sommige vernieuwers ging het niet ver genoeg: zo waren de (weinig talrijke) ecologen niet erg tevreden over de geringe aandacht voor milieuproblemen, die nog op marxistische wijze als inherent aan het kapitalisme werden gezien.⁴⁹ Al met al kwam de CPN met dit nieuwe program ideologisch dichterbij de PSP en de PPR te staan. De communisten omhelsden weliswaar niet het pacifisme, maar wilden wel de bewapening terugdringen en de NAVO verlaten, zonder aansluiting te zoeken bij het Oostblok. Ook het democratisch-centralistische partijmodel ging op de helling. Verder werd in het program gepleit voor 'samenwerking tussen communisten, socialisten, sociaal-democraten, pacifisten, radicalen en anarchisten'.⁵⁰

Het was dan ook niet vreemd dat de afgevaardigden zich in maart 1985 op het CPN-congres in meerderheid uitspraken voor een gemeenschappelijk program en een gezamenlijke lijst met de PSP en de PPR bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1986. Het zelfstandig voortbestaan van de CPN werd wel vooropgesteld.⁵¹ De orthodoxe oppositie was woest en sprak van een 'euthanasiecongres': het verschil tussen de 'doorbrakers' en de meer gematigde CPN-leiding lag volgens haar slechts hierin dat de eersten actieve euthanasie voorstonden en de laatste passieve. Het besluit vormde voor haar de druppel die de emmer deed overlopen: in november 1985 gingen de behoudende dissidenten over tot de oprichting van een nieuwe partij, het Verbond van Communisten in Nederland. Het VCN, dat claimde zo'n duizend leden te tellen, baseerde zich op het marxisme-leninisme van orthodoxe snit en oriënteerde zich geheel op de Sovjet-Unie.

De rode, groene of blauwe PPR

Anders dan in de CPN stond in de PPR aan het begin van de jaren tachtig vooral de klein-linkse samenwerking centraal in de partijdiscussie en ging het veel minder

om ideologische kwesties. Het strategiedebat was eigenlijk al meteen na de electorale nederlaag van 1977 op gang gekomen. In het partijbestuur wilde toen een minderheid de samenwerking met de PVDA en desnoods ook het CDA voortzetten, terwijl anderen opkwamen voor toenadering tot de PSP én de CPN.⁵² Uitkomst van de botsing was dat de radicalen geleidelijk wat afstand begonnen te nemen van hun sociaaldemocratische partner, zoals hierboven reeds vermeld. Aanvankelijk bleef de partij de PVDA nog wel in het vizier houden, zoals bij de Europese verkiezingen van 1979.

De voorstanders van klein-linkse samenwerking in de PPR wonnen echter geleidelijk aan invloed, vooral onder het middenkader van de partij. Ze kwamen regelmatig bijeen in het huis van de Wageningse wethouder Cox Merkelijn en kregen zodoende de benaming 'Wageningen-groep'. Deze groepering trachtte de PPR in het voorjaar van 1981 af te houden van een lijstverbinding met de PVDA bij de Kamerverkiezingen. Weerwerk leverde de 'Godebald'-groep, zo genoemd naar een deel van het Hoog-Catherijnecomplex in Utrecht waar zij regelmatig bijeenkwam. Deze club trachtte de PPR te bewegen de draad van samenwerking met de PVDA en D66 weer op te pakken om zo confessionele kiezers uit het politieke midden weg te lokken. Het partijbestuur kon de dreigende tweespalt nog bezweren door noch voor de PVDA en D66, noch voor de PSP en de CPN te kiezen, maar voor 'brede progressieve samenwerking, in en buiten het parlement'.⁵³ De 'Godebalders' zouden echter toch het pleit verliezen: de lijstverbinding met de PVDA waarvoor de PPR in 1981 nog koos, werd bij de Tweede Kamerverkiezingen een jaar later door het partijcongres afgewezen. Voor een lijstverbinding met PSP en CPN was het echter nog te vroeg.

De teleurstellend verlopen Tweede Kamerverkiezingen van 1982, waarbij de PPR zoals vermeld een zetel verloor, leidde tot bezinning binnen de partij over haar positie in het politieke bestel. De achterban kreeg een palet aan keuzen voorgelegd: een 'blauwe', zelfstandige PPR, die 'de weg open [houdt] naar een progressieve meerderheid'; een 'rode' PPR, die de banden met de PSP en de CPN zou aanhalen en afstand diende te nemen van de PVDA; en ten slotte een 'groene' PPR, die op termijn moest opgaan in een nieuwe groene formatie.⁵⁴ Van deze laatste optie was De Gaay Fortman de meest prominente voorstander. Uiteindelijk kwam een groen-rood compromis uit de bus: de PPR zou zowel met groenen als klein-links samenwerken met behoud van haar zelfstandigheid en eigen identiteit. Deze identiteit werd gedefinieerd als 'non-conformistisch, radicaal, solidair, libertair en ecologisch'. Het partijcongres van juni 1983 besloot bij de Europese verkiezingen samenwerking te zoeken met de CPN, de PSP en de EVP. Een minderheid bepleitte tevergeefs een 'Groene Lijst' zonder de klein-linkse partijen. Met deze keuze stapte de PPR definitief af van haar traditionele oriëntatie op de PVDA. Twee prominente tegenstanders van de klein-linkse optie, oud-minister Harry van Doorn en oud-partijvoorzitter Erik Jurgens, beiden medeoprichters van de partij, zegden hun lidmaatschap op; Jurgens zou zich aansluiten bij de PVDA.

Nadat de PPR eenmaal deze cruciale wissel gepasseerd was, denderde de partij met toenemende snelheid in de richting van verdergaande klein-linkse electorale samenwerking, zij het dat de radicalen deze graag tegelijkertijd wensten te verbreden. In 1985 gaf het PPR-congres met overgrote meerderheid aan het partijbestuur opdracht 'alles te doen' om voor de Kamerverkiezingen van 1986 een gezamenlijke lijst tot stand te brengen met de CPN en de PSP 'alsmede niet-partijgebonden personen, platforms en groeperingen'.⁵⁵ Ook de EVP moest hierbij worden betrokken. Partijleider Beckers was het geheel eens met deze keuze. De versplintering binnen links werkte volgens haar verlamdend en was weinig inspirerend: 'Wat heeft het voor zin je te blijven verschansen in politiek cynisme en in grote pretenties van het eigen gelijk?'⁵⁶

Spekkianen en doorbrakers in de PSP

Evenals bij de PPR ging de partijstrijd bij de PSP voornamelijk over de strategie, al kon die natuurlijk niet helemaal los gezien worden van de ideologie. De partij kraakte in de eerste helft van de jaren tachtig in haar voegen als gevolg van de discussie over een klein-links electoraal samengaan. De geïsoleerde positie die de PSP zo omstreeks 1975 in de landelijke politiek had betrokken, raakte gaandeweg meer onderhevig aan kritiek. Daarbij moest vooral Van der Spek het ontgelden. Hij was sinds 1978 fractievoorzitter in de Tweede Kamer, exponent van de *splendid isolation* en voorstander van een ideologisch zuiver socialisme. Op het partijcongres dat zich in de zomer van 1982 over de kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen boog, kreeg hij zware kritiek te verduren over zijn starre houding ten aanzien van linkse samenwerking.

Op het partijcongres dat in 1983 in Steenwijk plaats vond, wees een meerderheid om uiteenlopende redenen echter nauwe samenwerking met zowel de PVDA als de PPR en de CPN af en koos voor zelfstandigheid, ofschoon men overigens wel met die laatste twee bij de Europese verkiezingen een gemeenschappelijke lijst wilde vormen. In het gepolariseerde partijklimaat hielden de beide vleugels die werden gevormd door 'rekkelijke' voorstanders en de 'precieze' tegenstanders van klein-linkse coöperatie, beide met hun hulptroepen, elkaar min of meer in evenwicht. De verontruste 'spekkianen' – door hun opponenten smalend 'spektariërs' genoemd – legden het eind 1984 af tegen de samenwerkingsgezinden.⁵⁷ Op het partijcongres in Rotterdam werd toen met een nipte meerderheid van 52,5 procent besloten om verkennende, niet-verplichtende besprekingen met de CPN en de PPR te gaan voeren over samenwerking bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1986. Op een volgend congres, in juni 1985 in Utrecht, kwam men bijeen om zich te buigen over een gemeenschappelijke lijst, waarmee de CPN en de PPR op dat moment al hadden ingestemd. Na lang soebatten viel de stemverhouding nu weer naar de andere kant uit: met 50,8 procent deden de spekkianen de deur naar klein-links op slot.

De ‘doorbrakers’, die samenwerking nastreefden, hadden nu het nakijken. Geheel onverwacht stegen hun papieren echter opnieuw. Het verkiezingscongres dat eind 1985 werd gehouden, wees verrassend genoeg niet Van der Spek maar fractiemedewerker Andrée van Es als lijsttrekker aan. Hoewel zij verklaarde niet aan de eerdere congresuitspraken te willen tornen, meende zij wel dat de PSP de ramen moest openzetten en de mogelijkheid van samenwerking met de PPR en de CPN in de toekomst niet mocht uitsluiten. Van der Spek was nu ‘het gezeur over samenwerking meer dan zat’.⁵⁸ ‘Mister PSP’ – zoals hij in de pers werd genoemd – bedankte voor de partij die hij meer dan twee decennia vrijwel ononderbroken in de Eerste en Tweede Kamer had vertegenwoordigd. Samen met hem verlieten enkele honderden leden de PSP. Zij vormden de Partij voor Socialisme en Ontwapening (PSO), maar deze zou enkele maanden later alweer door onderlinge twisten ter ziele gaan.

De EVP tussen progressieve christenen en communisten

De jongste loot aan de klein-linkse stam, de EVP, kon zich evenmin onttrekken aan de tweedracht die de CPN, de PSP en de PPR verscheurde. Ook hier was de kwestie van eventuele samenwerking met andere partijen de voornaamste splijtzwam, alhoewel de onenigheid ook samenhang met meningsverschillen over de politieke koers. De christendemocratische rechtervleugel streefde naar regeringsverantwoordelijkheid in samenwerking met PVDA en CDA; de christen-radicalen stroming – met als meest bekende exponent Hans Feddema – vreesde dat een dergelijke coalitie slechts een vage middenkoers zou gaan varen. Deze richting gaf de voorkeur aan brede progressieve samenwerking, maar schoof tegen het midden van de jaren tachtig op in de richting van de andere klein-linkse partijen.

In 1982 waren ook de meeste vertegenwoordigers van de radicale stroming nog tegenstander van samenwerking met de CPN. Naarmate deze partij zich echter vernieuwde en afstand nam van het orthodoxe marxisme-leninisme, kwam ook zij als bondgenoot in aanmerking. De rechtervleugel dacht daar anders over en bleef de CPN maar ook de PSP en de PPR afwijzen omdat ze te extreem, ‘atheïstisch’ en ‘centralistisch’ waren. Deze stroming gaf de voorkeur aan samenwerking met ‘progressieve christenen’.⁵⁹

Totstandkoming Groen Progressief Akkoord in 1984

De Europese verkiezingen van 1984 markeerden het begin van de klein-linkse samenwerking op landelijk niveau. Vanzelfsprekend ging dat niet van een leien dakje, ook al omdat er zich nog een gesprekspartner aandiende: het ‘Groen Platform’.⁶⁰ De bedoeling van deze vereniging was te bevorderen ‘dat de programma’s van zoveel mogelijk partijen een groen-progressief karakter dragen en ecologisch verantwoord zijn’. Het Platform wilde daarnaast de totstandkoming van groene lijsten ondersteunen. Achter het Groen Platform zat de PPR-senator De Gaay

Fortman, die eerder samen met Wouter van Dieren ook al de naam Groene Partij Nederland (GPN) bij de Kiesraad had ingeschreven met het oog op de Europese verkiezingen van 1984. De Gaay Fortman, die zonder overleg met het PPR-bestuur handelde, wilde met die registratie eveneens voorkomen 'dat een potentiële PPR-konkurrent wortel zou schieten'.⁶¹ In West-Duitsland boekten *Die Grünen* immers successen bij verkiezingen, en in Vlaanderen Agalev (Anders gaan leven) – wat sommigen in Nederland ertoe kon brengen om hier hun electorale geluk met een groene partij te beproeven.

Toen de CPN, de PPR en de PSP onderhandelden over een samenwerkingsverband bij de Europese verkiezingen van 1984, vormde het Groen Platform het eerste struikelblok. De PPR wilde deze groep als een gelijkwaardige partner bij de gesprekken betrekken. De PSP had hiermee weinig op, maar ging toch akkoord. Over het Europese verkiezingsprogramma bereikten de partijen betrekkelijk snel overeenstemming. De PSP en de CPN hadden aanvankelijk sceptisch gestaan tegenover het PPR-voorstel voor een gezamenlijk program, vanwege de grote aandacht die de radicalen schonken aan het milieu en hun voorkeur voor een kleinschalige economie. Zij vonden dat de PPR het milieu 'overaccentueerde' en tegelijkertijd te weinig aandacht had voor sociaaleconomische problemen.⁶² Binnen een maand kwam men er echter uit: de ideologische verschillen waren kennelijk toch niet meer zo groot.

De voetangels en klemmen lagen vooral op het pad dat naar de gemeenschappelijke kandidatenlijst en de naam van de electorale alliantie moest voeren. Na veel gesteggel werd het compromisvoorstel van PPR-voorzitter Wim de Boer aanvaard. Het samenwerkingsverband kreeg als naam 'Groen Progressief Akkoord (GPA) van CPN, GPN, PPR en PSP', met als volgorde op de kandidatenlijst: 1. PSP; 2. PPR; 3. CPN; 4. groene kandidaat. In het geval het GPA twee zetels zou behalen, zou de tweede zetel rouleren tussen de tweede en derde kandidaat, en een eventuele derde zetel tussen nummer vier en vijf. De lijsttrekker zou in elk geval de gehele zittingsperiode aanblijven. Na deze overeenstemming werd het akkoord voorgelegd aan de achterban van de partijen. Het congres van de PPR keurde het schoorvoetend goed. Het PSP-congres deed hetzelfde, al zei een afgevaardigde niet goed te worden van de 'madeliefjes-taal'.⁶³ Ook de partijconferentie van de CPN ging akkoord met het GPA. Op de bijeenkomst van de pacifistisch-socialisten en die van de communisten klonken echter wel veel kritische geluiden over de samenwerking met het Groen Platform.

In de EVP, die bij de onderhandelingen als waarnemer aanwezig was geweest, leidde het GPA tot grote spanningen. Vice-partijvoorzitter Feddema toonde zich bereid het te tekenen. Hij werd echter teruggefloten door zijn medebestuurders, die vervolgens trachtten hem wegens eigenmachtig optreden te royeren. Het partijcongres wilde in december niet zover gaan. Het volgde echter evenmin Feddema's voorkeur (en die van het Kamerlid Ubels) voor klein-linkse samenwerking. Na een heftig debat besloten de afgevaardigden af te zien van deelname aan de Europese verkiezingen. Desondanks hadden zes EVP'ers zich toch kandidaat

gesteld op de lijst van het GPA. De partijraad van de EVP besloot dat dit voor leden met een partijfunctie niet aanvaardbaar was. Als gevolg hiervan stelde Cor Ofman, vice-voorzitter van de partijraad en één van de zes, zijn functie beschikbaar. Verder werd het zesttal voorgehouden om hun kandidatuur op geen enkele wijze met de EVP in verband te brengen.⁶⁴

Oprichting De Groenen

De totstandkoming van het GPA leidde aan het einde van 1983 ook tot een breuk in het Groen Platform.⁶⁵ De voorstanders van het akkoord waren vooral te vinden in het PPR-contingent van deze groepering. De fervente tegenstanders kwamen uit de hoek van verschillende provinciale groene partijen, die kort daarvoor waren opgericht en die zich bij het Groen Platform hadden aangesloten.⁶⁶ Zij plaatsten vraagtekens bij het groene gehalte van de PSP en de CPN; vooral met de communisten hadden zij grote moeite. De provinciale groenen besloten zelfstandig aan de verkiezingen deel te nemen. Op 17 december 1983 gingen zij over tot de oprichting van een nieuwe landelijke groene partij, De Groenen geheten. Groene partijen elders in Europa juichten de oprichting van De Groenen toe. Het GPA kreeg echter de steun van *Die Grünen*, wat tot conflicten in de internationale groene organisatie leidde.⁶⁷

Evenals het GPA namen ook De Groenen aan de Europese verkiezingen deel. Het vele groen werd de Kiesraad en de Raad van State te bont. Zij wezen zowel de naam van het klein-linkse samenwerkingsverband als die van de concurrerende partij De Groenen af, omdat de partij GPN al stond ingeschreven. Al het groen in de partijnamen zou tot verwarring bij de kiezer leiden. Vanwege deze uitspraken veranderden De Groenen hun naam in 'Europese Groenen'. Het GPA handhaafde in de campagne zijn naam, maar stond officieel op het stembiljet vermeld als de lijst 'CPN, Groene Partij Nederland, PPR, PSP'.

In de electorale krachtmeting met het GPA legden de Europese Groenen het af. Zij behaalden 1,3 procent van de stemmen – op zich geen slecht resultaat maar niet genoeg voor een zetel. Het GPA kwam met 5,6% onverwacht sterk uit de stembusstrijd. Geholpen door een lijstverbinding met de PVDA behaalde het samenwerkingsverband twee zetels, die werden ingenomen door lijsttrekker Bram van der Lek (die in de jaren zeventig voorzitter was geweest van de Tweede Kamerfractie van de PSP) en oud-PPR-voorzitter Herman Verbeek. De laatste diende halverwege de zittingstermijn van vijf jaar plaats te maken voor Nel van Dijk (CPN). De vierde kandidaat, Van Duijn, die door het Groen Platform naar voren was geschoven, viel zo buiten de prijzen.

De kater van 1986

De succesvolle samenwerking van de CPN, de PSP en de PPR bij de Europese verkiezingen in juni 1984 leek de opmaat te zijn tot verdere gezamenlijke actie. Na de hoog oplopende debatten over strategie tekende zich binnen de drie partijen eindelijk enige overeenstemming af over klein-linkse electorale krachtenbundeling op nationaal niveau. De tot samenwerking geneigde stromingen in de verschillende partijen waren aan de winnende hand – zelfs in de PSP, die zoals reeds vermeld tegen het einde van 1984 besloot om verkennende gesprekken met de PPR en de CPN te gaan voeren. In het omzichtige taalgebruik dat werd gebezigd was het woord ‘onderhandelen’ taboe. Deze vrijblijvende besprekingen tussen zogeheten ‘verkenner’ van de drie partijbesturen mondden uit in een gezamenlijk discussiestuk, getiteld ‘Het optimisme van de wil’. Hierin werden de programmatische verschillen en overeenkomsten tussen de PPR, PSP en CPN nog weer eens op een rij gezet. Alles afwegende was er volgens de samenstellers op hoofdpunten voldoende overeenstemming om tot machtsbundeling te komen.

Wij willen samenwerken, omdat we het eens zijn over de noodzaak van radikale verandering. Wij willen de samenwerking om zo niet alleen door onze visie en argumenten, maar ook door een sterkere inbreng in de Tweede Kamer meer invloed uit te oefenen... Wij willen samenwerken, omdat we meer werfkracht verwachten van een akkoord dat laat zien dat feministen, pacifisten, radicalen, kommunisten, progressieve christenen en socialisten op hoofdpunten van politiek beleid samen kunnen optrekken.⁶⁸

Uiteindelijk kwam van deze mooie plannen niets terecht. De klein-linkse samenwerking leek dichterbij dan ooit, maar vlak voor het *moment suprême* gooide de al gememoreerde minieme meerderheid op het PSP-congres in de zomer van 1985 roet in het eten. Dat de zaak op deze wijze mislukte, kwam in het kamp van de samenwerkers hard aan. De CPN, de PSP en de PPR probeerden nog wel de schade enigszins te beperken door hun kandidatenlijsten onderling te verbinden (de EVP wilde niet meedoen). Hoewel het drietal nu voor de eerste keer bij de Kamerverkiezingen zo’n lijstverbinding overeenkwam, kon dit het echec niet verhullen: bij de buitenwacht bleef het beeld van de failliete samenwerking hangen. CPN, PSP en PPR waren op zichzelf aangewezen; zij ‘sukkelden afzonderlijk naar de electorale slachtbank van mei 1986’.⁶⁹

De uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 was nog rampzaliger dan die van 1977 (zie figuur 1). De CPN en de EVP verdwenen geheel uit de Kamer; de PSP verloor twee van haar drie zetels. Alleen de PPR was in zeteltal gelijk gebleven, dankzij de klein-linkse lijstverbinding. De politicoloog Cees van der Eijk kwam in zijn analyse van de uitslag tot een onbarmhartige conclusie.

In zekere zin had het voor de klein-linkse partijen nog veel erger kunnen aflopen dan al het geval was op 21 mei. Een deel van degenen die uiteindelijk op CPN, PSP en PPR stemden hebben over die keus toch nog sterke twijfels gehad en hebben serieus overwogen op een andere partij te stemmen.⁷⁰

Hiermee ondermijnde Van der Eijk de binnen de klein-linkse partijen levende hoop dat met de verkiezingen van 1986 het electorale dieptepunt was bereikt en dat een soort 'harde kern' was overgebleven die deze partijen door dik en dun zou steunen. Tegelijk had de politicoloog een meer opwekkende boodschap. Uit zijn onderzoek was namelijk ook gebleken dat er onder het electoraat een aanzienlijke groep kiezers was die niet uitsloot ooit op klein-links te zullen stemmen. Dit 'potentiële electoraat' schommelde rond 15 procent. Het bestond vooral uit kiezers die toch maar op de PVDA stemden uit vrees om anders hun stem 'weg te gooien'. De slotsom waartoe Van der Eijk kwam was helder: 'Een mogelijke uitweg uit deze negatieve consequenties van de slechte uitslag van 1986 is een bundeling van klein-linkse partijen.'

Die bundeling was echter nu net het probleem. De CPN en de PPR waren inmiddels voorstander van een electorale concentratie – die moest worden aangevuld met buitenstaanders –, maar de PSP blokkeerde dit. Daarmee was ook duidelijk uit welke richting het initiatief diende te komen om de samenwerking weer op de agenda te krijgen. Inderdaad zou de PSP het voortouw nemen, maar eigenlijk was het een geheim genootschap uit de drie partijen dat de patstelling doorbrak – waarbij zelfs list en bedrog niet werden geschuwd.

Een fusie in drie bedrijven. De moeizame totstandkoming van GroenLinks (1986-1990)

Gerrit Voerman

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1986, negen jaar na de electorale mokerslag van 1977, hadden de klein-linkse partijen opnieuw een enorme opdoffer van de kiezers gekregen. Het verkiezingsdebacle had een bezinningsproces binnen de partijen tot gevolg, maar dat leidde bepaald niet vanzelf tot meer samenwerking, zoals sommigen verwachtten of hoopten. De kater die de Communistische Partij van Nederland (CPN) en de Politieke Partij Radikalen (PPR) als gevolg van de door de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) om zeep geholpen samenwerking hadden opgelopen, bleef nog lang voelbaar. De communisten maar vooral de radicalen dichtten zichzelf kansen toe wanneer zij zelfstandig te werk zouden gaan. Zo leek het resultaat van de rampzalige Kamerverkiezingen per saldo dat CPN, PPR en PSP verder uit elkaar dreven.¹

Voor zover er al samenwerking op gang kwam, was die geboren uit financiële nood. De uittocht van leden zette zich in versneld tempo voort (zie figuur 2 in het vorige hoofdstuk), waardoor de contributie-inkomsten sterk terugliepen. Het geldgebrek dat dit met zich meebracht, werd nog eens verergerd door het gedeeltelijk of geheel wegvallen van overheidssubsidies aan de nevenorganisaties van de partijen, als gevolg van het zetelverlies. Als oplossing combineerden de partijen een aantal activiteiten. De wetenschappelijke bureaus van de CPN en de PSP staakten de uitgave van hun periodieken. In deze leemte werd voorzien door *De Helling*, 'tijdschrift voor linkse politiek'.² Daarnaast voegden de organisaties van raads- en Statenleden van de PSP en de PPR hun bladen samen.³

Zelfs een serieuze gedachtewisseling over samenwerking op nationaal niveau kwam niet van de grond door deze penibele omstandigheden; daarvoor was een kunstgreep nodig. In deze eerste ronde in het proces dat tot de oprichting van Groen Links leidde, zette een clubje van min of meer prominente leden uit de drie partijen heimelijk een draaiboek op om de samenwerking weer op de rails te krijgen. Alles leek volgens plan te verlopen en er kwam overleg op gang, totdat de PPR roet in het eten gooide. In de tweede ronde bracht een interne putsch deze partij echter weer terug bij de onderhandelingen, die zouden eindigen met de totstandkoming van het Groen Linkse samenwerkingsverband bij de Tweede

Kamerverkiezingen van september 1989. Met de komst van de gezamenlijke Kamerfractie begon de derde ronde. Het *point of no return* was gepasseerd, niet alleen door de eigen dynamiek van de nationale electorale samenwerking naar ook omdat de val van de Berlijnse Muur, twee maanden later, en de ondergang van het staatssocialisme met name de CPN in verwarring bracht. In november 1990 werd de partij Groen Links opgericht.⁴

De 'vrolijk-linkse' PPR

Na de Kamerverkiezingen van 1986 zag de PPR voorlopig af van landelijke klein-linkse samenwerking. De partij besloot meer aandacht en energie te besteden aan haar eigen organisatie en presentatie. Onder het motto 'vrolijk links' poogde de PPR van het 'tobberige linkse' en 'softerige' imago af te komen – niet meer zo zwaar op de hand, 'geen vergaarbak van zeurende *losers*'.⁵ Het zelfbewustzijn groeide door de electorale vooruitgang die de radicalen boekten bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1987. In de provincies waar de PPR zelfstandig uitkwam werd meer winst geboekt dan in die waar zij aan gemeenschappelijke klein-linkse lijsten meedeed. Oud-partijleider Bas de Gaay Fortman zag in deze verkiezingsuitslag het bewijs dat samenwerking met PSP en CPN niet loonde. Het partijcongres toonde zich eveneens afkerig van te veel klein-linkse toenadering. Op het congres werd besloten dat de PPR zelfstandig zou deelnemen aan de volgende Kamerverkiezingen, 'tenzij zich ontwikkelingen voordoen die uitzicht bieden op verbreding en politieke vernieuwing'.⁶ De deur naar samenwerking bleef zo dus op een kier staan. Een program op hoofdpunten, een lijstverbinding met de andere partijen en fractiesamenwerking waren wel mogelijk. De bereidheid om te komen tot een nieuwe politieke formatie gaf de PPR daarbij echter niet geheel op. Het congres stelde eveneens dat men een actieve rol wilde spelen bij de totstandkoming van een radicaaldemocratische politieke groepering ter linkerzijde van het politieke spectrum.

In feite wilde de PPR dus óf een samengaan van de klein-linkse partijen in een geheel nieuwe politieke vorm, óf zelfstandig verdergaan als een vernieuwde, 'vrolijk-linkse' partij, maar zij neigde in feite meer naar het laatste. De vernieuwing vond een ideologische neerslag in de notitie *Groen Licht*, waarin het partijbestuur 'enkele heilige PPR-huisjes' 'een nieuwe grondverf' trachtte te geven.⁷ Zo werd de rol van de overheid beperkt, de markteconomie zonder veel voorbehoud aanvaard en verdwenen radicale idealen als werknemerszelfbestuur van de agenda. De notitie stuitte op de nodige weerstand in de partij. In het programma dat de PPR vaststelde voor de volgende Tweede Kamerverkiezingen – die toen waren voorzien voor 1990 – kwamen de ideeën van het partijbestuur dan ook slechts in afgezwakte vorm terug. Het zelfbestuur van werknemers bleef vermeld als doel, zij het voor de lange termijn; de invoering van het basisinkomen – een 'heilig huisje' dat zelfs het partijbestuur onaantastbaar leek – werd niet langer verbonden met een sociale

dienstplicht; sociale verdediging bleef als (ver) ideaal gehandhaafd, maar mocht nu gecombineerd worden met beperkte militaire verdediging tot een strategie van 'non-provocatieve defensie'.⁸ Zo paste de PPR zich enigszins aan de liberale tijdgeest aan, zonder haar idealen geheel prijs te geven. De ideologische afstand tot de PSP en (in mindere mate) de CPN dreigde hiermee echter groter te worden.

De consultatieronde van de CPN

De electorale dreun was het hardst aangekomen bij de CPN. Voor het eerst sinds 1918 was deze partij niet meer vertegenwoordigd in de Tweede Kamer. De neveninstellingen van de partij liepen hierdoor overheidssubsidies mis, waardoor een aantal medewerkers op straat kwam te staan. De partij besloot daarop de koers wat te verleggen in de richting van de PVDA, die op belangrijke punten naar links zou zijn opgeschoven, maar in het opnieuw bespreken van samenwerking met PPR en PSP zag zij geen heil. Bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1987 deed de CPN het hier en daar wat beter dan bij de Kamerverkiezingen het jaar daarvoor. Het lichte herstel uitte zich verder in een kleine toename van het aantal nieuwe leden en wat hogere scores in de opiniepeilingen. Gaandeweg herwonnen de communisten zo weer wat van hun geknakte zelfvertrouwen.

De CPN-leiding wilde alles op alles zetten om opnieuw in de Tweede Kamer te komen. Pas dan zouden de communisten door de PPR en de PSP weer als een gelijkwaardige gesprekspartner worden beschouwd, zo meende men. Partijleider Ina Brouwer was het hiermee niet eens. Zij hield in haar in die tijd verschenen autobiografie een gloedvol pleidooi voor het opgaan van CPN, PPR en PSP in een nieuwe politieke formatie.⁹ Op haar voorstel hield de CPN in de zomer van 1988 een formeel tot niets verplichtende consultatieronde binnen en buiten de partij om een indruk te krijgen van hoe er gedacht werd over 'samenwerking ter linkerzijde'. Een commissie sprak met uitgesproken voor- en tegenstanders binnen de partij, en daarbuiten met representanten van sociale bewegingen – onder wie Jacqueline Cramer (voorzitter van het Landelijk Milieuoverleg), Mohamed Rabbat (directeur van het Nederlands Centrum Buitenlanders), Maarten van Poelgeest (voorzitter van de Landelijke Studentenvakbond), Ruud Vreeman en Lodewijk de Waal (voorzitters van respectievelijk de Vervoersbond FNV en de Dienstenbond FNV).

Uit de consultatieronde werd de CPN-leiding duidelijk dat de 'externen' pleitbezorgers waren van een gemeenschappelijke lijst van PPR, PSP en CPN bij de komende Kamerverkiezingen, of van nog verdergaande vormen van samenwerking. Intern lag deze zaak een stuk gevoeliger. Een gezamenlijk program op hoofdpunten en fractiesamenwerking kon er nog wel mee door. Grosso modo was het gevoelen dat de CPN eerst op eigen kracht moest terugkomen. 'Eenmaal in de kamer zou de samenwerkingskwestie anders komen te liggen.'¹⁰

De kniezende PSP

Nadat de CPN en de PPR eenmaal over de domper van 1986 heen waren gekomen, nam het vertrouwen in eigen kunnen weer toe. Bij de PSP was het tegendeel het geval. Deze partij bleef verdeeld en leek het spoor bijster te zijn. Evenals de CPN moest de PSP door het zetelverlies bezuinigen. Ook het ledental daalde weer. Het partijapparaat moest daardoor behoorlijk worden ingekrompen. In deze malaise-sfeer was van een uitbundige viering van het dertigjarig bestaan van de PSP in 1987 geen sprake.

Om toch weer wat leven in de brouwerij te brengen, startte de PSP een 'heroriënteringsdiscussie' over de socialistische doelstellingen van de partij. Daarbij kwam de behoefte zich minder dogmatisch op te stellen. In de herfst van 1988 koos de partij voor een 'beperkte opvatting van socialisatie' van de productiemiddelen: alleen grootschalige en strategisch belangrijke bedrijven zouden in het bezit van de gemeenschap moeten komen.¹¹ Voor het eerst erkende de PSP bovendien het nut van een zeker marktmechanisme, om verspilling en bureaucratie in een socialistische economie te voorkomen. Ze aanvaardde ook – zij het met voorbehoud – de individualisering in de samenleving en toonde zich minder kritisch ten aanzien van het ecologisch gedachtegoed. Zelfs het altijd afgekeurde basisinkomen leek nu bespreekbaar te zijn. De ideologische afstand tot de PPR nam met de vaststelling van dit stuk dus aanzienlijk af – zelfs als men in aanmerking neemt dat die partij zelf ook haar idealen enigszins ging relativeren. Het thema klein-linkse samenwerking kwam in deze discussie over het socialisme niet expliciet aan de orde.

Europese verkiezingen 1989

Voordat het thema van landelijke klein-linkse samenwerking weer aan bod zou komen, dienden de partijen zich eerst te buigen over een mogelijke electorale alliantie voor de Europese verkiezingen van juni 1989. Vijf jaar eerder hadden CPN, PPR, PSP en de Groene Partij Nederland (GPN) daarom voor het eerst gezamenlijk als Groen Progressief Akkoord (GPA) deelgenomen, zoals in het voorgaande hoofdstuk reeds is uiteengezet. De gesprekken over voortzetting van dit akkoord, die in de zomer van 1988 waren begonnen, liepen bepaald niet van een leien dakje. Om te beginnen waren er problemen over het lijsttrekkerschap. Het liefst had het bestuur van het GPA het samenwerkingsverband uitgebreid met 'onafhankelijken' en een aansprekende figuur uit deze categorie op de eerste plaats gezet, maar dit was niet gelukt. De namen van onder anderen Lucas Reijnders en Cramer circuleerden, maar zij bedankten voor de eer. Vervolgens gingen de CPN en de PPR met elkaar in de clinch over de vraag wie de lijsttrekker zou leveren: de communistische Nel van Dijk, die op dat moment in het Europees Parlement zat, of oud-PPR-voorzitter Herman Verbeek, die van 1984 tot eind 1986 zitting

had gehad in Straatsburg, voordat Van Dijk zijn zetel overnam. De PPR steunde uiteraard Verbeek; de CPN en PSP daarentegen gaven de voorkeur aan Van Dijk. Uiteindelijk werd Verbeek tot lijsttrekker aangewezen, maar de harde onderhandelingen zouden over en weer littekens achterlaten.¹²

De wederzijdse onvrede had verder ook te maken met de afspraken over de zetelroulatie. Het GPA-bestuur had namelijk voorgesteld dat – wanneer er twee zetels zouden worden behaald – Verbeek halverwege de zittingsperiode plaats diende te maken voor de op de derde plek genomineerde PSP-kandidaat John Hontelez. De nu als nummer twee gekandideerde Van Dijk van de CPN mocht de hele zittingsperiode volmaken, om zo te voldoen aan de afspraak dat de helft van het aantal zetels moest worden ingenomen door een vrouw. Wanneer de PPR wilde voorkomen dat Van Dijk vijf jaar zou blijven zitten, dan moest ze voor een vrouwelijke ‘onafhankelijke’ kandidaat zorgen op plaats vier, die dan ook kon meedraaien in de stoelendans die de fractie na tweeënhalf jaar te wachten stond. Met deze overbedeling van de in stemmental veel kleinere CPN hadden de radicalen grote moeite. Verbeek vond het weinig aantrekkelijk om als lijsttrekker slechts een halve zittingstermijn te mogen volmaken.¹³ Met tegenzin stemde een extra PPR-partijraad in februari 1989 in met deze oplossing. Men was er echter niet in geslaagd om tijdig een tot de electorale verbeelding sprekende onafhankelijke kandidate te vinden.

Naast de verdeling van de plaatsen op de kandidatenlijst leidde ook de naam GPA tot verdeeldheid. Op het PSP-congres in november 1987 was overeengekomen dat de term ‘links’ wel in de aanduiding mocht voorkomen (ter vervanging van ‘progressief’), maar het begrip ‘groen’ niet. Dit was voor de PPR weer onbespreekbaar. Ook de CPN voelde weinig voor een naamsverandering. Uiteindelijk gaf de PSP zich gewonnen. Na veel gebakkelei werd op voorstel van GPA-voorzitter Wim de Boer het GPA omgedoopt tot ‘Regenboog’, naar analogie van de naam van de fractie in het Europees Parlement waarvan het GPA sinds 1984 deel uitmaakte. De GPN van De Gaay Fortman tekende nu echter bezwaar aan, omdat zij het groen in de naam wilde houden. De andere partijen waren echter overwegend tevreden: in ‘Regenboog’ konden zij elk de kleur van hun gading vinden.

Uiteindelijk stemden de PPR, PSP en CPN in met de bereikte resultaten. In tegenstelling tot 1984 nam de EVP dit keer ook deel aan de overeenkomst; haar partijcongres had de mogelijkheid geopend van samenwerking met niet alleen de PPR en de PSP maar ook de CPN.¹⁴ Geen van de betrokken partijen was echt enthousiast over de hernieuwde Europese samenwerking; daarvoor hadden de onderhandelingen te diepe sporen getrokken. Achter de schermen bleef het ook rommelen. Volgens de PPR was er sprake van een duidelijke ‘anti-Herman stemming’: afspraken over een op de persoon van lijsttrekker Herman Verbeek gerichte verkiezingscampagne zouden niet zijn nagekomen.¹⁵

Ondanks alle commotie die voorafgegaan was aan de totstandkoming van de samenwerking, verliepen de Europese verkiezingen op 15 juni voor de klein-linkse lijst succesvol. Weliswaar bleef men evenals in 1984 op twee zetels steken, maar

het aandeel van de stemmen steeg van 5,6 procent naar 7 procent. Namens het gpa namen Verbeek en Van Dijk zitting in de groene fractie van het Europees Parlement. Dat het gpa het zo goed deed, kan te maken hebben gehad met de afwezigheid van ecologistische concurrentie. Door geldgebrek lieten De Groenen het namelijk afweten. Deze partij, voortgekomen uit het samengaan van de Federatieve Groenen (zoals de Europese Groenen sinds juli 1985 heetten) en het mede door het oud-ppr-lid Roel van Duijn opgerichte Groen Amsterdam, was een nieuwe loot aan de groene stam.

Het referendum van de psp: solo of samen?

De samenwerking van cpn, psp en ppr bij de Europese verkiezingen borduurde voort op de afspraken van 1984 en kon dan ook niet worden beschouwd als een teken dat de partijen voor de voor 1990 voorziene Tweede Kamerverkiezingen trappelden van ongeduld om de handen ineen te slaan. De moeizaam verlopen onderhandelingen over het Europese akkoord temperden eerder de geestdrift over nationale samenwerking. Daarbij lag het bankroet van het samengaan bij de vorige landelijke stembusstrijd nog vers in het geheugen: de cpn en de ppr hadden daarvan nog steeds hun bekomst. 'De ppr zit na de kater van 1985 (een afhakende psp) en het herwonnen élan daarna niet op nieuwe experimenten te wachten. Het gedonder over de nieuwe Regenboog-lijst versterkt die scepsis nog,' zo schreef het partijbestuur van de ppr in februari 1989.¹⁶

Het was dan ook aan de psp, de partij die in 1985 de samenwerking had getorpedeerd, om het voortouw te nemen bij het op gang brengen van gesprekken over een gezamenlijke verkiezingsactie in 1990. In augustus 1988 dook in het partijblad van de psp plotseling het voorstel van een viertal partijprominenten op om onder de leden een referendum te houden over de wijze van verkiezingsdeelname. Het ging het kwartet erom 'een situatie te bewerkstelligen, waarbij al het mogelijke is gedaan om het draagvlak van de te nemen beslissingen zo breed mogelijk te laten zijn'. Met deze vrome wens ging het partijbestuur akkoord, ofschoon het zich wel voor het blok gezet voelde.¹⁷ Na veel geharrewar stelde het partijcongres in november 1988 de vragen van het referendum vast. 'Opvallend was dat veel voorstanders van een zelfstandige psp-lijst tegen het referendum stemden', aldus Leo Platvoet, de hoofdredacteur van *Bevrijding*. 'Zou men bang zijn voor de uitkomst?'¹⁸

De achterban van de psp kreeg vervolgens twee elkaar uitsluitende mogelijkheden over de strategie voor de komende Tweede Kamerverkiezingen voorgelegd: solo of samen. Eind februari 1989 werd de uitslag bekendgemaakt: 70,2 procent van de reagerende leden wenste dat de psp zou streven 'naar een gemeenschappelijke lijst van partijen en groeperingen ter linkerzijde van de pvda'; 29,8 procent koos voor een 'zelfstandig' deelnemende psp. Aan het referendum had bijna tweederde van de circa 4500 partijleden deelgenomen, waardoor was voldaan aan de door het congres gestelde voorwaarde dat minimaal de helft van alle leden zich zou

uitspreken.¹⁹ Eindelijk sprak de PSP klare taal – mede als gevolg van het vertrek van de meest puriteinse en onbuigzame ‘spekkianen’ enkele jaren eerder. Politiek leider Andrée van Es toonde zich content met deze uitslag. CPN en PPR reageerden eveneens positief.

Het thema van de samenwerking kwam zo ineens weer hoog op de agenda te staan. Iets later verscheen een open brief waarin zo’n tweehonderd personen uit onder meer vakbonden, vrouwenbeweging en milieubeweging ervoor pleitten de huidige verdeeldheid en versplintering in te ruilen voor een aansprekende kandidatenlijst van ‘een sterke, links-groene formatie’. Tot de ondertekenaars hoorden de vakbondsleiders Karin Adelmund, Greetje Lubbi, Herman Bode en Paul Rosenmöller, de musici Willem Breuker en Hennie Vrienten, de toneelspeelsters Olga Zuiderhoek en Elsje de Wijn, choreograaf Rudi van Dantzig, filosoof Hans Achterhuis, en de al eerder genoemde milieu-activisten Reijnders en Cramer, alsmede studentenleider Van Poelgeest.²⁰

FC Sittardia

Het leek te mooi om waar te zijn. De notoire dwarsligger in de klein-linkse samenwerking, de PSP, komt na een uit de lucht gevallen referendum op haar schreden terug en neemt het initiatief tot een ultieme poging om de alliantie alsnog van de grond te krijgen. Vrijwel tegelijk tekenen allerlei prominenten uit de vakbonden, de milieubeweging en de cultuur een oproep tot eenheid. Toeval of niet? Het bleek het laatste te zijn. De nieuwe impulsen kwamen uit een geheim gezelschap, FC Sittardia geheten.

Begin 1988 namen europarlementariër Van Dijk en haar fractiemedewerker Alexander de Roo (PSP) – een verklaard voorstander van samenwerking – het initiatief tot het bijeenbrengen van een aantal invloedrijke voorstanders van klein-linkse samenwerking uit de drie partijen.²¹ Uit de PPR vroegen zij naast de voormalige partijvoorzitters De Boer en Janneke van der Plaat tevens Bram van Ojik, die eind 1988 partijvoorzitter zou worden; en uit de CPN het partijbestuurslid Salomé Bentinck, Brouwer en haar partner Ton van Hoek, ook lid van het partijbestuur. In de PSP werden partijbestuurslid en hoofdredacteur van het partijorgaan Platvoet en buitenland-secretaris Joost Lagendijk aangezocht. Eerder al was Van Es gevraagd, maar zij meende dat haar positie als Kamerlid deelname aan een dergelijke pressiegroep niet toeliet.

In de woning van Van Dijk in Sittard kwam deze informele groep vanaf maart 1988 een aantal keren een weekend bijeen om de mogelijkheden te verkennen de betrokken partijen tot samenwerking te bewegen. Volgens Lagendijk ontleende het vriendenclubje aan deze plaats haar naam ‘FC Sittardia’. Al snel werden plannen beraamd om de partijen te beïnvloeden. Het idee van de consultatieronde van de CPN, die mede was bedoeld om de leden weer te laten wennen aan het thema samenwerking en hen er psychologisch op voor te bereiden, ontstond in dit

gezelschap, als ook het plan van een referendum in de PSP. De pacifistisch-socialistische leden in FC Sittardia dachten via deze list een tegenstribbelend congres te kunnen omzeilen. Op hun verzoek stelde het prominente partijlid Henk Branderhorst – die in het midden van de jaren tachtig nog een fervent ‘spekkiaan’ was maar nadien welwillender stond tegenover samenwerking – dit idee als middenfiguur, samen met drie anderen, in de partij voor.²² Het partijbestuur stemde in zijn onwetendheid met het voorstel in en de beide bestuursleden Platvoet en Lagendijk deden alsof hun neus bloedde. Om het effect van de ledenraadpleging te vergroten, bedacht men het appèl van de bekende en politiek ongebonden Nederlanders. Auctor intellectualis van de brief was Lagendijk, die werd gepubliceerd op 21 maart 1989. ‘Het moment had niet beter gekozen kunnen worden want twee weken daarvoor zijn de officiële onderhandelingen tussen de drie partijen begonnen,’ zo zou Lagendijk later schrijven.²³

Het is niet eenvoudig precies de rol te bepalen die deze informele groep heeft gespeeld in het proces van samenwerking en fusie. Enkele hoofdrolspelers die tot het geheime genootschap hebben behoord, bagatelliseerden achteraf het belang ervan. Van een soort ‘*masterplan*’ was geen sprake, aldus Van Ojik. ‘Je moet die club niet zo’n zwaarte geven’, zo meende De Boer, bijgevallen door Platvoet.²⁴ Ook werd vaak ontkend dat de club een verborgen bestaan leidde. Volgens Brouwer waren de besturen van de partijen erover ingelicht. Met die openheid viel het echter tegen: andere prominenten in de onderhandelingen, zoals vice-voorzitter van de CPN Marius Ernsting, PSP-voorzitter Saar Boerlage en -partijbestuurslid van de PSP Branderhorst wisten niet welke plannen in Sittard beraamd werden, voor zover ze al van het bestaan van de groep op de hoogte waren.²⁵

Al met al heeft het er de schijn van dat de gangmakers van FC Sittardia achteraf geneigd zijn hun initiërende rol wat te laag aan te slaan, al was het maar omdat het in moreel opzicht natuurlijk bedenkelijk is dat zij achter de rug van hun partijgenoten om hun plannen smeedden. Het lijkt echter niet overdreven te zijn om vast te stellen dat de club als ‘aanjager’ van de onderhandelingen een belangrijke functie heeft vervuld. Brouwer stelde achteraf onomwonden dat ‘het eigenlijke brein achter het hele proces in de Sittard-groep zat [...] Dit was niet tot stand gekomen als we niet in Sittard vijf of zes keer bij elkaar hadden gezeten. Daar ben ik absoluut van overtuigd. Want daar zijn de ideeën geboren van het PSP-referendum, de consultatieronde, de open brief. En dat kwam alleen omdat we daar bij elkaar zaten. En natuurlijk ook omdat we elkaar vertrouwden’.²⁶

Uitnodiging van de PSP

Met de uitslag van het PSP-referendum in februari 1989 begon het proces dat uiteindelijk, met horten en stoten, zou leiden tot ondertekening van een electoraal akkoord in mei van dat jaar. Het partijbestuur nodigde de PPR en de CPN uit om ‘verkenkende’ besprekingen te starten. De CPN reageerde positief: zij wilde praten

over alle mogelijke vormen van samenwerking, ook over een gemeenschappelijke lijst. Er was slechts één maar, namelijk dat 'de zelfstandige positie en politiek van de CPN als zodanig [...] niet in het geding' zou zijn.²⁷

Minder gretig was de PPR. De partijraad machtigde het partijbestuur te gaan praten over een gemeenschappelijke lijst, op voorwaarde dat 'het resultaat niet beperkt blijft tot een optelsom van bestaande partijen, maar leidt tot verbreding en vernieuwing, welke zich zal dienen te uiten in plaatsen voor niet-partijgebonden op de lijst'. Er moest een 'groen-progressieve combinatie' gevormd worden, 'waarvan het vernieuwend karakter ook zal spreken uit programma, stijl en naamgeving'. Ten slotte verbond de partijraad een termijn aan de gesprekken: deze dienden binnen een maand of twee, dat wil zeggen vóór 1 mei, te zijn afgerond.²⁸

Deze zuinige reactie van de PPR hing samen met het feit dat nogal wat prominente partijleden eigenlijk weinig trek hadden om besprekingen aan te gaan met de in hun ogen noodlijdende CPN en PSP, juist op een moment dat er naar hun mening voor een zelfstandige, 'vrolijk linkse' PPR nieuwe kansen lagen. Vriend en vijand waren het erover eens dat de animo bij de beide Tweede Kamerleden Ria Beckers en Peter Lankhorst niet al te groot was.²⁹ De fractie oordeelde dat 'gezien het verloop van de onderhandelingen in de Regenboog besprekingen met alleen de CPN en PSP niet zinvol zijn'.³⁰ Senator De Gaay Fortman vond dat de PPR zich niet tot deze partijen moest wenden wanneer het ging om een nieuwe politieke formatie, maar een 'groene' richting in moest slaan. GPA-lijsttrekker Verbeek, eerder een overtuigd voorstander van samenwerking, dacht daar na alle problemen bij de voorbereiding van de Europese verkiezingen minder positief over.³¹

Moeizame onderhandelingen over de kandidatenlijst

Aan de vooravond van de onderhandelingen stonden de zaken er dus niet al te gunstig voor. De verschillen tussen de CPN en de PPR waren groot. Voor de communisten stond bovenaan de wens om weer in de Tweede Kamer terug te keren. De gemeenschappelijke lijst werd daarvoor als een bruikbaar middel gezien. De radicalen beschouwden deze lijst echter als een deel van een breder project, namelijk van een nieuwe politieke formatie. Terwijl de PPR bereid was voor de verwezenlijking van dit doel haar eigen organisatie op te offeren, piekerde de CPN er niet over om zo ver te gaan: de mogelijkheid van opheffing van de partij was onbespreekbaar. De PSP verkeerde in een middenpositie die bij haar rol als initiatiefnemer paste.

Op 15 maart gingen de 'verkenkende besprekingen' van start in het partijkantoor van de PPR. De partijdelegaties besloten te beginnen met het voornaamste struikelblok: de volgorde van de partijen en de onafhankelijken op de gemeenschappelijke kandidatenlijst. Op de eerste bijeenkomst werd direct duidelijk dat de eisen van PPR en CPN mijlenver uit elkaar lagen. Op grond van de voor haar

gunstige zetelverdeling bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 eiste de PPR drie plaatsen op bij de eerste zes, waarbij het lijsttrekkerschap voor haar een uitgemaakte zaak was. Op het radicale lijstje bleven er voor de PSP twee kandidaten over en voor de CPN één. Voor de communisten was dat onaanvaardbaar. Het partijbestuur van de CPN had een gelijkwaardige behandeling geëist: 'minimaal een plaats bij de eerste drie en een bij de tweede drie.'³² De PSP-vertegenwoordigers namen min of meer een tussenpositie in. De kwestie werd verder gecompliceerd door het feit dat er ook nog plaatsen voor de onafhankelijken op de lijst moesten worden ingeruimd. Voor de PPR was dit absoluut noodzakelijk om aan de vernieuwing vorm te geven. Uiteindelijk daagde er overeenstemming over een kandidatenlijst waarbij PPR, PSP en CPN – in deze volgorde – elk een plaats bij de eerste vier kregen, en de eerste of de vierde plaats zou worden ingenomen door een onafhankelijke. De rest van de lijst zag er als volgt uit: 5. PPR; 6. PSP; 7. PPR; 8. CPN. Deze verdeling zou uiteindelijk de definitieve worden. De PPR kreeg zo grotendeels haar zin, terwijl de CPN een veer moest laten.

Verslechterende sfeer

De discussies over de volgorde van de partijvertegenwoordigers op de kandidatenlijst waren zo vooral een tweestrijd tussen de delegatie van de PPR en de CPN, met de PSP-afvaardiging daartussen als bemiddelaar. De communisten, van oudsher taaie onderhandelaars, gaven geen duimbreed toe. 'Ik hield daar verhalen van wel een halfuur, drie kwartier. Alle aspecten die ertoe konden bijdragen dat onze positie werd verstevigd, waren minutieus voorbereid,' aldus Ernsting. Brouwer meende achteraf: 'Waar het om ging – en dat was een hard gevecht – dat was om een respectabele positie te krijgen op die lijst.'³³ Aan de zijde van de PPR was de onvrede over de 'keiharde onderhandelingstactieken' van de 'overvragende' communisten groot, maar ook de radicalen wisten van geen wijken.³⁴ Het gevolg was dat beide partijen zich ingroeven en dat vele vergaderuren aan dit conflict werden gewijd, zonder dat er een oplossing in zicht kwam. De irritaties namen over en weer toe. Geleidelijk aan groeide er een sfeer van wantrouwen, aldus de meeste betrokkenen.³⁵

Tijdens de onderhandelingen, toen de verhoudingen al erg gespannen waren, gooiden twee prominente PPR-leden nog eens olie op het vuur. In een vraaggesprek in het weekblad *Elsevier* deden partijvoorzitter Van Ojik en Rouke Broersma, secretaris publiciteit, een aantal boude uitspraken. De laatste somde de voorwaarden op waaraan het samenwerkingsproject moest voldoen. 'Wij willen alleen een gemeenschappelijke lijst als de deelnemende partijen bereid zijn zich uiteindelijk op te heffen...', zo dicteerde Broersma. 'De tweede eis is dat er een PPR-achtige campagne wordt gevoerd [...] De derde eis is dat het samenwerkingsverband een groene identiteit heeft [...] Ten vierde moet het program een vernieuwend karakter hebben. Dat wil ik voornamelijk toetsen aan de vraag of het basisinkomen daarin

een prominente plaats heeft.’ Mochten de PSP en de CPN hier niet aan willen voldoen, dan zwaaide er wat voor hen, zo konden deze partijen uit de woorden van Van Ojik opmaken. ‘We kunnen niet eindeloos blijven praten. Of er komt een nieuwe formatie die meer is dan de optelsom van drie zieltogende partijtjes, of de PPR gaat zelfstandig de verkiezingen in met een heel krachtige campagne, waarin PSP en CPN weggeconcentreerd worden.’³⁶ Het interview schoot bij de beide andere partijen geheel in het verkeerde keelgat. ‘Dat heeft bij ons ongelooflijk veel kwaad bloed gezet’, zo zei Platvoet later, die verder repte van ‘verbale kracht-patserij’.³⁷ Brouwer sprak van ‘arrogantie’ en ‘kwaadsprekerij’.³⁸

Niet alleen in de PSP en CPN begon men te mopperen, ook in de PPR was de onvrede niet van de lucht – met name ten aanzien van de CPN. De radicalen meenden dat de communisten er vooral op uit waren om hun positie via de kruiwagen van de gemeenschappelijke lijst veilig te stellen, maar verder niet veel belang stelden in de totstandkoming van een geheel nieuw politiek project. Van dit laatste had de CPN trouwens nooit een geheim gemaakt, en ook haar onderhandelingsdelegatie verheelde dit niet. ‘De CPN stelt dat hun [sic] inzet niet is een nieuwe politieke formatie, maar samenwerking te zien als een van de politieke middelen waarmee gewerkt wordt.’³⁹

Al snel na het begin van de onderhandelingen raakte het geduld van de PPR op: het ging om politieke vernieuwing. De gedachte om te breken stak de kop op, ook bij Beckers: ‘In het volgende overleg moet blijken dat alle deelnemers uit zijn op politieke vernieuwing. Als dat niet gebeurt, moeten we ermee stoppen.’⁴⁰ Kort daarna constateerde de Tweede Kamerfractie van de PPR dat op het CPN-congres dat een paar dagen eerder was gehouden, opnieuw was gekozen voor de CPN als aparte, zelfstandige partij, door de terugkeer van de CPN in de Tweede Kamer te bestempelen als ‘de voornaamste taak’. Voor de PPR was de maat nu vol. ‘Wat Peter en Bas betreft mag de PPR nu de onderhandelingen afbreken, omdat er geen vernieuwing mogelijk is. Ria vindt dat ook’, zo luidde het verslag van de fractievergadering.⁴¹ Met andere woorden: Lankhorst, De Gaay Fortman en Beckers vonden het welletjes. Het eigen geluid dat de CPN in de Tweede Kamer wilde laten horen, kon de PPR volstrekt niet rijmen met de komst van een nieuwe, gemeenschappelijke fractie als het product van de gezamenlijke lijst.

De PPR breekt

Binnen twee weken was het zover. Op 12 april draaide de PPR-delegatie haar gesprekspartners de duimschroeven aan om zo een doorbraak te forceren. Duidelijk moest worden of de CPN en de PSP bereid waren verder te gaan dan alleen een ‘kosmetische ingreep’, in de woorden van Van Ojik.⁴² ‘Je moet hardop durven en willen zeggen dat je uiteindelijk naar een fusie gaat. Je kunt dat om allerlei redenen voorlopig achter de kiezen willen houden, maar je moet op z’n minst de principiële bereidheid hebben je eigen identiteit op te geven ten gunste van een nieuwe

formatie.⁴³ Een dag later ontvingen de beide partijen het formele verzoek om hun bereidheid uit te spreken dat zij wilden meewerken aan de oprichting van een nieuwe, groen-progressieve formatie, waarbij de verschillende partijorganisaties steeds verder in elkaar zouden worden geschoven.⁴⁴ Het enige wat er in ontbrak waren de woorden 'fusie' en 'opheffing', maar de teneur was ook zonder die termen duidelijk.

PPR-leider Beckers zou na de totstandkoming van Groen Links ontkennen dat van de andere partijen was verlangd dat zij zich zouden opheffen. 'De PPR wilde een nieuwe formatie en dat is in de pers vertaald als een eis tot opheffing... Het ging om opheffing op termijn; niet tussen nu en enkele jaren.'⁴⁵ Formeel klopt deze lezing van Beckers. In de brief werd niet gesproken over opheffing, want dat was al gezegd aan de onderhandelingstafel. Tactisch was deze eis van de PPR geen meesterzet, als deze partij tenminste echt uit was op een samengaan. Wanneer de besturen van PSP en CPN eraan tegemoet zouden komen, zouden zij immers onmiddellijk door hun achterban zijn teruggefloten. Een dergelijke handreiking zou koren op de molen van de tegenstanders van samenwerking zijn geweest.

Niettemin kwamen de CPN en de PSP in hun reacties de PPR nog behoorlijk ver tegemoet – maar niet ver genoeg, zo bleek spoedig. De PPR nam geen genoegen met de reacties, noch met de ontwerp-intentieverklaring die de PSP- en CPN-onderhandelaren samen met PPR-voorzitter Van Ojik te elfder ure opstelden om een fiasco te voorkomen.⁴⁶ Hierin spraken de partijen uit dat zij wilden komen tot een nieuwe, linkse en groene, parlementaire formatie, met een zekere mate van organisatorische integratie. 'Een nieuwe politieke formatie is voor ons met het aangaan van deze samenwerking aan de orde [...] In de komende vier jaar wordt beoordeeld of en zo ja in welke vorm de beoogde nieuwe politieke formatie gestalte moet krijgen'.⁴⁷ Het PPR-bestuur liet zijn voorzitter Van Ojik in de kou staan en wees het compromis als onvoldoende van de hand. Zo waren Beckers en Lankhorst ronduit tegen.⁴⁸ Het bestuur besloot de gesprekken met de CPN en de PSP af te breken, omdat een nieuwe groen-progressieve combinatie er niet inzat. De zwartepiet werd naar de communisten gespeeld: 'de inzet van de CPN was vooral gericht op het behoud van de eigen identiteit'.⁴⁹

Voor Van Ojik lag de zaak zeer ingewikkeld. Hij leek in het partijbestuur als voorstander van samenwerking een roepende in de woestijn. Het was nu aan hem, de partijvoorzitter – tevens lid van FC Sittardia! – om het anti-samenwerkingsstandpunt van zijn bestuur te verdedigen. Dat zou bovendien al op zeer korte termijn moeten gebeuren, aangezien enkele ontevreden partijleden gegroepeerd rond De Boer die samenwerking wensten, een extra partijraad bijeen hadden laten komen om het bestuur ter verantwoording te roepen. Ook zou daar een motie worden ingediend die om hervatting van de besprekingen vroeg. Van Ojik had geen trek meer om zich langer te laten mangelen. Hij deelde het partijbestuur mee dat hij had besloten om af te treden. Op een spoedzitting van de partijtop werd echter zware druk op hem uitgeoefend om aan te blijven. Uiteindelijk zwichtte Van Ojik. Zijn ontslagbrief bleef binnenskamers, en hij zou op de

partijraad als woordvoerder optreden. Dit werd hem door medestanders behoorlijk kwalijk genomen; ze vonden dat hij zich gewoon had moeten terugtrekken.⁵⁰

Machtsgreep in de PPR

Ex-PPR-voorzitter De Boer – tevens voorzitter van het Europees samenwerkingsverband ‘Regenboog’ – nam het initiatief om de reeds gememoreerde buitengewone partijraad bijeen te roepen. Op deze bijeenkomst wilde hij een motie laten indienen (De Boer was zelf geen lid van de partijraad), waarin het partijbestuur werd opgedragen de onderhandelingen te hervatten. Van dit alles was de PSP-top vanaf het prille begin op de hoogte door toedoen van Platvoet, die in die periode betrokken was bij de campagne voor de Europese verkiezingen. ‘De stukken van de groep De Boer zijn met de “Regenboog”-sleutel op het PSP-kopieerapparaat afgedraaid en zijn derhalve bekend’, zo schreef hij later. Platvoet bezorgde de tekst van De Boers motie eind april bij het partijbestuur van de PSP – een dag nadat dit stuk binnen de PPR naar een kleine club van medestanders van De Boer was gestuurd.⁵¹

Overigens werd ook van buiten de druk op de PPR opgevoerd. De lokale klein-linkse samenwerkingsverbanden in Amsterdam en Wageningen kondigden aan een protestbijeenkomst te zullen houden met andere samenwerkingsfracties uit het hele land. Ook de ‘onafhankelijken’ kwamen in het geweer. Op een al geplande vergadering met de delegaties van CPN, PSP en PPR uitten zij hun teleurstelling dat de onderhandelingen spaak waren gelopen. Op deze bijeenkomst moest PPR-voorzitter Van Ojik spitsroeden lopen. Hij kreeg felle kritiek te verduren. ‘Gisteravond is mij op de bijeenkomst met onafhankelijken gebleken dat het breken van de PPR bij de groep waarmee wij graag iets willen slechts stuit op woede, onbegrip en het vermoeden van kwade trouw,’ zo noteerde Van Ojik in zijn later weer ingetrokken ontslagbrief aan het bestuur van de PPR.⁵² De onafhankelijken riepen de PPR op ‘om alsnog een vorm te vinden om de krachtenbundeling op korte termijn te realiseren en geen blokkades op te werpen die een gemeenschappelijke lijst verhinderen’.⁵³ Het PPR-bestuur hield echter voet bij stuk. Het zag zich gesterkt in zijn onwrikbare houding door de plotselinge val van het tweede kabinet-Lubbers op 2 mei. Het gevolg hiervan was dat de Kamerverkiezingen niet pas over een jaar, maar al na vier maanden zouden worden gehouden: op 6 september. Het bestuur meende dat er nu helemaal geen tijd meer was om tot samenwerking te komen en dat de partij de electorale race alleen in moest gaan.

In deze situatie kwam op 6 mei in Utrecht de extra partijraad bijeen. Eigenlijk ging het maar om één vraag: verder onderhandelen of niet? Het partijbestuur hield bij monde van – nota bene – Van Ojik vast aan de laatste optie. Wel wilde het nog *contre coeur* proberen om samen met de PSP en CPN een hoofdpuntenprogramma op te stellen en een lijstverbinding en fractiesamenwerking te bewerkstelligen. De

Boer en zijn medestanders daarentegen waren van mening dat het partijbestuur een historische kans had laten liggen; een groen en links alternatief was immers binnen handbereik. Zij vonden 'dat het eerlijker was geweest als het partijbestuur gewoon had gezegd de samenwerking niet te willen, in plaats van de suggestie te wekken dat het afbreken een resultaat is van de besprekingen'.⁵⁴ Een motie van de groep-De Boer, die eiste dat de onderhandelingen zouden worden hervat, werd aangenomen met 26 stemmen voor, negentien tegen en twee onthoudingen. 'Vervolgens ontstaat er tumult en schorst de voorzitter de vergadering voor enige tijd', aldus de notulist. Nadat de rust was weergekeerd, deelde het partijbestuur mee dat het de motie niet zou uitvoeren en beroep zou aantekenen bij het partijcongres, hetgeen betekende dat de uitspraak van de partijraad werd opgeschort. De Boer overrompelde vervolgens het partijbestuur met de mededeling dat de ondertekenaars van de motie dan nu zelf wel een onderhandelingsdelegatie zouden instellen. Van Ojik repliceerde door erop te wijzen 'dat dit clubje geen officiële status heeft'. Het stond echter eenieder vrij te onderhandelen – maar dan niet namens de PPR – en de resultaten vervolgens aan het congres voor te leggen, zo voegde hij eraan toe.⁵⁵

Tweede ronde, nieuwe kansen

Na afloop van de partijraad deden in de PPR geruchten de ronde dat de oppositionelen de bijeenkomst zorgvuldig hadden voorbereid: De Boer en de zijnen zouden medestanders hebben opgetrommeld om zo een coup te kunnen plegen. Zo wees Van Ojik op de aanwezigheid van personen die er anders nooit waren.⁵⁶ Partijleider Beckers beklagde zich in een open brief aan de PPR-leden over de wijze waarop de besluitvorming zich had afgespeeld en repte van een 'overval'.⁵⁷ De Boer daarentegen ontkende dat er sprake was van een 'georganiseerde meerderheid'.⁵⁸

Het partijbestuur van de PPR besloot afstand te houden tot de groep-De Boer en de PSP en CPN te melden dat men gereserveerd stond ten aanzien van gesprekken tussen deze partijen en de informele PPR-club.⁵⁹ Deze partijen lieten zich er echter niet van weerhouden om te gaan overleggen. Haast was geboden, vanwege de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen. In de gesprekken speelde De Boer een dominerende rol. Bij de totstandkoming van het GPA in 1983-1984 had hij zijn sporen al verdiend als onderhandelaar in het klein-linkse wespennest. Als voorzitter van het GPA was hij nauw betrokken geweest bij de gesprekken over het Regenboogakkoord voor de Europese verkiezingen in 1989.

De PSP en de CPN poogden van de nieuwe situatie gebruik te maken om enkele heikele kwesties opnieuw ter discussie te stellen. Zo wilden de communisten weer sleutelen aan de eerder overeengekomen volgorde op de kandidatenlijst. De Boer hield de boot echter resoluut af. Ook meende hij dat het lijsttrekkerschap de PPR toekwam en dat Beckers nummer één zou komen te staan. Hij vond haar weliswaar

evenmin de ideale lijsttrekker, maar was er tevens van doordrongen dat hij een andere lijsttrekker niet aan zijn eigen partij kon verkopen.⁶⁰ Niettemin kwam er als compromis uit de bus dat er voor de eerste plaats een onafhankelijke kandidaat zou worden gezocht. De al vaker benaderde Cramer werd hiervoor gepolst, maar zij wilde er niet aan beginnen. Later zou het partijbestuur van de PPR de eerste plaats opeisen, waarmee de mogelijkheid van het lijsttrekkerschap van een onafhankelijke verdween.⁶¹

De onderhandelingen verliepen verder eigenlijk op rolletjes – mede dankzij het ‘hoge Sittardia-gehalte’ van de nieuwe ploeg onderhandelaars, zo meende Lagendijk.⁶² Nadat de kandidatenlijst was afgehandeld, kwamen programma en naam aan bod. De in de eerste gespreksronde opgedoken naam ‘Regenboog’ verdween mede door toedoen van de PSP snel uit het zicht. In plaats daarvan kwam de aanduiding ‘Groen Links Akkoord’ op tafel (een naam die in 1983 bij de gesprekken over het GPA gewogen was en te licht bevonden). De Boer wilde van het laatste woord ‘Akkoord’ af: het moest uitsluitend ‘Groen Links’ worden. De PSP hechtte juist aan het begrip ‘Akkoord’, om zo tot uitdrukking te brengen dat het om een overeenkomst tussen de bestaande partijen ging en niet om een geheel nieuwe formatie. Ook moest ze niet zoveel van de term ‘groen’ hebben. De discussie over deze namen was een herhaling van de gedachtewisseling die hierover in het najaar van 1988 in de boezem van FC Sittardia was gevoerd. ‘Afgesproken wordt om in te zetten op de naam Regenboog voor de Europese lijst in 1989 en om de naam Groen Links te reserveren voor de eventuele nationale lijst’, zo meldde Lagendijk – en zo ging het precies.⁶³

Over het programma bereikte men ook in betrekkelijk korte tijd overeenstemming, ondanks hete hangijzers als basisinkomen, republiek en socialisatie.⁶⁴ In de slotfase van de onderhandelingen die hieraan gewijd waren, kwam Brouwer de CPN-delegatie versterken. Over het basisinkomen – een stokpaardje van de PPR – werden harde noten gekraakt. De CPN maakte bezwaar tegen de ontkoppeling van inkomen en arbeid. Een uitweg werd gevonden met de aankondiging van een ‘brede maatschappelijke discussie’ over dit onderwerp, te initiëren door Groen Links. Het voor de PSP gevoelige punt van de socialisatie was in PPR-kringen omstreden. Hier zorgde de CPN voor een compromis. De radicalen werden schadeloos gesteld doordat in het program nergens het begrip ‘socialisme’ viel. Met betrekking tot de monarchie kreeg de PSP de vrijheid haar republikeinse opvatting in een voetnoot bij het program uiteen te zetten – de enige keer overigens dat een minderheidsstandpunt werd toegestaan. De pacifistisch-socialisten kregen ook wat betreft het uit de NAVO treden hun zin. De door de CPN eind 1988 geformuleerde eis dat het minimumloon en de daaraan gekoppelde uitkeringen met vijftien procent zouden moeten worden verhoogd, werd min of meer tot haar eigen verbazing overgenomen. Volgens Brouwer zou de partij het nooit in haar eigen program hebben gezet.⁶⁵

Om vijf uur in de ochtend van 19 mei kwamen in restaurant De Roode Leeuw aan het Damrak in Amsterdam de bestuursdelegaties van CPN en PSP en de informele

PPR-afvaardiging tot overeenstemming. Op de valreep was de EVP bij de gesprekken betrokken. Haar onderhandelaar Hans Feddema probeerde met alle macht voor zijn partij een hogere plaats op de kandidatenlijst te verwerven, maar moest zich neerleggen bij de afspraak die de andere partijen eerder al hadden gemaakt: een elfde plaats voor de eerste evangelische kandidaat op de lijst. Als goedmakertje kregen de evangelischen als enige 'bloedgroep' het recht om voor hun kandidaat een voorkeursactie te houden.⁶⁶

Onder de naam 'Groen Links' zouden de partijen, samen met partijlozen, met één program en met één kandidatenlijst aan de Tweede Kamerverkiezingen deelnemen en daarna één Kamerfractie vormen. Verder was in het akkoord over de nieuwe politieke formatie de niet onbetekende formulering opgenomen dat in de komende jaren zou moeten worden gezien 'of en zo ja in welke vorm, deze [...] verder gestalte moet krijgen'. 's Avonds werd trots de totstandkoming van het akkoord gemeld in een propvolle Beurs van Berlage, waar een aantal klein-linkse samenwerkingsfracties uit het land vergaderden. Deze waren bijeengekomen om de partijtoppen tot samengaan te bewegen; nu konden ze uit de eerste hand kennis nemen van het Groen Links Akkoord.

PPR, CPN, PSP en EVP gaan akkoord

Nadat de delegaties overeenstemming hadden bereikt, moesten de diverse partijen zich over het akkoord buigen. Vooral het oordeel van de PPR werd met spanning afgewacht. Op 20 mei keurde de partijraad de afspraken goed. Ook dat deel van de partijtop dat zich in de voorafgaande periode zeer gereserveerd had opgesteld, bleek zich nu goed in het resultaat te kunnen vinden. De Gaay Fortman was zelfs uitgesproken positief. Volgens hem was het succes het gevolg van het feit dat het partijbestuur de onderhandelingen had afgebroken. 'Dat signaal heeft effect gehad. Wat toen niet kon bleek later wel mogelijk.'⁶⁷ Ook Beckers reageerde instemmend. Evenals De Gaay Fortman poogde zij het succes van de groep-De Boer naar het kamp van de 'brekers' toe te trekken: 'Wellicht is door de houding van het partijbestuur de impasse in de besprekingen met de andere partijen doorbroken en kon de door de PPR gewenste verbreding tot stand worden gebracht.' In één adem stelde zij zich vervolgens kandidaat voor de eerste plaats op de Groen Linkse lijst.⁶⁸ De partijraad droeg haar bij het congres voor als lijsttrekker.

De nogal door de mangel gehaalde PPR-voorzitter Van Oijk toonde zich achteraf onaangenaam verrast over de snelheid waarmee geharnaste tegenstanders van samenwerking over hun bezwaren heenstapten.

De allereerste die met veel zwier door de bocht ging was Bas de Gaay Fortman. Hij werd al snel gevolgd door Ria Beckers en wat later door Peter Lankhorst en in het partijbestuur door Rouke Broersma en Klaas-Wybo van der Hoek. Allemaal mensen die op zeer fundamentele wijze de wenselijkheid van het

samenwerkingsverband eerst hadden aangevochten. Achteraf vraag je je dan af, hadden we nou niet al in een veel eerder stadium die samenwerking kunnen bereiken?⁶⁹

Het PPR-congres sprak zich op 17 juni met overgrote meerderheid uit voor het Groen Links Akkoord: tegen driehonderd voorstanders stonden slechts tien tegenstanders. In de euforie kondigde De Gaay Fortman de opheffing van 'zijn' GPN aan. Beckers werd bij acclamatie tot lijsttrekker gekozen, waarmee zij automatisch de koppositie op de lijst van Groen Links zou innemen. Lankhorst, net als Beckers aanvankelijk niet zo geporteerd voor samenwerking, werd aangewezen als tweede PPR-kandidaat.

Het partijbestuur van de CPN stemde unaniem in met het Groen Links Akkoord. Er was in voldoende mate voldaan aan de door de partij geformuleerde uitgangspunten: 'gelijkwaardigheid, herkenbaarheid en terugkeer van de CPN in de Tweede Kamer'.⁷⁰ Niet iedereen in de partij was het hiermee eens. De enige communistische burgemeester, Hanneke Jagersma, schortte haar werkzaamheden in het Groningse partijdistrict op, omdat ze van mening was dat de CPN zichzelf had uitgeleverd aan Groen Links. Ook communistische gemeenteraadsleden in Oost-Groningen keerden zich publiekelijk tegen de electorale alliantie. De verkiezingsconferentie van de partij stemde op 25 juni echter met grote meerderheid in met het akkoord. Circa dertig van de driehonderd stemgerechtigden, hoofdzakelijk afkomstig uit de behoudende districten Noord-Holland-Noord en Groningen, verklaarden zich tegen.

De conferentie wees Brouwer aan als de eerste CPN-kandidaat op de lijst van Groen Links, gevolgd door Ernsting. Dat zij als eerste genomineerd werd, was minder vanzelfsprekend dan het leek. Een commissie die eind 1988 over de kandidaatstelling gesprekken had gevoerd met de districtsbesturen, constateerde 'dat de meerderheid van de aanwezigen op de vergaderingen een voorkeur heeft voor Marius [Ernsting] als topkandidaat'. Brouwer werd weliswaar ook vaak genoemd, maar was als exponent van de samenwerking veel meer omstreden. De orthodoxe districten Noord Holland-Noord en Groningen wilden haar zelfs niet meer terugzien op de kandidatenlijst.⁷¹ Desalniettemin werd Brouwer toch als boegbeeld door het partijbestuur naar voren geschoven.

Het partijbestuur van de PSP was enthousiast over het bereikte akkoord en zelfs over de naam 'Groen Links', die de lading goed dekte: 'een mix van ondogmatisch groen en analytisch links'. Het bestuur was tevreden dat het begrip 'links' erin voorkwam en hoopte dat de 'ergerlijke' aanduiding 'klein-links' nu voorgoed zou verdwijnen.⁷² Op 1 juli stemde het in Amsterdam bijeengekomen partijcongres in met de vorming van Groen Links. Zo'n 85 procent van de afgevaardigden stemde vóór. Wel werd een motie aangenomen waarin PSP'ers binnen Groen Links werd gevraagd een 'rebels, radikaal-socialistisch geluid' te laten horen. Kritiek werd

geuit op het feit dat het woord 'socialisme' niet in de tekst voorkwam. Ook de defensieparagraaf lokte veel commentaar uit. Het congres koos Van Es tot eerste PSP-vertegenwoordiger op de kandidatenlijst. Over de tweede plaats ontbrandde enige strijd. De groep die sceptisch stond tegenover samenwerking schoof het Groningse raadslid Tom Pitstra naar voren met als argument 'de linkervleugel mee te krijgen'. Het congres bleek echter niet gevoelig voor dit argument te zijn en koos voor het oud-Tweede Kamerlid Wilbert Willems.⁷³

Binnen de PSP was niet iedereen gelukkig met de wijze waarop Groen Links tot stand was gekomen. Enkele tientallen voorstanders van een zelfstandige lijst richtten het zogeheten Links Forum op, dat een ontmoetingsplaats wilde bieden aan 'gelijkgezinde linkse mensen uit PPR, PSP, CPN en andere partijen, of ook zonder (huidige) binding aan een partij, die samen vorm willen geven aan een sterke, rebelse en radikale linkse vleugel bij Groen Links'.⁷⁴ Enkele dagen na de Tweede Kamerverkiezingen in september vond de eigenlijke oprichtingsvergadering van Links Forum plaats.

De EVP had bij de onderhandelingen over het Groen Links Akkoord niets in de melk te brokkelen gehad. Pas op het laatste moment was zij uitgenodigd om mee te doen, maar erg eervol was deze invitatie niet: het was slikken of stikken. De EVP had eigenlijk geen keus gehad: na haar afscheid van de Tweede Kamer in 1986 was de partij steeds meer in het slop geraakt. Het ledental liep sterk terug en over raads- of Statenleden beschikte zij niet. Daarbij kwam dat de electorale kansen voor de EVP bij een zelfstandige deelname aan de Kamerverkiezingen nihil waren. De partij stond dus met de rug tegen de muur: alleen deelname aan Groen Links zou nog enig perspectief bieden. Het partijcongres stemde dan ook in met de vorming van Groen Links. Partijvoorzitter Cor Ofman beschouwde de samenwerking als een stap op de 'derde weg' naar een alternatief voor kapitalisme en communisme. De EVP zou naar zijn mening binnen Groen Links voldoende weerklank vinden voor haar beginselen en bovendien haar zelfstandigheid kunnen behouden.⁷⁵

Teleurstellende uitslag

Van de poging om als Groen Links een frisse, nieuwe start te maken, kwam niet veel terecht. In het verkiezingsprogramma van het samenwerkingsverband, 'Verder kijken' geheten, doken zoals reeds vermeld nogal wat oude verlangens op. Daarnaast leek het op twee gedachten te hinken. Op het 'rode' verlanglijstje stond de sociale rechtvaardigheid centraal, waaraan onder meer gestalte moest worden gegeven door een forse verhoging van de uitkeringen en het minimumloon, en door inkomensnivellering. Het groene gehalte kwam tot uiting in de keus 'voor de omvorming van het economisch systeem naar een verantwoorde, duurzame kringlooeconomie'.⁷⁶ In dit verband pleitte Groen Links voor de introductie van de

‘groentax’, een ecologische belasting op producten die het milieu schaden. Dit voorstel was ongeveer het enige echt nieuwe in het program.

Ook de kandidatenlijst waarmee Groen Links de Tweede Kamerverkiezingen inging, zag er nogal voorspelbaar uit: zij bestond immers voornamelijk uit bekende gezichten. De eerste drie plaatsen waren toebedeeld aan de fractievoorzitter van de PPR in de Tweede Kamer, Beckers, haar collega van de PSP, Van Es, en de oud-fractievoorzitter van de CPN, Brouwer. De drie ‘tweede’ kandidaten van de partijen waren ook allen oude bekenden: het zittende Kamerlid Lankhorst voor de PPR en de beide voormalige Kamerleden Ernsting voor de CPN en Willems voor de PSP. De nagestreefde vernieuwing moest dan ook komen van de ‘onafhankelijken’. Nadat de oud-voorzitter van de Vereniging Milieudefensie Cramer opnieuw voor de eer had bedankt, werd de Rotterdamse vakbondsleider Rosenmöller bereid gevonden de vierde plaats in te nemen. De juriste Ellin Robles, actief in de zwarte vrouwenbeweging, bezette als tweede onafhankelijke kandidaat de negende positie. Als lijstduwers fungeerden de schrijfster Astrid Roemer en de choreograaf Van Dantzig.

Onder het motto ‘Groen Links komt eraan’ startte de nieuwe formatie de verkiezingscampagne met een treinreis van Roodeschool naar Groenlo. Hoewel het vernieuwende karakter van Groen Links dus nogal tegenviel, waren de verwachtingen voor de Tweede Kamerverkiezingen hooggespannen. ‘11 zetels. Dat zou een goed resultaat zijn. De Groen Linkse politiek heeft zo’n opsteker nodig.... Die 11 zetels kunnen er komen’ – de ‘kampanjekrant’ van Groen Links deed het niet voor minder.⁷⁷ Het optimisme stelde enerzijds op de uitslag van de in juni gehouden Europese verkiezingen toen Regenboog immers zeven procent van de stemmen had gehaald; omgerekend zou dit stemmenpercentage inderdaad goed zijn voor elf Kamerzetels.⁷⁸ Anderzijds waren ook de opiniepeilingen voor Groen Links uiterst hoopvol. Mede op basis van deze cijfers kon de debutant een plaats afdwingen in het debat tussen de lijsttrekkers van de grote partijen, dat traditioneel op televisie werd uitgezonden aan de vooravond van de Kamerverkiezingen.

Na het tellen van de stemmen op 6 september bleek echter dat Groen Links luchtkastelen had gebouwd. Niet elf, maar slechts zes zetels waren voor de nieuwkomer weggelegd (zie tabel 3 in de bijlage). Vergeleken met het totaal van de CPN, PSP, PPR en EVP in 1986 was Groen Links er drie zetels op vooruitgegaan, maar procentueel viel de groei van 3,3 procent naar 4,1 procent zeer tegen – zeker met de zeven procent bij de Europese verkiezingen in het achterhoofd. Vooral het electoraat van de PPR had Groen Links laten vallen. Slechts 44 procent van de radicale kiezers van 1986 had drie jaar later op Groen Links gestemd. De kiezers van de PSP waren het trouwst: 69 procent volgde hun partij naar Groen Links. Van het CPN-electoraat stemde 56 procent op Groen Links.⁷⁹ Kennelijk waren ook nogal wat EVP-kiezers afgehaakt, want Ofman kreeg slechts 7656 voorkeurstemmen – ruim 14.000 minder dan de EVP in 1986 had behaald.

Bij de samenwerkende partijen was de teleurstelling over de uitslag groot. In het algemeen werd de PVDA als boosdoener aangewezen. De sociaaldemocraten

waren met het CDA in een electorale wedloop verwickeld met als inzet de vraag welke van de twee partijen de grootste zou worden – en dus hoogstwaarschijnlijk de premier mocht leveren. Nogal wat potentiële kiezers van Groen Links hadden zich tijdens deze race kennelijk laten overhalen om toch op de PVDA te stemmen.⁸⁰ Daarnaast stak men ook de hand in eigen boezem. De campagnecommissie kraakte achteraf in haar evaluatie enkele harde noten over Groen Links zelf: ‘de pariteit werd belangrijker gevonden dan de kwaliteit’. Het samenwerkingsverband had meer willen zijn dan een optelsom van de deelnemende partijen, maar hiervan was volgens de commissie weinig terechtgekomen. De evenredige vertegenwoordiging van de bloedgroepen op de kandidatenlijst en in allerlei commissies betekende de dood in de pot. Van politieke vernieuwing was amper sprake, zo oordeelde de commissie: ‘aan de top van de lijst stonden (op Paul na) de gewone klein-linkse gezichten die (hoe kan het ook) nauwelijks iets anders lieten horen of zien dan wat zij de afgelopen jaren hadden gepraktiseerd’.⁸¹

Slotakkoord: een nieuwe partij

Wie gedacht had dat de tegenvallende verkiezingsuitslag de samenwerking tussen CPN, PPR, PSP en EVP zou bemoeilijken, kwam bedrogen uit. De uitslag deed er in feite niet zoveel toe. De partijen hadden in het Groen Links Akkoord afgesproken om in de komende parlementaire zittingsperiode te bekijken ‘of en zo ja in welke vorm, de nieuwe politieke formatie verder gestalte moet krijgen’. Deze uitspraak wekte de indruk alsof de organisatorische uitbouw van Groen Links in principe nog altijd een open zaak was, waartoe de partijen al dan niet konden besluiten op grond van bijvoorbeeld hun beoordeling van de samenwerking binnen de Tweede Kamerfractie van Groen Links. In de praktijk bleek van een vrije keus evenwel eigenlijk geen sprake meer te zijn. Hiermee begon het derde bedrijf in de totstandkoming van Groen Links. De eenmaal op gang gekomen samenwerking ging werken als een fuik: na de verkiezingen was er voor de partijen geen terugkeer meer mogelijk.

De PSP had dit al voorzien. Toen tijdens de onderhandelingen in april de PPR de harde garantie eiste van de andere twee dat zij bereid waren om hun zelfstandig voortbestaan op te offeren aan de politieke vernieuwing, wezen de PSP-vertegenwoordigers op de belangrijke rol van de ‘autonome dynamiek’ in het samenwerkingsproces.⁸² Zelfs de electorale tegenvaller deed daar niets aan af, zoals PPR-penningmeester Job van Keulen later opmerkte: ‘De trein van Groen Links is niet meer te stoppen. Die rolt gewoon door.’⁸³ Geen partij kon hieraan straffeloos ontsnappen. ‘In dit proces zijn we tot elkaar veroordeeld. Uittreden uit Groen Links staat gelijk aan politieke zelfmoord,’ zo stelde PPR-voorzitter Van Ojik.⁸⁴

Langzaam maar zeker drong dit tot de betrokkenen door. Het was natuurlijk om allerlei redenen niet doelmatig om ieder voor zich de complete partijorganisatie op de been te houden, ook al omdat met de komst van de Kamerfractie Groen

Links de overheidssubsidie voor de eigen wetenschappelijke bureaus en scholings- en vormingsinstituten was komen te vervallen.⁸⁵ Deze werden al snel ineengeschoven en gingen verder onder de vlag van Groen Links. De jongerenorganisaties gingen eind 1990 samen onder de naam 'Dwars'. In februari 1990 verscheen het eerste nummer van de ledenkrant Groen Links, die de bestaande partijperiodieken zou vervangen. De bedoeling was om zo het 'wij-gevoel' van de nieuwe formatie te stimuleren. Verder gingen ook de Eerste Kamerfracties over tot gezamenlijk optreden, en met name in de gemeenten waar klein-links allang samenwerkte, smolten in rap tempo de verschillende afdelingen samen. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van maart 1990 kwamen de partijen vrijwel overal uit met Groen Linkse lijsten. De verkiezingen verliepen zeer succesvol: het aantal raadszetels dat in 1986 door (combinaties van) CPN, PPR, PSP en EVP was behaald, nam met bijna de helft toe (van 254 naar 385). Het gunstige resultaat vormde weer een stimulans voor verdere samenwerking.

Het organisatorische integratieproces ging gepaard met het ontwerpen van een democratische structuur voor Groen Links. Enige tijd na de totstandkoming van het Groen Links Akkoord coördineerde het bestuur van Groen Links naast de verkiezingscampagne de verdere organisatorische ineenschuiving van de partijen. Twee vertegenwoordigers van de partijbesturen hadden hierin zitting, alsmede een afvaardiging van de Vereniging Groen Links (VGL). De VGL, die in juni 1989 was opgericht, wilde onderdak bieden aan diegenen die zich niet wilden aansluiten bij de oude partijen maar wel bij – de formeel nog niet bestaande partij – Groen Links. De vereniging beschouwde zich uitdrukkelijk niet als de vijfde partij binnen het samenwerkingsverband. Eind 1989 telde zij ongeveer duizend leden.⁸⁶

Teneinde controle te kunnen uitoefenen op het Groen Linksbestuur alsmede de fracties in Den Haag en Europa, werd de Groen Linkse Raad ingesteld. De partijen, inclusief de VGL, waren hierin naar rato van hun ledental vertegenwoordigd. De raad moest ook het verdere samenwerkingsproces stimuleren. Zijn bevoegdheden reikten niet ver: elk raadsbesluit dat op dit vlak werd genomen, moest ter goedkeuring worden voorgelegd aan de VGL en de deelnemende partijen.⁸⁷ Deze behielden zo hun greep op het tempo en de richting van de samenwerking. Toch vormde deze structuur bepaald geen sta-in-de-weg voor verdere integratie. Het voordeel van de vorming van een parallelle Groen Linkse-organisatie naast die van de CPN, PSP, PPR en EVP was dat de kwestie van de opheffing van de eigen partijen voorlopig omzeild werd. Buiten het gemeenschappelijke verband hielden de partijen de ruimte voor hun eigen activiteiten – alhoewel zij hiervoor steeds minder mensen en middelen hadden. Een confronterende beslissing op korte termijn kon zo worden vermeden. De leden van de 'oude' partijen konden geleidelijk wennen aan het idee van opheffing en werden als het ware langzaam over de psychologische drempel geholpen. In deze opzet kwam de formule van het dubbellidmaatschap bij uitstek van pas. Door de introductie hiervan in de zomer van 1990 werden alle leden van PSP, PPR, CPN en EVP lid van Groen Links, tenzij men expliciet te kennen had gegeven dit niet te willen. Het integratieproces

ging hiermee weer een stapje verder, zonder dat het de autonomie van de betrokken partijen formeel aantastte.

Federatie of fusie?

Tegen deze achtergrond van toenemende integratie van de oude partijen en de vorming van nieuwe structuren voor Groen Links begon men zich binnen de partijen steeds meer te bezinnen op de vraag hoe het verder moest. Was fusie (en dus opheffing) aan de orde, of bleef het bij een federatie van zelfstandige partijen?

De bereidheid om de eigen partijorganisatie op korte termijn op te heffen leek op het eerste gezicht het grootst bij de PPR. In de partijtop liepen de meningen hierover evenwel sterk uiteen. Uitgerekend diegenen die de CPN en PSP tot spoed hadden gemaand en van deze partijen de notoire intentieverklaring hadden verlangd, riepen nu op om niet te hard van stapel te lopen. Beckers bijvoorbeeld drong aan op voorzichtigheid. 'Is een federatie in '90 niet veel te vroeg?' zo luidde haar retorische vraag.⁸⁸ In de herfst trapte 'opheffer' Broersma op de rem. 'De akkoordpartijen hebben elk hun eigen cultuur. Van de gewenste politieke vernieuwing komt niets terecht als je alleen het bestaande door elkaar klutst.'⁸⁹ Toch was het tij niet meer te keren: op de partijraad van december 1989 had partijvoorzitter Van Ojik veel bijval geoogst voor zijn voorstel om het integratieproces van Groen Links binnen een jaar af te ronden, zodat de PPR op 1 januari 1991 kon worden opgeheven.⁹⁰ Die datum werd net niet gehaald; op 16 februari 1991 besloot het partijcongres de partij op te heffen.

Ook de PSP zag al snel na de totstandkoming van het Groen Links Akkoord de eindigheid van haar bestaan onder ogen. De afgevaardigden op het partijcongres van november 1989 droegen in overgrote meerderheid het partijbestuur op om het initiatief te nemen 'om op zo kort mogelijke termijn te komen tot de omvorming van het Groen Linkse samenwerkingsverband tot één partij'.⁹¹ Senator Joop Vogt, die Boerlage opvolgde als partijvoorzitter, zei te hopen dat hij de laatste voorzitter van de PSP zou zijn. 'Ik ben er voor om de partij te termineren. Maar voordat ik de euthanasie toepas, wil ik zeker zijn van een wedergeboorte van de PSP in Groen Links.'⁹²

In de herfst van 1990 stelde het partijbestuur een uitgebreide historische verantwoording vast van het besluit tot opheffing. 'Voor de PSP is de partij middel tot doel, en zijn de naam en de eigen organisatie niet heilig.' Het bestuur meende dat het eigene van de PSP binnen Groen Links voldoende tot zijn recht kwam, hoewel erkend werd dat enkele traditioneel socialistische eisen (nog) niet in het nieuwe verhaal voorkwamen. Een al te groot probleem was dit niet: de desintegratie en ondergang van het socialisme in Oost-Europa, die 'niet meer "meegenomen" konden worden in de actualisering van PSP-analyses, zouden waarschijnlijk tot een verdere nuancering van het socialisme-begrip hebben geleid', aldus het partijbestuur.

Al met al meende het PSP-bestuur dat Groen Links goede perspectieven bood 'om radikaal-linkse meningsvorming uit te laten monden in politieke machtsvorming die noodzakelijk is om deze wereld te veranderen'.⁹³ Het partijcongres dacht er op 27 januari 1991 net zo over. Een voorstel om de partij op te heffen werd met 87 procent van de stemmen aangenomen. Het betekende echter niet dat de PSP geheel van het politieke toneel verdween. Aan het einde van het jaar werd de komst van een nieuwe partij met die naam aangekondigd. Tot de initiatiefnemers behoorde Van der Spek. Op 3 oktober 1992 werd de PSP'92 opgericht, die echter nooit een Kamerzetel zou halen.

De EVP en de CPN, de twee partijen die al in 1986 uit de Kamer waren verdwenen, liepen minder hard van stapel bij de vorming van een nieuwe politieke formatie. De EVP miste vooral de ideologische onderbouwing van Groen Links, waarbij het haar met name ging om de erkenning van het evangelie als een inspiratiebron. De gestaag slinkende achterban zag echter wel dat er weinig keus was. In een referendum onder de leden stemde meer dan 90 procent (van de 425 leden die deelnamen) vóór opheffing.⁹⁴ Op 9 maart 1991, tien jaar na de oprichting, werd de EVP opgeheven.

De CPN – de oudste van het viertal – had de meeste moeite met de liquidatie van haar organisatie. Vice-voorzitter Ernsting toonde zich geïrriteerd over de oproep van PPR-voorzitter Van Ojik om de fusie binnen een jaar in kannen en kruiken te hebben. Hij schatte dat het nog wel tot 1993 kon duren voordat de CPN überhaupt toe was aan de vraag of de partij moest worden opgeheven.⁹⁵ Deze voorspelling pakte echter totaal anders uit, vanwege de val van de Berlijnse Muur en de ineenstorting van de socialistische regimes in de DDR, Tsjechoslowakije en Roemenië in de laatste maanden van 1989. De partijleiding verklaarde dat deze ontwikkelingen geen consequenties hadden voor de CPN, omdat de partij zich al lang geleden had gedistantieerd van de praktijk van het reëel bestaande socialisme en in 1984 officieel afstand had genomen van het eenpartijstelsel.⁹⁶ Desalniettemin was zij ook diep getroffen door het politieke én morele failliet van het staats-socialisme.⁹⁷ In het algemeen sprak uit de reacties desillusie en ontgoocheling. Brouwer schreef begin 1990: 'Hoezo socialisme? De Oktoberrevolutie van 1917 heeft zojuist een waardige opvolger gevonden in de revolutie van 1989 die de regerende communistische partijen één voor één wegjoeg.'⁹⁸

Onder deze omstandigheden was het niet vreemd dat de fusiebereidheid binnen de CPN toenam. Nu de term 'communisme' zo in diskrediet was geraakt, waren de vooruitzichten voor een zelfstandig voortbestaan van een zich communistisch noemende partij in Nederland niet best – hoezeer deze dan ook verschilde van het Oost-Europese type.⁹⁹ Het alternatief lag natuurlijk voor de hand. 'Op de langere termijn zal de CPN opgaan in Groen Links', zo deelde het partijbestuur aan de vooravond van het partijcongres in de zomer van 1990 mee. Op 15 juni 1991 was het al zo ver, toen op een buitengewoon congres werd besloten om de CPN aan het einde van dat jaar te ontbinden. Daarmee kwam een eind aan het bestaan van de oudste partij in het Nederlandse politieke bestel. Met de opheffing

van de CPN verdween evenwel niet het communisme uit de Nederlandse politiek. Enkele dissidente afdelingen en leden van de CPN die niets van Groen Links moesten hebben, sloten zich in november 1992 met het VCN aaneen tot de Nieuwe Communistische Partij Nederland (NCPN). Het orthodox marxistisch-leninistische partijtje telde enkele honderden leden en slaagde er niet in om haar geïsoleerde, marginale positie in het politieke bestel te doorbreken.

Oprichting Groen Links

Nog voordat de CPN, PPR, PSP en EVP formeel van het toneel waren verdwenen, had Groen Links zich officieel als partij geconstitueerd. Op 24 november 1990 vond in Den Haag de formele oprichting plaats. Gerekend vanaf de traumatische nederlaag bij de Kamerverkiezingen van 1977 had het ruim dertien jaar geduurd totdat de klein-linkse partijen fuseerden. Cruciaal in de ontstaansgeschiedenis van Groen Links was de totstandkoming in mei 1989 van het Groen Links Akkoord, het electorale samenwerkingsverband met één kandidatenlijst en één program. De vorming van een gezamenlijke Tweede Kamerfractie leidde vervolgens tot een dynamiek die wel moest eindigen in een nieuwe partij en de opheffing van de bestaande partijen.¹⁰⁰ Het Groen Links Akkoord was echter het directe gevolg van manipulatie. Een select gezelschap van voorstanders van klein-linkse samenwerking stipelde in het geheim de marsroute uit. De consultatieronde in de CPN, het referendum in de PSP, de open brief van politiek ongebonden prominente Nederlanders: het was allemaal bekokstoofd binnen *FC Sittardia*.

Daarmee is niet gezegd dat de oprichting van Groen Links uitsluitend het resultaat was van machinaties van een klein clubje. Terugblikkend lijkt de nieuwe partij de logische uitkomst te zijn geweest van de veranderende politieke en maatschappelijke omstandigheden waarin de CPN, de PSP, de PPR en de EVP moesten opereren. Het tij was gekeerd: na de 'linkse' jaren zeventig, die werden gekenmerkt door een groot vertrouwen in het sturende vermogen van de staat, kwam in de jaren tachtig 'rechts' aan de macht – niet alleen in de Verenigde Staten met president Ronald Reagan en in het Verenigd Koninkrijk met premier Margaret Thatcher, maar ook in Nederland, met de coalitie van CDA en VVD die werd geleid door Ruud Lubbers. Marktwerving en een terugtrekkende overheid waren nu de parolen. Deze denkbeelden beïnvloedden zelfs linkse partijen, met name de PVDA, die onder leiding van Wim Kok begon haar 'ideologische veren' af te schudden. De sociale bewegingen, waarop klein-links lange tijd kon steunen, raakten door deze klimaatverandering evenzeer in het defensief. De nieuwe verhoudingen brachten voor de CPN, PSP en PPR een structureel verlies van leden en kiezers met zich mee (met ingrijpende financiële consequenties) en een vervlakking van het ideologische profiel. Hun dreigende marginalisering was uiteindelijk de drijvende kracht achter hun samengaan. De ideologisch-programmatische convergentie en de eroderende maatschappelijke grondslag maakten in de jaren tachtig electorale

samenwerking op lokaal, provinciaal en Europees niveau mogelijk. Nationale samenwerking bij de Tweede Kamerverkiezingen was het sluitstuk van dat proces, en de opmaat naar fusie en opheffing van de eigen partijorganisatie.

In de lange aanloop naar Groen Links speelden de nieuwe sociale bewegingen een belangrijke rol. De leden van de klein-linkse partijen kwamen elkaar bijvoorbeeld tegen bij buitenparlementaire acties tegen atoombewapening en kernenergie. De PSP en de PPR, en later ook de CPN, ruimden in hun strategische oriëntatie naast het parlement een prominente plaats in voor deze maatschappelijke actoren. Zij deden ook hun best om voorlieden uit het actiewezen bij hun samenwerking te betrekken. In dat licht bezien is het een paradox dat Groen Links zich na de oprichting geleidelijk aan verwijderde van de sociale bewegingen, die mede aan haarkomst hadden bijgedragen. Het parlementaire werk kreeg na 1990 een zwaarder accent en de partij zou zich na verloop van tijd nadrukkelijk gaan toeleggen op het dragen van regeringsverantwoordelijkheid. Groen Links kwam van de straat, maar ging zich richten op de staat.

Van Groen Links naar GroenLinks. Op zoek naar evenwicht (1990-1994)

Dik Verkuil

Bij het CDA hadden de cultuurverschillen tussen de drie fusiepartijen de eerste jaren geleid tot een slepende bloedgroepenstrijd. Na het oprichtingscongres van GroenLinks, op 24 oktober 1990 in het Congresgebouw in Den Haag, stelden de media vast dat daarvan bij de nieuwe partij geen sprake was. Zowel ideologisch als uiterlijk leken de congresgangers 'een wonderlijk homogene massa' te vormen. Het overheersende beeld was dat van 'dertigers en veertigers met verregende kapsels, die een tocht met het openbaar vervoer verraadden [...]'. Andere opvallende kenmerken, zoals de geitenwollen sokken die onvermijdelijk met de PPR werden geassocieerd, of de actievoerdersuitrusting die je wel bij de PSP kon ontmoeten, leken weggesmolten tijdens het fusieproces'.¹ Volgens het verslag in het partijblad droeg de aftredende voorzitter van het voorlopige bestuur van Groen Links, Leo Platvoet, voor het eerst van zijn leven een stropdas.² Het symboliseerde een breuk met de verzetshouding van zijn oude partij, de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP). Illustratief voor de breuk met het verleden was ook dat de Internationale niet werd gezongen. 'Toch wel kaal', schreef Hansje Galesloot, een voormalige communiste die hoofdredacteur van het partijblad was geworden.³

Niet iedereen nam de teloorgang van zijn oude partijcultuur zo laconiek op. Groepjes communisten, pacifistisch-socialisten en christenen voelden zich ontheemd. Van de gestaalde kaders van de Communistische Partij van Nederland (CPN) was een groot deel al in de jaren tachtig afgehaakt. Anderen gingen niet mee naar GroenLinks of braken er na kortere of langere tijd mee. Fré Meis zegde in 1992 zijn lidmaatschap op, omdat de europarlementariër Herman Verbeek had gezegd dat GroenLinks in handen was gevallen van communisten en stalinisten.⁴ Marcus Bakker vertrok in 1999, toen GroenLinks instemde met de NAVO-bombardementen op Servië. Andere ex-CPN'ers vormden in november 1992, samen met het al bestaande VCN, de Nieuwe Communistische Partij Nederland (NCPN), zoals in het vorige hoofdstuk al werd vermeld. Het partijtje had enkele honderden leden en haalde bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 11.701 stemmen, veel te weinig voor een zetel. Nog minder succes had de Pacifistisch Socialistische

Partij '92 (PSP '92). De PSP '92 zou tweehonderd leden tellen; bij de Kamerverkiezingen van 1994 trok zij 7622 kiezers.⁵

Ook voormalige leden van de Evangelische Volkspartij (EVP) voelden zich ongemakkelijk. Hun eerste man, Cor Ofman, miste 'een zekere mate van spiritualiteit' bij zijn nieuwe partijgenoten.⁶ Het bescheiden groepje EVP'ers dreigde in de massa verloren te gaan. Geen van hen kwam in het partijbestuur. De kandidatencommissie had EVP'er Wim Herstel op een verkiesbare vierde positie voor de Eerste Kamer gezet, maar in zijn plaats koos het congres de PSP-feministe Hannah van Wijngaarden. Een zetel in de Tweede Kamer was voor de EVP al eerder uit zicht geraakt. Om toch een eigen plek in GroenLinks te creëren, nam Ofman het initiatief tot de oprichting van een platform voor evangelie en linkse politiek onder de naam De Linker Wang. Daarbij sloten zich ook leden aan van de beweging Christenen voor het Socialisme, die veelal afkomstig waren uit de CPN. Een van hen, de industriepastor Ab Harrewijn, werd de eerste voorzitter.

Behalve voor christenen werden er binnen GroenLinks ook organisaties opgezet voor ouderen (de 50+ groep), jongeren (Dwars), homo's (Roze Links) en vrouwen (het Vrouwen netwerk). Verder werden er permanente thematische werkgroepen gevormd, waarvan sommige in de praktijk eveneens dienden als platform voor minderheden, zoals de werkgroep gehandicapten en chronisch zieken, en de werkgroep sociale zekerheid, waarbij vooral uitkeringsgerechtigden aangesloten waren.⁷ Het leidde tot een bont palet, dat de tegenstelling tussen de verschillende bloedgroepen doorkruiste en verzachtte.⁸ Dat betekende echter niet dat de oude ideologische tegenstellingen geen rol meer speelden. De eerste jaren veroorzaakten vooral de tegenstellingen tussen 'groen' en 'links' en tussen vernieuwers en linkse activisten spanningen en conflicten.

De fracties van GroenLinks

Bij GroenLinks lag het accent vanaf het begin meer dan bij de moederpartijen op het parlement. Buitenparlementaire acties speelden veel minder een rol. Na het einde van de Koude Oorlog was het onderwerp van de kernbewapening op de achtergrond geraakt, en ook kernenergie was nauwelijks nog een thema in de publieke opinie. Tussen GroenLinks en de nieuwe sociale bewegingen, vooral de milieubeweging, bestonden nauwe banden, maar ook de milieubeweging richtte zich inmiddels meer op de overheid dan dat zij de straat opging. In de Tweede Kamer probeerde de fractie een andere rol te spelen dan de moederpartijen – niet die van een getuigenis- of protestpartij die zichzelf buitenspel zette met 'algemene blauwdrukverhalen', maar die van 'een pragmatische partij met idealen, maar ook met oog voor de realiteit', die 'uitvoerbare beleidsalternatieven' ontwikkelde.⁹

In de praktijk lukte dit echter niet goed. De fractie had geen vernieuwend imago, miste een duidelijke missie, kon moeilijk prioriteiten stellen en opereerde tamelijk geïsoleerd.¹⁰ Bovendien was het een verdeeld gezelschap. Drie van de zes leden

van de fractie die na de verkiezingen in september 1989 gevormd werd, hadden eerder de Tweede Kamerfractie van hun oude partij geleid, waardoor ze moeite hadden om zich ondergeschikt te maken en het stempel van 'oude politiek' droegen. Dat laatste gold ook voor twee van de drie anderen: Peter Lankhorst en Wilbert Willems, die beiden in 1981 lid van de Tweede Kamer waren geworden voor respectievelijk de Politieke Partij Radikalen (PPR) en de PSP. Alleen Paul Rosenmöller had geen band met een van de oude partijen, maar temidden van zijn ervaren fractiegenoten had hij lange tijd moeite om zijn draai te vinden.

De Tweede Kamerfractie werd tot april 1993 geleid door Ria Beckers. Zij was twaalf jaar fractieleider van de PPR geweest en werd bij uitstek gezien als het gezicht van die partij. Ze gold als toonbeeld van onkreukbaarheid en fatsoen, maar ook als een humorloze wereldverbeteraar.¹¹ Van haar PPR-uitstraling kwam ze geen moment los. 'Het optreden van Beckers bleef PPR, ook nadat GroenLinks was gevormd,' schreef Gijs Schreuders, voormalig hoofdredacteur van *De Waarheid*, bij haar afscheid.¹² Beckers werd als fractieleider opgevolgd door Lankhorst, terwijl de vrijgevallen plaats in de fractie werd ingenomen door voormalig PPR-voorzitter Bram van Ojik.

De PSP was in de fractie aanvankelijk nadrukkelijk aanwezig in de persoon van Andrée van Es, die sinds 1985 fractievoorzitter was geweest. Maar eind 1990 trok ze zich terug uit de politiek, omdat ze de zorg voor haar peuter niet goed kon combineren met haar politieke loopbaan. Haar plaats werd ingenomen door Leonie Sipkes, die ook uit de PSP kwam, maar zichzelf eerder als vertegenwoordiger van de vredesbeweging zag.¹³

Het belangrijkste tegenwicht tegen de PPR was Ina Brouwer, het enige fractielid uit de CPN. Zij was van 1982 tot 1986 fractieleider geweest, totdat haar partij uit de Tweede Kamer verdween. Over haar band met het communisme was ze ambivalent. Al voor de opheffing van de CPN zei ze dat ze eigenlijk niet wist of ze nog wel communist was.¹⁴ Maar ze bleef ook benadrukken dat de verbondenheid met de arbeiders en de uitkeringsgerechtigden altijd heel belangrijk voor haar was geweest, en dat ze daarom voorstander was van een klassiek linkse politiek.

Van de fracties in de Eerste Kamer en het Europees Parlement hadden de eerste jaren alle leden een verleden in de PPR, de PSP of de CPN. Voorzitter van de Eerste Kamerfractie was van 1991 tot 2003 Wim de Boer. Hij was vier jaar voorzitter van de PPR geweest, maar stond losser van zijn bloedgroep dan Beckers. De Boer gold als een dwarse, eigenzinnige, maar ook bindende en gezaghebbende figuur.¹⁵ De kandidatencommissie had voor de functie van fractieleider de CPN'er Fenna Bolding voorgedragen, maar zij had zichzelf in moeilijkheden gebracht door op 7 november 1989, twee dagen voor de val van de Berlijnse Muur, deel te nemen aan de viering van de veertigste verjaardag van de Duitse Democratische Republiek (DDR). Terug in Nederland zei ze dat ze weinig had gemerkt van de demonstraties tegen het socialistische regime. Bovendien had ze 'het gevoel dat de mensen toch trots waren op wat er in veertig jaar is bereikt'.¹⁶ Ondanks deze misser gaf het

congres Bolding de tweede plaats op de kandidatenlijst voor de Eerste Kamer, waarvan ze tot 1995 lid zou zijn. Verder zaten in de Eerste Kamerfractie de PSP'ers Tom Pitstra en Hannah van Wijngaarden.

In het Europees Parlement werd GroenLinks vertegenwoordigd door de communiste Nel van Dijk en Verbeek. De voormalig PPR-voorzitter was voorstander van een radicaal groene politiek, moest weinig hebben van zijn 'rode' partijgenoten en wisselde jarenlang nauwelijks een woord met Van Dijk. Omdat alleen de CPN een vrouw voor het Europees Parlement naar voren had geschoven, was afgesproken dat hij halverwege zijn zetel zou afstaan aan de PSP'er John Hontelez.¹⁷ Maar zodra hij in het Europees Parlement zat, zei Verbeek dat hij zijn werk alleen goed kon doen als hij de volle vijf jaar zou uitzitten. Hij behield zijn zetel, intussen GroenLinks beschuldigend van 'de oude, stalinistische methoden van de CPN'.¹⁸ Pogingen om tot verzoening te komen liepen op niets uit. Het partijcongres besloot daarom hem vanaf 1 januari 1992 niet meer als lid van de Europese delegatie te beschouwen. Verbeek zegde zijn lidmaatschap van GroenLinks in 1994 zelf op, nadat hij vergeefs had geprobeerd weer op de kandidatenlijst voor de Europese verkiezingen te komen. Hij werd daarna lijsttrekker van De Groenen. Met 2,3 procent van de stemmen slaagde hij er niet in zijn zetel te behouden, maar droeg hij er wel toe bij dat GroenLinks zijn tweede zetel verloor. Tot 1999 was Van Dijk daarna het enige lid van GroenLinks in het Europees Parlement.

Ecoliberalen versus het Links Netwerk

De vernieuwers waren de eerste jaren nog het sterkst vertegenwoordigd in het partijbestuur. Voorzitter was van 1990 tot en met 1994 de voorheen partijloze bioloog en milieuactivist Marijke Vos. Maar als de belangrijkste vernieuwers golden de in 1965 geboren voormalige studentenleider Maarten van Poelgeest en vice-partijvoorzitter Joost Lagendijk, ex-PSP'er en medeoprichter van *De Helling*, het wetenschappelijk blad van GroenLinks. Zij wilden radicaal breken met het ideologische denken van de oude partijen, legden de nadruk op de libertaire tradities van links en wilden de partij aantrekkelijker maken voor jonge kiezers. Van Poelgeest had daarbij de neiging zijn tegenstanders te provoceren. Zo pleitte hij in 1991 voor het marktmechanisme en riep hij zijn partijgenoten op afstand te doen van hun 'oude illusies' over het vermogen van de overheid.¹⁹ In 1993 zei hij dat GroenLinks zich niet op de minima moest richten: 'Die mensen zullen nauwelijks op ons stemmen, cultureel is de afstand te groot.'²⁰

Dit soort uitlatingen leidde tot irritatie bij de linkervleugel van de partij. De kern van de linkervleugel werd gevormd door voormalige PSP'ers uit Groningen, Utrecht en Rotterdam. Hun bekendste representant was de antimilitaristische senator Pitstra uit Groningen. Hij en zijn medestanders beschouwden Van Poelgeest en Lagendijk als 'ecoliberalen', die GroenLinks op een heilloze en opportunistische weg naar het politieke midden probeerden te brengen. In hun ogen was

GroenLinks juist veel ‘te lauw’.²¹ Om een meer links-radicaler koers af te dwingen, hadden ze zich in losse verbanden verenigd, zoals het al in 1989 gevormde Links Forum en Links Netwerk. Geregeld kregen ze op congressen meerderheden achter hun standpunten. In 1992 wisten ze de herverviering van Lagendijk als vice-partijvoorzitter te verhinderen. Het congres koos voor de militante ex-psp’er Erik Meijer. Volgens de linkervleugel stond Meijer voor ‘een ondubbelzinnige keuze voor de onderkant van de samenleving’, en werd met zijn vieriering ‘het machtsmonopolie van de ecoliberaler vleugel’ doorbroken.²²

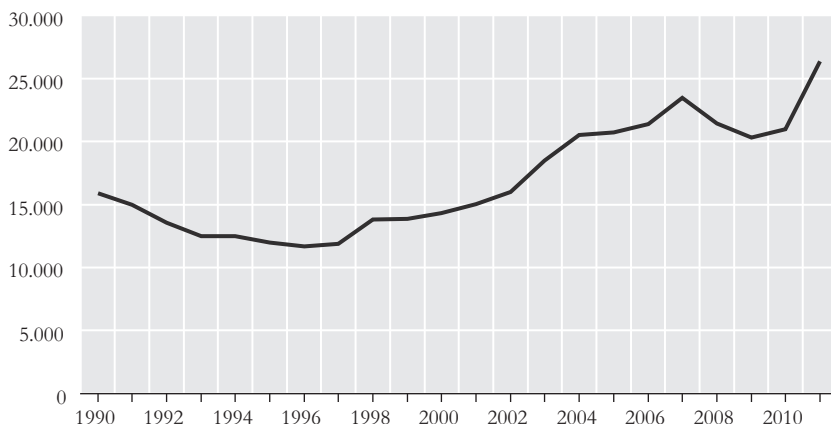
De invloed van de linkervleugel leidde volgens de vernieuwers tot een ‘absurde en detaillistische amendementencultuur’.²³ Typerend was het congres van 26 en 27 november 1993, waarop het vierieringsprogramma werd vastgesteld. Er waren 1400 vierieringsvoorstellen ingediend.²⁴ Het congres worstelde zich in veertien uur door 150 sprekers en 400 stemmingen heen. Tegen de zin van het partijbestuur werden voormalige stokpaardjes van de psp in het programma opgenomen, zoals de afschaffing van de monarchie. In het conceptprogramma had bij wijze van grap gestaan dat GroenLinks voor een gekozen koningin was. Het congres verving dat door de uitspraak dat de partij voor een republiek was en het staatshoofd wilde laten kiezen door het parlement.

De strijd om de partijorganisatie en de partijcultuur

De vernieuwers en de linkervleugel kwamen ook met elkaar in conflict tijdens de discussie over de partijcultuur en de partijorganisatie. De ‘zure’ partijcultuur en de traditionele partijorganisatie stonden volgens de vernieuwers de groei van GroenLinks in de weg.²⁵ Net als veel andere partijen kampte GroenLinks met een dalend ledental. Het aantal leden nam af van bijna 16.000 in 1990 tot 12.500 in 1994 (zie figuur 1). Ook de opkomst bij afdelingsvergaderingen liep terug. Jongeren kwamen nauwelijks op de partij af. Veel lokale afdelingen hadden te weinig actieve leden om zowel de raadsfractie als het afdelingsbestuur goed te laten draaien.²⁶ De eerste electorale krachtmeting na de fusie, de Statenverkiezingen van 1991, stelde eveneens teleur. Hoewel de pvda een derde van haar kiezers verloor, kreeg GroenLinks maar 5,2 procent van de stemmen – nauwelijks meer dan de vier moederpartijen samen bij de Statenverkiezingen van 1987 (zie tabel 5 in de bijlage).

Na de Statenverkiezingen bood reclamebureau Nuyten & Associates het partijbestuur aan te helpen bij het verbeteren van de uitstraling. Ontwerper Krijns Verhoek maakte een nieuw logo. Tot die tijd was GroenLinks geschreven als Groen Links – dus met een spatie – en was de naam verwerkt in een ingewikkeld logo met het Ban-de-Bomteken en de roze driehoek. Verhoek schrapte de symbolen en voegde de twee woorden samen, als symbool voor de koppeling tussen de twee uitgangspunten van de partij. Hij drukte Groen af in rood, en Links in groen, ‘een knipoog die uitdrukt dat GroenLinks kan relativeren’.²⁷ Een commissie van deskundigen was enthousiast. ‘De letters staan als een huis en suggereren dege-

Figuur 1. Ledentallen GroenLinks, 1990-2010

Bron: zie tabel 6 in de bijlage

lijkheid. Hier is sprake van een serieuze politieke partij. Maar tegelijk is er de knipoog: groen is rood en links staat rechts.²⁸ Het partijbestuur besloot zonder inspraak de afdelingen mee te delen dat de nieuwe huisstijl per 1 oktober 1992 werd ingevoerd.

Minder eenvoudig verliep de vernieuwing van de partijorganisatie. Het hoogste partijorgaan was het partijcongres, dat minimaal eenmaal per jaar bijeenkwam. Net als bij CDA, PVDA en VVD bestond het congres uit afgevaardigden van de lokale afdelingen: wie op landelijk niveau wilde meepraten, moest dus ook lokaal actief zijn. Het oprichtingscongres was een ledencongres geweest, met stemrecht voor alle leden. Maar dit eerste congres had gekozen voor een afgevaardigdencongres. Meijer stelde dat een ledencongres, zoals D66 had, GroenLinks tot een yuppenpartij zou maken. De leiding van zo'n partij kon met behulp van niet-actieve leden 'de arbeiders en migranten en vrouwen die zwoegen in de afdelingen' monddood maken.²⁹ Naast het congres stond de GroenLinkse Raad, bestaande uit tachtig afgevaardigden van de provinciale afdelingen. Dit orgaan, dat in 1995 werd omgedoopt tot partijraad, kwam minstens vier keer per jaar bijeen.³⁰ Het had tot taak tussen de congressen door politieke uitspraken te doen en het partijbestuur en de fracties in de Eerste en Tweede Kamer en het Europees Parlement te beoordelen.

In het eerste jaar na de totstandkoming van GroenLinks was er veel discussie over een voorstel om minstens de helft van alle partijfuncties te laten vervullen door vrouwen. Het oprichtingscongres besloot dat het volgende congres hierover een beslissing moest nemen, maar dat een gelijke man-vrouwverhouding het uitgangspunt moest zijn. Het partijbestuur legde daarom in het ontwerpreglement

een quotering vast: 'alle organen, vertegenwoordigingen en door organen van de partij ingestelde commissies van GroenLinks bestaan voor minstens de helft uit vrouwen'.³¹ Het aantal migranten moest minstens gelijk zijn aan hun aandeel in de bevolking. Verscheidene afdelingen lieten weten dat ze hier niets mee konden, omdat er nauwelijks vrouwen te vinden waren die politiek actief wilden worden. Uit een telefonische rondgang bleek bovendien dat de meeste afdelingen geen enkele migrant als lid hadden.³²

Partijcoryfee De Boer veegde in september 1991 de vloer aan met het ontwerp-reglement. In het partijblad keerde hij zich zowel tegen de quotering als tegen het afgevaardigdencongres. Het laatste vond hij iets voor 'regelneven en apparatsjiks' die de controle in handen wilden houden.³³ Volgens De Boer werden de congressen door nog geen twintig procent van de afdelingen serieus voorbereid. Het was een illusie te geloven dat het handjevol leden op afdelingsvergaderingen representatief was voor de veel grotere groep die niet kwam opdagen. Een moderne partij moest alle leden individueel stemrecht geven. GroenLinks zou anders nooit zelfstandig denkende mensen trekken. Hij vond de partijcultuur 'op sommige punten knap intolerant'. Wie kritisch was over de quotering werd 'weggehoond als vrouwonvriendelijke macho'. Critici konden hun politieke carrière wel vergeten, en dus hield iedereen zijn mond. Hij 'verdomde het' echter om 'vrouwen te kiezen als ze niet willen of – erger nog – volstrekt ongeschikt zijn'. Ten slotte stelde hij voor de nieuwe lijsttrekker aan te wijzen via een referendum, waarbij alle leden mochten stemmen.

Het partijbestuur meende dat de conceptstatuten alleen maar een uitwerking waren van de uitspraken van het oprichtingscongres.³⁴ Na de interventie van De Boer lag het evenwel anders, ook omdat tientallen afdelingen hem steunden. Van Poelgeest stelde voor GroenLinks een ledencongres te geven. Volgens hem was een jaar eerder niet goed over de partijorganisatie nagedacht. Het afgevaardigdencongres paste in zijn ogen bij de cultuur van het georganiseerde wantrouwen. 'Overal moet iedereen altijd verantwoording afleggen over alles.' Dat maakte de partij onaantrekkelijk voor jonge, moderne mensen.³⁵ Het partijbestuur ging hierin mee. Het koos voor een ledencongres en een lijsttrekkersreferendum, en stelde voor de quotering te vervangen door een streefcijfer. Op het congres brachten feministen een motie in stemming om de quotering toch vast te leggen. Zij vonden dat nodig om het 'wit antropocentrisme' te bestrijden: 'uiteindelijk gaat het om de opheffing van de structuren die ons tot mannen, vrouwen, witten, hetero's en homo's maken. Het opheffen van genoemde structuren vraagt om een politiek die het lichaam als drager van die structuren serieus neemt.'³⁶ Deze taal uit de jaren zeventig en tachtig had echter zijn beste tijd gehad: het congres koos in december 1991 met een ruime meerderheid voor het bestuursvoorstel. Ook het lijsttrekkersreferendum werd goedgekeurd. Het ledencongres haalde het niet. Het congres nam een motie van de afdeling-Zaanstad aan, die verdere discussie over het ledencongres verbood.

Toch een ledencongres

Al vóór de publicatie van het artikel van De Boer had het partijbestuur besloten om een commissie over een andere partijorganisatie te laten denken. Omdat het congres dit in feite had verboden, gaf het bestuur de commissie nu de opdracht een visie te ontwikkelen op de toekomst van de politieke partijen en van GroenLinks in het bijzonder.³⁷ Voorzitter werd de socioloog Jan Willem Duyvendak, tot de leden behoorden Brouwer, De Boer en Vos.

In haar rapport *Duurzame democratie*, dat in maart 1993 verscheen, bleek de commissie-Duyvendak zich niet aan de congresuitspraak te houden.³⁸ Het ledencongres was volgens de commissie essentieel voor een vitale partij. Centraal in de redenering van de commissie was de crisis in de democratie. Volgens haar was die crisis maar betrekkelijk. Er was weliswaar een groeiende kloof tussen burgers en bestuurders, en partijen konden burgers steeds minder enthousiasmeren, maar dat betekende niet dat burgers niet meer politiek geïnteresseerd waren. De politieke interesse was juist gegroeid, terwijl de politieke participatie andere vormen had aangenomen, zoals het lidmaatschap van nieuwe sociale bewegingen als Greenpeace en Amnesty. De partijen waren in verval doordat de burgers hen niet meer nodig hadden voor scholing en informatie en de ideologieën achterhaald waren. Doordat ze wel vasthielden aan hun oude organisatiestructuur, vonden ze geen aansluiting bij de geïndividualiseerde en mondige burger.

De commissie-Duyvendak trok hieruit niet de conclusie dat GroenLinks zich meer moest richten op de nieuwe sociale bewegingen. Integendeel, volgens Duyvendak hadden partijen geen bijzondere rol te spelen bij buitenparlementaire activiteiten. Vroegere ideeën dat de parlementaire en buitenparlementaire oriëntatie in evenwicht moesten zijn, waren illusies. 'Het is goed dat die verdwenen zijn [...] Het vertegenwoordigende werk is de specialiteit van partijen, dus een sterke gerichtheid op het parlement is juist goed.'³⁹ De commissie bepleitte de invoering van het referendum en het burgerinitiatief als middelen om de politieke participatie te vergroten. Politieke partijen moesten ook zelf met vormen van directe democratie werken en aantrekkelijk worden voor mensen met weinig tijd. GroenLinks moest daarom alsnog een ledencongres krijgen. Dit voorstel stuitte opnieuw op veel weerstand en werd in januari 1995 door het partijcongres verworpen.

Het congres koos voor een tussenvoorstel: GroenLinks behield een afgevaardigdencongres, maar afdelingen mochten voortaan zelf bepalen hoeveel leden zij stuurden. Op den duur zou dit alsnog uitlopen op een ledencongres (in maart 2001 werd zonder verder rumoer besloten de gegroeide praktijk in de statuten vast te leggen). Het congres van januari 1995 verliep zelfs voor GroenLinks ongewoon chaotisch. Besluiten kwamen bij herstemmingen weer op losse schroeven te staan en moesten later worden goedgekeurd of preciezer worden geformuleerd. Ook slipte er een amendement door om het partijbureau te verplaatsen van Amsterdam naar een centraler gelegen plaats, op loopafstand van het station. De partij huurde een pand aan de Oudegracht in Utrecht, dat in januari 1997 betrokken werd.

Van pacifisme naar interventionisme

De GroenLinks-fractie verkeerde in haar eerste jaren in de Tweede Kamer in een isolement. Net als haar voorgangers nam zij aanvankelijk zulke radicale standpunten in dat ze nauwelijks serieus genomen werd door de rest van de Tweede Kamer. Vanaf 1991 matigde de fractie echter geleidelijk haar houding en ontwikkelde ze zich in de ogen van de buitenwereld tot een wat meer serieuze speler.

Het aanvankelijke beeld van een steile principiële partij werd vooral bevestigd door de afwijzing van de Golfoorlog. Vanaf het begin keerde de Tweede Kamerfractie zich tegen het gebruik van militair geweld om aan de Iraakse bezetting van Koeweit een eind te maken. In augustus 1990, direct na de Iraakse invasie, verzette de fractie zich al tegen het kabinetsbesluit om ter ondersteuning van een embargo tegen Irak twee fregatten naar de Perzische Golf te sturen. Volgens de woordvoerders Willems en Van Es dreigde Nederland zich in een oorlog te laten meeslepen door de Verenigde Staten.⁴⁰ Later dat jaar namen Sipkes en Beckers de woordvoering over. Zij benadrukten dat geweld niets oploste en alleen maar tot een geweldspiraal kon leiden. Ook voerden ze aan dat de door de Verenigde Naties (VN) ingestelde boycot van Irak tijd gegund moest worden.

Met de SP en een aantal vredesgroepen organiseerde GroenLinks op de Dam in Amsterdam een betoging tegen de dreigende oorlog. Nadat de Verenigde Staten en zijn bondgenoten Irak op 17 januari 1991 hadden aangevallen, volgde een tweede demonstratie. De kerkelijke vredesbewegingen IKV en Pax Christi deden niet mee. Zij vonden dat de betogingen te zeer een anti-Amerikaans karakter hadden en waren niet tegen het gebruik van geweld. IKV-secretaris Mient-Jan Faber noemde de oorlog tegen 'de tiran Saddam Hussein' zelfs onvermijdelijk.⁴¹ De opstelling van GroenLinks leverde echter ook steun op. Half maart had de partij al duizend nieuwe leden ingeschreven. Veel ex-PSP'ers en ex-CPN'ers hadden zich alsnog aangemeld, en daarnaast zouden ook nogal wat PVDA-leden zijn overgestapt naar GroenLinks.⁴²

In de Tweede Kamer kwam GroenLinks nog dieper in het isolement te zitten toen de fractie zich tevens uitsprak tegen het sturen van Nederlandse Patriot-raketten naar Israël. Deze defensieve wapens moesten de Israëlische bevolking beschermen tegen de Iraakse aanvallen met Scud-raketten. Volgens Sipkes kon het inzetten van wapens tegen wapens alleen maar tot verdere escalatie leiden. Vooral de stellige wijze waarop zij dit standpunt verwoordde, veroorzaakte irritatie. In de Kamer werd ze niet eens door collega's van andere fracties gegroet – dezelfde behandeling die de extreemrechtse politicus Hans Janmaat ten deel was gevallen.⁴³ Op 5 februari 1991 veroorzaakte ze een emotionele uitbarsting toen ze zei dat de Verenigde Staten elk gebruik van massavernietigingswapens tegen Irak moesten uitsluiten. CDA-Kamerlid Thijs van Vlijmen siste vanuit zijn bankje dat dit hem deed denken aan 'de NSB van voor de oorlog'.⁴⁴ Uitgedaagd door Beckers noemde hij de opstelling van GroenLinks laf en hypocriet. Een dag later bood CDA-fractievoorzitter Elco Brinkman excuses aan. In een krantenadvertentie beschuldigde

GroenLinks de andere partijen vervolgens van hypocrisie. 'Jarenlang was Saddam de vriend van het Westen. Alleen Groen Links wilde hem toen niet volstoppen met wapens. Nu is Saddam ons aller vijand. Nu mogen wij kernwapens inzetten tegen onze eigen wapens.'⁴⁵

De ronkende advertentie kon niet verhullen dat ook binnen de partij ongenoegen bestond over de rechtlijnigheid van Sipkes. Rosenmöller en Brouwer bleken er voorstander van te zijn om Patriots naar Israël te sturen. Zij sloten zich aan bij het regeringsstandpunt dat deze raketten het aantal Israëlische slachtoffers konden beperken en zo hielpen voorkomen dat Israël zich in de oorlog mengde. Toen ook de meerderheid van het partijbestuur en de GroenLinkse Raad het hiermee eens bleken te zijn, erkende Sipkes dat ze zich had vergist. Ze had, zo zei ze, 'te veel geredeneerd vanuit theoretische inzichten en te weinig rekening gehouden met de praktische humanitaire aspecten'.⁴⁶

Sipkes' tournure was het begin van een opvallende wending. Na de Golfoorlog stemde ze wel in met de militaire operatie om de Koerden in Noord-Irak tegen het regime van Saddam te beschermen. In een fractienota stelde ze dat ingrijpen geboden was 'bij flagrante schendingen van de mensenrechten, als genocide [...] Militaire peace-keeping en peace-enforcing zullen wij ook in de toekomst ondersteunen. Dat betekent dus optreden in VN-verband of indien er sprake is van systematische uitroeiing van een volk en VN-optreden onmogelijk is, zelf het initiatief nemen'.⁴⁷ Ingrijpen in de Joegoslavische oorlog, die op uitbreken stond, wees ze nog af. 'Het verleden heeft duidelijk aangetoond dat elke militaire interventie op de Balkan op mislukking uitloopt'.⁴⁸ Al snel dacht ze echter ook daar anders over. Onder de indruk van 'de tv-beelden van schietende militie, de brandende huizen' voelde ze 'een enorme druk iets te doen'. Ze beseftte dat alleen 'massale militaire aanwezigheid' een eind aan het geweld kon maken, maar omdat daarvoor buiten Nederland nauwelijks steun was, ging ze akkoord met het sturen van zwak bewapende VN-troepen naar 'veilige enclaves'.⁴⁹ De Kamerfractie stemde in 1992 voor de Nederlandse deelname aan de VN-missie in Bosnië. Ook stemde de fractie dat jaar voor het eerst voor de defensiebegroting. Sipkes had de steun van het partijbestuur dat zich, net als de fractie, erg druk maakte over het humanitaire drama op de Balkan. Alleen Meijer keurde de opstelling van de fractie af; hij verzette zich zowel tegen de steun voor militair optreden op de Balkan, als tegen de steun aan de defensiebegroting.⁵⁰

Op het partijcongres stuitte de nieuwe lijn in december 1992 op meer weerstand. Sipkes bestreed daar dat ze had gebroken met het pacifisme en antimilitarisme. Het ging hier volgens haar om het beschermen van de mensenrechten, waarvoor GroenLinks zich altijd al had ingezet. Het congres legde zich erbij neer, maar sprak zich ook uit voor algehele ontwapening en opheffing van de NAVO. Volgens het congres stond in het denken van GroenLinks 'op lange termijn het streven naar een totale en wereldwijde ontwapening centraal. De bewapening op zichzelf moet als grootste bedreiging van de vrede worden beschouwd'.⁵¹ Ook gaf het

congres de fractie opdracht de volgende keer gewoon weer tegen de defensiebegroting te stemmen. Niettemin stemde ook in 1993 de fractie unaniem voor.

Sipkes bleef daarna voorstander van krachtiger militair optreden in Bosnië. Naar aanleiding van de voortdurende Servische beschietingen van Sarajevo nam ze in de zomer van dat jaar het initiatief een open brief te sturen aan alle parlementariërs van de landen van de Europese Unie, waarin daarop werd aangedrongen. Ze bepleitte het uitschakelen van de Servische artillerie rond Sarajevo en 'een zo groot mogelijke militaire presentie op de grond', omdat dit een 'afschrikwekkende werking' zou hebben.⁵²

Groen versus links

Ook op economisch terrein kwam GroenLinks in de jaren 1989-1994 dichter bij de andere partijen te staan. Het eerste verkiezingsprogramma was zowel radicaal groen als radicaal links. GroenLinks wilde met een 'groentax' vervuilde producten zwaar belasten en tegelijk de achterstand die uitkeringsgerechtigden sinds 1982 hadden opgelopen, volledig goedmaken. Daartoe moest hun koopkracht in vier jaar tijd met vijftien procent worden verhoogd. Lankhorst verklaarde in maart 1990 dat GroenLinks die laatste eis moest loslaten. Het programma was volgens hem te veel een optelsom van allerlei wensen. Er diende een keuze te worden gemaakt, 'anders wordt het niets met de partij'. Het aantal auto's moest met minstens dertig procent omlaag en vliegereizen moesten buiten het bereik van de grote massa komen. Daarom diende GroenLinks te kiezen voor minder welvaart. De vijftienprocenteis ging volgens hem uit 'van het oude denken van méér, méér, méér', dat leidde tot vernietiging van de leefomgeving. Het geld kon beter worden besteed aan onderwijs en openbaar vervoer.⁵³ Brouwer daarentegen stelde dat GroenLinks onverkort moest vasthouden aan de inkomenseis. 'Er valt met mij over van alles te praten, maar niet over die 15 procent voor de minima.'⁵⁴

Ondanks Brouwers standpunt besloot de fractie in november toch milieu boven inkomen te stellen: het volledig wegwerken van de achterstand van de minima zou niet in vier jaar lukken.⁵⁵ In juni 1991 ging de voltallige fractie in het openbaar met zichzelf in debat. Brouwer benadrukte dat de laagste inkomens volledig moesten worden gecompenseerd voor een radicaal milieubeleid, maar haar collega's wilden dat niet beloven.⁵⁶ Begin 1992 besloot de fractie af te zien van een algemene verhoging van de minimumuitkeringen. De eis van vijftien procent erbij moest alleen nog gelden voor alleenstaanden en éénundergezinnen die lange tijd met een minimuminkomen moesten rondkomen. Bovendien was behoud of verbetering van koopkracht alleen mogelijk voor mensen die milieuvriendelijk gingen consumeren.⁵⁷

Het partijbestuur steunde de nieuwe koers, maar de linkervleugel eiste op het partijcongres van december 1992 dat de eis van vijftien procent bij de volgende verkiezingen overeind bleef. Het leidde tot een 'wazig compromis'.⁵⁸ GroenLinks

hield vast aan 'de intentie' achter deze eis, maar zou het percentage niet meer noemen. Een 'divers' pakket aan maatregelen moest 'een wezenlijke verbetering brengen voor de minima', terwijl daarnaast extra aandacht nodig was voor specifieke groepen.

De uitgangspuntendiscussie

De discussie in de fractie over de verhouding tussen 'groen' en 'links' liep parallel aan een bredere discussie over de uitgangspunten en doelstellingen van GroenLinks.⁵⁹ In december 1989 had het bestuur van GroenLinks een 'schrijfgroep' ingesteld die deze moest formuleren. Het was niet de bedoeling dat GroenLinks na de verwatering van het socialisme van de PSP en de CPN een nieuwe 'afgeronde ideologie' zou krijgen. Wel bestond behoefte aan 'compromisloos en utopisch geformuleerde doelstellingen'.⁶⁰ Als gevolg van de tegenstelling tussen vernieuwers en linkse traditionalisten kwam daar weinig van terecht.

De schrijfgroep, met Lagendijk en Van Poelgeest, kwam in april 1990 met een stuk onder de titel *Het begin van de toekomst*. Er was gekozen voor een donkergroen en ecocentrisch uitgangspunt en een staatsopvatting met liberale trekjes: de mens was er voor de natuur, de natuur niet voor de mens, en de staat moest in het economisch leven 'voorwaarden scheppen' en 'stimuleren'. Het woord 'planning' kwam in het stuk niet voor.⁶¹ Het document leidde tot zoveel kritiek uit alle geledingen van GroenLinks, dat het partijbestuur besloot de vaststelling van de uitgangspunten over het oprichtingscongres heen te tillen en de vier opstellers een nieuw stuk te laten schrijven.

Deze tweede poging leidde tot het manifest *Uitgangspunten van Groen Linkse politiek*. Het was evenwichtiger en gematigder van toon, maar ook weer eerder 'groen' dan 'links'. Het manifest stelde dat GroenLinks moest uitgaan van 'een sociaal en ecologisch gereguleerde markteconomie'. Het marktmechanisme werd onmisbaar geacht 'voor een fijnmazige afstemming van productie en consumptie', maar diende wel aanzienlijk te worden beperkt, want 'belangrijke investeringsbeslissingen kunnen niet langer worden overgelaten aan ongecontroleerde machts-elites'. Verder stond in het manifest dat het bestrijden van milieuvervuiling een hogere prioriteit moest hebben dan het opheffen van inkomensongelijkheid. De koopkracht van de laagstbetaalden mocht echter niet achteruitgaan.

Ook nu kwam er veel kritiek, vooral van de linkervleugel. Links Forum stelde dat GroenLinks met dergelijke uitgangspunten afgleed naar de sociaaldemocratie en geen antikapitalistische partij meer was. Het partijbestuur legde het congres van december 1991 op basis van het manifest en driehonderd amendementen 23 'richtinggevende uitspraken' voor. Beckers vroeg de afgevaardigden zich redelijk op te stellen. Ze zei dat de fractie in de Tweede Kamer de laatste tijd serieuzer werd genomen en eventueel ook bestuursverantwoordelijkheid wilde dragen. Ze riep de partij op de fractie daarbij te helpen.⁶² Lagendijk sloot zich daarbij aan.

Volgens hem was GroenLinks tot het inzicht gekomen dat ‘een simpel nee’ niet meer volstond. ‘GroenLinks is geen getuigenispartij en zal daarom met goed onderbouwde alternatieven moeten komen. Dat betekent keuzes maken en compromissen sluiten.’⁶³

De pleidooien van Beckers en Lagendijk voorkwamen niet dat het congres de uitgangspunten in linkse richting bijstelde. Harrewijn kreeg het congres mee met een vurig betoog: ‘Ik heb in mijn werk te maken met de verbittering van mensen die in armoede leven. Waarom toch altijd dat zuinige mondje als het om armeren gaat? Ik hoor te veel in de partij dat een verbetering van de positie van de onderkant meer consumptie betekent. Terwijl de vraag voor hen werkelijk is: Kunnen we nog wel met de trein?’⁶⁴ Het congres besloot daarop dat GroenLinks niet alleen de bescherming van de laagstbetaalden nastreefde, maar ook de verbetering van hun inkomenspositie en inkomensnivellering. Ook in de discussie over de economische orde boekte de linkervleugel succes. Met een kleine meerderheid werd een motie van de afdelingen Groningen en Utrecht voor een ‘planeconomie met marktelementen’ aangenomen. Omdat het congres ook een bestuursvoorstel overnam waarin sprake was van een markteconomie, moest een compromis bedacht worden. Daarbij werd de planeconomie vervangen door ‘een sturende economie’ en ‘globale planning’, en de markteconomie door ‘marktmechanisme’.⁶⁵

Ondanks deze aanpassingen stelde Lagendijk achteraf toch tevreden te zijn.⁶⁶ De basis van het manifest was naar zijn mening overeind gebleven. Vooral de goedgekeurde tweede uitspraak raakte de kern: ‘het economisch beleid is niet langer bepalend voor de inhoud van het milieubeleid, maar ecologische politiek bepaalt de grenzen van het economisch beleid’.

Tijd voor zelfstandigheid

De partij was ook verdeeld over de kwestie van de Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) die de Nederlandse politiek in de jaren 1991-1993 beheerste. Aanvankelijk vloog GroenLinks er hard in. Nadat het derde kabinet-Lubbers van CDA en PVDA het in juli 1991 eens was geworden over beperking van hoogte en duur van de uitkeringen, kwam GroenLinks met een actiekrant onder de kop ‘Zijn ze nou helemaal GEK geworden’.⁶⁷ In de Tweede Kamer sloot Brouwer zich aan bij ‘de storm van protest’ tegen ‘de feitelijke afschaffing van de WAO’.⁶⁸ Zij kreeg tegengas van haar partijgenoot, de econoom en ex-CPN’er Coen Teulings, de latere directeur van het Centraal Planbureau. In *de Volkskrant* noemde Teulings de kabinetsplannen redelijk. GroenLinks had volgens hem geen alternatief.⁶⁹ De verzorgingsstaat zou alleen te redden zijn als de collectieve uitgaven beperkt zouden worden.

Partijleider Beckers stelde in reactie daarop dat het kabinet zich veel te sterk afhankelijk had gemaakt van een financieel kader. Economen gingen daar volgens haar kritiekloos in mee. ‘Waar blijven de economen – ook die van GroenLinks –

die niet meehuilen met de wolven in het bos en enige creativiteit gebruiken?’⁷⁰ Ze erkende echter ook dat het te gemakkelijk was om alleen maar tegen te zijn. De fractie zou een alternatief bezuinigingsplan moeten ontwikkelen. Het partijbestuur stelde eveneens dat een simpel ‘nee’ niet langer volstond en dat GroenLinks met goed onderbouwde alternatieven moest komen.⁷¹ Al een paar maanden later, in maart 1992, presenteerde de partij in de nota *Tijd voor zelfstandigheid* een plan voor een nieuw sociaal zekerheidsstelsel.⁷² Kern daarvan was dat ieder individu zowel economische zelfstandigheid als ‘zorgzelfstandigheid’ diende te hebben. Daartoe moest het uitkeringsstelsel worden geïndividualiseerd. Dat betekende dat ook niet-werkende partners recht moesten krijgen op een uitkering. Daar stond tegenover dat zij via ‘een milde arbeidsplicht’ moesten worden aangespoord om te gaan werken. Tegelijk diende iedereen de ruimte te hebben om voor zichzelf en zijn kinderen te zorgen en maatschappelijke taken te verrichten. Om dat mogelijk te maken, moest er een 32-urige werkweek komen. De nota maakte niet duidelijk wat de gevolgen voor de WAO zouden moeten zijn. Daarover bleef de partij verdeeld. Als lid van de door Flip Buurmeijer (PVDa) geleide parlementaire enquêtecommissie Uitvoering sociale zekerheid sloot Willems zich in 1993 aan bij het pleidooi voor een ingrijpende stelselwijziging, maar de fractie als geheel ging daarin niet mee.

GroenLinks en het Centraal Planbureau

In 1993 zette GroenLinks een stap die cruciaal was voor een partij die in de politiek serieus genomen wil worden: ze besloot haar verkiezingsprogramma door te laten rekenen door het Centraal Planbureau (CPB). De grote partijen lieten sinds 1986 hun programma door het CPB analyseren. Doordat GroenLinks hier in 1989 niet aan had meegedaan, was de nieuwe partij door de concurrentie afgedaan als onrealistisch. D66-leider Van Mierlo had de voorgestelde groentax op vervuilende producten ‘een schreeuw in de nacht’ genoemd.⁷³ Binnen GroenLinks werd deze kritiek gezien als een belangrijke oorzaak van het teleurstellende verkiezingsresultaat.

In mei 1991 besloot het partijbestuur deskundige partijgenoten om advies te vragen over een eventuele doorrekening.⁷⁴ Er werd een ‘doorrekengroep’ van economen en econometristen gevormd met onder anderen Teulings en fractie-medewerker Kees Vendrik. Op basis van fractienotities en de nota *Tijd voor zelfstandigheid* ontwikkelde de groep een beleidspakket dat met het CPB besproken werd. De werkgroep stelde na ruim een jaar echter dat ze nog geen definitief oordeel kon geven. De rekenmodellen van het CPB waren ‘niet erg GroenLinks-vriendelijk’, onder meer omdat ze niet geschikt waren om de effecten te meten van grote veranderingen, zoals de invoering van een 32-urige werkweek.⁷⁵ Aan de andere kant zou het volgens de doorrekengroep goed zijn als GroenLinks haar programma op een aantal punten zou matigen. De groep bepleitte de instelling

van een Economische Commissie, die als economisch geweten van GroenLinks kon fungeren: zo'n orgaan was nodig omdat de partij maar weinig leden had die de financiële consequenties van voorstellen overzagen. Het partijbestuur nam dit voorstel over.⁷⁶ In de Economische Commissie namen de zes leden van de doorrekeninggroep zitting, plus een vertegenwoordiger van de linkervleugel, de econoom Ronald Paping. Omdat dit allemaal mannen waren, liet het bestuur weten dat er een vrouw bij moest. Vier maanden later werd die gevonden: Jolande Sap, econoom en medewerker van de Emancipatieraad.⁷⁷

De Economische Commissie had toen al een 'beleidsvariant' ontwikkeld.⁷⁸ Belangrijke onderdelen waren een kortere werkweek, het zelfstandige recht op minimumuitkeringen voor partners, een flinke lastenverschuiving van arbeid naar milieuvervuilende activiteiten en koopkrachtrepatriatie voor groepen die niet of nauwelijks kans op werk hadden. Het CPB had tegen verschillende onderdelen grote bezwaren. De Economische Commissie paste daarom de voorstellen aan, maar het Planbureau hield een sterk negatief oordeel.⁷⁹ In haar eindrapport stelde de Economische Commissie dat een bevredigende doorrekening er niet inzat. Ze sprak 'in beginsel de voorkeur uit dat GroenLinks haar verkiezingsprogramma in 1994 niet ter doorrekening aan het CPB aanbiedt'.⁸⁰ Aan de andere kant, zo stelde de commissie, moest voorkomen worden dat de andere partijen en de kiezers GroenLinks niet serieus zouden nemen. Deskundigen wisten dat op de analyses van het CPB veel viel af te dingen, dat ze weinig voorspellende waarde hadden en dat het CPB zich liet leiden door politieke stellingnames. Dat nam niet weg dat in de publieke opinie het Planbureau een aureool van onaantastbaarheid had.

Het partijbestuur stelde in april 1993 opnieuw een definitief besluit uit. Een maand later was het conceptverkiezingsprogramma, gemaakt onder leiding van Vos, klaar. Daarin werd onder meer gepleit voor een 32-urige werkweek, individualisering van de sociale zekerheid en een tien procent hogere uitkering voor de zwakste groepen. De Economische Commissie werd gevraagd varianten op te stellen voor de financiële vertaling daarvan. De commissie ontwikkelde daarop een zuinige versie van het partijprogramma die 'op een niet te negatief oordeel van het CPB zou kunnen rekenen'.⁸¹ Op 7 oktober legde ze, na een eerste analyse door het CPB, een voorstel voor aan het partijbestuur om deze variant te laten doorrekenen met een neutraal advies.⁸² Het bestuur besloot daarop met zeven tegen vier stemmen de variant door het CPB te laten doorrekenen.⁸³ Volgens de meerderheid gaf 'niet laten doorrekenen een slechter rapportcijfer dan een negatief cijfer van het CPB. [...] Niet naar het CPB gaan plaatst GroenLinks aan de zijlijn.'

Ook speelde voor het partijbestuur mee dat het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) de milieuparagraaf wilde doorrekenen. De Stichting Natuur en Milieu had GroenLinks twee maanden eerder op deze mogelijkheid gewezen. Het partijbestuur meende dat een goed cijfer van het RIVM een onvoldoende van het CPB kon compenseren. Bovendien kon GroenLinks andere partijen niet uitdagen ook naar het RIVM te gaan, als het zichzelf niet aan het oordeel van het CPB zou onderwerpen.⁸⁴

Voor de onderhandelingen met het CPB werd de Werkgroep Doorrekening gevormd, waarin onder anderen Vendrik en Sap zaten. Mede doordat deze werkgroep nog een aantal concessies van het CPB wist af te dwingen, leidde de doorrekening tot een niet al te slecht 'rapportcijfer'. Uitvoering van het GroenLinks-programma zou volgens het CPB leiden tot wat minder economische groei en wat hogere collectieve lasten. Maar het financieringstekort kwam bij GroenLinks op hetzelfde peil uit als bij het CDA en de PVDA, terwijl de partij meer banen creëerde, mede dankzij de kortere werkweek. Verder zou uitvoering van het programma van GroenLinks leiden tot een stevige inkomensnivellering. Op milieugebied scoorde zij veruit het beste van alle partijen.⁸⁵

GroenLinks was met het resultaat dik tevreden. De partij gaf nog een boekje uit waaruit moest blijken dat het CPB de negatieve effecten van haar programma overschatte en de positieve onderschatte.⁸⁶ Maar de noodzaak om zich te onderwerpen aan de CPB-doorrekening stond na 1994 niet meer ter discussie.

Het lijsttrekkersreferendum

In 1991 trok het partijbestuur uit de teleurstellende uitslag van de Statenverkiezingen de conclusie dat de Tweede Kamerfractie flink op de schop moest.⁸⁷ De fractie was er niet in geslaagd een duidelijke breuk met het verleden te maken. Er waren nieuwe gezichten nodig. Vanwege de continuïteit moesten na de volgende Kamerverkiezingen (die voor mei 1994 op de agenda stonden) één of twee leden van de oude fractie blijven zitten, maar de nadruk moest liggen op doorstroming. Onafhankelijken moesten hoog op de lijst komen. Ook moest er minimaal één migrant in de fractie.⁸⁸ Maar vooral de lijstaanvoerder was belangrijk. Het was absoluut noodzakelijk dat de volgende lijsttrekker van GroenLinks een ijzersterke uitstraling had op televisie. 'Naast inhoud en gezaghebbend leiderschap is dat het derde onmisbare criterium waaraan de geschiktheid van kandidaten getoetst moet worden.'⁸⁹

Velen zagen Paul Rosenmöller als de beste kandidaat. Als enige 'onafhankelijke' lid van de Tweede Kamerfractie zou hij bij uitstek het nieuwe gezicht van GroenLinks representeren. In oktober 1992 maakte Rosenmöller echter bekend dat hij niet beschikbaar was, omdat hij naast zijn politieke werk ook wilde zorgen voor zijn vier jonge kinderen. Volgens hem zou het in strijd zijn met de partijbeginselen om in zijn situatie zo'n zware baan te accepteren.⁹⁰ Ook andere mogelijke gegadigden haakten af, en het partijbestuur slaagde er niet in een buitenstaander te strikken. De enige mogelijke kandidaat leek Ina Brouwer, maar tegen haar bestonden grote bezwaren. Ze zou als aanvoerder van GroenLinks ongeloofwaardig zijn omdat ze CPN-leider was geweest, in de CPN niet aan de kant van de vernieuwers had gestaan en nooit rekenschap had afgelegd van haar communistische verleden.⁹¹ Haar fractiegenoten vonden haar bovendien niet collegiaal en niet communicatief, en hadden geen hoge dunk van haar intellectuele capaciteiten.⁹² Toen Beckers er

in april 1993 mee stopte, meende Brouwer dat ze in aanmerking kwam om haar op te volgen, maar in de fractie vond verder niemand dat een goed idee. Het leidde tot een emotionele fractievergadering.

Om Brouwer te sparen, werd afgesproken dat Lankhorst, die in 1994 de Tweede Kamer wilde verlaten, Beckers tijdelijk zou opvolgen. Brouwer zou worden vrijgesteld om te denken over een nieuwe werkwijze voor de fractie. Ze kon daarna aan het lijsttrekkersreferendum meedoen. Het resulteerde in een merkwaardig geschrift met veel geklaag over de werkdruk en de cultuur in de Tweede Kamer, die volgens Brouwer maakten dat Kamerleden nooit meer eens een goed boek lezen, niet toekwamen aan betekenisvolle contacten en zich oververmoeid door het leven sleepten.⁹³

Brouwer wilde lijsttrekker en fractieleider worden als dat in een duobaan kon: dan zou ze tijd hebben om ook voor haar dochter te zorgen en fris genoeg zijn om creatieve ideeën te ontwikkelen. Met zo'n 'duolijsttrekkerschap' zou GroenLinks bovendien breken met de persoonsgerichtheid in de politiek en de inhoud voorop stellen. Het partijbestuur was in meerderheid tegen, maar in maart 1993 besloot de GroenLinkse Raad met een kleine meerderheid het duolijsttrekkerschap toe te staan.⁹⁴ Kort daarvoor had De Boer zich gemeld als kandidaat-lijsttrekker. Eerder had hij zichzelf te oud genoemd – hij was 55 –, maar omdat buiten Brouwer niemand zich beschikbaar dreigde te stellen, had partijvoorzitter Vos hem gevraagd alsnog een gooi naar het leiderschap te doen.⁹⁵ Na De Boer meldden zich nog vier kandidaten.

Tot ontsteltenis van Brouwer stelden Rosenmöller en Sipkes zich vervolgens als duo kandidaat. Rosenmöller had eerder een duolijsttrekkerschap met Brouwer afgewezen en zich ook tegen het principe van zo'n gedeeld lijsttrekkerschap uitgesproken. Met Sipkes wilde hij het echter wel proberen, omdat hij met haar 'beter persoonlijk en politiek door één deur' kon.⁹⁶ In een reactie verklaarde Brouwer dat ze mogelijk de politiek zou verlaten als ze geen partner zou vinden. Uiteindelijk strikte ze toch iemand: de partijloze Mohamed Rabbæ, een Marokkaanse immigrant die sinds 1967 in Nederland woonde en vanaf 1982 directeur was van het Nederlands Centrum Buitenlanders. Rabbæ gold al jaren als de belangrijkste woordvoerder van de allochtonen. In 1989 was hij al eens door Brouwer benaderd met het voorstel zich kandidaat te stellen en in 1992 had het partijbestuur hem gevraagd of hij lijsttrekker wilde worden.⁹⁷ Nu had hij zichzelf bij Brouwer gemeld. Ze spraken af dat hij de fractie zou gaan leiden en zij zich bezig zou gaan houden met de visie van de partij.

Gezien het grote aantal kandidaten besloot het partijbestuur twee kiesrondes te houden. Journalisten dichtten Rosenmöller en Sipkes de beste kansen toe, maar in de eerste ronde kregen Brouwer en Rabbæ toch iets meer stemmen: 2664 (36 procent) tegen 2498 (34 procent). Ook in de tweede ronde kregen Brouwer en Rabbæ de meeste stemmen. Met 51 procent van de 8805 stemmen werden ze tot lijsttrekkers gekozen. Uit onderzoek bleek dat de twee hun verkiezing vooral te danken hadden aan vrouwen en voormalige CPN-leden, die massaal op 'hun Ina'

hadden gestemd. Onder de andere leden van GroenLinks ontbrak een duidelijke voorkeur voor een van de duo's.⁹⁸

De kandidatencommissie onder leiding van Van Es zette de duo's na het referendum op de plaatsen één tot en met vier van de conceptkandidatenlijst. Op de volgende acht plaatsen kwamen vier ex-CPN'ers, drie ex-PSP'ers en slechts één voormalig PPR-lid. Deze onevenwichtige verdeling – de CPN en de PSP zaten ook al bij de eerste vier – leidde tot veel onvrede. De Stichting Natuur en Milieu sprak haar zorg uit over het gebrek aan milieudeskundigen op de lijst.⁹⁹ De Boer presenteerde een alternatieve lijst met onder meer een hoge plaats voor de 'groene' Vos. De ophef leidde ertoe dat Vos alsnog in de Kamer probeerde te komen. Zij had eerst geen verkiesbare plaats gewild omdat ze tijd voor haar kind wilde overhouden. Nu deed ze mee, op voorwaarde dat haar werkweken beperkt zouden blijven tot veertig uur. Het congres zette haar op 5 februari 1994 op de vijfde plaats. Verder bleef de lijst goeddeels ongewijzigd.

De Rushdie-rel

Het congres stemde bijna unaniem in met de tweede plaats voor Rabbae, hoewel diens imago enkele weken eerder averij had opgelopen door een vraagggesprek met *NRC Handelsblad*. De krant had Rabbae eraan herinnerd dat hij vijf jaar eerder had gezegd dat de roman *De Duivelsverzen* van Salman Rushdie in Nederland verboden zou moeten worden. Rabbae had toen het doodvonnis van de Iraanse leider Khomeini en de gewelddadige protesten tegen het boek verworpen, maar ook gezegd dat hij, al was hij de laatste moslim in Nederland, zijn best zou doen het boek te laten verbieden. Rabbae zei in *NRC Handelsblad* dat hij daar nog steeds achter stond. Hij voelde zich persoonlijk beledigd door het boek, omdat Rushdie daarin denigrerend had geschreven over de profeet Mohammed. Volgens Rabbae paste een rechterlijk verbod bij de democratie: 'Het proberen te laten verbieden van zo'n boek is een democratische weg, een betere weg om je eigen godsdienst te verdedigen dan het volgen van Khomeini en andere duistere krachten.'¹⁰⁰

Het interview leidde tot een stortvloed aan negatieve publiciteit. Na twee dagen stelde de Tweede Kamerfractie in een persbericht dat volgens GroenLinks 'het verbieden van boeken nooit een oplossing kan zijn. Ook Mohamed Rabbae is deze mening toegedaan'.¹⁰¹ Kort daarop zei Rabbae tegenover de media dat hij zich bij het teruglezen van het vraagggesprek had gerealiseerd dat hij niet duidelijk genoeg was geweest. Hij gaf toe dat hij in 1989 *De Duivelsverzen* graag verboden had gezien, maar was naar eigen zeggen daarna tot ander inzicht gekomen. In een brief aan alle leden van GroenLinks zei Rabbae nog eens dat hij niet vond dat het boek van Rushdie verboden zou moeten worden. 'Het verbieden van boeken raakt de fundamenteën van de democratie.' Ook beweerde hij dat hij nooit naar de rechter had willen stappen. In 1989 had hij de moslimgemeenschap alleen op die mogelijkheid gewezen om escalatie te voorkomen.¹⁰² Later herhaalde Rabbae dat

tijdens een bijeenkomst met partijleden in Utrecht, waar de gemoederen hoog opliepen.¹⁰³ Op het partijcongres in februari werd Rabbae echter in genade aangenomen. Nadat hij zich nog eens tegen een verbod van Rushdies roman had uitgesproken, kreeg hij een staande ovatie. 'Met een minutenlang, CDA-achtig applaus klappt GroenLinks de laatste restjes twijfel weg,' schreef *de Volkskrant*.¹⁰⁴

Het verkiezingsdebacle van 1994

GroenLinks hoopte na de verkiezingen van 3 mei 1994 met 'een elftal in de Kamer' te komen. Dat leek ook reëel. De peilingen van bureau Inter/View lieten sinds de 'WAO-zomer' van 1991 een dramatisch verlies zien voor de PVDA, een sensationele winst voor D66 en een bescheiden winst voor GroenLinks. In 1989 had de partij 4,1 procent van de stemmen gekregen. Bij Inter/View klom zij tot bijna 7 procent in het tweede kwartaal van 1993 en tot een nieuw hoogtepunt van 8,3 procent op 28 februari 1994, een maand na de rel rond Rabbae en direct na de publicatie van de CPB-doorrekeningen.¹⁰⁵ De gemeenteraadsverkiezingen gaven twee dagen later nog meer reden tot optimisme. Het aantal raadszetels groeide van drie- tot bijna vierhonderd. Op grond van deze uitslag konden twaalf Kamerzetels worden gehaald.¹⁰⁶

GroenLinks hoopte haar kiezerspotentieel te verzilveren met een professionele campagne, waarvoor een reclamebureau en een organisatieadviesbureau werden ingehuurd. De campagne werd niet in de eerste plaats op de vaste aanhang gericht, maar op de potentiële GroenLinks-stemmers onder de zwevende kiezers.¹⁰⁷ Om hen te lokken, werd besloten vooral aan het beeld van de partij te werken. Volgens campagneleider Van Poelgeest had GroenLinks een imagoprobleem.¹⁰⁸ 'Het beeld van zweverigheid, een verbeterd soort gelijkhebbigheid, een hoog "geitenwollensokken"-gehalte, van de partij van de gearriveerde veertiger die tobt met de existentiële leegte in het postmoderne tijdsgewricht, een niet echt serieuze partij die vaak te ludiek blijft, een relict van de gepolitiseerde jaren '70, heeft zich sterk vastgezet.' Dat dit beeld kon blijven bestaan, kwam volgens Van Poelgeest vooral doordat GroenLinks zich te veel richtte op de pers. Daardoor werden grote groepen, en zeker de jongeren, niet bereikt. In het kader van de imagocampagne werd besloten op grote schaal 'postmoderne' billboards, artistieke filmpjes en andere mediareclame in te zetten. Brouwer en Rabbae werden samen op het belangrijkste affiche afgebeeld met als leus 'GroenLinks telt voor twee' en in een boksschool werd een filmpje opgenomen met een boksende Rosenmöller. Om de jongeren te bereiken, organiseerde GroenLinks in de nacht van 23 op 24 april ook een houseparty in Zwolle.

Met de verkiezingsleus 'GroenLinks of laten we het zo?' liet de partij ook zien dat ze naar een betere wereld streefde. Daarbij probeerde ze het beeld te vermijden 'dat GroenLinks en de PVDA eigenlijk hetzelfde zijn, maar dat GroenLinks altijd meer van hetzelfde wil'. De sociaaldemocraten werden daarom niet of nauwelijks

aangevallen. Met D66 werd vooral de verwantschap benadrukt. ‘Wij geven ze krediet, spreken waardering uit en benadrukken op enkele inhoudelijke punten onderlinge verwantschap (milieu, jonge partij op de toekomst gericht, tegen een verbureaucratiseerde overheid). GroenLinks vindt D66 wel sympathiek, maar soms ook wat vaag.’¹⁰⁹ Volgens het campagneplan streefde GroenLinks niet naar regeringsdeelname, maar moest de partij dat ook niet bij voorbaat uitsluiten. ‘Als (met klemtoon) ze ons vragen, dan willen we wel en zeggen niet bij voorbaat nee.’¹¹⁰

Ondanks de professionele aanpak begon tijdens de campagne de twijfel toe te slaan. Vooral de houseparty leverde een weinig gelukkig beeld in de media op. In de oorverdovende herrie stonden de aanwezige Kamerkandidaten er verloren bij. Ze konden hun boodschap niet kwijt en veel bezoekers hadden geen idee dat het feest door GroenLinks was georganiseerd. Bovendien ging de houseparty gepaard met drugshandel en het bij die gelegenheden normale grootschalige gebruik van xtc en cocaïne.¹¹¹

Inhoudelijk kwam GroenLinks er in de campagne moeilijk tussen. De verkiezingen bleken vooral te gaan over de vraag welke partij de grootste zou worden en de premier zou mogen leveren. Deze inzet werd verbonden met de vraag wat de politieke kleur van het nieuwe kabinet zou zijn. Hierbij tekende zich onder de kiezers onverwacht een voorkeur af voor een paarse coalitie van PVDA, VVD en D66. Onder invloed hiervan wijzigde GroenLinks in de laatste twee weken haar opstelling en probeerde zich in het coalitiespel te mengen met een pleidooi voor een progressief kabinet. Door de gewenste partners – de PVDA en D66 – werd dat echter simpelweg genegeerd. Ook in het slotdebat op televisie kwam Brouwer er niet aan te pas. Ze voelde zich onzeker en drong opnieuw vergeefs aan op een progressieve regering.¹¹²

In het slot van de campagne zakte GroenLinks ver weg. Tweeënhalve week voor de verkiezingen stond de partij nog op 7,5 procent, een week later was het 6,7 procent en weer een week later, drie dagen voor de verkiezingen, 5,1 procent. Uiteindelijk bleef er 3,5 procent over, nog minder dan in 1989, waardoor GroenLinks één van haar zes zetels verloor (zie tabel 3 in de bijlage).

Het vertrek van Brouwer en Van Poelgeest

De klap die de kiezers aan GroenLinks hadden uitgedeeld kwam des te harder aan daar de score van 1989 als de bodem was beschouwd. Brouwer maakte op de verkiezingsavond een verslagen indruk. Na een slapeloze nacht vertelde ze de Kamerfractie dat ze haar politieke loopbaan zou beëindigen. Er volgde een zeven uur lange fractievergadering, die eindigde met het besluit dat Rosenmöller fractieleider zou worden.¹¹³ Niet geheel duidelijk is waarom Rabbae, die als nummer twee op de lijst in aanmerking had kunnen komen, geen fractieleider werd. Zelf zei hij dat ook hij – gelet op zijn verbondenheid met Brouwer – de vergadering was ingegaan met de gedachte dat hij niet in de fractie zou blijven. Hij zou echter

gehoor hebben gegeven aan ‘het indringende beroep’ van de fractie om niet op te stappen en zelf een evenzeer indringend beroep op Rosenmöller hebben gedaan om fractieleider te worden.¹¹⁴ Rosenmöller zelf geeft in zijn memoires een andere versie. Volgens hem was duidelijk dat Rabbae niet meer in beeld was voor het fractievoorzitterschap, maar vonden de fractieleden dat hij wel kon blijven.¹¹⁵

Kort na het drama in de fractie viel het tweede slachtoffer van het verkiezings-debacle. Omdat partijvoorzitter Vos Kamerlid werd, moest er voor de rest van haar termijn een opvolger komen. De kandidatencommissie had hiervoor Van Poelgeest naar voren geschoven, maar de GroenLinkse Raad koos met 36 tegen 23 stemmen voor Marjan Lucas, een zachtaardige lokale politica van CPN-huize uit Nijmegen. In *de Volkskrant* vertelde de negenentwintigjarige Van Poelgeest een paar dagen later dat dit het einde betekende van zijn politieke carrière. Hij haalde verbitterd uit naar de linkervleugel en met name Meijer, die volgens hem constant tegen hem had gestookt en het valse praatje had verspreid dat hij van GroenLinks een soort D66 wilde maken. Meijer vertegenwoordigde voor Van Poelgeest het onverbeterlijk conservatieve deel van het middenkader. ‘Meijer representeert een groep die kiest voor de optie: GroenLinks moet maar klein en fijn blijven. De warme getuigenispartij waarbij je het allemaal met elkaar eens bent. Daarnaast bestaat slechts de boze buitenwereld waar je lekker tegenaan kunt trappen.’ Van Poelgeest schatte dat ongeveer een derde van het middenkader zo dacht, maar de invloed van deze groep was volgens hem onevenredig groot. ‘Ze hebben een gigantisch telefooncircuit en als er maar ergens een vergadering wordt uitgeschreven, komen ze en terroriseren de rest.’¹¹⁶

Uit de latere ontwikkelingen zou blijken dat Van Poelgeest de invloed van Meijer en zijn kameraden overschatte. De tegenstelling tussen jonge vernieuwers en behoudzuchtige babyboomers bestond wel, maar was minder dominant dan de gefrustreerde jonge politicus veronderstelde. Een paar maanden later constateerde hij dat in een interview met het partijblad zelf ook. Wel hield Van Poelgeest vol dat zijn generatie last had van de babyboomers. In zijn ogen kampten die met ‘postmarxistische depressies’: ze geloofden niet meer in het socialisme, maar hielden wel vast aan loze kreten als ‘de wijken in’, ‘de strijd aangaan’ en ‘solidariteit’, en konden het niet hebben als jongeren wilden ‘afrekenen met die dingen uit de jaren zeventig’. Bovendien wilde de oudere generatie geen plaats maken. ‘Ze hebben kauwgom onder hun reet en blijven overal zitten: in de politiek, de wetenschap, de cultuur. Er moet eens ruim baan worden gemaakt.’¹¹⁷

GroenLinks laat het niet zo!

Interim-partijvoorzitter Lucas gaf ook leiding aan een commissie die de verkiezingsnederlaag ging onderzoeken. Het leidde in het najaar tot het rapport *GroenLinks laat het niet zo!*, geschreven door Lucas zelf en door Henk Krijnen, politicoloog en hoofdredacteur van *De Helling*. De commissie stelde op basis van

onderzoek van Inter/View dat GroenLinks veel potentiële kiezers had. Bijna een kwart van alle kiezers – de helft van de linkse kiezers – zou GroenLinks kunnen stemmen. Maar het was ook bij uitstek een partij van zwevende kiezers. GroenLinks had geen vaste kiezerskern van betekenis meer. Bijna al haar sympathisanten konden ook pvdA of d66 stemmen. Deze drie partijen waren ‘communicerende vaten’. De pvdA en d66 hadden veel meer potentiële kiezers van GroenLinks getrokken dan GroenLinks zelf. Van de sp daarentegen, die met twee zetels voor het eerst in de Tweede Kamer was gekomen, had GroenLinks nauwelijks last gehad.¹¹⁸

Volgens de commissie-Lucas was GroenLinks de dupe geworden van de nek-aan-nekrace tussen de pvdA en het cda en het perspectief van de paarse coalitie. Daardoor hadden veel potentiële GroenLinks-kiezers gestemd op de pvdA respectievelijk d66, de pleitbezorger van Paars. Bovendien had het milieu, in 1989 nog een belangrijk verkiezingsthema, geen rol van betekenis gespeeld. Deze externe factoren hadden volgens de commissie echter een zwaarder gewicht gekregen door het falen van GroenLinks zelf.

In de eerste plaats had de partij in de Tweede Kamer matig gefunctioneerd. De gunstige peilingen waren geen beloning geweest voor een goede oppositie, maar een uiting van onbehagen bij de progressieve kiezers over de pvdA. In de tweede plaats had GroenLinks niet kunnen overbrengen waarom voor een duolijsttrekkerschap was gekozen. Hierdoor was het beeld ontstaan dat politici van GroenLinks gedrevenheid en passie misten. Ook het lijsttrekkersreferendum was verkeerd uitpakend. De nipte overwinning van Rabbat en Brouwer had het beeld opgeroepen van een verdeelde partij. De keuze voor dit duo was bovendien een uiting van een naar binnen gekeerde partijcultuur: het tweetal had onder de kiezers een veel minder positief imago dan onder het partij kader. Daarbij was rond deze beide lijsttrekkerskandidaten negatieve beeldvorming ontstaan. Zeer schadelijk achtte de commissie de Rushdie-rel. Bij een groot deel van de achterban en de kiezers was het gevoel blijven hangen dat er iets mis was met Rabbat. De commissie meende dat Brouwers CPN-achtergrond op zichzelf geen probleem was geweest. Ongeloofwaardig vond ze wel dat Brouwer had gezegd dat ze zichzelf nooit als communist had beschouwd.

De commissie-Lucas achtte het duolijsttrekkerschap niet voor herhaling vatbaar en meende dat het lijsttrekkersreferendum in de gepraktiseerde vorm zijn ondeugdelijkheid had bewezen. De eisen waaraan een lijsttrekker moest voldoen waren erg hoog, en ‘de voorwaarden voor een verantwoord afwegingsproces [waren] bij een referendum niet per definitie aanwezig. Integendeel, de leden beschikken niet automatisch over de informatie die nodig is om deze afweging te maken.’¹¹⁹

Over de verkiezingscampagne velde de commissie een hard oordeel. Ondanks het goede programma had een heldere boodschap ontbroken. ‘Lege activiteiten’, zoals de houseparty en het boksen van Rosenmöller, ‘contrasteerden te sterk met het serieuze, bevlogen en sobere imago van de partij’.¹²⁰ De commissie kwalificeerde het pleidooi voor een progressieve coalitie als ‘een zware strategische misser’. Het

was onrealistisch, omdat de linkse partijen geen kans op een meerderheid hadden en omdat PVDA en D66 geen linkse coalitie wilden. GroenLinks zocht steun bij haar twee concurrenten, in plaats van er de strijd mee aan te gaan en zich ervan te onderscheiden. Daardoor 'had GroenLinks geen antwoord klaar op de vraag waarom een stem op GroenLinks een nuttige stem was'.¹²¹

De commissie stelde dat aan de naar binnen gerichte partijcultuur een eind moest komen. Pessimistisch was zij niet. Anders dan vaak gedacht, was GroenLinks geen verdeelde partij. Uit gesprekken met zo'n 250 actieve leden was de commissie gebleken dat 'er geen onoverbrugbare politiek-inhoudelijke tegenstelling [bestond] tussen de vernieuwingsgezinde landelijke partijtop en het conservatieve, op oude linkse denkbeelden terugvallende middenkader'. De landelijke koers kon bij het partijkader op brede steun rekenen.¹²² Het paarse kabinet van PVDA, VVD en D66 – dat in augustus 1994 was aangetreden – bood GroenLinks 'uitermate goede kansen om haar rol als enige serieuze oppositiepartij waar te maken'.¹²³ Daartoe moest GroenLinks 'kwaliteitsoppositie' voeren, dat wil zeggen met constructieve, haalbare alternatieven komen, gericht op deelname aan de macht.

Het partijcongres nam de conclusies van de commissie-Lucas eind 1994 over. Het duolijsttrekkerschap was daarmee van de baan. Ruim twee jaar later werd ook het lijsttrekkersreferendum geschrapt. Het bestuur stelde bij die gelegenheid vast dat de partij met Rosenmöller een onomstreden kandidaat-lijsttrekker had, die niet met een referendum voor de voeten moest worden gelopen.

Slot

Met *GroenLinks laat het niet zo!* werd de eerste periode in de geschiedenis van GroenLinks afgesloten. Na de oprichting in 1990 had de partij veel aandacht besteed aan een nieuwe organisatorische structuur en inhoudelijke positionering. In het programmatische en ideologische debat werd de verdeeldheid manifest tussen de stroming die het accent meer wilde leggen op de groene component en de vleugel die het zwaartepunt plaatste bij de linkse, sociaaleconomische benadering. Wellicht mede vanwege deze ambivalentie was GroenLinks er niet in geslaagd uit het electorale dal te klimmen waarin de PPR, PSP, CPN en EVP in de jaren tachtig waren beland.

Toch kon de fusiepartij niet als een totale mislukking worden gekwalificeerd. In deze moeilijke jaren werd de basis voor de verdere ontwikkeling van GroenLinks gelegd. De oude leiders verdwenen één voor één van het toneel en het duolijsttrekkerschap liep uit op een fiasco, waardoor Rosenmöller de kans kreeg zich te ontwikkelen tot het onbetwiste boegbeeld van GroenLinks. De commissie-Duyvendak constateerde zonder veel tegenspraak dat GroenLinks illusies over buitenparlementair activisme achter zich had gelaten en zich moest richten op de vertegenwoordigende organen. Radicale standpunten die de partij in een isolement plaatsten, werden ingewisseld voor vagere posities, waardoor politiek eenvoudiger

zaken konden worden gedaan. De pacifistische, antimilitaristische en tegen de NAVO gerichte sentimenten verdwenen niet helemaal, maar kregen in de praktische politiek minder betekenis. De Tweede Kamerfractie stemde voor de defensienota en sloot zich aan bij de consensus over de Nederlandse deelname aan VN-missies. Antikapitalistische gevoelens bleven in de partij aanwezig, maar GroenLinks accepteerde wel het marktmechanisme en brak nadrukkelijk met het plansocialisme van de CPN en de PSP. De nieuwe partij had geen expliciete ideologie, maar uitgangspunten waarmee ze veel kanten opkon en die haar eerder definieerden als 'groen' dan als 'rood'.¹²⁴

De leiding van GroenLinks nam afstand van de cultuur om 'tegen' te zijn, en streefde ernaar om door de andere partijen serieus te worden genomen. Steeds werd herhaald dat GroenLinks geen getuigenispartij moest zijn, maar een partij die bereid was om te werken aan haalbare compromissen. Een belangrijke stap was het besluit om het verkiezingsprogramma te laten doorrekenen door het CPB. GroenLinks liet daarmee zien het politieke spel te willen spelen volgens de regels die in Nederland nu eenmaal golden. Tijdens de verkiezingscampagne van 1994 toonde GroenLinks zich met een geïmproviseerd pleidooi voor een progressief kabinet ook bereid tot regeringsdeelname. Dat werd in *GroenLinks laat het niet zo!* weliswaar gekwalificeerd als een strategische misser, maar in het rapport werd ook vastgesteld dat dit niet betekende dat GroenLinks het streven naar deelname aan een progressief kabinet moest opgeven. Integendeel, die aspiratie kreeg in de partij brede steun.¹²⁵ In de volgende fase van de partijgeschiedenis werd de voorbereiding op regeringsdeelname het centrale thema.

GroenLinks was er klaar voor. Triomf en tragiek van Paul Rosenmöller (1994-2002)

Dik Verkuil

Na het verkiezingsdebacle van 1994 braken voor GroenLinks zeven vette jaren aan. Onder aanvoering van Paul Rosenmöller ontwikkelde GroenLinks zich tot dé oppositiepartij tegen Paars. Na de Tweede Kamerverkiezingen van 1998 begon de partij zich ook serieus voor te bereiden op regeringsdeelname. Daarbij werd niet langer gedacht aan een progressief kabinet, maar aan een nieuw paars kabinet of een centrumlinks kabinet met de PVDa en het CDA. In 2001 kwam GroenLinks echter in de problemen door een affaire rond het Kamerlid Singh Varma en door een onduidelijke koers in de oorlog tegen het terrorisme. De opkomst van Pim Fortuyn leek GroenLinks aanvankelijk in de kaart te spelen, maar leidde ertoe dat de partij na de Kamerverkiezingen van mei 2002 buitenspel kwam te staan.

Rosenmöller als maoïst en vakbondsleider

Met Rosenmöller kreeg GroenLinks voor het eerst een echte politiek leider. De aanbevelingen van de commissie-Lucas, waarvan hij lid was geweest, waren hem op het lijf geschreven. Al voor 1994 was hij de verpersoonlijking geworden van de 'kwaliteitsoppositie', een begrip dat hij zelf had verzonnen.¹ Hij had steeds gehamerd op de noodzaak idealisme te verbinden met realisme.

Paul Rosenmöller (1956) was de oudste uit een welgesteld katholiek gezin. Zijn vader was directeur bij het warenhuisconcern V&D; tegen topman Dreesmann zei hij 'oom Anton'. Rosenmöller had een gelukkige jeugd in Heemstede. Het grootste deel van zijn middelbareschooltijd was hij vooral bezig met sport. Hij was lid van de Koninklijke HFC en de Haarlemse Lawn Tennisvereniging. Volgens Rosenmöller legden zijn ouders de basis voor zijn gevoel voor rechtvaardigheid en solidariteit. Hij werd opgevoed 'in de geest van de tien geboden' en leerde thuis dat het belangrijk is te zorgen voor 'mensen die het minder hebben'. Zijn vader was een 'sociaal ondernemer', die zich verantwoordelijk voelde voor zijn personeel en geregeld een praatje aanknoopte met magazijnbediendes en verkopers.²

Vanuit 'een vaag idee om maatschappelijk iets te veranderen' ging Rosenmöller in 1974 sociologie studeren aan de Universiteit van Amsterdam.³ Het Sociologisch Instituut was een marxistisch bolwerk, en Rosenmöller kwam terecht in het ultralinkse kamp. Hij sloot zich aan bij het Socialisties Studenten Kollektief, een clubje dat de werken van Marx, Lenin en andere revolutionairen bestudeerde. Later werd hij lid van de maoïstische Groep Marxisten Leninisten/Rode Morgen (GML), die net als de SP voortkwam uit de Kommunistiese Eenheidsbeweging Nederland (Marxisties Leninisties). Een belangrijke ervaring was een studiereis naar Albanië in 1976. Rosenmöller was diep onder de indruk van de samenleving zonder privébezit die hem werd voorgespiegeld. Hij had niet door dat hij in de maling werd genomen en zag overal gelukkige arbeiders en boeren die zich blijmoedig inzetten voor de gemeenschap.⁴ Het droeg ertoe bij dat hij zijn studie opgaf om als arbeider in de Rotterdamse haven voor de revolutie te gaan werken. Met behulp van een valse werkgeversverklaring en de leugen dat hij een schoolverlater van de mavo was, werd hij in 1978 aangenomen bij het stukgoedbedrijf Müller-Thomsen.

In de zomer van 1979 leek de kans gekomen om de havenarbeiders in een revolutionaire stemming te brengen. Rosenmöller wist met zijn partijgenoten de onvrede over een cao-akkoord aan te wakkeren en werd een van de leiders van een wilde staking. Het liep na vier weken uit op een veldslag met de Mobiele Eenheid. Rosenmöller werd opgepakt wegens het gooien van stenen. Een foto van zijn arrestatie haalde de voorpagina van *De Telegraaf*. Een paar dagen later vertelde hij in de *Haagse Post* over zijn bewondering voor de Chinese communistenleider Mao Zedong. 'Van Mao kan je gewoon ontzettend veel leren. Van wat-ie geschreven heeft ook. Wat hij in de praktijk heeft gebracht in China dat is gewoon een voorbeeld en nog steeds, vind ik. Er zijn bij ons ook contacten met China en Chinezen en wat je van die mensen hoort dat is toch geweldig?'⁵

De havenstaking was doodgebloed, volgens Rosenmöller doordat de CPN 'een voortdurende rem op de strijd' was geweest en 'het hele politieke apparaat van de reactie' op de stakers was losgelaten, 'ook de vakbond'.⁶ Achteraf zei hij erover dat de verloren staking een ommekeer in zijn leven had gebracht. Hij zou erdoor zijn gaan inzien 'dat de revolutionaire kracht van het proletariaat niet zo groot was als de boekjes van Marx en Lenin voorspiegelden'. Hij was bovendien nooit erg ideologisch gedreven geweest. 'Ik wilde niet sterven in dogmatiek. Ik ben altijd iemand geweest die zich richt op resultaat.' Vandaar dat hij opgelucht zijn 'ideologische ballast in de Nieuwe Waterweg kieperde'.⁷ Helemaal bevredigend is die verklaring niet, omdat hij na de staking nog drie jaar actief bleef in de GML. Hij verliet het partijtje pas eind 1982, vijf maanden nadat hij in een 'socialistische zelfkritiek' had geschreven dat zijn partijwerk bij Müller-Thomsen tot niets leidde. Bij zijn vertrek kritiseerde hij de 'dogmatiese' en 'sektariese' wijze waarop het marxisme-leninisme door de GML werd opgevat.⁸ Dat suggereert op zijn minst dat Rosenmöller zelfs toen zijn 'ideologische ballast' nog niet kwijt was.

Rosenmöller bleef zeven jaar havenarbeider, tot hij in 1985 bestuurslid van de Vervoersbond FNV werd. In 1987 kreeg hij nationale bekendheid toen hij optrad als leider van een staking tegen het gedwongen ontslag van 350 havenarbeiders in de stukgoedsector. Het werd de langste staking uit de geschiedenis van de Rotterdamse haven. Na een halfjaar sloot hij een akkoord met de werkgevers, die zich er alsnog bij neerlegden dat de afbouw van de stukgoedsector niet gepaard zou gaan met gedwongen ontslagen. In interviews heeft Rosenmöller altijd met genoeg gesproken over zijn tijd in de haven. 'Ik voelde me daar gewoon hartstikke thuis,' zei hij in 1996 tegen *Opzij*. Hij gaf toe dat het er in de haven niet vrouwvriendelijk toeling. 'Soms kwamen er verschrikkelijke teksten uit. Over vrouwen, maar ook over migranten [...] De grofste dingen. Over buitenlanders nog veel erger dan over vrouwen.' Maar het was wel eerlijk. 'Wat ik het leuke aan die mensen vond, was dat ze zo rechttoe, rechtaan waren.'⁹

Spijt van zijn extreemlinkse jaren heeft Rosenmöller nooit gehad en een schuld-bekentenis vond hij al helemaal niet nodig. Toen hem werd gevraagd of zijn keus voor het marxisme-leninisme een beginnersfout was, ontkende hij ook dat: 'Dat ligt toch wel even anders. Het streven naar rechtvaardigheid is in mijn leven altijd een heel dominante factor geweest. Je moet die keuze voor het marxisme plaatsen in het tijdsbeeld van toen [...] ik dacht langs deze weg voor de mensen wat te kunnen bereiken.'¹⁰

De periode in de haven was voor Rosenmöller enorm vruchtbaar. Hij leerde om te spreken in het openbaar en zich in verschillende milieus te bewegen. 'Zet mij in een bedrijfskantine en ik weet me met mensen te verstaan. Maar op een congres van VNO/NCW kan ik mijn draai ook vinden.'¹¹ Als vakbondsbestuurder had hij leren omgaan met macht en invloed. Het verwijt dat hij als oppositieleider gemakkelijk praten had, vond hij onterecht. 'Ik weet wat het is om met een pakket weggestuurd te worden en niet met dat pakket thuis te komen.'¹² Verder stond hij zich erop voor dat hij het echte leven kende. Hij wist 'hoe het er op de werkvloer aan toegaat', terwijl voor de meeste Kamerleden 'de enige brug met de samenleving wordt gevormd door de media'.¹³

Van backbencher tot oppositieleider

Rosenmöller werd na zijn vertrek uit de GML geen lid van een andere politieke partij. Hij stemde meestal PPR, maar bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 bracht hij een strategische stem uit op Wim Kok, de nummer twee op de lijst van de PVDA.¹⁴ In 1989 werd Rosenmöller vanuit de PPR gevraagd of hij op de kandidatenlijst voor GroenLinks wilde. Toen de eveneens gevraagde milieudeskundige Jacqueline Cramer afzag van een kandidatuur, kwam hij als hoogste onafhankelijke op de vierde plaats.¹⁵ De eerste twee jaar voelde hij zich in de Tweede Kamer als een kat in een vreemd pakhuis. Aan *Opzij* vertelde hij dat hij 's nachts in bed dacht 'ben je nou gelukkig? Nee, ik ben niet gelukkig'.¹⁶ Hij voelde zich in de

fractie eenzaam en vond het frustrerend dat de inbreng van GroenLinks vrijwel werd genegeerd. Ook voelde hij zich vervreemd van het echte leven en had hij er moeite mee dat hij onder druk werd gezet om standpunten te verdedigen waar hij niet achterstond. Dieptepunt was een optreden in het radioprogramma *Spijkers met Koppen*, waarin hij pleitte voor een verbod van de *Pin-Up Club*, het eerste seksprogramma op de Nederlandse televisie. De Kamerfractie had brieven gekregen van vrouwen die zich aan het programma ergerden en had besloten dat Rosenmöller als mediaspecialist zou zeggen dat het moest verdwijnen. Vanuit de vrouwenbeweging kreeg hij bijval, maar verder werd hij vooral belachelijk gemaakt. Rosenmöller stond weerloos, omdat hij eigenlijk vond dat de politiek zich niet met dit soort kwesties moest bemoeien.

Een keerpunt voor Rosenmöller was een reis in mei 1991 met de commissie-Buitenland van de Tweede Kamer naar Canada en de Verenigde Staten. Hij leerde daar collega's uit andere fracties beter kennen en raakte bevriend met vvd-Kamerlid Hans Dijkstal. 'We hebben vreselijk gelachen. We hebben genoten van de jazz in de kleine kroegjes in Washington,' schreef hij later in zijn memoires.¹⁷ Na de reis schreven ze samen een artikel over de integratie van minderheden in *de Volkskrant*. Het leverde hem een lovend briefje op van premier Ruud Lubbers (CDA).¹⁸ Rosenmöller maakte daarna met Dijkstal en Louise Groenman van D66 een initiatiefwet voor de bevordering van de arbeidsdeelname van allochtonen. De linkervleugel van GroenLinks wilde niet dat hij met de vvd samenwerkte, maar van de partijraad mocht hij ermee doorgaan. Vriend en vijand prezen hem vervolgens voor de kundige wijze waarop hij het voorstel door de Tweede en de Eerste Kamer loodste. Hij vond de samenwerking met Dijkstal en Groenman zo 'heerlijk' dat hij in 1992 pleitte voor 'een purperen coalitie' van PVDA, vvd, D66 en GroenLinks – het eerste pleidooi voor wat later 'Paars-plus' zou gaan heten.¹⁹

Vanaf het begin zagen velen Rosenmöller als ideale lijsttrekker. Hij representeerde het nieuwe van GroenLinks, was welbespraakt, zag er goed uit en had ondanks zijn maoïstische verleden een imago van vlotte zakelijkheid. In 1994 probeerde Ina Brouwer dat in de strijd om het lijsttrekkerschap tegen hem uit te spelen. Volgens haar kwam Rosenmöller 'niet boven de oppervlakte' uit en was hij net als voormalig vvd-leider Ed Nijpels 'een politicus die vooral jongeren aanspreekt en op korte termijn scoort'.²⁰ Ook later werd vanuit eigen kring wel gezegd dat hij te pragmatisch was en te weinig diepgang had.²¹ Rosenmöller oogstte echter vooral lof. Hij voerde als GroenLinks-leider stevig maar constructief oppositie, waarbij hij tegenover de plannen van het paarse kabinet van PVDA, vvd en D66 haalbare alternatieven probeerde te zetten. Om resultaat te boeken zocht hij zowel bondgenoten binnen de regeringscoalitie, als bij het CDA en de kleine christelijke partijen. Veel haalde hij niet binnen. Zijn belangrijkste initiatief, een wetsvoorstel om het recht op deeltijdarbeid vast te leggen, sneuvelde in 1996 in de Eerste Kamer. Wel werd hij al snel beschouwd als dé oppositieleider tegen Paars. De parlementaire pers riep hem in 1995 uit tot politicus van het jaar en in 1998 kreeg hij de tweejaarlijkse Thorbeckeprijs voor welsprekendheid.

Onder Paars waren de omstandigheden voor GroenLinks gunstig. Het CDA voerde onthutsend zwak oppositie en de PVDA en D66 waren kwetsbaar voor het verwijt dat het sociale beleid tekortschoot en er van milieubeleid weinig terecht kwam. Rosenmöller maakte daar goed gebruik van. Hij was een sterke debater en was 'op de een of andere manier meteen in vorm als de camera's aangaan'.²² Zonder steun van media-adviseurs was hij ook voortdurend bezig met zijn rol als televisiepersoonlijkheid. Onder de douche, tijdens het hardlopen en op andere loze momenten bedacht hij oneliners waarmee hij kon scoren. Hij kwam authentiek en betrouwbaar over. Daarbij hielp ook zijn uiterlijk: 'een kruising tussen Bambi en een roofvogel. Grote vertrouwenwekkende ogen boven een krachtige neus'.²³

Rosenmöller was populair bij journalisten, omdat hij in de saaie jaren van de paarse consensus voor leven in de brouwerij zorgde. Hij wist minister-president Kok te irriteren door diens zwakke plek, zijn sociale geweten, te zoeken. Maar Rosenmöller sprak de coalitie niet alleen aan op typisch linkse punten. Hij maakte zich bijvoorbeeld ook zorgen over de positie van Nederland, toen oud-premier Lubbers werd gepasseerd voor de functie van secretaris-generaal van de NAVO.

Niettemin was Rosenmöller herkenbaar 'groenlinks'. Hij vertelde graag dat hij zichzelf in de haven met een vies oud Opeltje had verplaatst, maar bij de overstap naar GroenLinks 'een klik in zijn hoofd' had gemaakt. Hij was 'fan van het openbaar vervoer' geworden en van Rotterdam naar Driebergen verhuisd, mede omdat daar een intercistation was. De auto gebruikte hij alleen om op zaterdag boodschappen te halen en om op vakantie te gaan; net als de vroegere PVDA-leider Joop den Uyl was hij een kampeerder. Rosenmöller kocht onbespoten groenten en fruit, at niet elke dag vlees en had katoenen luiers gebruikt, maar was op den duur toch maar overstapt op pampers. 'Als ik mezelf moet typeren zeg ik: ik ben geen milieufanaat, wel probeer ik zo goed mogelijk om te gaan met het milieu.'²⁴ Kortom: een man in wie veel potentiële GroenLinks-stemmers zich konden herkennen.

Dienstauto's, vegetarisme en sportvisserij

De eerste vier jaar onder partijleider Rosenmöller was het rustig in GroenLinks. Er waren geen kwesties die de partij spleten en zijn positie was onomstreden. SP-aanvoerder Jan Marijnissen merkte op dat GroenLinks zich tot 'een Rosenmöller BV' ontwikkelde.²⁵ Ook journalisten hadden de indruk dat alles van hém afhing. 'In Den Haag wordt verwacht dat GroenLinks volledig in elkaar dondert op het moment dat Rosenmöller zou vertrekken,' schreef *Elsevier* voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1998.²⁶

Rosenmöller kon echter steunen op een hecht team. De Kamerfractie was eensgezind en werkte goed met het partijbestuur samen. Partijvoorzitter was sinds januari 1995 Ab Harrewijn. De zwaarlijvige voormalige industriepastor gold vanwege zijn inzet voor de minima als een vertegenwoordiger van de linkervleugel,

maar bleek als partijvoorzitter een bindende figuur.²⁷ Belangrijk was ook dat de grootste splijtzwam in het partijbestuur, Erik Meijer, in 1995 niet werd herkozen en zich daarna aansloot bij de sp. In zijn afscheidsbrief noemde hij zich een vertegenwoordiger van een stroming die van GroenLinks 'een nieuwe rode actie-partij' had willen maken. Volgens hem combineerde de sp 'het program en de rebelse opstelling van de PSP met het organisatiemodel en de doelgroepen van de voormalige CPN'.²⁸

De samenwerking tussen de belangrijkste geledingen van de partij kreeg in 1996 een semi-officieel karakter met de vorming van de strategiecommissie. Deze commissie, ook wel 'Strategisch Beraad' genoemd, viel samen met de partijtop. Lid waren de partijvoorzitter, de fractievoorzitters in de Eerste Kamer, de Tweede Kamer en het Europees Parlement, de nummer twee uit de Tweede Kamerfractie (de eerste jaren Marijke Vos), fractievoorzitter Tom van der Lee, een vertegenwoordiger van het wetenschappelijk bureau (in deze jaren Jos van der Lans), een vertegenwoordiger van het lokaal bestuur en de campagneleider.

De strategiecommissie zag ondanks de positieve ontwikkelingen wel reden tot zorg. Volgens de commissie was het partijkader te intern gericht en besepte het te weinig de noodzaak om electoraal te groeien.²⁹ Inderdaad waren de radicale sentimenten niet verdwenen en was de amendementencultuur nog springlevend. Duidelijk bleek dit op 9 en 10 januari 1998, toen het partijcongres het nieuwe verkiezingsprogramma vaststelde. GroenLinks wilde de koopkracht van mensen die al minstens drie jaar van een minimumloon of een minimumuitkering leefden met tien procent verhogen. Ook wilde de partij miljarden extra uitgeven aan zorg, onderwijs en milieu, en miljarden bezuinigen op defensie. Ondanks dit alles vond de linkervleugel het programma toch te rechts. De afdelingen dienden ruim duizend wijzigingsvoorstellen in en op het congres werd het programma flink naar links bijgesteld. Het congres bepaalde dat de koopkracht van alle uitkeringen met tien procent omhoog diende te gaan. De NAVO moest zo snel mogelijk verdwijnen, de overheid moest het vegetarisme stimuleren, ministers mochten geen dienstauto meer gebruiken en het staatshoofd moest voortaan worden gekozen door de Staten-Generaal. Een amendement om de sportvisserij te verbieden haalde het net niet.

Alle wijzigingen werden doorgevoerd zonder dat partijleider Rosenmöller zich ermee bemoeide. Hij leek het allemaal niet al te zwaar op te nemen. 'Zaken als de monarchie zijn geen speerpunt van ons beleid, maar slechts wat sentimenten van de achterban. [...] De toekomstige fractie zal zich meer op realistische thema's richten,' zo stelde hij na afloop van het congres.³⁰

De vaststelling van de kandidatenlijst, drie maanden voor de verkiezingen, leverde ditmaal nauwelijks problemen op. De partijtop had bepaald dat gezocht moest worden naar kwalitatief hoogwaardige kandidaten, zonder de kwaliteitseisen 'te laten vieren vanwege man/vrouw/allochtoon zijn'.³¹ De kandidatencommissie onder leiding van Ria Beckers wist niettemin zes vrouwen en drie allochtonen op de eerste twaalf plaatsen te krijgen. De vier hoogst geplaatste kandidaten waren

geen lid van een van de oude partijen geweest. Na Rosenmöller was Vos op twee gezet, de uit de PVDA afkomstige Femke Halsema als hoogste nieuwkomer op drie en Mohamed Rabbah op vier. Verder viel opnieuw de afwezigheid van de PPR op. De plaatsen vijf tot en met zeven waren voor oud-PSP'ers: Ineke van Gent, vakbondsbestuurder uit Groningen en representant van de linkervleugel, Hugo van der Steenhoven, die als wethouder in Utrecht de fiets ruim baan had gegeven ten koste van de auto, en Kees Vendrik, die tot 1993 fractiemedewerker was geweest en daarna bij het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer en het politiek-cultureel centrum De Balie was gaan werken. Op acht volgde Corrie Hermann, een tot voor kort partijloze bestuurder uit de gezondheidszorg. Van de zittende fractie had Sipkes besloten de Kamer te verlaten en was de Surinaamse 'gevoelspanner' Tara Singh Varma, die in 1994 in de plaats van Brouwer was gekomen, op een vermoedelijk onverkiesbare negende plaats gezet. De commissie noemde het gewezen CPN-lid 'een echte belangenbehartiger', maar vond dat ze 'in het directe parlementaire werk niet sterk functioneert'.³² Varma erkende dat cijfers en rationele analyses niet haar sterke kant waren en legde zich neer bij haar lage plaats. Na haar stond Harrewijn op tien, en de Iraanse vluchteling Farah Karimi op elf. Zij was in 1989 via Duitsland naar Nederland gekomen, waar ze aan de Rijksuniversiteit Groningen 'beleid en bestuur in internationale organisaties' had gestudeerd.³³ Tom Pitstra kreeg de twaalfde plaats. Op het congres probeerde hij een hogere positie te bemachtigen, maar de lijst werd ongewijzigd overgenomen.

De verkiezingscampagne van 1998

De strategiecommissie vond dat regeringsdeelname pas serieus moest worden overwogen als er voor GroenLinks wat te regeren viel. Daarvoor waren minstens vijftien zetels nodig. De commissie koos voor 'de strategie van de hink-stap-sprong': 'GroenLinks [...] is voor de verkiezingen van '98 met de hink van kwaliteitsoppositie begonnen en zet met de uitslag in '98 een eerste grote stap vooruit. Om uiteindelijk in 2002 de sprong te maken naar de positie van middelgrote partij, die een politiek van haalbare idealen voert en in aanmerking komt voor regeringsdeelname'.³⁴ GroenLinks moest het milieu en de sociale politiek centraal blijven stellen, en daarnaast een derde prioriteit ontwikkelen: de cultuurpolitiek in brede zin, inclusief thema's als onderwijs en zorg. De partij zou daarbij staan voor 'de ontspannen/onthaaste samenleving'. De strategiecommissie verwachtte dat de PVDA en de VVD van de Tweede Kamerverkiezingen een nek-aan-nekrace zouden maken tussen hun aanvoerders Kok respectievelijk Frits Bolkestein, waardoor GroenLinks opnieuw last zou krijgen van de machtsvraag. De partij kon hierop het best reageren door haar eigen idealen tegenover de paarse idealen te zetten en het belang van een goede oppositie te benadrukken.

Het campagneteam, dat aanvankelijk geleid werd door Bram van Ojik maar na diens vertrek (hij werd voorlichter van minister Jan Pronk voor Ontwikkelings-samenwerking) door Joost Lagendijk, werkte deze ideeën verder uit. Er werd gemikt op zeven à negen zetels, het aantal waarop GroenLinks in het najaar van 1997 in de peilingen stond. De campagne werd – anders dan in 1994 – gericht op het vasthouden van de kiezers die al van plan waren op GroenLinks te stemmen. Eigen kiezersonderzoek toonde aan dat voor bijna de helft daarvan de pvdA een reëel alternatief was, terwijl bijna een kwart wel wat zag in d66 of de sp. Toch meende het campagneteam reden tot optimisme te hebben. De eigen kiezers vonden GroenLinks en vooral Rosenmöller sympathiek en betrouwbaar, en steunden de koers om idealisme te vertalen in haalbare alternatieven.³⁵

Ditmaal werd een inhoudelijke campagne gevoerd, zonder ‘frivole pseudo-events als bokswedstrijden en houseparties’.³⁶ GroenLinks ging ervan uit dat Paars zou worden voortgezet. De partij wees volgens het campagneplan bestuurlijke verantwoordelijkheid niet af: ‘Als we in staat zijn een wezenlijk deel van ons programma uit te voeren, dan willen we wel degelijk besturen.’ Zij hield er echter niet naar: ‘De flirt met de regeringsmacht blijft ditmaal achterwege.’³⁷ De pvdA en d66 werden anders dan in 1994 stevig aangepakt. GroenLinks verweet hen dat ze zich de dominantie van de vvd lieten aanleunen en op veel punten principieel allang niet meer anders dachten. De pvdA werd aangevallen op haar ‘sociale tekort’, d66 op haar gebrekkige milieubeleid.

Lastiger vond GroenLinks het om haar positie te bepalen ten opzichte van de sp. Over deze partij werd in de voorbereiding van de campagne het meest gesproken.³⁸ De strategiecommissie meende dat de landelijke doorbraak van de sp het voor GroenLinks zowel moeilijker als makkelijker maakte: ‘moeilijker omdat zij een concurrent is aan de linkerkant. Makkelijker omdat zij voor een deel in de meest radicale hoek moet kruipen waar GroenLinks vroeger verplicht zat. Door hun aanwezigheid wordt het beeld van GroenLinks vanzelf minder extreem.’³⁹ Besloten werd ten opzichte van de sp een ‘gewapende vrede’ in acht te nemen.⁴⁰ ‘Polarisatie moet worden voorkomen. Niets vindt de kiezer zo irritant als kibbelend (klein) links.’⁴¹ GroenLinks noemde daarom de sp een aanwinst voor de oppositie.

GroenLinks voerde een goeddeels foutloze campagne. De gemeenteraadsverkiezingen, twee maanden voor de landelijke verkiezingen van 6 mei, pakten net als in 1994 goed uit. Opnieuw won GroenLinks er tientallen raadszetels bij. Anders dan vier jaar eerder bleef het ook daarna goed gaan. Ruim voor de verkiezingen werd duidelijk dat de pvdA de grootste partij zou blijven, waardoor er van een nek-aan-nekrace tussen de sociaaldemocraten en de vvd geen sprake was. Mede daardoor zakte GroenLinks tegen het slot niet weg, maar kon zij de winst in de peilingen juist uitbouwen. Kort voor de verkiezingen stond GroenLinks zelfs op veertien zetels. De pvdA had GroenLinks lang genegeerd, maar toen sp en GroenLinks samen het ongekende aantal van twintig zetels leken te kunnen halen, opende deze partij toch de aanval. Voor GroenLinks pakte dat niet slecht uit. pvdA-leider Kok trok telkens een zuur gezicht als hij met GroenLinks werd

geconfronteerd en ging in de fout toen hij GroenLinks in één adem met de SP diskwalificeerde als 'extreemlinks'.⁴² In het slotdebat wist Rosenmöller hem kwaad te krijgen. Maar de GroenLinks-aanvoerder had ook zichzelf niet helemaal in de hand. Hij maakte in het slotdebat een opgefokte indruk en was 'bits en bijterig'.⁴³

Lonkende regeringsdeelname

Op de verkiezingsavond bleek dat de gevreesde terugval beperkt was gebleven. GroenLinks had elf zetels behaald (zie tabel 3 in de bijlage). Ook links als geheel had in mei 1998 meer Kamerzetels in de wacht gesleept dan ooit: met D66 erbij 75. Doordat de SP van twee naar vijf gegaan was, waren de partijen links van de PVDA na een kwart eeuw terug op hun hoogtepunt uit 1972. De stemming op het GroenLinkse verkiezingsfeestje in Nieuwspoort was euforisch; er werd direct over toekomstige regeringsdeelname gespeculeerd. Een dag later werd in het partijbestuur vastgesteld dat de partij nu daarop moest worden voorbereid.⁴⁴ Het idee dat GroenLinks klaar was om te gaan regeren, nam vanaf dat moment een hoge vlucht. Zoals verwacht vormden PVDA, VVD en D66 hun tweede paarse kabinet, maar de glans was eraf. Rosenmöller voorspelde aan het eind van het jaar dat het kabinet de vier jaar niet zou volmaken. Als het zou vallen, dan zou GroenLinks er staan: 'wij zijn klaar voor de wisseling van de wacht'.⁴⁵

In mei 1999 leek het een paar dagen lang zo ver, toen D66 na het sneuvelen van het correctief referendum uit de regeringscoalitie stapte. Binnen GroenLinks leidde de kabinetscrisis tot euforische opwindning. Journalisten maakten al lijstjes van kandidaat-ministers. Vendrik en Van der Steenhoven werden genoemd voor Verkeer of Milieu, Halsema zou in aanmerking komen voor Justitie of Binnenlandse Zaken, Vos voor Landbouw en Rosenmöller zelf zou wel vice-premier en minister van Sociale Zaken worden.⁴⁶ Het ging allemaal niet door. De breuk in het kabinet werd gelijmd en Paars zou het nog drie jaar volhouden, maar het idee dat GroenLinks op de drempel van de Trêveszaal stond, werd er beslist niet minder op. De vraag leek meer wannéer GroenLinks zou gaan regeren, dan óf dat zou gebeuren.

In de media bleef de ster van Rosenmöller rijzen. Na het vertrek van Van Mierlo en Bolkestein gold hij als de 'ongekroonde koning van het parlement' en de meest gezaghebbende politicus na Kok.⁴⁷ Rosenmöller stelde dat regeringsdeelname geen uitgemaakte zaak was. De partij zou alleen meedoen als ze bij de volgende verkiezingen minstens net zo groot bleef, getalsmatig nodig was en wezenlijke veranderingen kon afdwingen. Maar hij toonde zich ook gretig. Zo liet hij zich voor Prinsjesdag 1999 in Armani-pak met stropdas fotograferen voor het Torentje.⁴⁸

Meer dan voorheen wekten ook partij en Tweede Kamerfractie de indruk er klaar voor te zijn. De nieuwe fractie was van hoog niveau. Financieel specialist Vendrik werd de grote tegenspeler van de liberale minister Gerrit Zalm van Financiën. Hij maakte als eerste voor de algemene politieke beschouwingen een

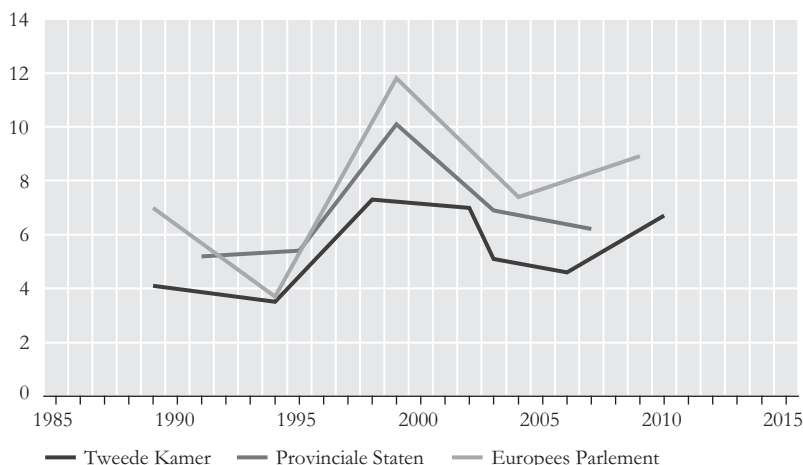
door het CPB doorgerkende tegenbegroting – een initiatief dat later door andere partijen werd overgenomen. Ook ontwikkelde hij in samenwerking met Financiën haalbare, budgetneutrale alternatieven voor onderdelen van het regeringsbeleid. Vendrik had ook principiële kritiek op het financiële beleid van paars, waarbij hij net als Den Uyl in de jaren zestig hamerde op de noodlottige ‘tweedeling tussen publieke armoede en private rijkdom’.⁴⁹ Volgens Vendrik maakte Zalm deze scherper door in tijden van hoogconjunctuur de belastingen te verlagen en investeringen in onderwijs, zorg en milieu tegen te houden.

Binnen GroenLinks bestond verrassend weinig weerstand tegen het idee van regeringsdeelname. De nieuwe partijvoorzitter Mirjam de Rijk, een voormalige activiste en journaliste, wilde aanvankelijk geen debat over regeringsdeelname organiseren vanwege ‘het gevaar dat mensen zich gaan verschansen in loopgraven en standpunten’.⁵⁰ Maar uit de vele artikelen over regeringsdeelname in *GroenLinks Magazine* en *De Helling* bleek dat slechts enkelingen meer in een permanente oppositierol voor hun partij zagen.⁵¹ Toen voorjaar 2000 de leden in dertien bijeenkomsten alsnog werden geraadpleegd, bleek een grote meerderheid in beginsel voor deelname aan het landsbestuur te zijn.⁵²

Het optimisme werd ook gevoed door de ontwikkelingen op lokaal en internationaal niveau. In 1998 werd in Duitsland een rood-groene coalitie gevormd, in 1999 traden in België de groene partijen Ecolo en Agalev tot het kabinet toe. Ook in Frankrijk, Italië en Finland zaten aan het einde van de twintigste eeuw groene partijen in de regering.⁵³ Op gemeentelijk niveau maakte GroenLinks steeds vaker deel uit van het bestuur. GroenLinks zat eind 1999 in 53 gemeenten in het college, waaronder Amsterdam, Rotterdam en Utrecht. In een publicatie over lokale bestuurservaringen stond dat GroenLinks in de gemeenten ‘uit de greep [was] geraakt van een activistisch kader dat een radicaal stempel op de partij drukte’.⁵⁴ Kenmerkend was ‘de professionalisering van de GroenLinks-politici van halve actievoerders tot bestuurders’.⁵⁵ In de helft van alle colleges werd samengewerkt met de VVD. ‘De wethouders stellen vast dat er met VVD-wethouders goed zaken is te doen, veel beter dan met PVDA-wethouders die arrogantie, gelijkhebbigheid en het gebruik van trucjes wordt verweten’.⁵⁶

Verder droeg aan de verwachtingen binnen GroenLinks bij dat de electorale opmars zich voortzette. In de peilingen stond de partij vanaf 1998 op circa vijftien zetels. Bij de Provinciale Statenverkiezingen van 3 maart 1999 kreeg ze landelijk 10,1 procent van de stemmen. Het aantal zetels in de Eerste Kamer verdubbelde van vier naar acht (zie tabel 5 in de bijlage). Bij de Europese verkiezingen kwam GroenLinks drie maanden later uit op 11,9 procent – het electorale hoogtepunt in de periode 1989-2010 (zie figuur 1). Hierdoor ging het aantal europarlementariërs van één naar vier. Ook in bijna alle andere landen van de Europese Unie boekten groene partijen winst. Volgens lijsttrekker Lagendijk hadden ze het tij mee doordat de Europeanen meer oog kregen voor postmaterialistische waarden.⁵⁷

Figuur 1. Stemmenpercentage GroenLinks bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer, Provinciale Staten en het Europees Parlement, 1989-2010

Bron: zie de tabellen 3, 4 en 5 in de bijlage

Meer dan voorheen zagen de andere partijen GroenLinks voor vol aan. Premier Kok negeerde Rosenmöller niet langer en nodigde hem een aantal keren uit voor overleg in het Torentje. Tijdens een bezoek van secretaris-generaal Kofi Annan van de Verenigde Naties (VN) mocht Rosenmöller met zijn vrouw aanzitten bij een diner in het Catshuis. Rosenmöller noteerde dat Kok tegen Annan zei: ‘Paul keeps us sharp.’⁵⁸ PVDA-minister Klaas de Vries stelde medio 2000 dat bij de vorming van een nieuw paars kabinet GroenLinks zou moeten aanschuiven. Rosenmöller en Dijkstal, die Bolkestein was opgevolgd als vvd-leider, zeiden in een reactie dat de programmatische afstand tussen hun partijen wel erg groot was, maar sloten Paars-plus, zoals het nu genoemd werd, niet uit.⁵⁹ Aangezien Rosenmöller de kans op een linkse meerderheid van PVDA, GroenLinks en D66 gering achtte – de SP werd nog niet als mogelijke regeringspartner beschouwd – lag een coalitie met CDA en PVDA echter het meest voor de hand.⁶⁰

Begin 2001 namen twaalf wethouders van CDA en GroenLinks hierop een voor-schot met een manifest onder de titel *Een nieuwe lente*. In het stuk, geschreven op initiatief van de Rotterdamse wethouders Herman Meijer (GroenLinks) en Sjaak van der Tak (CDA), stelden de twaalf dat ze hun bekomst hadden van het neoliberale beleid. De politiek moest weer aansluiting vinden bij de gemeenschaps-zin in de samenleving.⁶¹

Ook op landelijk niveau sprak GroenLinks mee over regeringssamenwerking. Rosenmöller kon het persoonlijk goed vinden met Dijkstal en D66-leider Thom

de Graaf. Het contact met CDA-leider Jaap de Hoop Scheffer was redelijk. Tijdens een reis van de fractievoorzitters van de vijf grootste partijen naar Zuid-Afrika, in maart 2000, bespraken Rosenmöller, Dijkstal, De Graaf en De Hoop Scheffer 'met de wijn als hulpmiddel' uitgebreid en openhartig wie na de Kamerverkiezingen van mei 2002 met wie zou kunnen gaan regeren. Volgens Rosenmöller hielp het dat de afstandelijke PVDA-fractie leider Ad Melkert er op dat moment niet bij was.⁶² Aan het eind van het jaar pleitte PVDA-vicefractievoorzitter Adri Duivesteijn voor een coalitie van PVDA, CDA en GroenLinks. Volgens een enquête van *NRC Handelsblad* wilde ook een ruime meerderheid in de sociaaldemocratische Tweede Kamerfractie een coalitie met GroenLinks. Hoewel Melkert zei dat hij zijn fractiegenoten had ontraden aan de enquête mee te doen, vulden 38 van de 45 fractieleden hem toch in. Van hen vonden 27 GroenLinks rijp voor regeringsdeelname en wilden 19 de volgende keer een andere coalitie dan paars.⁶³ Duivesteijn nam een paar maanden later het initiatief tot geheime verkennende gesprekken met het CDA en GroenLinks, waaraan Vos en Vendrik deelnamen voor GroenLinks. Melkert wilde er officieel niets van weten, maar in feite gebeurde het met zijn volledige medeweten.⁶⁴

Tot veel concreets leidde het niet. GroenLinks hield vooral ten opzichte van de christendemocraten afstand. De partijtop vond 'dat het CDA een spagaatpartij blijft waaraan onmiskenbaar de geur van onbetrouwbaarheid kleeft en waarmee niemand graag samenwerkt [...] Niemand wil het CDA weer in het zadel helpen'.⁶⁵ Bovendien zou samenwerking met GroenLinks voor het CDA lastig zijn. Het kader zou het wel willen proberen, maar de partijleiding wist 'dat haar electorale achterban niet veel moet hebben van die "links-radicalen"'.⁶⁶ De vervanging van De Hoop Scheffer door Jan Peter Balkenende in de herfst van 2001 bracht in de ogen van GroenLinks geen verandering. In elk geval moest GroenLinks ook de mogelijkheid van een coalitie met de VVD openhouden. 'Wij moeten ons niet uitleveren aan Balkenende of Duivesteijn door alleen een coalitie van CDA en GroenLinks als alternatief voor paars te bestempelen'.⁶⁷

Worsteling met de NAVO

In de ontwikkeling tot potentiële regeringspartij zette GroenLinks in de jaren 1998-2000 weer een belangrijke stap door verder afstand te nemen van het pacifisme en antimilitarisme. De partij stemde in met de NAVO-bombardementen op Servië en liet het uitgangspunt vallen dat de NAVO zo snel mogelijk moest worden opgeheven. De spanningen over deze kwesties liepen binnen de partij af en toe hoog op. *Diehards* als Pitstra, oud-EVP'er Hans Feddema, oud-PSP-fractievoorzitter Bram van der Lek en voormalig PVDA-activist Piet Reckman verzetten zich luidruchtig tegen de nieuwe koers.

De kwestie begon te spelen in het najaar van 1998, toen de NAVO met luchtaanvallen dreigde als de Servische president Milosevic zijn troepen niet zou weghalen

uit de provincie Kosovo, waar de spanning tussen de Servische minderheid en de etnisch-Albanese meerderheid hoog opliep. De Tweede Kamerfractie besloot eventuele luchtacties van de NAVO met Nederlandse F-16's te steunen. Daarbij gaf de dreigende humanitaire ramp in Kosovo de doorslag. Tienduizenden etnisch Albanese vluchtelingen waren, met de winter voor de deur, de bossen en de bergen ingevlucht voor het Servische geweld. Volgens de fractie was het NAVO-dreigement de enige mogelijkheid om genocide te voorkomen.⁶⁸ Dit standpunt maakte binnen de partij heftige emoties los. Pitstra en Feddema waarschuwden dat bombardementen juist tot escalatie van het geweld tegen de Albanezen zouden leiden. Het partijbestuur was verdeeld. Buitenlandsecretaris Kees Kalkman, die werkte bij het antimilitaristisch onderzoekscollectief Amok, zei tijdens een roerige bijeenkomst op het partijkantoor dat GroenLinks zich schuldig maakte aan het voorbereiden van oorlog. 'Dit is gewoon een misdrijf tegen de vrede.'⁶⁹

Milosevic trok zich onder druk van het NAVO-dreigement terug, maar vanaf januari 1999 nam het geweld in Kosovo weer toe. Toen Servië weigerde in te stemmen met een internationaal akkoord, ging de NAVO op 24 maart over tot bombarderen. Een dag daarvoor had de Tweede Kamerfractie van GroenLinks geconcludeerd dat dit onafwendbaar was. De fractie was eensgezind, maar de twijfel sloeg toe toen bleek dat Servië antwoordde met het opvoeren van het geweld tegen de bevolking. Op verzoek van Karimi kwam de fractie al snel bijeen voor crisisoverleg. Kort daarop werd gesproken met onder anderen minister Jozias van Aartsen van Buitenlandse Zaken en ikv-voorman Mient Jan Faber. Daarna meldde Rosenmöller in de Kamer dat Karimi en Van Gent het fractiestandpunt niet langer steunden. Zij vonden dat de bombardementen onmiddellijk moesten worden gestaakt. Beide partijen benadrukten dat alle fractieleden ermee worstelden. In een verklaring schreven Rosenmöller en Vos dat de voor- en tegenargumenten dicht bij elkaar lagen.⁷⁰ Rabbat zei dat de fractie had moeten kiezen tussen de pest en de cholera. Volgens Van Gent was aanvankelijk '51 procent in mij vóór luchtacties en 49 procent tegen. Ik heb er na mijn besluit nog de hele nacht over gepiekerd. En dan zie je de beelden op CNN waar ik al bang voor was. [...] 60 procent in me is nu tegen luchtacties.'⁷¹

Op een discussiebijeenkomst in Utrecht begin april was er minder begrip. Partijvoorzitter De Rijk riep haar partijgenoten op niet te vervallen in een houding van morele superioriteit, maar dat was aan een deel van de tweehonderd aanwezigen niet besteed. Cor Ofman, die voorzitter van de EVP was geweest, zei dat 'bombarderen niet spoort met wat God zegt'.⁷² Volgens Pitstra had de fractie GroenLinks verantwoordelijk gemaakt voor een humanitaire ramp. 'Ze dachten te kunnen kiezen tussen de cholera en de pest. Maar ze kregen beide.'⁷³

Het partijbestuur besloot de kwestie op 24 april te laten beslechten door de partijraad. Rosenmöller deed daar een emotioneel beroep om vertrouwen in de Kamerfractie te tonen en geen eenzijdige stopzetting van de bombardementen te eisen. Zo'n stap – waar Servië niets tegenover zou hoeven te stellen – zou volgens hem Milosevic aanmoedigen om door te gaan met het geweld. Vanuit het standpunt

van Rosenmöller ging het bij de stemmingen op de partijraad maar net goed. Een motie waarin de opstelling van de fractie werd afgewezen, werd met slechts twintig tegen vijftien stemmen verworpen. Bij een motie voor een eenzijdige bombardementspauze staakten de stemmen, waardoor ook deze verworpen was. De partijraad besloot wel dat de fractie haar standpunt moest heroverwegen bij nieuwe aanvallen op civiele doelen. Daarmee werd verwezen naar recente bombardementen op de Servische staatstelevisie en op bruggen en fabrieken.

Rosenmöller toonde zich na afloop van de partijraad opgelucht. Voor hem 'waren de afgelopen vier weken de moeilijkste uit [zijn] loopbaan' geweest.⁷⁴ In de Kamer kondigde Vos aan dat GroenLinks de steun aan de luchtacties zou intrekken als de NAVO haar aanvallen duidelijk naar burgerdoelen zou verschuiven. Nadat de Chinese ambassade in Belgrado was getroffen, was voor het partijbestuur de maat vol. Het bestuur liet de fractie weten dat de steun aan de bombardementen moest worden ingetrokken. De Kamerfractie werd evenwel 'door de gong gered'.⁷⁵ Na een diplomatiek initiatief van Rusland trok Milosevic zijn troepen terug uit Kosovo, waarop de NAVO op 10 juni de bombardementen staakte.

De discussie kreeg een vervolg toen de Tweede Kamerfractie zich in oktober 1999 'na een stevige discussie' achter de nota *De krijgsmacht als vredesstichter* van defensiewoordvoerder Harrewijn schaarde. Harrewijn schreef hierin dat GroenLinks de NAVO moest aanvaarden; het standpunt dat de verdragsorganisatie zo snel mogelijk moest worden opgeheven, was volgens hem niet meer te handhaven.⁷⁶ De oorlogen in Bosnië en Kosovo hadden duidelijk gemaakt dat de VN en de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE), waarop GroenLinks haar hoop had gevestigd, vleugellam waren.

De partij organiseerde een serie bijeenkomsten in het land over het nieuwe fractiestandpunt, waarbij de linkervleugel zich opnieuw hard tegen de fractie keerde en vaak een groot deel van de zaal meekreeg. Pitstra vond de NAVO 'nog steeds een Koude Oorlogsproduct dat een sta-in-de-weg vormt voor een pan-Europees veiligheidsbeleid'.⁷⁷ De NAVO trok 'nieuwe scheidslijnen door Europa' en hield bovendien vast aan haar verwerpelijke nucleaire doctrine. In een radiodiscussie noemde hij Harrewijn 'de zoveelste dominee die de wapenen zegen'.⁷⁸

Het partijbestuur stelde een werkgroep in onder leiding van Wim de Boer, die aan een gezamenlijke resolutie over vrede en veiligheid moest werken.⁷⁹ Ook Harrewijn en Pitstra werden hiervan lid. Na weken van vergaderingen kwamen ze wel nader tot elkaar, maar over de NAVO werden ze het niet eens. In de conceptresolutie die aan het congres werd voorgelegd, stonden twee varianten. Volgens de ene moest 'niet uitgesloten worden' dat de NAVO een rol kon spelen 'bij het bouwen van een breder Europees veiligheidssysteem'; volgens de andere moest de NAVO worden vervangen 'door een nieuw op te bouwen regionale vredesmacht van de VN'.⁸⁰

Op het partijcongres op 18 maart 2000 ging het er opnieuw fel aan toe. Buitenlandsecretaris Kalkman riep het congres tegen de zin van de rest van het

bestuur op voor een motie te stemmen waarin de opstelling van de Kamerfractie tijdens de Kosovo-oorlog alsnog werd afgekeurd. Hij noemde 'de steun aan de NAVO-bommen een verkeerd signaal omdat nu gedacht wordt dat met GroenLinks valt te marchanderen'.⁸¹ De motie werd met een kleine meerderheid verworpen. In de kwestie van de NAVO leed de fractie een nederlaag: deze organisatie moest worden vervangen door een VN-vredesmacht. Na afloop zeiden Rosenmöller en Harrewijn dat de partij toch een stapje vooruit had gezet. Rosenmöller was tevreden dat de NAVO volgens het besluit van het congres nu in elk geval niet meer zo snel mogelijk hoefde te worden afgeschaft.⁸²

De discussie over Kosovo en de NAVO deed weinig af aan het imago van potentiële regeringspartij. Het beeld was juist dat de Tweede Kamerfractie 'een proeve van bekwaamheid' had afgelegd. Het feit dat GroenLinks er openlijk over discussieerde, werd gezien als teken van kracht, waarmee de partij zich positief onderscheidde van de PVDA, waarin het 'ijzig stil' bleef en 'het debat effectief werd gesmoord'.⁸³ Veel commentatoren legden een direct verband tussen het standpunt van de fractie en de drang om te gaan regeren. Zo stelde Mark Kranenburg in *NRC Handelsblad* dat Rosenmöller opereerde als 'iemand die klaar staat om de overstap naar het kabinet te maken. Dat is natuurlijk ook het écht interessante aspect van de opstelling van GroenLinks in de Kosovo-kwestie [...] Er wordt een partij getest op zijn regeringspotentie'.⁸⁴ Volgens Marcel ten Hooven in *Trouw* nam GroenLinks 'met aanvaarding van de NAVO een van de laatste struikelblokken weg voor het nemen van regeringsverantwoordelijkheid'.⁸⁵

Dat de nieuwe opstelling GroenLinks meer *regierungsfähig* maakte, was evident. Maar de discussie binnen de partij ging bijna uitsluitend over de zaak zelf. Het nieuwe standpunt was ook zeker zo moralistisch als het oude. De NAVO-bombardementen en de NAVO zelf werden niet aanvaard omdat dit in het Nederlandse of westerse belang zou zijn, maar omdat de voorstanders dachten hiermee de zaak van de mensenrechten het beste te dienen en genocide te kunnen voorkomen.

De zaak-Singh Varma

Aan de positieve stemming rond GroenLinks en Rosenmöller kwam in 2001 een einde. De partij kwam in het defensief doordat het politieke en maatschappelijke klimaat na de terroristische aanslagen van 11 september omsloeg. Maar al in de zomer waren de partij en haar leider langdurig negatief in het nieuws door onthullingen over het Kamerlid Tara Singh Varma.

Singh Varma, die afkomstig was uit de CPN, was in 1994 als eerste Surinaamse vrouw in de Tweede Kamer gekomen. Daarvoor had ze twaalf jaar in de Amsterdamse gemeenteraad gezeten. Ze werd gezien als boegbeeld van zwarte emancipatie. Ze was een activist en 'een politica uit kwaadheid', die de gevoelens van haar Surinaamse achterban verwoordde. Ook trad ze op als belangenbehartiger voor kansarmen en illegalen, die ze hielp met onderdak, medische zorg, voedsel en kleding.⁸⁶

Die stijl paste meer bij de CPN en de SP dan bij GroenLinks. Tussen de intellectualistische dertigers en veertigers in de GroenLinks-fractie viel ze uit de toon.

Al in haar CPN-tijd was Singh Varma in opspraak gekomen omdat ze met geld had gerommeld. Als penningmeester van het Grenada Komitee maakte ze 12.000 gulden zoek. In 1985 ontkwam ze aan een aanklacht wegens fraude doordat partijgenoten 6500 gulden 'bijlaptten'.⁸⁷ De affaire was in 1993 bekend bij de kandidatencommissie van GroenLinks, maar die deed er niets mee. Voorzitter Andrée van Es 'ging ervan uit dat de CPN de zaak had uitgezocht'.⁸⁸ Kort na Singh Varma's installatie als Kamerlid in 1994 doken er echter opnieuw verhalen over op in de media. Zo zou ze haar voorgangster bij het Grenada Komitee er valselijk van hebben beschuldigd dat die met 3000 gulden uit de kas naar de Antillen was vertrokken.⁸⁹ Singh Varma ontkende eerst alles, maar gaf later toe dat ze slordig was geweest. Voor partijleider Rosenmöller was de zaak daarmee afgedaan. Nader onderzoek vond hij niet nodig: 'We zijn geen detectivebureau.'⁹⁰ Maar het partijblad stelde een paar weken later dat er nog veel onduidelijk was.⁹¹ Volgens de redactie had het antiracisme van GroenLinks geleid tot een taboe. 'Bij doofpotten van anderen staat GroenLinks vooraan. Maar bij een doofpot van de partij zélf hoor je niets.'⁹² Doordat er tegelijkertijd verhalen opdoken over verduistering van geld in een andere zaak, liet Rosenmöller alsnog onderzoek doen. Een commissie onder leiding van voormalig CDA-staatssecretaris Dieuwke de Graaff-Nauta gaf twee maanden later een gemengd oordeel. Ze concludeerde dat Singh Varma het Grenada Komitee had voorgelogen, haar voorgangster vals had beschuldigd, met valse kwitanties had gewerkt en geld had verduisterd. Andere beschuldigingen konden echter niet bewezen worden. Evenmin was gebleken dat Singh Varma zichzelf had verrijkt. De commissie merkte bovendien op dat het allemaal lang geleden was gebeurd.⁹³

Rosenmöller besloot dat Singh Varma kon blijven, al deelde in de fractie alleen Rabbae zijn positieve oordeel.⁹⁴ Het lijkt erop dat Rosenmöller de feiten niet volledig onder ogen wilde zien. Zeven jaar later bleek dat hij tijdens het onderzoek was geïnformeerd over een andere dubieuze zaak. Een betrokkene had hem verteld dat Singh Varma als penningmeester van een theatergroep 2000 gulden had verduisterd, waarvan ze na veel ontkenningen en smoesjes 350 gulden had terugbetaald. Rosenmöller liet het verhaal natrekken bij een andere betrokkene, die het bevestigde, maar liet De Graaff-Nauta er geen onderzoek naar doen.⁹⁵

In de jaren daarna bleef het aanvankelijk rustig rond Singh Varma. 'Moeder Tara' speelde in 1999 een glansrol toen ze zich als lid van de parlementaire enquêtecommissie Vliegkamp Bijlmermeer zeer betrokken toonde bij de bewoners van het rampgebied. In juni 2000 verscheen ze ineens in een rolstoel in de Tweede Kamer. Ze zou uitzaaiingen van kanker in haar hele lichaam hebben en nog maar drie maanden hebben te leven. De maanden daarop stonden in het teken van haar afscheid. Begeleid door een fractiemedewerkster reisde ze naar India, waar ze 250000 dollar per jaar uit haar, naar ze beweerde rijke, nalatenschap toezegde voor projecten voor arme kinderen.⁹⁶ Tijdens twee hindoeïstische afscheidsdiensten

trad Rosenmöller op als spreker. Het kabinet stelde de Singh Varmaprijs in voor mensen die zich hadden ingezet voor verbetering van de positie van allochtone vrouwen. Singh Varma zelf sprak in de media openhartig over ziekte en dood.

Op 29 mei 2001 werd in de Tweede Kamer de afscheidsbrief van Singh Varma voorgelezen. Daarin stond dat ze nauwelijks nog zelfstandig kon functioneren en tot het einde met warmte aan haar collega's zou denken. In feite hadden Rosenmöller en Halsema de brief geschreven.⁹⁷ Een paar dagen daarvoor had het *Algemeen Dagblad* onthuld dat talrijke personen en instellingen waren gedupeerd doordat Singh Varma financiële verplichtingen en beloftes niet was nagekomen.⁹⁸ Rosenmöller had naar aanleiding daarvan besloten dat zij haar Kamerlidmaatschap moest opgeven.

Op 20 juli 2001 verklaarden vervolgens vijf kennissen in het televisieprogramma *Opgelicht* dat Singh Varma helemaal geen kanker had. Ze zou de ziekte voorwenden om niet te worden aangesproken op de problemen die ze veroorzaakt had. Rosenmöller vroeg Varma nu voor het eerst om bewijs van haar ziekte. Ze noemde hem twee artsen en beloofde dat haar specialist contact met hem zou opnemen. Toen dat niet gebeurde, belde Rosenmöller de artsen zelf. De ene bleek niet te bestaan, de andere kende haar niet als patiënt. De volgende dag, een zondag, vertelde Rosenmöller haar wat hij had ontdekt. Omdat ze hysterisch reageerde, belde hij de psychiatrische crisisdienst. Samen met partijvoorzitter De Rijk stelde hij een persverklaring op waarin stond dat Singh Varma geen lichamelijke ziekte had en die ochtend onder behandeling van een psychiater was geplaatst.⁹⁹ De dag daarop vertrok hij met zijn gezin voor een vakantie naar Frankrijk.

Terwijl Rosenmöller in Frankrijk probeerde bij te komen, bleef de kwestie in Nederland het nieuws beheersen. Uit nieuwe onthullingen kwam het beeld naar voren van iemand die altijd een bedriegster was geweest en zichzelf met smoesjes, leugens en voorgewende ziektes overeind had gehouden.¹⁰⁰ Velen bleken allang te hebben geweten dat ze niet spoorde. Het was moeilijk voorstelbaar dat haar fractiegenoten niets hadden gemerkt. GroenLinks werd onoplettendheid en onverschilligheid verweten. Rosenmöllers leiderschapskwaliteiten werden ter discussie gesteld. Ook werd verondersteld dat GroenLinks voor allochtonen minder kritisch was.¹⁰¹

Pas na een maand, terug van vakantie, ging Rosenmöller op de zaak in. Hij zei dat hij belazerd was en zich belazerd voelde. Samen met zijn fractiegenote Halsema had hij Singh Varma geregeld thuis bezocht. Ze hadden intensieve gesprekken met haar gevoerd. Al een jaar tevoren had hij bij geruchte gehoord dat ze niet ziek zou zijn. Ook had hij aanwijzingen gekregen dat ze ernstige financiële problemen had en mensen en instellingen had gedupeerd. Hij had het met haar besproken, maar niet doorgevraagd. 'Als je in de huiskamer spreekt over de naderende dood, twijfel je niet als je de deur achter je sluit.'¹⁰² In een brief aan alle partijleden schreven Rosenmöller en De Rijk over de kwestie dat 'op basis van een enkel gerucht, dat slechts indirect tot ons kwam, het vertrouwen in haar niet kon worden opgezegd'. Ook was het 'te gemakkelijk om met de kennis van nu te zeggen' dat

Singh Varma in 1994 uit de fractie had moeten worden gezet. Het tweetal keerde zich tegen suggesties dat 'het allochtoon zijn van betrokkene een doorslaggevende rol heeft gespeeld'.¹⁰³

Rosenmöller en Halsema hebben later gezegd dat ze wel degelijk twijfelden aan Singh Varma's ziekteverhaal, maar dat ze die twijfel wegdrukten omdat ze het onethisch vonden om iemand die op sterven lag aan een verhoor te onderwerpen.¹⁰⁴ Dan nog is het verbazingwekkend dat Rosenmöller zo laat naar de artsen van Singh Varma heeft gevraagd. Volgens een reconstructie van de makers van *Opgelicht* negeerden GroenLinks en Rosenmöller acht aanleidingen voor nader onderzoek.¹⁰⁵ In elk geval maakte het hen vatbaar voor het verwijt dat ze te soft waren geweest en, omdat Singh Varma een stemmentrekker in Surinaamse kring was, misschien ook wel te opportunistisch.

De oorlog tegen het terrorisme

De kwestie-Singh Varma bleef prominent in het nieuws tot de aanslagen van 11 september. Voor GroenLinks waren de terreurdaden de inleiding tot nieuwe beproevingen. Premier Kok verklaarde dat ook Nederland in oorlog met het internationale terrorisme was en dat Nederlandse troepen mogelijk zouden meedoen aan de oorlog tegen het terrorisme. Er zou dan geen tijd zijn voor parlementaire goedkeuring vooraf. Tijdens de algemene beschouwingen zei Rosenmöller dat GroenLinks de regering geen 'blanco cheque' gaf. Maar anders dan tijdens de Kosovo-oorlog was voor een genuanceerde benadering weinig ruimte. Na 11 september werden ondubbelzinnige keuzes verwacht. Rosenmöller werd in de Tweede Kamer in het nauw gedreven door Melkert, die hem vroeg of hij de regering nu wel of niet het vertrouwen schonk. Rosenmöller was zijn veelgeprezen heldere debatstijl kwijt en ging van de spanning steeds harder, hoger en wolliger praten.¹⁰⁶ Het kwam erop neer dat hij geen 'ja' en geen 'nee' zei. Later voegde hij eraan toe dat hij 'een militaire component' steunde, mits die 'gericht, proportioneel en effectief' zou zijn.¹⁰⁷

Na het begin van de Amerikaans-Britse bombardementen op Afghanistan, op 7 oktober, hield Rosenmöller aan die lijn vast. Zijn fractiegenote Karimi, in deze kwestie woordvoerder, noemde de aanvallen onvermijdelijk, maar zei ook dat GroenLinks 'niemand een vrijbrief' gaf. De actie mocht niet gericht worden tegen burgerdoelen en er waren inspanningen nodig om de vluchtelingen tegen het geweld in Afghanistan te beschermen. Wel liet Karimi blijken dat de bombardementen niet beperkt konden blijven tot de luchtafweer en andere militaire installaties van Bin Laden en de Taliban, zoals de linkervleugel van haar partij wilde. Onder de Taliban was Afghanistan namelijk verworpen tot 'een roversnest dat wordt gerund door criminelen en extremisten'.¹⁰⁸

Net als tijdens de Kosovo-oorlog liepen de emoties binnen GroenLinks hoog op toen al in de eerste dagen bleek dat er op grote schaal burgerdoden vielen. Op

bijeenkomsten met de achterban vielen weer harde woorden. Afdelingen, Statenfracties en de jongerenorganisatie Dwars keerden zich publiekelijk tegen het fractiestandpunt. Partijbestuurder Kalkman riep de Kamerfractie in *de Volkskrant* op de aanvallen te veroordelen.¹⁰⁹ Ook binnen de fractie was verdeeldheid. Bijna de helft van de GroenLinks-Kamerleden, onder wie Halsema, voelde weinig voor steun aan de inval in Afghanistan.¹¹⁰ Pitstra, die als opvolger van Singh Varma in de Tweede Kamer was gekomen, keerde zich openlijk tegen het fractiestandpunt. Hij staakte zijn verzet toen Rosenmöller beloofde dat hij zou vragen om een bombardementspauze. Maar nadat het kabinet had gezegd dat zo'n onderbreking niet mogelijk was, nam Pitstra opnieuw in het openbaar stelling tegen het fractiestandpunt. Hij zei dat GroenLinks zich liet meezuigen in 'een vuile oorlog'.¹¹¹

Op 2 november vroegen GroenLinks en haar zusterpartijen in Duitsland, Frankrijk en België aan hun regeringen om bij de Verenigde Staten aan te dringen op een bombardementspauze. Maar in de partij hield het rumoer aan. In de Eerste Kamer verzette Leo Platvoet zich. In de Tweede Kamer zegde Van Gent haar steun aan de bombardementen op. Op de dag dat Kaboel viel, op 13 november, ging de Tweede Kamerfractie als geheel om. In het omzichtige taalgebruik waarop Rosenmöller was overgegaan, besloot de fractie althans tot 'opschorting' van haar 'geclausuleerde steun'. Als argument noemde Rosenmöller dat er geen garantie was voor een geordend bestuur.¹¹² De door de geallieerden gesteunde Afghaanse strijdgroepen dreigden volgens hem etnische zuiveringen uit te voeren.

In de politiek en de media riep Rosenmöller hiermee hoon over zich af. *De Volkskrant* verweet hem de discussie met de dissidenten in de partij te ontwijken.¹¹³ *NRC Handelsblad* stelde dat GroenLinks niet de indruk wekte zich bewust te zijn van haar bescheiden positie in 'de grotemensenwereld'.¹¹⁴ In de Tweede Kamer zei vvd-leider Dijkstal dat hij nu zeker wist dat met GroenLinks niet te regeren viel. Ook in de peilingen zat GroenLinks in zwaar weer. Na 11 september zakte GroenLinks in twee maanden van vijftien naar elf zetels. Na de koerswending gingen daar nog twee zetels vanaf. In januari 2002 gaf Rosenmöller toe dat hij het niet goed had gedaan. Zijn standpunt was volgens hem niet helder geweest omdat hij krampachtig had gezocht naar een compromis waar de hele fractie achter kon staan. Hij had duidelijk moeten zeggen dat GroenLinks de aanval op Afghanistan steunde, maar op sommige onderdelen kritiek had.¹¹⁵

'Voor een nieuw evenwicht'

Rosenmöller en De Rijk begonnen 2002 met een brief waarin ze de 15.000 partijleden opriepen in de komende campagnes voor de gemeenteraads- en Tweede Kamerverkiezingen 'eensgezind te werken aan een klinkende uitslag'. GroenLinks had het afgelopen halfjaar forse kritiek gekregen. Dat was wennen, maar het moest ook niet worden overdreven, 'immers alle partijen liggen regelmatig onder vuur'.¹¹⁶

GroenLinks ging de verkiezingen in met de slogan 'Voor een nieuw evenwicht'. In 1998 had de partij campagne gevoerd met de oppositieleus 'Voor de verandering'. Ditmaal wilde GroenLinks de kiezer duidelijk maken dat het wilde regeren. GroenLinks mikte op vijftien zetels. De campagne werd gericht op kiezers die ooit GroenLinks hadden gestemd of dat nu voor het eerst van plan waren. Uit kiezersonderzoek bleek dat deze electorale achterban geen frontale aanval op Paars wilde, maar wel een groener en sociaal beleid. De leus 'Voor een nieuw evenwicht' liet zien dat dit ook de lijn van GroenLinks was. De partijtop had een weinig positief beeld van Paars, maar beseftte dat ze rekening moest houden met de populariteit van de coalitie van PVDA, VVD en D66. 'Door zelf ook af en toe de goede dingen van Paars te noemen voorkomen we een te hoge zuurgraad in ons optreden en kunnen we minder gemakkelijk in de armen van het CDA worden gedwongen.'¹¹⁷ GroenLinks erkende daarom aan de ene kant dat Paars had bijgedragen aan de creatie van welvaart en werk, en veel had bereikt op immateriële punten – zoals het homohuwelijk en de soepele euthanasiewet. Aan de andere kant benadrukte de partij dat Paars ernstig tekortgeschoten was op milieu- en sociaal gebied. GroenLinks legde ditmaal meer nadruk 'op de bestrijding van de publieke armoede in onderwijs en zorg, dan op de bestrijding van de stille armoede bij de minima'. Daarnaast stelde ze tegenover de verharding van het asiel- en integratiebeleid respect en verdraagzaamheid centraal.¹¹⁸

Op het partijcongres over het verkiezingsprogramma in januari 2002 werd de negatieve stemming van het voorgaande halfjaar doorbroken. De media constateerden dat de oude Rosenmöller helemaal terug was.¹¹⁹ De partijleider kreeg tijdens zijn toespraak meermalen een donderend applaus. Bovendien keurde het congres het conceptverkiezingsprogramma vrijwel ongewijzigd goed. Het programma bepleitte als vanouds forse investeringen in onderwijs, zorg en milieu, en een verhoging van de uitkeringen van de minima met tien procent. Van afschaffing van de monarchie, een gekozen staatshoofd en spoedige opheffing van de NAVO was echter geen sprake meer.

Een paar dagen later werd de ontwerp kandidatenlijst gepresenteerd. Dat Rosenmöller weer lijsttrekker zou worden, had hij al aangekondigd bij de tiende verjaardag van de partij, in november 2000. Om het mogelijk te maken, waren de partijreglementen veranderd. Bij de totstandkoming van GroenLinks was vastgelegd dat vertegenwoordigers van de partij maximaal drie termijnen mochten blijven zitten. De regel moest de vernieuwing stimuleren en voorkomen dat dezelfde mensen te lang aan de touwtjes zouden trekken. Het partijbestuur wilde de regel handhaven, maar voorkomen dat Rosenmöller en succesvolle wethouders moesten vertrekken. Daarom stelde het bestuur voor om het congres en de afdelingen het recht te geven Kamerleden en raadsleden een vierde termijn te gunnen. Een vijfde termijn wilde het bestuur niet mogelijk maken.¹²⁰ Rosenmöller zelf wilde van de hele regel af, maar het congres volgde het bestuur.

De ontwerprijst had een sterk randstedelijk karakter. De nummers twee tot en met vijf woonden in Amsterdam: Halsema op twee, Vos op drie, Wijnand

Duyvendak op vier en Vendrik op vijf. De hoogste geplaatste nieuwkomer, Duyvendak, was als directeur van Milieudefensie en strijder tegen de uitbreiding van de luchthaven Schiphol de bekendste milieuactivist van het land. Ook binnen de partijtop was hij goed bekend: hij was de levenspartner van partijvoorzitter De Rijk en de broer van Jan Willem Duyvendak, de voorzitter van de commissie die het verkiezingsprogramma had geschreven. Karimi was op zes de eerste allochtoon. De enige andere allochtoon bij de eerste twaalf was de Marokkaans-Nederlandse journaliste Naïma Azough op tien. Na de affaire-Singh Varma zag GroenLinks er scherper op toe dat allochtone kandidaten voldeden aan dezelfde kwaliteitseisen als autochtone.¹²¹

Opmerkelijk was dat Rabbæ de Tweede Kamer moest verlaten. De voorzitter van de kandidatencommissie, Herman Meijer, zei dat hij had begrepen dat Rabbæ alleen een plaats bij de eerste vier wilde, maar Rabbæ ontkende dat en was 'verbijsterd, boos, woedend en ziedend'. Marokkaanse instellingen riepen het congres op de 'treurige misstap' van de commissie recht te zetten.¹²²

Ook Pitstra stond niet op de lijst. Fractiegenoten hadden geklaagd dat er na zijn komst een sfeer van wantrouwen in de tot dan toe hechte fractie was ontstaan. De commissie schreef dat hij het vermogen miste om in teamverband te werken. 'Wij missen bij Tom inzicht in de effecten van zijn optreden dat als uitermate solistisch moet worden omschreven.'¹²³ Pitstra zelf vond dat de fractie krampachtig met kritiek omging en voorspelde dat het congres hem in februari alsnog een verkiesbare plaats zou geven. In 1999 was dat ook gebeurd toen de kandidatencommissie hem niet wilde terugzien in de Eerste Kamer. Ditmaal redde hij het echter niet. Het congres nam de lijst van de kandidatencommissie tot en met plaats elf over. Pitstra stelde zich zes keer kandidaat voor een plaats, maar werd telkens verslagen, waarna hij het opgaf. Rabbæ legde het hoofd in de schoot nadat hij voor de plaatsen zeven, acht en negen nipt was verslagen. Rabbæ zei dat hij niemand iets verweet, waarna Rosenmöller hem onder luid applaus prees als een groot politicus.

Het gevecht met Fortuyn

Op de ochtend van het congres van 9 februari verscheen in *de Volkskrant* het interview waarmee Pim Fortuyn zich tot het middelpunt van de politieke strijd maakte. Hij noemde de islam een achterlijke cultuur, zei dat als het aan hem lag 'er geen islamiet meer inkwam' en pleitte voor het schrappen van het discriminatieverbod, artikel 1 van de grondwet.¹²⁴ Fortuyn was drie maanden eerder, in november 2001, lijsttrekker geworden van de nieuwe partij Leefbaar Nederland, die daarna in de peilingen was gegroeid tot vijftien à twintig zetels. Het interview met *de Volkskrant* leidde nog dezelfde dag tot een breuk tussen hem en Leefbaar Nederland. Ook bij andere partijen leidde het tot heftige reacties. Melkert, die Kok als PVDA-lijsttrekker was opgevolgd, zei dat Fortuyn een grens had overschre-

den 'die je niet mag passeren... Nederland wordt wakker'. vvd-leider Dijkstal noemde artikel 1 'het hart van onze beschaving', ingesteld 'omdat we nooit meer naar de nazi-tijd terugwilden'. D66-leider De Graaf citeerde het dagboek van Anne Frank: 'Ik hoop maar één ding, dat deze haat van voorbijgaande aard zal zijn.'¹²⁵ Rosenmöller zei onder luid applaus op het partijcongres: 'Dit is niet gewoon rechts, dit is extreemrechts.'¹²⁶

Twee dagen later kondigde Fortuyn aan dat hij op 15 mei aan de Tweede Kamerverkiezingen zou meedoen met een eigen lijst: de Lijst Pim Fortuyn (LPF). Voor de raadsverkiezingen van 6 maart bleef hij lijsttrekker van Leefbaar Rotterdam. Bij deze verkiezingen veroorzaakte Fortuyn met een winst van zeventien zetels in Rotterdam een politieke aardverschuiving ten koste van de drie paarse partijen. GroenLinks verloor één zetel en ging ook in andere steden in de Randstad wat achteruit, maar bleef elders stabiel of boekte winst.

De campagne draaide na de raadsverkiezingen om de confrontatie tussen Fortuyn en 'de gevestigde partijen', waartoe nu ook GroenLinks gerekend werd. De verwachte tweestrijd tussen PVDA en vvd, die december 2001 in de peilingen nog beide op veertig zetels hadden gestaan, was volledig uit zicht. In het slotdebat op televisie na de verkiezingsavond van 6 maart tekende zich het vervolg van de campagne al af. Fortuyn was vrolijk en uitdagend, Melkert, Dijkstal en De Graaf zaten er verslagen en sacherijng bij, Balkenende hield zich op de vlakke en Rosenmöller toonde zich als enige tegenstander van Fortuyn strijdbaar.

GroenLinks besloot de strategie om te gooien. De boodschap werd nu dat het grijze midden van Paars had afgedaan en dat Nederland voor een keuze tussen links en rechts stond. GroenLinks ging zich profileren als de kern van het progressieve antwoord op Paars en daagde de PVDA, het CDA en de maatschappelijke organisaties uit om ook voor dat linkse antwoord te kiezen.¹²⁷ Op 13 maart, een dag nadat Fortuyn zijn boek *De puinhopen van acht jaar Paars* had gepresenteerd, droeg Rosenmöller deze boodschap voor het eerst uit in een toespraak in Den Haag. Net als Fortuyn velde hij een hard oordeel over de paarse coalitie. Anders dan zijn tegenstrever verklaarde de GroenLinks-leider problemen als de wachtlijsten in de zorg en de verschraling in het onderwijs uit de jarenlange bezuinigingen, en stelde hij dat er de komende jaren stevig geïnvesteerd moest worden in de publieke sector. Rosenmöller sprak de vaak gehoorde bewering tegen dat Fortuyn alleen de problemen benoemde, maar geen oplossingen had. Die had hij wel, alleen waren het verkeerde, rechtse oplossingen, die heel ver van GroenLinks afstonden. Hij kondigde aan dat hij Fortuyn scherp zou bestrijden:

De opkomst van Fortuyn en de val van Paars vragen om meer scherpte en duidelijkheid. Want na de verkiezingen van afgelopen woensdag staat voor mij wel één ding vast: Paars is over en uit. Dat is niet meer voor herhaling vatbaar. [...] Na acht jaar Paars luidt de kernvraag: wordt de koers progressief of conservatief? Wordt ons land de komende jaren linksom of rechtsom bestuurd?¹²⁸

Op 21 maart kwam Rosenmöller in een lijsttrekkersdebat voor studenten van de Erasmus Universiteit opnieuw als sterkste opponent van Fortuyn naar voren. In het televisieprogramma *2Vandaag* was te zien hoe hij Fortuyn 'een linkse directe' uitdeelde.¹²⁹ Rosenmöller voegde hem onder gejuich van de studenten toe: 'Dat op het moment dat jij bekritiseerd wordt op je kwetsbare punten, dat je theater maakt en niet inhoudelijk reageert.' Fortuyn viel stil, terwijl Rosenmöller hem onder luid gejoel met een heersersblik bleef aankijken. Toen Fortuyn zijn microfoon afdeed, zei Rosenmöller: 'Ga je weg?' Fortuyn bleef zitten, maar kwam niet meer aan het woord. Na afloop noemde Fortuyn in eigen kring Rosenmöller een 'vervelend ventje, dat het land naar de kloten wil helpen [...] Kennelijk vonden die vervelende studentjes dat erg leuk.' Hij besloot debatten met Rosenmöller voortaan te mijden.¹³⁰

De nieuwe strategie van GroenLinks leek goed uit te pakken. In de media was er veel waardering voor en in de peilingen klom de partij naar zestien zetels. GroenLinks wist ook prominent in het nieuws te blijven, met onder meer het manifest *Stop de angst, herstel het vertrouwen*.¹³¹ De ondertekenaars, onder wie de schrijvers Kader Abdollah en Marcel Möring, de advocaat Cees Corvinus en de criminoloog Frank Bovenkerk, bepleitten een 'realistische' oplossing van de problemen in de multiculturele samenleving. Daarbij hoorde volgens hen de erkenning dat de multiculturele samenleving een feit is en dat de immigratie niet te stoppen is. Bij de aanpak van de problemen moesten de universele mensenrechten en de normen van de rechtsstaat vooropstaan.

GroenLinks maakte zich op voor een slotoffensief toen op 6 mei, negen dagen voor de verkiezingen, Fortuyn werd doodgeschoten. De droom van GroenLinks verkeerde nu in een nachtmerrie. De aanvankelijk zo succesvolle polarisatiestrategie keerde zich tegen haar. De campagne werd stilgelegd, maar aanhangers van Fortuyn beschuldigden links van medeplichtigheid aan de moord. 'De kogel kwam van links, niet van rechts,' zo zei voorzitter Pieter Langendam van de LPF in een interview.¹³² Vooral Melkert en Rosenmöller lagen onder vuur. Zij zouden Fortuyn hebben gedemoniseerd en zo het klimaat hebben geschapen waarin de moord kon plaatsvinden. Ook het feit dat de dader, Volkert van der G., een milieuactivist was, keerde zich tegen GroenLinks. Tot opluchting van de partij was uit onderzoek in de ledenadministratie gebleken dat hij nooit lid was geweest.

Niettemin werd GroenLinks vanwege de al dan niet vermeende banden met de radicale milieubeweging in het verdachtenbankje geplaatst. Bij het partijbureau kwamen honderden hatemails binnen. Rosenmöller werd bedreigd en kreeg een zware beveliging. Toen hij op 9 mei thuiskwam na een strandwandeling met een dochter en vier beveiligers, stond op zijn voicemail dat Kamerlid Ab Harrewijn een hersenbloeding had gekregen.¹³³ Rosenmöller bezocht hem in de dagen erna verschillende keren in het ziekenhuis, waar hij onder zware bewaking naartoe werd gereden. Op 12 mei werd hij 's nachts gebeld omdat Harrewijn was overleden. Diens begrafenis in Utrecht, twee dagen na de verkiezingen, werd bijgewoond door zevenhonderd mensen.¹³⁴ Vanwege de bedreigende sfeer ging de stoet na de

kerkdienst onder escorte van politiemotoren naar de begraafplaats. Daar stonden overal veiligheidsmensen duidelijk zichtbaar opgesteld. Voor de vrienden en partijgenoten van Harrewijn was het absurd en bevreemdend. 'Het "volk" rouwde om Pim en wij om Ab. Voor Ab was nauwelijks aandacht in de media, terwijl hij zich had ingezet voor (de onderkant van) het volk.'¹³⁵

GroenLinks onder vuur

De tot 6 mei in de peilingen voorspelde winst bleef op 15 mei uit. GroenLinks kreeg 35.000 stemmen meer dan in 1998, maar verloor door de hoge opkomst toch een zetel (zie tabel 3 in de bijlage). De SP won vier zetels. Links als geheel raakte door het dramatische verlies van de PVDa en D66 26 zetels kwijt. Een kabinet over links was gezien de ruk naar rechts en de omslag in het politiek-maatschappelijke klimaat in tien dagen volledig uit zicht geraakt. CDA, VVD en LPF vormden vlot een rechts kabinet onder leiding van Balkenende.

De stemming in GroenLinks was na 15 mei bedrukt. Rosenmöller en andere leden bleven anonieme bedreigingen ontvangen. De woede in LPF-kring tegen GroenLinks werd aangewakkerd door publicaties waaruit duidelijk werd dat er banden waren tussen leden van GroenLinks in Gelderland en Volkert van der G.¹³⁶ Op 7 juni bleek bovendien dat de Wageningse GroenLinks-wethouder Jack Bogers enkele uren na de moord de voorzitter van de radicale actiegroep Milieu-Offensief had getipt dat zijn medewerker Volkert van der G. was gearresteerd. Volgens *De Telegraaf* had Milieu-Offensief daardoor nog dezelfde avond mogelijk belastend materiaal laten verdwijnen.¹³⁷ Bogers zei in *De Telegraaf* dat hij spijt had van zijn uitspraak en de recherche zijn excuses had aangeboden, maar dat kon de indruk niet wegnemen dat GroenLinks diep in het radicale milieuactivisme zat.

Uit een uitgebreide ledenraadpleging bleek dat de leden van GroenLinks zich grote zorgen maakten over de verrechtsing en verharding in de samenleving in het algemeen. Een deel verweet de Kamerfractie dat het contact met de kiezers was zoekgeraakt. De fractie zou zich te veel hebben gericht op regeringsverantwoordelijkheid en het uitdragen van de eigen ideeën, zonder zich af te vragen wat er onder de bevolking leefde. In dit verband werd de SP genoemd als lichtend voorbeeld, maar deze partij wekte ook ergernis, onder meer omdat ze de confrontatie met Fortuyn uit de weg was gegaan.¹³⁸

De partijleiding bleef ervan overtuigd dat GroenLinks de goede ideeën naar voren had gebracht. Ze meende dat de polarisatie ten opzichte van Fortuyn juist en onvermijdelijk was geweest en 'zonder de moord een krachtlijn was gebleven'.¹³⁹ Wel werd erkend dat GroenLinks allochtone stemmen verloren had laten gaan. De electorale schade die was opgelopen door de affaire-Singh Varma en het passeren van Rabbat was niet gerepareerd.¹⁴⁰ Ook had GroenLinks te weinig aandacht getoond voor de problemen in de multiculturele samenleving en was de stijl te intellectualistisch geweest.¹⁴¹ Verder vroeg de partijtop zich af of GroenLinks niet

de confrontatie met de sp had moeten zoeken. Anders dan verwacht waren ditmaal heel wat stemmen aan de partij van Marijnissen verloren gegaan.¹⁴²

Bij gebrek aan mogelijkheden in het parlement sloot GroenLinks zich voor het eerst in jaren aan bij buitenparlementaire acties tegen de regering. Zo deed de partij met onder meer de vakbeweging en de sp mee aan het platform 'Keer het tij', dat op Prinsjesdag 2002 in Den Haag een actie organiseerde tegen 'het afbraakbeleid van het rechtse kabinet'. Ook was GroenLinks present bij een landelijke betoging tegen de dreigende oorlog in Irak.

Het vertrek van Rosenmöller

Het kabinet-Balkenende kwam als gevolg van de voortdurende conflicten en de chaos binnen de LPF op 16 oktober ten val. Een dag later maakte Rosenmöller bekend dat hij nog één keer lijsttrekker zou worden. De voorgaande avond had hij aan Halsema, Vos, Vendrik en Van der Lee gevraagd of hij moest stoppen, maar zij hadden er bij hem op aangedrongen om nog voor één periode beschikbaar te zijn.¹⁴³ Het besluit kreeg algemene instemming, maar optimistisch was de stemming bij GroenLinks niet. Op een bijeenkomst met vijfhonderd leden in de Janskerk in Utrecht werd twee weken later met bewondering en afgunst gesproken over de sp.¹⁴⁴ In de peilingen was deze partij gestegen tot boven de twintig zetels, terwijl GroenLinks bleef steken op tien. Na de bijeenkomst in de Janskerk liet Rosenmöller zijn ergernis de vrije loop. Direct na de verkiezingen had hij al in het partijblad gezegd dat de sp zich had 'misdragen'. Dijkstal had het na de moord op Fortuyn tegenover de bedreigingen en verwijten uit de LPF-hoek opgenomen voor GroenLinks en de pvda, terwijl Marijnissen had gezegd dat de toon van sommige politici inderdaad niet prettig was geweest. 'Toen was ik wel even uitgepraat met de sp. [...] Er zijn bepaalde elementaire fatsoensregels, minimale onderlinge solidariteit. Die moet je in acht nemen, ongeacht of het zetels kost. Dat hebben zij niet gedaan.'¹⁴⁵

Maanden later verweet Rosenmöller Marijnissen opnieuw 'opportunisme'. De sp-leider had Fortuyn nooit aangepakt en steeds benadrukt dat zijn partij in de jaren tachtig tegen de stroom was ingegaan met de eis dat immigranten zich moeten aanpassen. Recent nog had Marijnissen gezegd dat hij en Fortuyn 'ontspannen' met elkaar waren omgegaan. 'Op de een of andere manier lagen we elkaar.'¹⁴⁶ Volgens Rosenmöller zou de sp op deze manier misschien LPF-kiezers trekken. GroenLinks wilde ook groeien, 'maar niet tot elke prijs'. GroenLinks betaalde 'persoonlijk en politiek de tol' voor het principiële verzet tegen de LPF.¹⁴⁷ De sp stelde in een reactie dat Rosenmöller beter samen met haar ten strijde kon trekken tegen rechts, dan zijn energie verspillen aan geruzie op de linkerflank. Op 14 november krabbelde Rosenmöller terug. In een open brief aan Marijnissen nam hij de schuld op zich voor de 'ongelukkige communicatie' en stelde hij voor 'een bakkie koffie' te drinken.¹⁴⁸

Op dat moment had Rosenmöller al besloten ermee te stoppen. In de voorgaande weken was hij in gesprekken met zijn vrouw, een bevriend echtpaar en Van der Lee tot de conclusie gekomen dat hij niet meer de juiste man was om GroenLinks te leiden. De partij had behoefte aan vernieuwing en daarbij paste een nieuw gezicht. Bovendien trok het vooruitzicht om in het ongunstige klimaat nog eens vier jaar oppositie te voeren hem niet. De bedreigingen hadden zijn energie aangetast. Daar kwam bij dat ook zijn vrouw en kinderen meermalen met de dood waren bedreigd. Op het schoolplein was een jongen uit een hogere groep met een plastic pistooltje op zijn tienjarige dochter afgerend en had geroepen dat Paul Rosenmöller de volgende was die vermoord zou worden.

Femke Halsema werd algemeen gezien als de geheide opvolger van Rosenmöller, en zij had laten blijken dat zij het partijleiderschap eventueel van hem wilde overnemen. Op de dag voor Rosenmöller zijn besluit naar buiten zou brengen, lichtte hij haar in. Ze bevestigde direct dat ze bereid was hem op te volgen. Daarop informeerde hij Vendrik en Vos. De volgende ochtend, 15 november, werd de rest van de partijtop op de hoogte gebracht, waarna Rosenmöller op een persconferentie bekendmaakte dat niet hij, maar Halsema de lijsttrekker zou worden. Hij sprak met trillende stem en tranen in de ogen. Partijgenoten huilden en vielen elkaar in de armen: een warme en hechte familie gedompeld in verdriet. Allen erkenden evenwel dat Rosenmöllers vertrek onvermijdelijk was en dat Halsema het moest overnemen.¹⁴⁹

Slot

Met het vertrek van Rosenmöller kwam er een eind aan een periode van acht jaar waarin het beeld van GroenLinks radicaal veranderd was. In 1998 had premier Kok de partij nog 'extreemlinks' genoemd. Dat was toen al absurd geweest, maar het sloot wel aan bij het beeld dat in de eerste helft van de jaren negentig van haar had bestaan. De eerste jaren onder Rosenmöller ontwikkelde GroenLinks zich tot een constructieve oppositiepartij, die van links tot rechts serieus werd genomen. Rosenmöller zelf werd algemeen gezien als dé oppositieleider tegen Paars. Hij leidde GroenLinks bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1998 en de Staten- en Europese verkiezingen van 1999 naar de beste uitslagen in haar geschiedenis. In die periode bouwde GroenLinks ook met succes aan het beeld van een potentiële regeringspartij. De eigen leden, andere partijen en de media beschouwden regeringsdeelname van GroenLinks na de volgende verkiezingen als een serieuze optie. Daarbij speelde ook mee dat de standpunten van GroenLinks in deze periode opnieuw minder radicaal werden. Een mijlpaal was de steun aan de luchtaanvallen van de NAVO op Servië en de – overigens zeer beperkte – erkenning dat de NAVO in de nabije toekomst een rol zou moeten blijven spelen.

De affaire-Singh Varma leidde in de zomer van 2001 tot de eerste serieuze twijfel over het leiderschap van Rosenmöller. De positie van GroenLinks en zijn leider

verslechterde vervolgens aanzienlijk door de onduidelijke koers na de aanslagen van 11 september 2001. In de peilingen kwam GroenLinks voor het eerst in jaren op verlies te staan. De opkomst van Fortuyn leek in 2002 een kentering ten goede te brengen. Rosenmöller ontpopte zich als de enige partijleider die tegen Fortuyn was opgewassen en GroenLinks presenteerde zich als de kern van het linkse alternatief voor Fortuyn. Ook de peilingen lieten een krachtig herstel zien.

De moord op Fortuyn betekende echter een dramatisch keerpunt. GroenLinks en zijn leider werden door aanhangers van Fortuyn medeverantwoordelijk gehouden voor de moord. De Kamerverkiezingen lieten een politieke aardverschuiving naar rechts zien. GroenLinks verloor weliswaar slechts één zetel, maar regeringsdeelname was uitgesloten doordat de VVD en het CDA met de LPF in zee gingen. Bovendien bleef het politieke klimaat voor GroenLinks uiterst guur. Vanuit de hoek van de LPF werd GroenLinks enerzijds aangevallen als onderdeel van 'de elite' en de 'gevestigde partijen' die de problemen en grieven van het volk zouden hebben genegeerd, anderzijds als de partij van radicale activisten die een bedreiging voor de rechtsstaat zouden vormen. In reactie op de gewijzigde omstandigheden kon GroenLinks niets anders verzinnen dan terug te vallen op een ouderwets links verzet tegen 'het rechtse afbraakbeleid'. Daarmee was de partij in zekere zin terug bij af, maar zat ze ook in een ongunstiger positie dan tien jaar eerder: ze werd nu gehaat door rechts en overschaduwde door de SP. Rosenmöller kwam in deze situatie tot de conclusie dat hij niet de juiste man was om GroenLinks weer nieuw perspectief te bieden en schoof Femke Halsema naar voren als zijn opvolger.

Vrijzinnig links.

Zin in de toekomst met Femke Halsema (2002-2010)

Dik Verkuil

De soepele leiderschapswisseling was voor GroenLinks een lichtpunt in donkere tijden. In het klimaat van populisme en verrechtsing had de partij het moeilijk. Het gaf GroenLinks echter ook de gelegenheid zich op te werpen als de vertolker van het tegengeluid. In 2004 zette Femke Halsema een nieuwe koers in, waarbij haar partij zich tegenover het heersende conservatisme presenteerde als kampioen van de vrijzinnigheid en zich van de PVDA en de SP onderscheidde door te pleiten voor hervorming van de verzorgingsstaat. Aanvankelijk leidde dat tot intern verzet, maar in 2008 was van die oppositie weinig meer over. Electoraal succes bleef uit tot 2009, toen GroenLinks voor het eerst in tien jaar bij verkiezingen won. Net als onder Paul Rosenmöller leek de partij vanaf toen af te stevenen op regeringsdeelname.

Een intellectuele gevoelspolitica

Toen Femke Halsema kandidaat-lijsttrekker werd, was ze zesendertig jaar. Drie dagen eerder was de negenendertigjarige Wouter Bos gekozen tot PVDA-lijsttrekker. Zij waren de eersten van een nieuwe generatie partijleiders die in de nasleep van de Fortuyn-revolte kwamen bovendrijven; vertegenwoordigers van 'de verloren generatie', die was gevormd in de nadagen van de culturele revolutie van de jaren zestig en zeventig en in de economische crisis van de jaren tachtig.¹ Veel leden van deze generatie deelden de vrijgevochten houding en de libertaire waarden van de protestgeneratie, maar waren niet in opstand gekomen tegen hun ouders en de maatschappij en hadden weinig illusies over 'de maakbaarheid van de samenleving'. Ze waren daarnaast beïnvloed door de ervaring van dreigende of werkelijke werkloosheid. Vaak waren ze lang zoekende geweest in hun opleiding, werk en persoonlijke relaties. Velen kregen pas laat of helemaal geen kinderen.

Halsema was de oudste van twee kinderen uit een sociaaldemocratisch gezin. Ze had 'een gewone, welvarende en harmonieuze jeugd'.² Ze werd geboren in Haarlem, maar groeide op in Enschede, waar haar vader directeur werd van de

gemeentelijke dienst sport en recreatie. Haar vader kwam 'uit een vrijgevochten socialistisch milieu' en had haar moeder 'links opgevoed'.³ Onder invloed van het werk van onder anderen Annie Romein-Verschoor begon haar moeder eind jaren zeventig aan een eigen carrière.⁴ Daarmee bracht ze het in 1982 tot wethouder voor de pvdA in Enschede.

Naar eigen zeggen is Halsema altijd 'dwars en behaagzuchtig' geweest, met aan de ene kant een sterke behoefte aardig gevonden te worden, aan de andere kant een onwil zich daarvoor aan te passen.⁵ Haar eigenzinnigheid uitte zich tijdens haar puberteit in tegendraadsheid. Op haar twaalfde was ze 'een hockeymeisje met een collegeshawl en een parelketting', maar toen ze na de brugklas werd toegelaten tot het gymnasium, trapte ze thuis een scène. 'Daar zaten tutten, ik wilde bij de drinkers en rokers horen.'⁶ Haar verzet was zo hevig dat haar ouders toegaven. Ze mocht naar de havo, waar ze 'het record uit de klas gestuurd worden' vestigde. Halsema liet haar haren millimeteren en bleef in de vierde klas 'met veel enen' zitten. Terugkijkend verklaarde ze haar gedrag uit een behoefte aan acceptatie. Op de lagere school was ze gepest, onder meer omdat ze 'bekakt' was en geen Twents sprak – dat mocht niet van haar ouders. Op de middelbare school wilde ze 'de leukste van de klas gevonden worden door de stoerste en vervelendste te zijn'.⁷

Tot opluchting van haar ouders behaalde Halsema in 1984, achttien jaar oud, het havo-diploma. Ze volgde daarna een jaar cursussen aan de Vrije Hogeschool in Driebergen en studeerde drie jaar Nederlands en geschiedenis aan de lerarenopleiding in Utrecht. Al die tijd kenmerkte Halsema's gedrag zich door 'laatpuberale doelloosheid'. Ze had het gevoel dat 'alles er toch niet zo toe deed' en het met haar 'nooit heel veel zou worden'. Ze ging veel uit en verkeerde in een omgeving met 'zielige vogeltjes' en drugsgebruik, al blowde ze zelf alleen af en toe.⁸

Halsema doorbrak de lethargie nadat ze zonder diploma van de lerarenopleiding vertrokken was. Ze ging Algemene Sociale Wetenschappen studeren in Utrecht, specialiseerde zich in rechtssociologie en criminologie en werkte twee jaar als student-assistent van de criminoloog Frank Bovenkerk. Om het beeld van een grachtengordelintellectueel te nuanceren, benadrukte ze later dat ze ook jarenlang werkte in een supermarkt en een corpballenkroeg. Ook vertelde ze dat ze als een van de weinige politici altijd in volkswijken had gewoond, eerst in Lombok in Utrecht, later in de Transvaalbuurt in Amsterdam. Zo liet ze zien 'echt wel te weten wat zich in het gewone leven afspeelt'.⁹

In 1993 ging Halsema werken bij de Wiardi Beckman Stichting (wbs), het wetenschappelijk bureau van de pvdA. De keuze voor deze partij was vanzelfsprekend: ze identificeerde zich met haar moeder en voelde zich aangetrokken tot 'de sociaal-democratie van de jaren zeventig' met zijn 'immateriële agenda van emancipatie en zelfontplooiing'.¹⁰ Ook toen ze allang bij GroenLinks zat, was ze vol lof over de pvdA van Joop den Uyl. Linkse politiek was voor haar 'altijd verbonden geweest met cultuursocialisme'.¹¹ Halsema's opvattingen komen sterk overeen met die van Den Uyl. Zo stelde ze in haar boek *Geluk! Voorbij de hyperconsumptie*,

haast en hufterigheid dat ook kinderen uit lagere sociale milieus ‘op enig moment Darwin, Mozart of Veldijk aangereikt moeten krijgen’. Evenals Den Uyl – die zelf ook bij de WBS begonnen was – nam ze na de overstap naar de dagelijkse politiek nog graag deel aan het intellectuele debat. ‘Een Kamerlid moet intellectueel nieuwsgierig zijn, kennis willen verwerven,’ vond ze.¹²

Bij de WBS merkte Halsema echter dat de PVDA-leiding niet geïnteresseerd was in ideeën, maar ‘gericht op behoud van de macht, niet in staat haar beleid kritisch tegen het licht te houden’.¹³ In 1995 sloot ze zich na een debat over progressieve samenwerking in De Balie aan bij jongeren die zonder de ‘oudere politieke garde’ een ‘beginselprogramma voor een niet bestaande progressieve partij’ wilden schrijven.¹⁴ Dat programma kwam er niet, maar Halsema leerde zo wel de GroenLinksers Jan Willem Duyvendak, Tom van der Lee en Kees Vendrik kennen. Het leidde ertoe dat ze in 1996 redacteur werd van *De Helling*, het tijdschrift van het wetenschappelijk bureau van GroenLinks.¹⁵

Halsema bleef desondanks nog een jaar bij de PVDA. Directe aanleiding voor haar vertrek was de Europese top in Amsterdam in 1997. De PVDA wekte op haar geen moment de indruk zich te willen inzetten voor een democratischer en socialer Europa en was verantwoordelijk voor het oppakken van honderden demonstranten. Na haar vertrek uit de PVDA bracht Vendrik haar in contact met Rosenmöller, die haar overhaalde zich voor de Tweede Kamer kandidaat te stellen voor GroenLinks. Naar eigen zeggen wilde ze eigenlijk niet verder in de politiek, maar zwichtte ze omdat GroenLinks haar een partij leek met ‘een grote mate van nieuwsgierigheid, die zich intellectueel en ideologisch sterk aan het ontwikkelen was’.¹⁶

Halsema was interessant voor GroenLinks, omdat zij appelleerde aan het sentiment van mensen die teleurgesteld waren in de PVDA. In de media was veel belangstelling voor ‘dat leuke meisje van GroenLinks’.¹⁷ Ook nadat ze in 1998 Kamerlid was geworden, bleef ze in de schijnwerpers staan. Als woordvoerder Justitie verzette ze zich tegen de verharding van het asielbeleid en voerde ze een kansloze strijd tegen de nieuwe Vreemdelingenwet. Daardoor kwam ze over als een bloedserieuze en humorloze politica – een indruk die nog werd versterkt door haar non-verbale expressie. Halsema kon ‘heel erg fronsen en streng kijken’.¹⁸ Niettemin werd ze al spoedig gezien als de geheide opvolger van Rosenmöller, juist door de gedrevenheid waarmee ze de rechten van asielzoekers en andere zwakke groepen en individuen bleef verdedigen. In 2006 vertelde ze bij het hek van Melilla, de Spaanse enclave in Marokko, dat nog altijd niets haar zo raakte als het lot van illegalen en asielzoekers. ‘Het staatsburgerschap dat in de negentiende eeuw is uitgevonden om burgers rechten te geven, is een uitsluitingsmechanisme geworden. Wij hebben rechten, zij hebben geen rechten. Dat emotioneert me heel erg. [...] We verliezen onze medemenselijkheid.’¹⁹

In juli 2002 verving Halsema Rosenmöller bij het debat over de regeringsverklaring van het eerste kabinet-Balkenende. Omdat ze dat naar de algemene opvatting goed deed, werd haar na afloop de vraag gesteld of ze Rosenmöller zou willen opvolgen. Ze had daarover tegenstrijdige gevoelens. Ze had het ‘lekker’

gevonden om premier Jan Peter Balkenende te interromperen, maar beslisten over haar politieke toekomst vond ze lastig, ook omdat dat gevolgen kon hebben voor de beslissing om wel of geen kinderen te krijgen. Zij en haar vriend, de documentairemaker Robert Oey, waren daar ambivalent over. 'We hebben vijf jaar een relatie, maar wonen niet samen. Hechten allebei zeer aan onze privacy.' Halsema verwachtte dat ze wel voor de politiek zou kiezen: 'Ik heb het gevoel dat ik de afgelopen jaren door mijn prominente aanwezigheid in de media en in de Kamer in een fuik ben gezwommen waarin ik nog maar weinig kanten op kan. Dat betekent dat ik mij nu geleidelijk aan mentaal ga voorbereiden op de opvolging.'²⁰

Knokken voor wat kwetsbaar is

Het congres van GroenLinks koos Halsema op 23 november 2002 'met een Albanese uitslag' (97,6 procent van de stemmen) tot lijsttrekker voor de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen van 22 januari 2003.²¹ Ook de volgende acht op de lijst van mei 2002 schoven een plaatsje op. Het verkiezingsprogramma bleef ongewijzigd. Met de door Van der Lee bedachte verkiezingsleus 'Knokken voor wat kwetsbaar is' presenteerde GroenLinks zich als de partij die zich verzette tegen de verharding van de samenleving.²²

Halsema moest opboksen tegen 'de nieuwe pvdA' van Bos en de sp van de populaire Jan Marijnissen, die volgens de peilingen sterk in de lift zaten. Tijdens het verkiezingscongres stond GroenLinks volgens de Politieke Barometer van het televisieprogramma *Nova* op een zetel verlies, terwijl de pvdA op vijf en de sp op elf zetels winst stond.²³ GroenLinks achtte het vasthouden van de eigen aanhang dan ook het maximaal haalbare. Hoewel Halsema de laatste weken van 2002 van alle lijsttrekkers het vaakst op televisie was, kon ze er moeilijk tussenkomen toen de campagne echt losbarstte.²⁴ Aan het eerste lijsttrekkersdebat, op 3 januari 2003 bij RTL4, mochten alleen de lijsttrekkers Balkenende (CDA), Gerrit Zalm (vvd), Bos (pvdA) en Marijnissen (sp) meedoen. Na een sterk optreden van Bos in dat debat ontstond er onverwacht een nek-aan-nekrace tussen de pvdA en het CDA, die ten koste ging van de sp en GroenLinks.

Vlak voor de Kamerverkiezingen stond GroenLinks in de peilingen op zes zetels. Het werden er uiteindelijk acht (zie tabel 3 in de bijlage). De algemene opinie was dat Halsema het verlies had beperkt doordat ze het slotdebat – waaraan GroenLinks wel mocht deelnemen – gewonnen had.²⁵ Volgens voormalig pvdA-campagneleider Jacques Monasch had ze zo twee zetels teruggepakt van de pvdA, waardoor niet de pvdA maar het CDA de grootste partij was geworden.²⁶ GroenLinks had aan de pvdA en de sp kiezers verloren, maar gewonnen van het CDA en de vvd. In twee verkiezingen had de partij er veel hoog opgeleide kiezers bij gekregen, maar was ze grote aantallen laag opgeleide kiezers en allochtonen kwijtgeraakt.²⁷

GroenLinks vierde het verlies op de verkiezingsavond als een overwinning, maar na de eerste opluchting kwamen de zorgen. Zo werd voorzien dat de partij het

lastig zou krijgen doordat ze voor het eerst niet de vijfde, maar de zesde partij was. Hierdoor zou ze 'een minder vanzelfsprekende plaats in het mediacircus' krijgen²⁸ en werd het 'moeilijker om mee te doen met de macht'.²⁹

Tijdens de kabinetsformatie liet Halsema de informateur weten dat GroenLinks niet beschikbaar was voor een kabinet met het CDA en de PVDA. Partijbestuur en Kamerfractie waren het er voor de verkiezingen al over eens geworden dat GroenLinks niet zou meedoen aan zo'n kabinet, ook niet als Bos GroenLinks erbij wilde hebben. De partij zou alleen meedoen als ze getalsmatig nodig was, bij de winnaars hoorde en een duidelijk stempel op het regeerakkoord kon drukken.³⁰

De electorale neergang zette zich nog tijdens de formatie voort. Bij de Statenverkiezingen van 11 maart 2003 zakte GroenLinks van 10,1 naar 6,9 procent van de stemmen. In de Eerste Kamer betekende dit een teruggang van acht naar vijf zetels (zie tabel 5 in de bijlage). De positie van GroenLinks werd nóg lastiger door de uitkomst van de formatie. Door de coalitie van CDA, VVD en D66 belandde de PVDA weer in de oppositie, waardoor GroenLinks de kleinste van de drie linkse oppositiepartijen werd. GroenLinks probeerde een links front te vormen tegen het tweede door Balkenende geleide kabinet. De Tweede Kamerfractie vroeg de PVDA, de SP, de vakbeweging en tientallen andere maatschappelijke organisaties om samen een tegenakkoord te formuleren, maar noch de andere linkse partijen, noch de maatschappelijke organisaties wilden zich binden.³¹ GroenLinks bleef daarna pleiten voor linkse samenwerking en deed mee aan buitenparlementaire acties tegen het kabinetsbeleid, maar dat voorkwam niet dat de partij verder gemarginaliseerd leek te raken. De Kamerfractie constateerde aan het eind van het jaar somber dat het moeilijk was geworden om de aandacht van de media te vangen.³²

Opstand van 'de basis'

Het jaar 2004 begon met nieuwe problemen. Op het partijcongres van februari kwam een broeiend ongenoegen onder de leden tot uitbarsting. Bij het CDA, de PVDA en de VVD hadden de leden sinds 2002 meer invloed gekregen, onder meer door de invoering van ledencongressen en partijreferenda, maar bij GroenLinks vond de partijtop verandering van de regels niet nodig.³³ In januari 2003 had partijvoorzitter Mirjam de Rijk in een notitie geschreven dat GroenLinks al een ledencongres had en dat het maar de vraag was of referenda de partij democratischer zouden maken. Bij ledenraadplegingen kon er immers 'zonder enige informatie of discussie' gestemd worden. Volgens De Rijk had GroenLinks bovendien 'een zeer democratische, open procedure om de kandidatenlijst te kiezen'. De partijraad benoemde namelijk een breed samengestelde kandidatencommissie, die advies inwon bij de partijvoorzitter en de fractieleider, maar onafhankelijk besliste. Bovendien konden leden zich op het congres nog voor elke positie kandidaat

stellen. Het was maar goed dat de kandidatencommissie een volgorde aangaf, want anders werden 'alleen partijtjigers en zittende leden gekozen'.³⁴

De Rijk was in februari 2003 opgevolgd door Herman Meijer, die evenmin doordrongen was van de noodzaak tot veranderingen. Tot verrassing van de partijtop leidde de conceptlijst voor de Europese verkiezingen van juni 2004 echter tot een opstand van 'de basis', gesteund door de senatoren Leo Platvoet en Jos van der Lans. Het beviel hen niet dat de kandidatencommissie een lijstvolgorde had vastgelegd en niemand zich had opgeworpen als uitdager van de beoogde lijsttrekker, de zittende europarlementariër Joost Lagendijk. Volgens de critici was GroenLinks op het gebied van interne democratie ingehaald door de andere partijen. 'Wij bevinden ons in de achterhoede met SP en SGP.'³⁵ In een motie werd 'een open voordracht in plaats van een voorgekookte lijst' geëist. Kathalijne Buitenweg, die eveneens in het Europees Parlement zat en door de kandidatencommissie op de tweede plaats was gezet, werd opgeroepen zich beschikbaar te stellen voor het lijsttrekkerschap. Hoewel het partijbestuur beloofde dat een commissie zich over een meervoudige voordracht voor de volgende verkiezingen zou buigen, werd de motie aangenomen, waarop Buitenweg zich alsnog kandideerde voor plaats één. Met 259 tegen 219 versloeg ze Lagendijk, die op twee kwam. Zij zouden als enigen hun zetel behouden, want bij de Europese verkiezingen raakte GroenLinks twee van haar vier zetels kwijt.

Een commissie onder leiding van Harry Borghouts, de Commissaris der Koningin in Noord-Holland, stelde later dat jaar voor om de kandidatencommissie de kandidaten te laten indelen in vier blokken: een blok voor de eerste plaats, een blok voor verkiesbare posities, een voor opvolgingsplaatsen, en een voor 'op termijn geschikte kandidaten'. Daarna moest de lijsttrekker gekozen worden via een ledenreferendum, waarna er een tweede referendum moest komen voor de rest van de lijst. Ook wilde Borghouts nog een ledenraadpleging over het verkiezingsprogramma.³⁶

De critici van de partijtop zagen hier niet veel in. Volgens hun voorman Paulus de Wilt wilden ze alleen 'de gewoonte doorbreken dat bonzen onder elkaar de volgorde regelen'. Dat kon 'simpelweg door een meervoudige voordracht aan het congres'.³⁷ Door al die referenda werd het congres gepasseerd. Het congres bleek het met die kritiek eens te zijn. Het besloot dat er slechts referenda kwamen voor de lijsttrekker voor de Tweede Kamer en voor het Europees Parlement. De kandidatencommissie zou voortaan de andere kandidaten per blok voordragen, waarna het congres de lijst zou vaststellen.³⁸

Permanente campagne

In een poging de weg omhoog te hervinden, besloot GroenLinks in 2004 een 'permanente campagne' te gaan voeren. De partij moest professioneler en slimmer opereren. 'Het verleiden van kiezers vereist meer dan te hameren op het feit dat

wij [...] *gelijk hebben*. We moeten ook gehoord worden en als het even kan ook eens *gelijk krijgen*’.³⁹ Daartoe kreeg het in 1996 gevormde Strategisch Beraad zeggenschap over het campagnebudget en ging het een permanent campagneteam aansturen. Ook kreeg het ‘de regie over het verwezenlijken van politieke inhoud door invloed en macht na te streven’.⁴⁰ In gewoon Nederlands: het Strategisch Beraad ging voortaan over de koers en strategie van GroenLinks. Zijn macht ging ten koste van het partijbestuur, waarvan het aantal leden werd teruggebracht van vijftien naar zeven.⁴¹ Vanuit democratisch oogpunt was die machtsverschuiving bedenkelijk, want het Strategisch Beraad was geen gekozen orgaan en legde geen verantwoording af aan de partijraad of het partijcongres. In de praktijk betekende het dat de Tweede Kamerfractie, die via de fractievoorzitter en haar belangrijkste vertrouwelingen vertegenwoordigd was in het Strategisch Beraad, nog dominanter werd.⁴²

De permanente campagne ging gepaard met een nieuwe strategie. GroenLinks probeerde onder het adagium ‘slim links’ nieuwe kiezersgroepen aan te spreken. De partijtop ging er op advies van onderzoeksbureau Motivaction van uit dat leefstijl en mentaliteit belangrijker zijn voor de partijkeuze dan objectieve groepskenmerken als inkomen, beroep en klasse. Volgens Motivaction bestond de kern van de aanhang uit ‘postmaterialisten’, maar was deze groep aan het afnemen. De partij moest zich ook richten op ‘postmoderne hedonisten’ en ‘kosmopolieten’.⁴³ Verder ging GroenLinks een politiek en cultureel alternatief voor het rechtse kabinet propageren onder de noemer ‘Linkse Lente’. Deze ‘campagnetool’ werd op 19 maart 2005 voor het eerst ‘ingezet’, toen Halsema de Linkse Lente lanceerde in een interview met *de Volkskrant*.⁴⁴ Ze was, zo zei ze, ‘klaar met de rechtse winter’ die na de moord op de cineast Theo van Gogh (2 november 2004) door de Marokkaans-Nederlandse moslimextremist Mohammed B. op zijn kilt was geweest. De regeringsfracties en het kabinet hadden volgens Halsema na de moord bijgedragen aan ‘een hysterisch klimaat’ vol agressief populisme, waarin moslims werden gestigmatiseerd en tolerantie en grondrechten onder druk werden gezet. Ze riep Bos, Marijnissen en de vakbonden en andere maatschappelijke organisaties op de strijd tegen rechts weer op te pakken.

Met het oog op de nieuwe kiezersgroepen organiseerde GroenLinks van 9 tot 11 september 2005 op de universiteitscampus in Nijmegen het festival De Linkse Lente. Het ging daar niet alleen over politiek. Er waren ook een doorlopend filmprogramma, een lifestylebeurs, sportactiviteiten, kunstworkshops, optredens van *standup comedians* en feesten met bekende dj’s en bands. Dichters, schrijvers en columnisten gaven hun kijk op de verharding van de samenleving en de Linkse Lente. De christendemocratische oud-premier Dries van Agt sprak over de Israëlische bezettingspolitiek. Halsema stelde een speciale website in gebruik, die een ideeënplatform moest worden voor iedereen die zich links voelde. De datum was gekozen vanwege zijn symboliek. ‘Terroristen en conservatieven bepalen al te lang de betekenis van 11 september. [...] Laten wij vandaag de vorst uit de grond

trekken en breken met de rechtse koude winter. Op deze 11 september, ook al is het bijna herfst, begint de linkse lente.'⁴⁵

Vrijzinnig links

Partijleider Halsema drukte de eerste anderhalf jaar van haar leiderschap nauwelijks een stempel op de koers van GroenLinks. De maanden tot de Tweede Kamerverkiezingen gingen voorbij 'in een roes van paniek'. Kort daarna werd ze zwanger. Ze 'buffelde door' tot en met september 2003 en had daarna vier maanden zwangerschapsverlof, een tijd van 'algehele verweking'. Pas toen ze na de geboorte van haar tweeling weer ging werken, vond ze rust om na te denken over de invulling van haar partijleiderschap.⁴⁶

In een interview met het ledenblad van GroenLinks haakte ze in februari 2004 in op de intellectuele discussie over 'de leegte van links', een begrip gelanceerd door de politicoloog Jos de Beus.⁴⁷ Volgens het prominente pvdA-lid had links geen wervend programma meer en was de 'permanente verontwaardiging' van Halsema een voorbeeld van die leegte. Halsema stelde op haar beurt dat de leegte vooral zat bij de pvdA en de sp. Zij hadden niet inhoudelijk gereageerd op het initiatief voor een tegenakkoord en gingen in het debat over integratie mee met het conservatisme van de vvd. Ze noemde GroenLinks 'de laatste links-liberale partij'. Volgens haar moest GroenLinks 'een dapper, progressief, vrijheidslievend en vrijzinnig geluid formuleren'. Ook sociaaleconomisch was herbezinning nodig, want het vakbondsvocabulaire was zo langzamerhand 'uitgewoond'.⁴⁸

De kwalificatie 'links-liberaal' nam Halsema snel weer terug. Ter verantwoording geroepen door de partijraad zei ze dat ze hem verving door 'vrijzinnig links'.⁴⁹ In het zomernummer van *De Helling* werkte ze haar ideeën verder uit.⁵⁰ Halsema stelde dat ze met de term 'liberalisme' had gereageerd op een oproep van de publicist Dick Pels 'om het liberalisme te redden van rechts'.⁵¹ Ze had daarmee, vond ze, voor verwarring gezorgd, want door de jarenlange dominantie van het neoliberalisme was liberalisme 'synoniem geworden met marktdenken, vrijblijvendheid en afscheid van de publieke sector'. Dat liberalisme streefde ze juist niet na. Het ging haar om 'liberalisme in de vorm van vrijzinnigheid'. Dat betekende dat de overheid 'de handen af heeft te houden van de persoonlijke relaties van mensen, hun seksualiteit, religie, hun kledingstijlen en culturele liefhebberijen'. Halsema stelde dat ze geen koerswijziging beoogde, maar alleen het accent verlegde naar de libertaire tradities van links. Ze noemde dat een noodzakelijke reactie op het conservatieve tweede kabinet-Balkenende en de toegenomen intolerantie. Ook was een meer vrijzinnige koers nodig om te voorkomen dat GroenLinks zou worden vermalen tussen de pvdA en de sp. De partij kon alleen overleven als ze zich duidelijker van die twee onderscheidde en op zoek ging naar nieuwe kiezersgroepen.

In hetzelfde nummer van *De Helling* stelde Bart Snels dat Halsema de term 'links-liberaal' wel erg snel liet vallen.⁵² Snels, een econoom die op het ministerie van Financiën had gewerkt en medewerker van de Tweede Kamerfractie was geweest, was de nieuwe directeur van het wetenschappelijk bureau. Volgens Snels hield Halsema uit vrees voor de confrontatie met haar achterban vast aan het traditionele linkse vertrouwen in de overheid. Dat was jammer, want met 'links-liberaal marktdenken' viel veel te bereiken. Een paar maanden later werkte hij dat uit in een artikel onder de kop 'Kansarmen zijn de dupe van linkse en rechtse taboes'.⁵³ Snels stelde daarin dat op de arbeidsmarkt een perverse tweedeling was ontstaan tussen beschermde vaste werknemers, vooral oudere mannen, en onbeschermde flexwerkers, veelal vrouwen, jongeren en laagopgeleiden. Werkgevers namen hen als gevolg van het 'rigide' ontslagrecht en de hoge loonkosten niet in vaste dienst, terwijl ook de ww slecht voor hen uitpakte. Daarom dienden de ontslagprocedures te worden versoepeld, moest de belasting op arbeid voor lage inkomens omlaag en moest er een hogere, maar korter durende ww-uitkering komen, die niet afhankelijk was van het aantal gewerkte jaren.

Ook Pels, die Snels in januari 2010 zou opvolgen bij het wetenschappelijk bureau, riep Halsema op zich los te maken van het traditionele linkse denken. In november 2004 richtte hij met anderen de denktank Stichting Waterland op, een tegenhanger van de conservatieve Edmund Burke Stichting. In het *Waterland Manifest* bepleitte Pels 'een sociaal individualisme'. Hij noemde 'Halsema's vrijzinning links-liberalisme' interessant, maar vond dat GroenLinks nog te zwaar leunde op 'een CDA-achtig gemeenschapsdenken'.⁵⁴

Vrijheid eerlijk delen

Onder invloed van Pels en vooral Snels nam Halsema in 2005 verder afstand van het 'oud-linkse denken'. In oktober 2005 bekende ze zich in het nawoord van het door Snels samengestelde boek *Vrijheid als ideaal* tot het sociaal-individualisme. Dit betekende voor haar 'een ferm, politiek verzet tegen de heersende uitleg van individualisme als consumentisme en egoïsme'. Ook leidde het sociaal-individualisme volgens Halsema tot kritiek op 'de huidige verzorgingsstaat'. Die kweekte 'afhankelijkheid en inactiviteit door de traditionele nadruk op inkomenssteun. [...] Onterecht worden in de bestaande regelingen ouderen bevoorrecht boven jongeren.'⁵⁵

In november 2005 organiseerden het wetenschappelijk bureau en de Eerste Kamerfractie een conferentie onder de titel 'Vrijheid als ideaal'. Daarbij werd het manifest *Vrijheid eerlijk delen* gelanceerd, dat Halsema had geschreven met haar fractiegenoot, de specialist voor sociale zaken Ineke van Gent.⁵⁶ In het stuk was 'de lange arm van Bart [Snels] herkenbaar'.⁵⁷ Onder de kop 'deze verzorgingsstaat is de onze niet' stelden Halsema en Van Gent dat er te veel privileges waren voor *insiders* (werknemers met vaste contracten) en 'veel te weinig kansen voor *outsiders*'

(jongeren, migranten, vrouwen, deeltijdwerkers, werkende armen, voormalige wao'ers enzovoort). Om de kansen eerlijker te verdelen, deden ze achttien voorstellen die de verzorgingsstaat activerend en emanciperend moesten maken. Zo dienden alle inkomensafhankelijke regelingen te verdwijnen en laagbetaalde werknemers meer over te houden van hun brutoloon, zodat het aantrekkelijker werd om van een uitkering naar werk te gaan. Startende ondernemers, kleine zelfstandigen en freelancers moesten minder worden belast en dezelfde sociale bescherming krijgen als werknemers. Het ontslagrecht moest worden versoepeld, zodat outsiders meer kansen op een baan kregen. De ww-uitkering moest omhoog naar negentig procent, maar moest worden beperkt tot een jaar. Wie na een jaar geen werk had, diende een participatiecontract te tekenen. Daarbij was de overheid verplicht werk of scholing aan te bieden tegen het minimumloon. Outsiders moesten 'een stem krijgen in de polder'. Omdat de vakbeweging te veel opkwam voor de gevestigde belangen, moesten *alle* werknemers in een sector kunnen kiezen wie namens hen onderhandelde, en in een referendum over hun cao kunnen stemmen.

In *Vrijheid eerlijk delen* had Halsema geschreven dat links te veel vertrouwde op 'bevoogdende staatsarrangementen', maar de in het manifest geformuleerde nieuwe voorstellen waren één groot pleidooi voor door de staat gereguleerde solidariteit. Door de keuze voor grotere kansen voor outsiders en grotere onzekerheid voor insiders vormde het stuk echter ook een opzienbarende doorbraak. De Kamerfractie en het Strategisch Beraad waren bij de opstelling betrokken geweest en stonden erachter. De jongerenorganisatie Dwars reageerde enthousiast. Vakbondsleden en leden van de linkervleugel moesten er echter weinig van hebben. Vooral de voorstellen tot versoepeling van het ontslagrecht en verkorting van de ww vielen slecht. Ook zette het kwaad bloed dat de vakbeweging werd afgeschilderd als een conservatieve club die *outsiders* in de kou liet staan. Vijf prominente vakbondsbestuurders, allen lid van GroenLinks, schreven in *de Volkskrant* dat Halsema en Van Gent met hun 'wartaal' waren afgegleden naar 'modieus liberaal geneuzel'. Om kansarmen een kans te bieden waren betere voorstellen mogelijk, die niet ten koste van de gewone werknemers zouden gaan. Het resultaat van deze voorstellen was volgens hen 'meer gelijkheid van kansen, maar wel op een zeer laag niveau'.⁵⁸

De criticus Platvoet stelde dat vooral de eenzijdige oriëntatie van Halsema en Van Gent in *Vrijheid eerlijk delen* hem tegenstond. Het grote bedrijfsleven bleef buiten schot en de beide auteurs hadden er volgens hem geen oog voor dat veel mensen simpelweg niet meekonden en dat er niet genoeg werk was om iedereen een baan te geven. Ten onrechte dachten ze dat de wereld alleen bestond uit 'moderne burgers die zich soepel aanpassen aan veranderende omstandigheden, assertief zijn en gemakkelijk hun weg vinden in een wereld waar men van alle markten thuis moet zijn,' aldus Platvoet.⁵⁹

Ook buiten GroenLinks leidde *Vrijheid eerlijk delen* tot gemengde reacties. FNV-voorzitter Agnes Jongerius gebruikte kwalificaties als 'onder de gordel', 'schan-delijk' en 'naïef'.⁶⁰ Werkgeversorganisatie VNO-NCW stelde daarentegen dat Groen-

Links zich plaatste 'in het spectrum van partijen waarmee we kunnen praten'.⁶¹ En de liberale jongerenorganisatie JOVD riep Halsema uit tot liberaal van het jaar, omdat ze GroenLinks eindelijk zou hebben losgemaakt van het socialistische verleden.⁶²

De val van het tweede kabinet-Balkenende

De gemeenteraadsverkiezingen van 7 maart 2006 stonden in het teken van de onvrede met het kabinet-Balkenende, die werd toegeschreven aan het koopkrachtverlies van grote groepen kiezers en de stelselwijzigingen in de sociale zekerheid. Het leidde tot grote winst voor de PVDA en de SP. GroenLinks behaalde evenwel ongeveer evenveel zetels als bij de raadsverkiezingen van 2002. Het campagne-team zag twee oorzaken voor dit teleurstellende resultaat: de PVDA en de SP hadden zich anders dan GroenLinks volledig gericht op de sociale onvrede, en in de media waren ze vaker aan bod geweest.⁶³

De monsterzege van de PVDA en de SP leek echter ook GroenLinks perspectief te bieden. Volgens een peiling op de dag van de raadsverkiezingen zouden de drie linkse partijen bij Tweede Kamerverkiezingen samen 76 zetels hebben gehaald. Een paar dagen later stond links virtueel zelfs op 84 zetels. *Elsevier* waarschuwde onder de kop 'het linkse horrorkabinet van Wouter Bos' dat de kans op een 'volksfrontregering' groter was dan ooit.⁶⁴ PVDA-leider Bos zei dat hij een links kabinet niet uitsloot, maar weigerde opnieuw een voorkeur uit te spreken.⁶⁵ Wel organiseerde hij een etentje met Marijnissen en Halsema, waarbij hij voorstelde 'een Des Indes-achtig beraad te beginnen'. Halsema vond zo'n oriënterend 'exclusief links gesprek' een betekenisvolle stap, maar Bos en Marijnissen bleken er in de maanden daarna geen vervolg aan te willen geven.⁶⁶

De Tweede Kamerverkiezingen waren voorzien voor mei 2007, maar een dag voor het zomerreces viel het tweede kabinet-Balkenende over de gang van zaken rond het paspoort van het VVD-Kamerlid Ayaan Hirsi Ali. Daarbij speelde Halsema, die zich met Hirsi Ali verwant voelde en met haar bevriend was, een hoofdrol.⁶⁷ De kwestie begon te spelen op 11 mei, toen in het televisieprogramma *Zembla* werd onthuld dat Hirsi Ali in 1992 bij haar asielaanvraag had gelogen. Ze had een foute achternaam opgegeven om te voorkomen dat haar vluchtverhaal kon worden gecontroleerd. De minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie Rita Verdonk (VVD) verklaarde een paar dagen na de uitzending de Nederlandse nationaliteit van haar partijgenoot nietig. Er volgde een langdurig Kamerdebat waarin Verdonk harde verwijten kreeg, vooral van Halsema, die woedend was over het 'regelfetisjisme' van Verdonk.⁶⁸ Verdonk legde zich diep in de nacht neer bij een motie waarin de Kamer haar vroeg te onderzoeken of Hirsi Ali alsnog haar paspoort kon behouden. Op 27 juni meldde ze dat dit inderdaad kon.

De kou leek uit de lucht, maar dezelfde dag bleek dat Hirsi Ali een verklaring had ondertekend waarin ze zei dat ze minister Verdonk op het verkeerde been

had gezet. In een door Halsema aangevraagd spoeddebat draaide het vervolgens om de vraag of Verdonk Hirsi Ali gedwongen had die verklaring te ondertekenen. Om halfdrie 's nachts bleek uit een verspreking van Balkenende dat dit inderdaad het geval was geweest. Voor Halsema was dat reden een motie van afkeuring in te dienen. Na een schorsing van twee uur volgde een hoofdelijke stemming. De motie kreeg geen meerderheid, maar werd wel gesteund door regeringspartij D66. De volgende dag trok die partij haar steun aan het kabinet in. Volgens Halsema viel het kabinet precies om de goede reden, namelijk het machtsmisbruik van een minister. De zaak toonde volgens haar aan hoezeer de rechtsstaat onder druk stond. Ze hoopte dat hiermee ook aandacht zou ontstaan 'voor al die andere mensen die zo honds worden behandeld'.⁶⁹

Een nieuwe nederlaag

De Tweede Kamerverkiezingen werden vanwege de val van het kabinet vervroegd naar 22 november 2006. Al sinds november 2005 was een commissie onder leiding van Vendrik bezig met het schrijven van een verkiezingsprogramma, waarin ze de voorstellen uit *Vrijheid eerlijk delen* verwerkte. Het manifest bleef het hele jaar spanning veroorzaken. Op het partijcongres van 30 september en 1 oktober liepen de gemoederen hoog op. Tegenstanders gebruikten woorden als 'neoliberaal rechts' en 'Amerikaanse toestanden'. Het congres nam bijna alle voorstellen uit *Vrijheid eerlijk delen* over, maar bij een aantal daarvan stemde wel dertig tot veertig procent tegen.⁷⁰ Het voorstel om alle werknemers stemrecht te geven over hun cao sneuvelde. De discussie over het ontslagrecht bleef beperkt doordat de commissie de aanvankelijk voorgestelde 'versoepeling' al had veranderd in 'kortere en eenduidige procedures'. En het voorstel over de ww haalde het omdat het congres instemde met een amendement dat de expliciete vermelding dat de ww-uitkering maximaal een jaar zou duren, er uithaalde.⁷¹

Vrijheid eerlijk delen en de teleurstellende uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen hadden geleid tot gemor over Halsema, maar haar positie kwam nooit in gevaar. Bij gebrek aan tegenkandidaten werd er geen lijsttrekkersreferendum gehouden. Wel stelde het congres voor het eerst de rest van de lijst vast via het blokkensysteem. Dat leverde geen verrassingen op. Vendrik kwam op twee, Wijnand Duyvendak op drie en Mariko Peters als eerste nieuweling op vier. Peters was een echte kosmopoliet. Ze was in Californië geboren uit een Nederlandse vader en een Japanse moeder, had gestudeerd in Leiden, New York en Kyoto en carrière gemaakt als advocaat en diplomaat. Als buitenlandwoordvoerder werd ze de opvolger van Farah Karimi, die haar had ontdekt tijdens een reis naar Afghanistan, waar Peters voor het ministerie van Buitenlandse Zaken werkte.

De vijfde plaats was voor Van Gent en de zesde voor Naïma Azough, waarmee alle Kamerleden die een nieuwe termijn ambieerden een verkiesbare plaats hadden gekregen. De Marokkaans-Nederlandse student Tofik Dibi kwam op zeven. Hij

was belangrijk omdat GroenLinks ook wilde groeien onder ‘grootstedelijke jongeren’ en ‘de 2^e en 3^e generatie nieuwe Nederlanders’.⁷² Het kwam goed uit dat Dibi over de etnische scheidslijnen heen actief was: hij was ook bestuurslid van de Turkse Arbeidersvereniging. Op acht stond Jolande Sap, die in 1993 al had meegedaan aan de discussies met het CPB, de derde nieuweling. Zij was nu directeur van een kenniscentrum dat zich bezighield met vergrijzing en levensloopbeleid.

GroenLinks voerde campagne op de thema’s ‘Groen, sociaal en tolerant’ en wilde zich profileren als ‘moderne, vernieuwende en relevante partij’, ‘met een nieuwe stijl (fris en herkenbaar) en toon (opgewerkt, gedurfd, ontspannen)’.⁷³ Het leidde tot een hippe campagne met de cryptische leus ‘Groei mee’, die werd geopend met de Linkse Lente Lounge in Club 11 in Amsterdam.⁷⁴ De bijeenkomst – waarbij het publiek binnenkwam over een loper van groen gras – had meer weg van een dansfeest en een cultureel jongerenfestival dan van een politieke bijeenkomst. Ook het campagnemateriaal moest hip en speels zijn. Zo zat Halsema in een vrolijk filmpje in een cabriolet en leunde ze op een poster tegen het Torentje van het Haagse Buitenhof (met de werkvertrekken van de minister-president) op Madurodamformaat. Het moest GroenLinks neerzetten als een partij met humor en zelfrelativerend vermogen, maar ook als een partij die wilde regeren.⁷⁵

GroenLinks presenteerde zich als de grote voorvechter van een links kabinet. Net als in 1994 was dat echter niet erg realistisch, omdat de PVDA er niet aan wilde, maar vooral omdat in de peilingen een linkse meerderheid alweer ver buiten bereik was geraakt. Achteraf stelden Halsema en Van der Lee dat ze hier nooit in geloofd hebben en dit destijds ook regelmatig tegen elkaar hadden uitgesproken. Ze zouden toch voor de ‘luchtfietserij’ van een links kabinet gekozen hebben, omdat ze GroenLinks aan de kiezers wilden tonen als ‘een regeringswaardige partij’ en tegelijk ‘de gestaalde kaders’ van de linkervleugel wilden bevredigen.⁷⁶

Het campagneteam mikte op tien à twaalf zetels, maar in de peilingen zakte GroenLinks begin november naar een historisch dieptepunt van vijf zetels.⁷⁷ Volgens Halsema, die hierover voortdurend vragen moest beantwoorden, kwam dat ‘door de zogenaamde titanenstrijd tussen Bos en Balkenende [...] Zo is het altijd gegaan in de geschiedenis van de partij; zodra de PVDA in de oppositie zit, betalen wij de prijs.’⁷⁸ Een meevaller was dat Bos en Marijnissen in de laatste week van de campagne ingingen op een voorstel om gedrieën te gaan praten. Bos wilde niet verdergaan dan gezamenlijk een kopje koffie te drinken, maar dat kopje koffie, een dag voor de verkiezingen, kreeg wel extreem veel media-aandacht. GroenLinks profiteerde er bovendien van dat de strijd tussen Balkenende en Bos al voor de verkiezingsdag in het voordeel van de premier was beslecht. Dat beperkte in elk geval het verlies. GroenLinks ging van acht naar zeven zetels (zie tabel 3 in de bijlage). De partij verloor fors aan de SP, maar won van de PVDA en D66. Opvallend was verder dat GroenLinks het in Amsterdam en Utrecht en de welgestelde gemeenten daaromheen en bij jongeren beter had gedaan dan in 2003.⁷⁹

Bij de partijtop overheerste opluchting: het verlies had veel groter kunnen zijn. Bovendien was GroenLinks erin geslaagd ‘een aanzienlijk potentieel van nieuwe

kiezers' aan zich te binden. In combinatie met de 'historisch grote ruimte links naast de PVDA' betekende dit volgens het campagne-team dat GroenLinks weer groeipotentie had.⁸⁰ Ook het ledental gaf reden tot optimisme. In 2002, het jaar van Pim Fortuyn, was het gegroeid van 15.000 tot 18.500. Daarna was het verder gestegen. In 2006 had GroenLinks er 2000 leden bij gekregen, waardoor het ledental op bijna 23.500 kwam (zie tabel 6 in de bijlage).

Unaniem bestond het gevoel 'dat de goede toon en stijl was getroffen'.⁸¹ De strategie van de Linkse Lente was de juiste geweest; zonder die strategie was het verlies 'vast groter geweest'.⁸² Ook over de ideologische ontwikkeling van GroenLinks was de partijtop goed te spreken. De partij had een in cultureel opzicht progressieve opstelling weten te verbinden met een linkse positie op sociaaleconomisch terrein. Volgens het Kieskompas stond ze op de links-rechts as het meest links, en op de progressief-conservatief as helemaal bovenaan. Het leverde een 'unieke positionering in het door ons gewenste links-progressieve kwadrant op'.⁸³

'GroenLinks en deze campagne hadden meer verdiend,' zo concludeerde de partijleiding in haar eerste analyse van de verkiezingsuitslag.⁸⁴ Dat er toch een zetel verloren was gegaan, lag aan externe omstandigheden. De kiezers waren door de krachtig aantrekkende economie sinds de gemeenteraadsverkiezingen veel milder geworden over Balkenende en zijn kabinet. Bovendien had PVDA-leider Bos ervoor gekozen niet 'over links te gaan' en zo een machtspolitiek alternatief 'dat wervend had kunnen zijn' laten lopen.⁸⁵ Zonder Bos zou het niet zijn gelukt 'om het publicitaire gewicht van het goede economische nieuws voor het kabinet te verstieren'.⁸⁶ Verder had GroenLinks last gehad van angst, onzekerheid en behoudzucht onder de kiezers en als kleine partij weinig kans gekregen haar standpunten voor het voetlicht te brengen.

GroenLinks wil 'nu niet'

Op de partijraad van 16 december 2006 leidde de analyse van de partijtop tot kritische vragen. GroenLinks had volgens sommigen te weinig afstand genomen van de SP, volgens anderen te veel het accent gelegd op het individu en te weinig op solidariteit. Ook zou de partij te weinig hebben gedaan met het gevoel van urgentie rond het klimaatprobleem. In dit verband zou het een slecht idee geweest zijn om Halsema in een cabriolet te zetten.⁸⁷ De aandacht werd op de partijraad echter al verlegd naar de kabinetsformatie. Drie dagen eerder was GroenLinks voor het eerst in haar geschiedenis gevraagd om aan te schuiven bij de formatie. Nadat gesprekken over een coalitie van CDA, PVDA en SP op 11 december waren afgebroken, had de PVDA volgens het eindverslag van informateur Rein Jan Hoekstra laten weten 'uit oogpunt van politiek evenwicht, een voorkeur te hebben voor een coalitie waarin GroenLinks participeert'.⁸⁸ GroenLinks stelde zich echter niet beschikbaar voor besprekingen over de vorming van een kabinet met het CDA en de PVDA, en adviseerde een onderzoek naar een coalitie van CDA, PVDA en

ChristenUnie. De ChristenUnie liet direct weten beschikbaar te zijn voor zo'n onderzoek. Nog diezelfde middag zei de pvdA dat ze daarvoor openstond.

De leiding van GroenLinks had verwacht dat de formatiegesprekken met de sp langer zouden duren. Halsema was op 11 december op vakantie in Spanje. Toch was de partijtop niet geheel onvoorbereid. Halsema had na de verkiezingen geregeld contact gehad met Bos en leden van de partijleiding hadden in kleine kring gesproken over de opstelling van GroenLinks na een mogelijk afhaken van de sp.⁸⁹ Dat had geleid tot een unanieme conclusie: de partij moest alleen onderhandelen als ze nodig was voor de macht. GroenLinks zou niet aanschuiven zolang de ChristenUnie als mogelijke coalitiepartner in beeld was. Anders gezegd: de pvdA moest zich hard maken voor regeringsdeelname van GroenLinks en onderhandelingen met de ChristenUnie weigeren. Halsema werd in die opstelling ook bevestigd door de door haar bewonderde Bas de Gaay Fortman, die als PPR-leider ten tijde van het kabinet-Den Uyl ervaringsdeskundige was. Ze kreeg van hem de boodschap dat GroenLinks maar één mogelijkheid had: eisen dat de ChristenUnie buitenspel zou worden gezet. Als kleinste en door de anderen niet echt gewenste partner kon GroenLinks alleen invloed hebben als de coalitiepartners op haar waren aangewezen.⁹⁰

De informeel getrokken conclusies werden op 11 december bevestigd in het Strategisch Beraad. Diezelfde dag probeerde Halsema vanuit Spanje duidelijkheid te krijgen over de opstelling van de pvdA. In een telefoongesprek met Bos zei ze dat GroenLinks alleen kon onderhandelen als zijn partij een coalitie met de ChristenUnie uitsloot. Bos vond dat een onredelijke eis. Als de pvdA hieraan zou voldoen, zou ze zich aan GroenLinks uitleveren en zou die partij in feite bepalen of de pvdA ging regeren. Bovendien, zo meende Bos, was het uitsluiten van de ChristenUnie voor de pvdA onaantrekkelijk omdat GroenLinks dan, zoals De Gaay Fortman had gezegd, inderdaad meer kon eisen.⁹¹

Twee dagen later zei Halsema tegen informateur Hoekstra dat GroenLinks 'op dit moment' niet beschikbaar was. Om strategische redenen legde ze echter de verantwoordelijkheid niet bij de pvdA, maar wees ze erop dat GroenLinks met zijn 'libertijnse gedachtegoed' erg ver van het CDA afstond. 'In sommige opzichten staat de sp dichterbij het CDA dan wij.' Het CDA moest niet denken dat het minder concessies hoefde te doen omdat GroenLinks kleiner was dan de sp, want 'daar lenen wij ons niet voor'. Bovendien zou het niet van respect voor de kiezers getuigen om een kabinet van drie verliezers te vormen.⁹²

Halsema viel de pvdA niet publiekelijk af omdat ze de deur naar deze partij open wilde houden.⁹³ Ze onderschatte echter de kans dat de sociaaldemocraten het eens zouden worden met de ChristenUnie. Bos was vastbesloten de onderhandelingen met CDA en ChristenUnie te laten slagen, omdat hij niet met de pet in de hand bij GroenLinks wilde terugkeren.⁹⁴ Ook maakte Halsema het de pvdA-leider wel erg gemakkelijk om een coalitie met de ChristenUnie te beproeven. Tegenover zijn achterban kon Bos erop wijzen dat hij wel met GroenLinks had willen regeren, maar dat deze partij zelf zijn uitgestoken hand geweigerd had. Al

binnen een week zei Bos in de Tweede Kamer dat GroenLinks ‘de kans had laten lopen om samen een vuist te maken’.⁹⁵

Halsema onder vuur

Tegen de partijraad zei Vendrik op 16 december 2006 dat de weigering van GroenLinks ‘prijsofdrijvend’ kon werken. Als de onderhandelingen met de ChristenUnie zouden mislukken, zou GroenLinks in een betere positie belanden om iets af te dwingen.⁹⁶ Maar al een dag later voorspelde Van der Lans in het televisieprogramma *Buitenhof* dat GroenLinks geen tweede kans zou krijgen. Volgens de senator had zijn partij moeten aanbieden om regeringsdeelname te overwegen als er een duidelijke trendbreuk kwam in het milieubeleid en GroenLinks de minister van Milieu mocht leveren.⁹⁷

Naarmate duidelijker werd dat de coalitie met de ChristenUnie er ging komen, zwol de kritiek aan. Op blogs en chatfora maakten veelal jonge partijleden zich kwaad over de vermeende pluchevrees van de fractie.⁹⁸ Twee dagen voor het partijcongres van 3 februari 2007 viel Lagendijk in *de Volkskrant* Halsema aan. Volgens hem had ze ‘een strategische blunder begaan in de categorie eens maar nooit weer’. Lagendijk noemde het ‘ongepast’ dat ze voor een vakantie naar Spanje was gegaan. ‘Ze was moe. Ja. Bos, Balkenende en Rouvoet waren ook moe. Als je op zo’n cruciaal moment afhaakt, pleit dat niet voor je als partijleider.’⁹⁹ Halsema vond deze aantijging schandalig. ‘Ik was er op het moment dat het nodig was. Ik ben apart voor de informateur teruggekomen.’¹⁰⁰ Ze legde nu eindelijk de verantwoordelijkheid bij de PVDA: ‘Bos gunde het ons niet ook in de zon te staan.’¹⁰¹ Volgens haar had de PVDA gezegd ‘dat ze zelf de meest linkse partij in het kabinet wilde zijn’.¹⁰² Doordat ze hier zo laat mee kwam en haar verwijten aan de PVDA zo zwaar aanzette, wakte ze de indruk een slechte verliezer te zijn.

In de aanloop naar het partijcongres nam ook de kritiek op de vrijzinnige koers weer toe. Op initiatief van De Wilt, een van de voormannen van de linkervleugel, kwamen tientallen partijleden twee weken voor het congres bijeen om hun grieven op papier te zetten. Het leidde tot een motie waarin werd gevraagd om een principieel en vrij debat over de campagne en de koers van de partij. De ondertekenaars stelden ‘dat er in vele geledingen van GroenLinks bezorgde en kritische geluiden zijn te horen over de koers en het imago van de partij en over de wijze waarop de besluitvorming hierover heeft plaatsgevonden’.¹⁰³

Een dag voor het congres was de motie door 259 leden ondertekend.¹⁰⁴ Het partijbestuur had toen al een commissie samengesteld die na raadpleging van de leden een evaluatierapport moest schrijven. Voorzitter werd het voormalige Kamerlid Bram van Ojik. De linkervleugel werd vertegenwoordigd door De Wilt, de partijtop door Buitenweg. Ook zou GroenLinks de leden betrekken bij een discussie over beginselen, organisatie en strategie.

Het congres, in een afgeladen Beatrix Theater in Utrecht, begon met het nieuws dat Ina Brouwer zich uit onvrede over het afhaken in de formatie had aangesloten bij de PVDA – al bleef zij óók lid van GroenLinks. De sfeer was geladen en de toon was vinnig. Lagendijk zei dat GroenLinks ‘onder de tafel dook toen de macht langskwam’ en herhaalde ‘dat deze manier van afhaken echt eens maar nooit weer was’. Wel bood hij partijleider Halsema zijn excuses aan en zei dat hij haar niet persoonlijk had willen beschadigen. Halsema werd uitgejoeld toen ze zei: ‘Dank voor je excuses, Joost, en ik neem aan dat dit ook eens maar nooit weer was.’¹⁰⁵ De motie van de verontruste leden werd met een meerderheid van tachtig procent aangenomen, maar dat de steun voor de vrijzinnige koers wel degelijk overheerste, bleek toen de kandidatenlijst voor de Eerste Kamer werd vastgesteld. Platvoet, de prominentste woordvoerder van de linkervleugel, verloor de strijd om een verkiesbare plaats. Bitter stelde hij vast dat bij een meerderheid op het congres het besef ontbrak dat het van belang is om bij het samenstellen van kandidatenlijsten rekening te houden met verschillende opvattingen. ‘De aanhangers van de neoliberale agenda van Halsema hebben nu alle Eerste en Tweede Kamerzetels in handen.’¹⁰⁶

Platvoet liet het er niet bij zitten. Met De Wilt vormde hij een semi-permanente oppositiegroep onder de naam Kritisch GroenLinks. Nadat GroenLinks in maart bij de Statenverkiezingen opnieuw had verloren, lanceerde de groep het manifest *Discussieer en beslis mee!*¹⁰⁷ Het bevatte een lange reeks klachten. GroenLinks zou te veel gericht zijn op zelfredzaamheid en te weinig op solidariteit, te weinig oog hebben voor de economische machtsverhoudingen en een kunstmatige tegenstelling tussen insiders en outsiders op de arbeidsmarkt creëren. Ook zou de partij er door een technocratische benadering niet goed in slagen het milieuprobleem naar zich toe te trekken. Voor een groene politiek was volgens de critici een andere economie nodig. Verder had de partij, aldus het manifest, een elitair imago en had ze geen oog voor de onvrede in het onderwijs, de zorg en andere delen van de publieke sector. Ook hekelden de kritische leden het gebrek aan interne democratie. Alles werd ‘door een klein groepje bedacht en geregisseerd’. Het manifest mondde uit in een tienpuntenplan, waarin werd gevraagd om een brede en open discussie over de sociaaleconomische koers en een democratische debatcultuur.

Het manifest was ondertekend door 250 leden, onder wie veteranen als Tom Pitstra en oud-PSP-leider Bram van der Lek. De reacties wekten de indruk dat GroenLinks ook nog werd verscheurd door een generatiekloof. Direct na publicatie van het manifest ‘sprongen de GroenLinks-bloggers uit woede over de “Platvoet-indianen” op tilt’.¹⁰⁸ De negenentwintigjarige Paul Vermast lanceerde een ‘TegenManifest’. Ook hij wilde een open debat, ‘maar mét oog voor alle nieuwe ontwikkelingen die zijn ingezet. Met waardering voor de inzet van de medewerkers van het landelijk bureau, de Tweede Kamerfractie, de medewerkers van de EU en Eerste Kamer fractie’.¹⁰⁹

Scoren in de linkerbovenhoek

De commissie-Van Ojik, die de campagne voor de Kamerverkiezingen moest evalueren, sprak net als de commissie-Lucas dertien jaar eerder met honderden leden. Daaruit kwam naar voren dat velen een grote afstand tot de partijtop voelden en 'een scherper profiel op met name milieu en onze linkse positie' wilden.¹¹⁰ Het rapport *Scoren in de linkerbovenhoek*, dat op 4 juli 2007 uitkwam, was dan ook kritisch van toon. Het schortte volgens de commissie bij GroenLinks aan transparantie en interne democratie. Vooral rond *Vrijheid eerlijk delen* was het misgegaan. De partij had zich overvallen gevoeld doordat de Kamerfractie in *splendid isolation* haar gang was gegaan en het partijbestuur geen open debat over het manifest had georganiseerd. Volgens de commissie moest 'het onafgemaakte debat over de sociale kwestie verder worden gevoerd en duidelijk worden afgerond, zodat GroenLinks weer een helder sociaal gezicht heeft'.¹¹¹

De commissie vond daarnaast dat GroenLinks een technocratisch imago had. De partij zou 'de kilte van de studeerkamer' uitstralen.¹¹² Zij nam het weliswaar op voor de onderkant van de samenleving, maar deed dat 'zodanig ingewikkeld of op afstand dat men ons niet begrijpt of omarmt'.¹¹³ Volgens de commissie had GroenLinks zich 'onvoldoende eigenaar gemaakt van de problemen die mensen in hun leven en in de samenleving ervaren'.¹¹⁴ Ze zou zich minder moeten richten op abstracte doelgroepen, en meer op echte mensen als onderwijzers, verpleegkundigen, werklozen en studenten. De afstand tot de allochtonen en de vakbeweging, de milieubeweging en andere organisaties in het maatschappelijk middenveld was te groot. Het elitaire karakter werd onderstreept doordat de kandidatenlijsten werden gedomineerd door 'hoog opgeleide, moderne veertigers uit de Randstad, die eenmaal gekozen, als hecht team opereren en die het, voor iedereen zichtbaar op congressen en partijbijeenkomsten, uitstekend met elkaar hebben getroffen'.¹¹⁵

Verder verweet de commissie de partijtop strategisch falen. Door zich op te werpen als kampioen van linkse samenwerking, had GroenLinks de verschillen met haar grootste concurrenten te weinig duidelijk gemaakt. De commissie had geen goed woord over voor het optreden in de formatie. Het Strategisch Beraad had volgens de commissie het initiatief direct uit handen gegeven en de partij kwetsbaar gemaakt voor het verwijt dat ze net als de SP geen vuile handen wilde maken.

Het belangrijkste probleem was echter dat GroenLinks 'te diep in een niche terecht [was] gekomen om nog verkiezingen te kunnen winnen'. De partij was in de beleving van de kiezers uiterst links én uiterst progressief. Dat beperkte het electoraat aanzienlijk. Vooral de manier waarop GroenLinks sprak over tolerantie maakte de partij impopulair. Halsema's kritiek op *law and order*-maatregelen en haar scherpe toon tegen Verdonk vielen zelfs bij veel potentiële GroenLinks-stemmers slecht.¹¹⁶ Juist op dit punt had de commissie echter géén kritiek. 'Het past niet bij onze partij om dan maar een toontje lager te zingen'.¹¹⁷

Partijleider Halsema zelf kwam er bij de commissie-Van Ojik eveneens goed vanaf. De voorgaande anderhalf jaar was er tot haar woede behalve op haar politieke koers, ook kritiek geweest op haar persoon. Zo zou ze niet goed passen bij een linkse partij omdat ze 'kakkineus' overkwam en als een klassieke vvd'er met een aardappel in de keel sprak.¹¹⁸ Van der Lans had zelfs gesuggereerd dat ze in de politiek niet op haar plaats was omdat ze door haar intellectualisme overkwam als 'dat betweterige meisje dat heel vaak bij de interruptiemicrofoons is te vinden'.¹¹⁹ In het rapport was daar niets van terug te vinden. 'Femke Halsema heeft de verwachtingen die GroenLinks van zijn lijsttrekker mag hebben, meer dan waargemaakt. Ze was goed zichtbaar in de media en op straat, scherp in het debat en ze is het boegbeeld van het door GroenLinks gekozen profiel. [...] Dat de verkiezingsuitslag tegenviel lag niet aan haar.'¹²⁰

Zin in de toekomst

Veel kritische noten in *Scoren in de linkerbovenhoek* leken rechtstreeks te zijn overgenomen uit het manifest van Kritisch GroenLinks. De groep begroette het rapport dan ook met instemming. Alleen de kritiek dat de verschillen met de sp en de pvda te weinig waren benoemd, beviel haar niet: GroenLinks moest volgens de oppositionelen wel degelijk blijven streven naar een links kabinet.¹²¹ In de media werd het positieve oordeel over Halsema benadrukt.¹²² Die was het echter met essentiële onderdelen van de evaluatie oneens. Volgens haar verklaarde de commissie de verkiezingsnederlagen ten onrechte uit fouten die de partij zou hebben gemaakt. Ze vond het nog steeds 'een prestatie van formaat dat GroenLinks in 2006 zijn verlies zo had weten te beperken'. Ook was ze het er niet mee eens dat GroenLinks ver in de linkerbovenhoek moest blijven zitten.¹²³

Niettemin had het rapport een pacificerende werking.¹²⁴ Nu de grieven waren vastgelegd, kon de partij verder met het Toekomstproject, zoals het debat over beginselen, organisatie en strategie werd genoemd. Onder leiding van een tweede commissie-Van Ojik ging het project in september 2007 van start met het weekend 'Discussie in de Tent' op landgoed Ginkelduin bij Leersum. Er kwamen meer dan duizend bezoekers op af. In de maanden daarna werd op regionale bijeenkomsten met nog eens duizenden leden gesproken. Ook prominenten van buiten werden bij de partijdiscussie betrokken. Zo hield Europees fractieleider van de Groenen en icoon van de jaren zestig Daniel Cohn-Bendit een toespraak tijdens de Discussie in de Tent, gaven oud-vvd-leider Hans Dijkstal en oud-cnv-voorzitter Doekle Terpstra advies in 'brieven aan GroenLinks' en deden ser-voorzitter Alexander Rinnooy Kan en directeur Paul Schnabel van het Sociaal en Cultureel Planbureau mee aan een debatdag in de Haagse Hogeschool.

De discussies met de leden over de verkiezingsnederlaag en de uitgangspunten leidden ertoe dat het ongenoegen wegebde en de interne kritiek geleidelijk verdampte. Van Kritisch GroenLinks werd niet al te veel meer vernomen. Het

Toekomstproject werd op 22 november 2008 afgesloten met het toekomstcongres, waarop een nieuw programma van uitgangspunten werd vastgelegd. Ten opzichte van de versie uit 1991 liet het nieuwe programma een ontwikkeling zien naar een meer gematigde, vrijzinnige oriëntatie.¹²⁵ Tekenend voor de ontwikkeling van de straat naar de staat was dat in de uitgangspunten opgenomen werd dat GroenLinks compromisbereid was: 'Het politieke compromis is een onderdeel van het democratisch besluitvormingsproces. GroenLinks loopt daar niet voor weg.'¹²⁶ De partij verwijderde zich ook verder van het socialisme. In plaats van 'een sturende economie' en 'globale planning', zoals in 1991, koos GroenLinks voor 'een overheid die borg staat voor het publieke belang'.¹²⁷ Nivellering was als doel verdwenen. De partij was voor 'een rechtvaardige inkomensverdeling', 'sociale rechtvaardigheid' en 'een solidaire samenleving', maar legde het accent op 'emancipatie', 'zelfontplooiing' en 'kansen'.¹²⁸ GroenLinks definieerde zich duidelijker dan in 1991 als groene partij. Volgens uitgangspunt 1 moest de economie 'altijd in dienst van het milieu en het welzijn en geluk van de mens [staan]. Waar deze geschaad worden door voortgaande economische groei kiezen we voor krimp'. Behalve de nieuw geformuleerde uitgangspunten en daarvan afgeleide politieke prioriteiten presenteerde GroenLinks ook een nieuwe motto, 'Zin in de toekomst', en een beeldmerk met een opkomende zon. Beide moesten vooruitgangsgeloof en vernieuwingsgezindheid uitdragen.

Ten slotte werd de partijorganisatie aangepast. De belangrijkste wijziging was dat het Strategisch Beraad zijn formele bevoegdheden verloor. Ook kreeg het orgaan, dat voor de critici van Halsema en haar entourage symbool had gestaan voor de ongecontroleerde concentratie van macht binnen de partij, een andere naam: stuurgroep Strategie en Campagnes. Deze stuurgroep werd net als het Strategisch Beraad vóór 2005 een afstemmingsorgaan tussen het partijbestuur, de Eerste Kamerfractie, de Tweede Kamerfractie, de Europese fractie, het wetenschappelijk bureau, het partijbureau en de campagneleider. Anders dan het Strategisch Beraad kon de stuurgroep de Tweede Kamerfractie en het partijbestuur niet *overrulen*. De Tweede Kamerfractie als geheel besliste weer over bijvoorbeeld de strategie bij kabinetsformaties, en het partijbestuur ging weer over het campagnebudget.¹²⁹

Breuk met het radicale actieverleden

Ook op een andere manier presenteerde GroenLinks zich in deze jaren als een gematigde partij, namelijk door nadrukkelijk afstand te nemen van de radicale actiemethoden uit het verleden. GroenLinks en haar moederpartijen hadden zich altijd van gewelddadige actievormen gedistantieerd, maar in de PSP, de PPR en de CPN had ook grote sympathie bestaan voor buitenparlementaire acties en burgerlijke ongehoorzaamheid.¹³⁰ Sommigen onderschreven het adagium 'deze rechtsstaat is de onze niet' van de radicale kraakbeweging. De jongerenorganisatie van de PSP

wees destijds gewelddadige acties 'niet bij voorbaat af'.¹³¹ Leden van klein-linkse partijen waren betrokken bij krakersgeweld en bij blokkadeacties en bezettingen van de antikernenergiebeweging.

Voor na de moord op Fortuyn begon het verleden GroenLinks te achtervolgen. Op internetfora gebruikten sympathisanten van Fortuyn kwalificaties als 'misdadige partij' en 'terroristenpartij'.¹³² De onderzoeksjournalist Peter Siebelt schreef boeken waarin hij beweerde dat GroenLinks behoorde tot de bovenlaag van een netwerk waarvan tevens 'ondergrondse cellen' als het Dierenbevrijdingsfront en de terreurgroep RaRa deel uitmaakten.¹³³ Ook *De Telegraaf* en *Elsevier* brachten GroenLinks in verband met illegale activiteiten. In *HP/De Tijd* werden vragen gesteld bij het 'bloedrode verleden' en 'de huiveringwekkende kilheid' van ex-partijleider Paul Rosenmöller.¹³⁴ De verdenkingen concentreerden zich echter vooral op het Moluks-Nederlandse Eerste Kamerlid Sam Pormes en het Tweede Kamerlid Wijnand Duyvendak.

Pormes trad in juni 2001 toe tot de Eerste Kamer als opvolger van Pitstra.¹³⁵ Kort daarna, op 11 september, schreef *De Telegraaf* dat hij jarenlang in de top-vijftien had gestaan van personen die in de gaten werden gehouden door de Landelijke Bijstandsgroep Terreurbestrijding.¹³⁶ Ook zou Pormes betrokken zijn geweest bij Molukse gijzelingsacties en zeven maanden gevangen hebben gezeten voor een aanslag op een politie-auto in zijn woonplaats Assen in 1982. Pormes zou die middag op een persconferentie uitleg geven, maar de bijeenkomst was nauwelijks begonnen toen zich in New York een vliegtuig in een van de Twin Towers boorde. De aanwezige journalisten verlieten de zaal en voor Pormes was geen belangstelling meer, al schreef *De Telegraaf* een paar weken later nog dat hij jarenlang onterecht een ww-uitkering had genoten.¹³⁷ Mogelijk werd Pormes gered door de aanslagen in Amerika, maar op den duur droegen die juist bij tot zijn val.¹³⁸ In 2005 doken opnieuw verhalen over hem op. Pormes zou in 1976 in Zuid-Jemen met leden van de Rode Jeugd en de Duitse terreurbeweging Rote Armee Fraktion (RAF) hebben meegedaan aan een guerrillatraining.¹³⁹ Het partijbestuur van GroenLinks besloot hiernaar onderzoek te laten doen nadat *HP/De Tijd* een document had gepubliceerd dat de beschuldiging leek te bevestigen.¹⁴⁰ De onderzoekers concludeerden echter dat er geen harde bewijzen waren. Wel achtten ze het zeer waarschijnlijk dat Pormes in Jemen was geweest en bij de aanslag op de politie betrokken was geweest. Ook bevestigden ze dat hij 47.000 gulden had moeten terugbetalen aan uitkeringsinstantie Cadanz. Het belangrijkste was echter 'dat Sam Pormes in zijn politieke loopbaan ten aanzien van de onderzochte gedragingen niet of onvolledig openheid van zaken heeft gegeven aan GroenLinks'.¹⁴¹

Hoewel het onderzoek geen nieuwe feiten aan het licht had gebracht, zegde het partijbestuur direct na publicatie van de uitkomsten het vertrouwen in Pormes op en vroeg hem zijn zetel af te staan. Partijvoorzitter Meijer stelde dat het niet ging om strafbare feiten, maar 'om een geschiedenis van desinformatie en verhullen van het verleden'. Volgens Meijer had GroenLinks vroeger de neiging gehad dit

soort zaken met de mantel der liefde te bedekken. Dat kon niet meer: de partij was door de gegroeide angst voor terrorisme kwetsbaarder geworden.¹⁴² Ook de senaatsfractie meende dat het vertrouwen te zeer was geschonden en vroeg Pormes de eer aan zichzelf te houden.

Toen Pormes dit verzoek naast zich neerlegde en alle feiten behalve de uitkeringszaak ontkende, werd hij geroyeerd. 'Verontruste' partijleden richtten echter een steuncomité voor hem op. Ze stelden dat Pormes geen tijd had gekregen om zich te verdedigen. Het stak hen dat de partij zo omging met iemand met een activistisch verleden.¹⁴³ Wat Pormes eventueel had gedaan, moest worden gezien 'in het perspectief van de tijd'.¹⁴⁴ De partijraad verklaarde op 1 april 2006 met 30 tegen 26 stemmen het royement ongegrond. Meijer zag dat als een motie van wantrouwen en trad af. De Eerste Kamerfractie zag zich nu genooddaakt tot een compromis met Pormes te komen. Dat leidde tot het besluit dat Pormes tot het najaar lid van de fractie zou blijven. Eind oktober 2006 vertrok hij.

In 2008 liet GroenLinks ook Wijnand Duyvendak vallen. Al in 1996 had *De Telegraaf* hem in verband gebracht met RaRa. Ook zou hij in 1985 hebben meegedaan aan een inbraak in het ministerie van Economische Zaken, waarbij geheime documenten met plannen voor nieuwe kerncentrales waren gestolen. Duyvendak ontkende daarbij betrokken te zijn geweest. Wel had hij meegewerkt aan de publicatie van de gestolen documenten in het actieblad *Bluf*, waarvan hij destijds redacteur was geweest.¹⁴⁵

In augustus 2008 onthulde Duyvendak dat hij wel degelijk aan de inbraak had meegedaan. In een persbericht waarin zijn boek *Klimaatactivist in de politiek* werd aangekondigd, noemde hij de actie 'een groot succes.' Het weekblad *Elsevier* zette het nieuws op zijn website en voegde eraan toe dat Duyvendak ook altijd had ontkend dat hij iets met RaRa te maken had gehad.¹⁴⁶ Het leidde de volgende dag tot een stortvloed aan publiciteit. Partijleider Halsema, die zich bij de affaire-Pormes afzijdig had gehouden, besloot direct in te grijpen. Uit de affaire-Singh Varma had ze geleerd dat ze niet mocht vluchten en uitstellen: 'Als iets je beangstigt, moet je denken: kop d'r veur en dan d'r deur.'¹⁴⁷ Na de eerste publicatie van *Elsevier* had ze nog gehoopt dat de rel zich zou beperken tot de rechtse media. Nu duidelijk was dat dit niet het geval was, vond ze snel handelen geboden. Die avond gaf ze met partijvoorzitter Henk Nijhof en Duyvendak een persverklaring uit. Duyvendak nam afstand van 'de actiemiddelen van 23 jaar geleden' en stelde dat acties binnen de grenzen van de wet moeten blijven. Halsema en Nijhof, die in 2006 Meijer was opgevolgd, voegden eraan toe dat ze al op de hoogte waren geweest omdat Duyvendak tegenover GroenLinks altijd open kaart had gespeeld.¹⁴⁸

Een dag later zei Duyvendak in het televisieprogramma *Nova* dat hij zich de haren wel uit het hoofd kon trekken dat hij het verhaal van de inbraak zonder context had verteld. Zo was de indruk ontstaan dat hij er trots op was, maar hij nam er juist afstand van en zag in dat veranderingen het best konden worden bereikt langs de parlementaire weg. Het optreden in *Nova* moest de zaak sussen,

maar Duyvendak bereikte het tegendeel doordat excuses maar moeizaam over zijn lippen kwamen en hij de indruk wekte dat hij illegale acties slechts verwierp omdat ze minder effectief zouden zijn.¹⁴⁹ Na een nieuwe dag vol negatieve publiciteit nam Halsema afstand van hem. Ze noemde de onhandige manier waarop hij zijn inbraak had onthuld een fout, die schadelijk was voor hem en voor GroenLinks. Hij mocht lid van de Kamerfractie blijven, maar moest werken aan 'herstel van de deuk in zijn geloofwaardigheid'.¹⁵⁰

De zaak leidde tot boosaardige commentaren, niet alleen in rechtse media, maar ook in *de Volkskrant*. In een hoofdredactioneel commentaar noemde deze krant GroenLinks 'een reclasseringsinstelling voor politieke delinquenten [...] GroenLinks zou het voorbeeld van de CPN en de SP moeten volgen en beroepshistorici moeten inschakelen om in het reine te komen met een schimmig verleden'.¹⁵¹ Binnen de partij ontstond juist beroering omdat Duyvendak te veel afstand zou nemen van zijn verleden en Halsema hem niet genoeg zou beschermen. Niet alleen leden van de linkervleugel, zoals De Wilt en Platvoet, uitten hun ongenoegen, ook Lagendijk en de gewezen studentenleider Maarten van Poelgeest vonden dat er te hard werd geoordeeld over de acties uit de jaren tachtig.¹⁵²

Een week na zijn onthulling kregen Duyvendak en *NRC Handelsblad* een open brief van George Verberg, voormalig topman van de Gasunie. Verberg schreef dat Duyvendak nóg een onwaarheid verborg. Het Kamerlid had naar eigen zeggen geweld altijd afgewezen, maar *Bluf!* had na de inbraak bij het ministerie namen en privé-telefoonnummers gepubliceerd van ambtenaren die zich met kernenergie bezighielden. Het blad had de lezers opgeroepen hun rust te verstoren. Een van die ambtenaren was Verberg zelf geweest. Kort na de oproep in *Bluf!* was geprobeerd zijn huis in brand te steken. Terwijl hij op dienstreis was, was zijn vrouw meermalen in het holst van de nacht gebeld. De beller had soms een dreigende stilte laten vallen, dan weer gezegd 'die man van jou krijgen we nog wel'. Zijn gezin had er nog jaren last van gehad. 'U hebt succes gehad met uw poging tot terroriseren'.¹⁵³

Nadat *NRC Handelsblad* Verbergs brief had gepubliceerd, maakte Duyvendak bekend dat hij terugtrad als Kamerlid. Hij was zich 'rot geschrokken'. Van de poging tot brandstichting had hij niets geweten.¹⁵⁴ Halsema zei dat ze Duyvendaks besluit betreurde, maar achtte zijn vertrek onvermijdelijk, want 'elke suggestie dat GroenLinks omwille van haar idealen ruimte geeft aan wetsovertredingen die bij anderen worden veroordeeld, moet met kracht worden weersproken'. Ze noemde de bereidheid van Duyvendak om zich voor zijn verleden te verantwoorden 'uitzonderlijk'. Gezamenlijk riepen ze anderen uit het actiewezen van de jaren tachtig op om ook verantwoording af te leggen.¹⁵⁵

Daarmee was, ruim een week na het begin van de affaire, de angel eruit. De discussie over de grenzen van buitenparlementaire acties sudderde nog even door. Zo noemde Lagendijk het volstrekt 'ahistorisch om met de opvattingen en standpunten van nu een actie als die inbraak bij Economische Zaken zo hard weg te zetten'.¹⁵⁶ Maar al snel was het rumoer gedoofd. Waar de affaire-Singh Varma Rosenmöller had beschadigd, was Halsema sterker uit de affaire-Duyvendak

gekomen. Ze had GroenLinks geprofileerd als een partij die afrekende met de duistere kanten van het actieverleden en pal stond voor de rechtsstaat. Daarbij hielp het dat ze zelf altijd sterk rechtsstatelijk gedacht had. Daarmee, en met het ineenschrompelen van de linkse interne oppositie, was GroenLinks meer dan ooit klaar voor het nemen van regeringsverantwoordelijkheid.

Geluk!

Net als Duyvendak liet Halsema in 2008 in de Tweede Kamer vaak verstek gaan omdat ze een boek schreef. Bijna het hele jaar werkte ze aan *Geluk! Voorbij de hyperconsumptie, haast en hufterigheid*. Het was 'een politieke therapie'. Voor ze eraan begon, voelde ze zich lange tijd gedeprimeerd door de plathheid van de politiek en dacht ze dat er voor iemand als zij in de Haagse politiek eigenlijk geen plaats was.¹⁵⁷ Door een boek te schrijven, wilde ze afstand nemen. Ook moest het boek helpen om het technocratische imago van GroenLinks weg te nemen.¹⁵⁸ Ze kreeg er ondersteuning voor vanuit het wetenschappelijk bureau. Directeur Snels droeg alle relevante literatuur aan en zat dagenlang met haar op zijn kamer aan de teksten te werken.¹⁵⁹ Het leidde tot een ambitieuze analyse van de moderne wereld, waarin Halsema een aanval deed op 'de dominante politiek-ideologische opvattingen over economie, mens en staat' en 'een alternatieve route naar individueel en gezamenlijk geluk' uitzette.¹⁶⁰ Daarbij benadrukte ze dat de staat zich niet met het privéleven mag bemoeien, maar wel de publieke voorwaarden voor een gelukkig leven dient te scheppen.

Volgens Halsema stond het moderne leven in het teken van 'hyperconsumptie'. Deze voortdurende begeerte naar nieuw bezit werd volgens haar aangejaagd door het kapitalisme en de politiek, die zich sinds de jaren tachtig eenzijdig richtte op economische groei. De 'ideologie van het consumentisme' doordrong ook de publieke sfeer, waar kostenefficiëntie en marktwerking boven kwaliteit werden gesteld. De ongebreidelde drang naar materiële voorspoed ging gepaard met toenemende inkomensongelijkheid, druk op het milieu en 'publieke armoede'. Ook leidde de *ratrace* naar bezit tot haast en stress en tot verharding van de omgangsvormen. Conservatieven gaven het individualisme de schuld, maar volgens Halsema hing de toegenomen hufterigheid samen met de consumptiecultuur. De 'doorgeschoten consumentensoevereiniteit' van de klant die waar voor zijn geld wil ('ik wil alles en ik wil het nu'), was doorgedrongen tot in alle uithoeken van de samenleving.¹⁶¹ Het wierp bijvoorbeeld ook licht op de criminaliteit van Marokkaanse jongens. Voor hen waren 'snelle behoeftebevrediging, het opbieden tegen elkaar en *fun* de belangrijkste maatstaven'. Daarmee stond hun gedrag 'in het hart van de moderne consumptiecultuur'.¹⁶²

Halsema stelde dat ten bate van 'een duurzame en solidaire economie' het Bruto Binnenlands Product als graadmeter van groei moest worden vervangen door het zogeheten 'Bruto Nationaal Geluk'. Ze vond dat er genoeg onderzoek naar deze

alternatieve graadmeter was gedaan om hem van de studeerkamer naar de politiek te verplaatsen. 'De eerste stap die we kunnen zetten is om onze regering en nationale rekenmeesters te dwingen om uitblijvende investeringen in milieu en onderwijs te verrekenen met de economische groei.'¹⁶³

Aan het slot van haar boek deed Halsema concrete voorstellen 'om de koers van onze samenleving op de lange termijn te verleggen'.¹⁶⁴ Veel ervan deed denken aan de sociaaldemocratie van de jaren zeventig: inkomensnivellering, investeringen in onderwijs, cultuur en openbaar vervoer, minder bureaucratische controle enzovoort. Het boek werd een week voor het toekomstcongres gepubliceerd. De publiciteit viel tegen, maar een belangrijk doel was bereikt: Halsema had het gevoel dat ze dankzij het schrijven haar autonomie had herwonnen. Ze had weer zin in de politiek.¹⁶⁵

Klaar voor de regeringsmacht

Vanaf november 2008 was GroenLinks in de *winning mood*. Op het toekomstcongres verwees Halsema naar het feit dat GroenLinks achttien jaar was geworden: 'zeker nu wij volwassen zijn, zijn we klaar voor de regeringsmacht'.¹⁶⁶ De partij droeg vanaf dat moment met grote eensgezindheid uit dat ze wilde regeren; een tegengeluid ontbrak. Het verlangen naar regeringsmacht werd gevoed door het formatietrauma van 2006-2007, maar ook door lokale ervaringen. Mede dankzij de grote winst van de PVDA bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2006 was het aantal wethouders van GroenLinks fors gestegen. Veertig procent van de bevolking viel onder een lokaal bestuur waarin GroenLinks vertegenwoordigd was. Uit een enquête onder de wethouders en raadsleden van GroenLinks bleek in 2009 een sterke gerichtheid op bestuursverantwoordelijkheid.¹⁶⁷ Ook waar GroenLinks in de oppositie zat, vond een grote meerderheid dat de partij het best tot haar recht kwam in het college.

Onder invloed van de economische recessie leek ook het politieke klimaat voor GroenLinks ten goede te keren. In december 2008 pleitte Halsema in een Kamerdebat over de kredietcrisis voor een *Green Deal*, een plan om de economische crisis en de klimaatcrisis tegelijk aan te pakken. Het idee was die zomer gelanceerd door de Britse New Economic Foundation, naar analogie van de New Deal waarmee de Amerikaanse president Roosevelt de depressie van de jaren dertig had bestreden. De New Green Deal voorzag in overheidsinvesteringen in duurzame energie, het scheppen van 'groene' banen, vergroening van belastingstelsels en verscherpt toezicht op de financiële sector. Halsema stelde zich achter een Europese Green Deal en bepleitte voor Nederland onder meer een 'fiscale klimaataftrek' ter bevordering van 'duurzaam consumeren'.¹⁶⁸

In maart 2009 werden de eerste voorstellen gevolgd door een gedetailleerd en doorgerekend plan in de traditie van Vendrik. Deze *Green Deal 2.0* was ontwikkeld door Sap, die de Kamerzetel van Duyvendak had overgenomen. Sap werd gezien

als de nieuwe ster van GroenLinks; de parlementaire pers riep haar later dat jaar uit tot het politieke talent van het jaar. De *Green Deal* speelde ook een rol in de campagne voor de Europese verkiezingen, die op 4 juni 2009 werden gehouden. De leden kozen per referendum Judith Sargentini – de fractievoorzitter in de Amsterdamse gemeenteraad – tot lijsttrekker; Buitenweg en Lagendijk waren niet meer beschikbaar. GroenLinks profileerde zich als een uitgesproken Europees gezinde partij en zocht voor het eerst de confrontatie met de SP. Twee jaar eerder had Kritisch GroenLinks de partijtop verweten dat ze de eurosceptis onder de achterban negeerde; nu bleef protest uit.¹⁶⁹ De campagne leverde de eerste verkiezingszege in tien jaar op en tevens de eerste zege met Halsema als partijleider. In het Europees Parlement ging GroenLinks van twee naar drie zetels (zie tabel 4 in de bijlage).

Opmerkelijk bij deze verkiezingen waren vooral de winst van de populistische, tegen de islam gerichte Partij voor de Vrijheid (pvv) van Geert Wilders en het herstel van D66, dat in 2006 bijna uit de Tweede Kamer was verdwenen maar nu meer stemmen kreeg dan GroenLinks. Bij GroenLinks was D66 lange tijd nauwelijks serieus genomen. D66 werd gezien als een partij zonder toekomst, die door haar deelname aan het tweede kabinet-Balkenende (in de jaren 2003-2006) een voorportaal van de VVD was geworden. Nu D66 terug was, besloot GroenLinks haar als bondgenoot te omarmen, maar tegelijk te benadrukken dat D66 het wel erg moest hebben van één issue: de strijd tegen Wilders. Volgens GroenLinks was Halsema in debatten met Wilders altijd bij de interruptiemicrofoon te vinden, samen met D66-leider Alexander Pechtold, maar had de partij veel meer te bieden en was ze op sociaaleconomisch gebied linkser; op dat punt was D66 ‘VVD Light’.¹⁷⁰

GroenLinks probeerde nu ook minder ver in de linkerbovenhoek te gaan zitten. De kiezers moesten overtuigd worden met een gematigde toon. Mede daarom voerde GroenLinks terughoudend oppositie tegen het kabinet van CDA, PVDA en ChristenUnie. Halsema viel de regeringscoalitie vooral aan op haar besluiteloosheid. De Kamerfractie gaf tijdens de algemene beschouwingen van 2009 geen steun aan een motie van wantrouwen van de VVD. Een deel had er wel voor gevoeld, maar de meerderheid vond dat het alleen kon als er een duidelijke aanleiding was. ‘Nu wegsturen, betekent nogal wat, zeker in deze crisistijd.’¹⁷¹

Klaar voor de toekomst

Het laatste kabinet-Balkenende ging in de vroege ochtend van 20 januari 2010 aan interne verdeeldheid ten onder. Het kabinet ging demissionair door, zonder de PVDA. Voor 9 juni werden vervroegde Tweede Kamerverkiezingen uitgeschreven. Twee weken na de val van het kabinet maakte Halsema in het televisieprogramma *De wereld draait door* bekend dat ze nog één keer lijsttrekker wilde worden. Ze wilde er dolgraag bij zijn als GroenLinks zou gaan oogsten. Ze zou dan geen minister worden, maar de partij vanuit de Tweede Kamer blijven leiden.¹⁷²

Omdat het haar vierde termijn werd, moest ze het congres om dispensatie vragen. Dat was natuurlijk geen probleem: Halsema was populairder dan ooit en had zich ontwikkeld tot 'de favoriet van de linkse kiezers'.¹⁷³ In april werd nog eens onderstreept hoezeer ze was gegroeid toen ze de Thorbeckeprijs voor welsprekendheid kreeg. De jury onder leiding van oud-Kamervoorzitter Frans Weisglas constateerde dat ze de boosheid en verontwaardiging uit haar beginjaren had leren beheersen. 'Met een mix van gespeelde boosheid, creativiteit en werkelijke charme weet zij haar tegenstanders in de hoek te drijven.' Ook het humorloze imago was ze kwijt. Ze kon het opbrengen 'haar eigen positie en rol te relativieren'.¹⁷⁴

De kandidatencommissie onder leiding van Marijke Vos schoof achter Halsema een gemêleerd gezelschap naar voren met kandidaten uit het maatschappelijke middenveld. Bij het blok voor de plaatsen twee tot en met vijf waren er twee uit de milieubeweging: Liesbeth van Tongeren van Greenpeace en Jaap Dirkmaat, oprichter en jarenlang voorzitter van de vereniging Das & Boom en de daaruit voortgekomen Vereniging Nederlands Cultuurlandschap. Interessant was dat ook het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV), dat tot dan toe alleen politici leverde voor het CDA, twee kandidaten voor verkiesbare plaatsen leverde. Jesse Klaver, voorzitter van CNV Jongeren en voormalig voorzitter van Dwars, was kandidaat voor de eerste vijf plaatsen. Waarnemend CNV-voorzitter Bert van Boggelen dong mee voor plaats zes tot en met tien.

Het verkiezingscongres, op 18 april, trok zich echter weinig van de voordrachten aan. Een oproep van Vos om haar adviezen niet helemaal te negeren, leverde slechts boegeroep op.¹⁷⁵ Sap werd met grote meerderheid op de tweede plaats gekozen. Daarna volgden alle andere zittende Kamerleden die een nieuwe termijn wilden: Dibi, Peters en Van Gent, die net als Halsema dispensatie kreeg. Pas daarna kwamen Van Tongeren op zes en Klaver op zeven. Van Boggelen en Dirkmaat vielen buiten de eerste tien plaatsen.

Bij het vaststellen van het verkiezingsprogramma *Klaar voor de toekomst* was het congres aanzienlijk volgzamer. De programmacommissie onder leiding van Buitengeweg had zich geconcentreerd op 'duurzame economische oplossingen'.¹⁷⁶ Net als in 2006 pleitte GroenLinks voor een groen, sociaal en tolerant land. *Vrijheid eerlijk delen* lag ook ten grondslag aan het nieuwe programma. De verkorting van de ww en de vereenvoudiging van het ontslagrecht leverden nu geen probleem op.

Op het verkiezingscongres werd ook de verkiezingsposter gepresenteerd: een groot portret van Halsema, dat leiderschap moest uitstralen. Halsema was afgebeeld naar het voorbeeld van de Duitse Bondskanselier Angela Merkel en de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken Hillary Clinton: een serieus en vastberaden kijkende vrouw, zakelijk gekleed in grijs en wit.¹⁷⁷

De gehele campagne liet Halsema een grote regeerbelustheid zien. Ze presenteerde zich daarbij als bondgenoot van PVDA-lijsttrekker Job Cohen (die Bos was opgevolgd) en D66-lijsttrekker Pechtold. Ze wilde een 'zo progressief mogelijk kabinet',

met in elk geval de PVDA en D66. Welke partijen daar nog meer bij hoorden, werd niet duidelijk.¹⁷⁸ Halsema zei dat ze de SP wel als derde partner zag zitten, maar erg geloofwaardig kwam dat niet over. Een coalitie met de SP was onwaarschijnlijk omdat D66 die partij er niet bij wilde hebben en Halsema vond dat de SP alleen kon meeregeren als ze minder behoudzuchtig zou worden. Het betekende in feite dat voor een parlementaire meerderheid de VVD of het CDA nodig zou zijn. Het CDA sprak vanaf 31 mei een voorkeur uit voor een kabinet met VVD, D66 en GroenLinks. Maar doordat de christendemocraten ook een nieuw kabinet met de PVDA vrijwel uitsloten, leek het onwaarschijnlijk dat GroenLinks met het CDA zou gaan regeren. Bovendien had D66 een zeer uitgesproken voorkeur voor Paars-plus en wekte Halsema de indruk dat ze daar ook wel voor zou voelen.

GroenLinks had in de aanloop naar de verkiezingen een grote aantrekkingskracht. Het ledental, dat in het moeilijke jaar 2007 flink was gedaald, nam in de eerste vijf maanden van 2010 met 3400 toe tot een nieuw record van 24.200. In de peilingen schoot GroenLinks minder op. In de eerste weken van 2010 klom de partij naar elf à veertien zetels, maar de komst van Cohen als PVDA-lijsttrekker wierp GroenLinks terug tot rond de tien zetels. Zoals altijd vreesde de partij de neiging bij linkse kiezers om strategisch te stemmen. De schade leek de laatste drie weken voor de verkiezingen mee te gaan vallen, omdat de VVD een flink gat met de PVDA sloeg. Maar op de laatste dag tekende zich in de peilingen toch een nek-aan-nekrace af. In het slotdebat leidde het tot een vinnige confrontatie tussen Halsema en Cohen. Halsema slingerde de PVDA-aanvoerder bij aanvang van het debat in het gezicht dat de vraag welke partij de grootste zou worden een kunstje was om kiezers naar de sociaaldemocraten te lokken. 'Het is net als in 2006: de mensen moesten kiezen tussen Bos en Balkenende en ze kregen allebei.'¹⁷⁹ Cohen zei echter dat een progressieve coalitie alleen tot stand kon komen als de kiezers de PVDA tot de grootste partij maakten.

Op de verkiezingsavond, 9 juni, bleek dat GroenLinks toch had gewonnen. Aanvankelijk leek de partij de recordscore uit 1998 te evenaren. De stemming onder de leden in perscentrum Nieuwspoort was euforisch. Minutenlang werd er 'Femke, Femke' gescandeerd. Een geëmotioneerde Halsema sprak van 'een fantastische en ongelooflijke overwinning'. Met deze uitslag was het 'nauwelijks nog mogelijk om GroenLinks te passeren'.¹⁸⁰ Uiteindelijk kreeg GroenLinks niet elf, maar tien zetels (zie tabel 3 in de bijlage). Dat deed echter niets af aan het gevoel dat de partij op de drempel van de regeringsmacht stond.

Paars-plus

De verkiezingsuitslag wees op een ingewikkelde formatie. De PVDA, D66 en GroenLinks wilden een onderzoek naar een coalitie van hun partijen met de VVD – Paars-plus dus –, maar de liberalen, die met één zetel meer dan de PVDA de grootste partij waren geworden, hadden een voorkeur voor een coalitie met het

CDA en de PVV. VVD-leider Mark Rutte had een harde campagne tegen links gevoerd en de meeste van zijn kiezers moesten niets hebben van Paars-plus. Voor de kiezers van GroenLinks was een coalitie met de VVD geen probleem: volgens opiniepeiler Maurice de Hond zou slechts één procent negatief reageren als GroenLinks zou meedoen met Paars-plus. Maar de VVD zou bijna een derde van haar kiezers verliezen als ze met PVDA, D66 en GroenLinks zou gaan regeren.¹⁸¹

Toch leek Rutte daar na ruim drie weken voor te kiezen. Nadat het CDA een rechts kabinet met de PVV voorlopig had geblokkeerd, besloten Rutte, Cohen, Pechtold en Halsema om Paars-plus serieus te onderzoeken. Onder de VVD-kiezers was de weerzin onverminderd groot. Volgens De Hond vond zeventig procent dat Rutte moest blijven streven naar een kabinet met CDA en PVV. Slechts acht procent wilde dat Paars-plus er zou komen.¹⁸² Daar stond tegenover dat er tussen de hoofdrolspelers 'chemie' leek te zijn. Driekwart jaar eerder was het tijdens een reis van de fractievoorzitters naar Suriname opgevallen dat Rutte, Pechtold en Halsema het goed met elkaar konden vinden. Het leidde tot speculaties over 'een liberale coalitie'.¹⁸³ Tijdens de kabinetsformatie leek het ook tussen de oudere Cohen en het drietal goed te lopen.

Halsema had uit de vorige formatie de les getrokken dat zij de onderhandelingen niet moest afbreken. Met Cohen en Pechtold sprak ze af dat zij in geen geval zouden opstappen.¹⁸⁴ De VVD wilde achttien miljard euro bezuinigen; zonder lastenverzwaringen, kilometerheffing en aantasting van de hypotheekrenteaftrek. Alleen al op inhoudelijke gronden zou het een hels karwei worden om het eens te worden. Maar de onderhandelaars van GroenLinks waren vastbesloten om de formatie te laten slagen. Halsema vormde een formatieteam met Vendrik, Sap, partijvoorzitter Nijhof, voorzitter van de Eerste Kamerfractie Toes Thissen en Snels, die Van der Lee was opgevolgd als hoofd-voorlichting van de Tweede Kamerfractie. Dit gezelschap zag de formatie als een intellectuele uitdaging, die met creativiteit en onorthodoxe maatregelen tot een goed eind gebracht moest kunnen worden. GroenLinks besloot in te stemmen met achttien miljard aan bezuinigingen op drie voorwaarden: de economie moest worden vergroend, de werkgelegenheid moest toenemen en de inkomensverschillen mochten niet groter worden. Die aanpak leek perspectief te bieden. Er leek bijvoorbeeld een deal in zicht waarbij GroenLinks zou afzien van de kilometerheffing en de VVD akkoord zou gaan met vergroening van het belastingstelsel. Ook bij de bezuinigingen kwamen de partijen verrassend ver.¹⁸⁵

In de tweede week verliepen de onderhandelingen moeizamer, volgens Halsema omdat de PVDA de confrontatie zocht met de VVD.¹⁸⁶ Op vrijdag 16 juli sloeg de stemming om. De dag erna kreeg Rutte tijdens overleg met de top van de VVD toestemming om verder te onderhandelen. De maandag erna sloeg hij 'piketpaaltjes' bij de bezuinigingen, de hypotheekrenteaftrek en de kilometerheffing.¹⁸⁷ Een akkoord leek ver weg. Op dinsdagmiddag stelden de informateurs de vraag of verder onderhandelen nog zin had. Rutte beantwoordde die vraag met 'nee'. Tot verbijstering van Halsema en Pechtold zei daarna ook Cohen dat hij er niet meer

in geloofde. Pechtold wilde de handdoek niet in de ring gooien. Halsema sloot zich daarbij aan en riep Rutte op om 'David Cameron te worden', de Britse conservatieve premier die een paar weken eerder vlot een coalitie met de liberaal-democraten had weten te sluiten door enkele taboes van zijn partij te doorbreken. Halsema vroeg Rutte eenzelfde moedige stap te zetten en zo van oppositiepoliticus premier te worden. De vvd-leider zei volgens Halsema dat hij haar oproep waardeerde en dat hij haar zou missen, maar dat het zijn opvatting niet zou wijzigen.¹⁸⁸

GroenLinks zonder pvda?

In het vervolg van de formatie probeerde Halsema een rechts kabinet met gedoogsteun van de pvv te voorkomen. De door sp-leider Emile Roemer voorgestelde variant (links met het cda) was volgens haar irreëel. In plaats daarvan probeerde ze het cda te winnen voor de variant waarvoor die partij zich in de verkiezingscampagne zelf had uitgesproken, maar die daarna uit beeld was geraakt: cda, vvd, d66 en GroenLinks. Omdat deze partijen geen meerderheid hadden, moest bovendien de ChristenUnie erbij. De Kamerfractie van GroenLinks was het unaniem met dit initiatief eens. Halsema stelde Cohen ervan op de hoogte dat ze ging proberen een kabinet zonder de pvda tot stand te brengen. Ze had er op 17 augustus een lang gesprek over met de christendemocratische minister Ernst Hirsch Ballin, die vervolgens zijn partijgenoten Maxime Verhagen en Ab Klink, die over een nieuw kabinet onderhandelden, ervoor probeerde te interesseren en het idee daarna ook aan partijvoorzitter Henk Bleker voorlegde. Halsema en Hirsch Ballin hadden nog meermalen contact, maar op hun voorstel kwam nooit een reactie.

Halsema hintte in de openbaarheid een aantal keren op de mogelijkheid van een kabinet zonder pvda en zonder pvv. Zo zei ze op 7 september in de Tweede Kamer dat GroenLinks geen enkele barrière opwierp 'met uitzondering van de pvv tegen andere mogelijke coalities die gebaseerd zijn op meerderheden, op redelijkheid, op samenwerking en op de bereidheid om grote economische en sociale hervormingen ter hand te nemen'.¹⁸⁹ Ze onthulde echter pas op 13 oktober, een dag voor de installatie van het kabinet-Rutte, dat ze met Hirsch Ballin actief had gestreefd naar zo'n hervormingsgezinde coalitie zonder de pvv maar ook zonder de pvda.¹⁹⁰ Mogelijk had ze het cda onder druk kunnen zetten als ze dit eerder in de openbaarheid had gebracht, maar daarvoor ontbrak de steun van Pechtold en partijleider André Rouvoet van de ChristenUnie.¹⁹¹

Slot

Toen Femke Halsema in november 2002 partijleider van GroenLinks werd, was de positie van de partij in korte tijd dramatisch verslechterd. GroenLinks zat sinds de moord op Fortuyn in het defensief. Bij de verkiezingen van januari 2003 verloor

zij twee zetels. Dat viel nog mee, maar GroenLinks dreigde vervolgens als derde linkse oppositiepartij gemarginaliseerd te raken. Om daaraan te ontkomen, en om tegenwicht te bieden aan het heersende conservatisme in de politiek, trachtte Halsema GroenLinks te profileren als een vrijzinnige en hervormingsgezinde partij, die het individu centraal stelde. Vooral haar plannen voor de hervorming van de verzorgingsstaat leidden echter tot verzet van de linkervleugel. De koerswijziging kon bovendien bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 een nieuwe nederlaag niet voorkomen. Hierdoor, en door de wijze waarop Halsema zichzelf bij de daaropvolgende kabinetsformatie buitenspel zette, zwol de kritiek op haar leiderschap aan. Haar positie kwam toch niet in gevaar, mede doordat degenen die kritiek hadden op haar optreden in de formatie het eens waren met de hervormingsgezinde koers, en degenen die zich afzetten tegen haar 'neoliberalisme' geen moeite hadden met het afhaken in de formatie.

De kritiek op Halsema verdampte tijdens de discussies binnen GroenLinks over de verkiezingsnederlagen en de beginselen in de jaren 2007-2008. De partij stelde nieuwe uitgangspunten vast en rekende definitief af met het radicale activisme. Bij de Europese verkiezingen van 2009 hoorde GroenLinks voor het eerst in tien jaar tot de winnaars. Na de val van het kabinet-Balkenende in 2010 werd een campagne gevoerd die sterker dan ooit was gericht op regeringsdeelname. Net als in 2002 liep het mis doordat CDA en VVD gingen regeren met de grote winnaar op de rechterzijde: in 2002 de LPF, in 2010 de PVV. Zo tekende zich een tragische parallel af tussen Rosenmöller en Halsema. Beiden hadden gezag verworven door een sterk optreden in het parlement, waarvoor ze de Thorbeckeprijs hadden gekregen. Beiden hadden afscheid genomen van het activistisch buitenparlementaire verleden en hun partij weggeleid van de traditionele linkse reflexen. Maar beiden strandden vóór ze het beloofde land van de Trêveszaal mochten binnengaan.

Deel 2

De politiek van GroenLinks: programma's, leden en kiezers

Van groen en rood naar groen en paars? De programmatische ontwikkeling van GroenLinks

Paul Lucardie en Paul Pennings

Vanaf de oprichting in 1990 presenteerde GroenLinks zich in de kleuren groen en rood. Vanouds staat rood symbool voor socialisme. De laatste jaren lijkt volgens waarnemers dat linkse rood zich echter te mengen met liberaal blauw, waardoor uiteindelijk de kleur paars zou kunnen worden – een kleur waarin GroenLinks zich ook wel kan vinden, getuige haar geestdrift voor een ‘Paars-plus’ coalitie met PVDA, D66 en VVD na de Tweede Kamerverkiezingen van juni 2010.

In deze bijdrage zal aan de hand van een studie van de beginsel- en verkiezingsprogramma's van GroenLinks in de periode 1989-2010 worden nagegaan of dat beeld klopt en de partij haar socialistische opvattingen inderdaad heeft ingeruild voor liberale, maar intussen wel onverminderd groen is gebleven. Naast een kwalitatieve analyse wordt ook gebruikgemaakt van een kwantitatieve inhoudsanalyse volgens de methode van het internationale Comparative Manifesto Project. Hierin worden verkiezingsprogramma's uit democratische landen gecodeerd met één en hetzelfde codeerschema.¹

De uitgangspunten van GroenLinks

In 1989 nam GroenLinks aan de Tweede Kamerverkiezingen deel met een programma dat nog was vastgesteld door de samenwerkende partijen – de Communistische Partij van Nederland (CPN), de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP), de Politieke Partij Radikalen (PPR) en de Evangelische Volkspartij (EVP). Pas in december 1991 stelde het partijcongres van GroenLinks na intensieve discussie een eerste partijprogramma vast: *Uitgangspunten van Groen Linkse politiek*, dat ook wel beschouwd werd als beginselprogramma. Eerdere aanzetten daartoe waren op te veel weerstand in de partij gestuit. Dat het zoveel moeite kostte om overeenstemming te bereiken over de ideologische grondslagen van de nieuwe partij wekt weinig verwondering, gezien de verschillen tussen de partijen waaruit GroenLinks was voortgekomen. Zij waren weliswaar op belangrijke punten naar elkaar toegegroeid, maar dachten aan het eind van de jaren tachtig toch ook nog verschillend

over de verhouding tussen markt en staat, economische groei of krimp, de marges van het milieubeleid en algehele of gedeeltelijke ontwapening.² Bovendien waren via de Vereniging Groen Links leden toegetreden die vaak weinig ophadden met het, in hun ogen, verouderde gedachtegoed van de moederpartijen en die vooral een groen gekleurde 'nieuwe politiek' nastreefden – al verschilden ze daarin niet zo heel veel van voormalige PPR-leden.

Het eerste concept voor een partijprogramma, *Het begin van de toekomst*, ademde vooral deze vernieuwingsgezinde geest en stuitte dan ook op veel weerstand bij de leden uit de oude partijen. Het verdween in de loop van 1990 van tafel en maakte plaats voor de *Uitgangspunten van Groen Linkse politiek*. Dit concept viel bij de linkervleugel – de oud-leden van de CPN en de PSP – minder goed dan bij de leden uit de EVP en de PPR. Vooral op sociaaleconomisch gebied werd de tekst vrij fors geamendeerd, zodat een wat moeizaam compromis tussen kapitalisme en plansocialisme tot stand kwam. Aan de ene kant werd duidelijk gesteld: de 'huidige kapitalistische markteconomie staat haaks op de economische ordening waar Groen Links naar toe wil' – en dat was een 'internationale, democratische en ecologische gestuurde economie' waarbij 'marktelementen' ondergeschikt zijn aan 'globale planning op hoofdlijnen'.³ Aan de andere kant achtte de partij de markt wel onmisbaar en bedoelde zij met '[M]eer maatschappelijke sturing [...] niet automatisch meer staat en minder markt'.⁴

In abstractere termen was men het wel eens over de idealen 'democratie, respect voor natuur en milieu, sociale rechtvaardigheid en internationale solidariteit'.⁵ GroenLinks beriep zich op 'die tradities van links, welke als vrijheidslievend gekarakteriseerd kunnen worden' – ongetwijfeld een indirecte manier om na de val van de Berlijnse Muur en de ondergang van de Sovjet-Unie associaties met socialistische of communistische dictatuur uit te bannen.⁶ De partij streefde naar 'radicale democratisering', echter zonder dat begrip nader uit te werken. De multiculturele samenleving werd als een 'aanzienlijke verrijking' gezien.⁷ Milieubeleid kreeg veel aandacht. GroenLinks wees het 'traditionele groeimodel' af en koos voor 'selectieve krimp en groei' en een 'duurzame economie'.⁸ Mondialisering en Europese eenwording werden onder voorwaarden geaccepteerd.

In oktober 1992 voegde het congres een hoofdstuk toe over vrede en veiligheid, waarin onder meer werd gepleit voor vervanging van de NAVO door een paneuropese organisatie op basis van de bestaande Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE). Het programma bevatte voorts een hoofdstuk over strategie, waarin GroenLinks zich als 'radicale hervormingspartij' afzette tegen utopische revolutionaire bewegingen en 'getuigenispartijen', en zich bereid verklaarde deel te nemen aan 'structurele coalities met de andere partijen ter linkerzijde', ook op landelijk niveau.⁹ Ze wilde de politiek echter niet beperken tot het parlementaire, maar ook 'samenwerken met andere progressieve krachten in de maatschappij'.¹⁰

Vergelijkt men deze tekst met het bijna twintig jaar later, in november 2008 vastgestelde *Programma van uitgangspunten*, dan vallen de overeenkomsten meer op dan de verschillen, al zijn er duidelijke accentverschillen. Ecologische duur-

zaamheid wordt in 2008 als eerste uitgangspunt genoemd en krijgt nog meer aandacht dan in 1991. Welzijn en geluk van mens en milieu gaan boven economische groei. Nieuw is de aandacht voor 'respectvolle omgang met dieren', die mogelijk te maken heeft met de opkomst van de Partij voor de Dieren.¹¹ Vrijheid en zelfontplooiing staan ook in 2008 hoog genoteerd, evenals sociale rechtvaardigheid en internationale solidariteit. Radicale democratisering wordt niet meer als doel genoemd, maar wel 'gelijke zeggenschap voor iedereen' en 'burgerparticipatie'.¹² GroenLinks wil nog steeds de economische ordening veranderen en de markt sturen door 'een democratische inbreng van overheid, werknemers, werkgevers en consumenten'.¹³ Privatisering en concurrentie worden echter wenselijk geacht, ook in de collectieve sector (gezondheidszorg, openbare nutsbedrijven, volkshuisvesting en openbaar vervoer). Dat is duidelijk een verschuiving ten opzichte van 1991, ook al voegt men eraan toe dat privatisering geen doel op zich mag zijn. Voorts blijft GroenLinks voorstander van mondiale solidariteit, openheid en een ruimhartig toelatingsbeleid voor vluchtelingen.¹⁴ In de uitgangspunten voor de strategie valt in 2008 nog sterker de nadruk op parlementaire politiek en de noodzaak om compromissen te sluiten ter wille van 'concrete resultaten', terwijl er in 1991 vaker sprake was van 'fundamentele maatschappijverandering' en radicale hervormingen.¹⁵ Al met al zou men wel van een voorzichtige verschuiving in de richting van het politieke midden kunnen spreken, al blijft GroenLinks radicaal als het gaat om milieu, economische krimp en mondiale solidariteit.

Een beginselprogramma of programma van uitgangspunten is per definitie vrij abstract. In het vervolg van dit artikel zullen we nagaan of deze – bescheiden – verschuivingen in de beginselprogramma's tussen 1991 en 2008 ook concreet vorm hebben gekregen in de verkiezingsprogramma's van GroenLinks. De nadruk valt op de hoofdthema's die de partij doorgaans zelf op de voorgrond heeft geplaatst: internationale politiek, milieu, sociaaleconomisch beleid alsmede democratisering en diversiteit.

Internationale politiek: van pacifistisch naar pragmatisch neutralisme?

Het pacifisme van de PSP had al vanaf de oprichting van deze partij in 1957 toenadering tot de CPN in de weg gestaan – naast andere opvattingen over democratie en socialisme.¹⁶ Dat pacifisme heeft geleidelijk aan een minder absoluut karakter gekregen en is binnen de PSP steeds meer beschouwd als politiek dan als ethisch beginsel (tot ongenoegen van een meer ethisch denkende minderheid). De partij pleitte echter ook in haar laatste verkiezingsprogramma uit 1986 voor 'afschaffing van het leger' en voor 'sociale verdediging' als alternatief voor geweld.¹⁷ Pacifisme impliceerde voor haar ook neutralisme in de Koude Oorlog en dus opzegging door Nederland van het lidmaatschap van de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO). In haar eerste verkiezingsprogramma nam GroenLinks wel het neutralisme, maar niet het pacifisme van de PSP volledig over. De partij wilde wel het defensiebudget verlagen en het onderzoek naar sociale verdediging

bevorderen.¹⁸ De NAVO en het Warschaupact zouden beide ontbonden moeten worden. Dit standpunt kwam ongeveer overeen met dat van de PPR en de EVP in 1986.¹⁹ De CPN wees in principe eveneens 'militaire blokvorming' af, zowel in Oost- als in West-Europa, maar sprak zich in 1986 niet zo uitdrukkelijk tegen het Nederlandse lidmaatschap van de NAVO uit.²⁰ De Nederlandse communisten distantieerden zich in de jaren tachtig steeds verder van het Oostblok, tot woede van de orthodoxe vleugel, die vanaf 1984 steeds meer afstand nam van de partij.²¹

In de loop der jaren kreeg het neutralisme van GroenLinks geleidelijk een meer pragmatisch karakter. Het lidmaatschap van de NAVO werd in 2002 voor het eerst geaccepteerd, zij het met veel mitsen en maren. Op termijn wilde GroenLinks het bondgenootschap nog steeds vervangen door een regionale veiligheidsorganisatie onder auspiciën van de Verenigde Naties, maar intussen toonde ze ook waardering voor de vredesoperaties van de NAVO in Kosovo en Bosnië.²² In 2006 werd hetzelfde standpunt nog iets pragmatischer geformuleerd: 'Zolang de NAVO bestaat, wordt haar rol bij vredesoperaties erkend.'²³ De partij wees echter – na de nodige interne discussie – deelname aan 'de Amerikaanse geweldspolitiek' in Irak en Afghanistan af. In haar ogen dienden deze interventies de vrede bepaald niet. In 2010 leek GroenLinks haar standpunt juist weer iets aan te scherpen. Ze streefde ernaar dat 'de NAVO op termijn wordt afgeschaft, waarbij de functies van de NAVO deels worden overgenomen door de VN en deels door regionale militaire samenwerkingverbanden zoals de EU'.²⁴ Verwijdering van kernwapens stond in 2010 opnieuw als eis in het program.

GroenLinks accepteerde wel de Europese Gemeenschap (sinds 1993 Europese Unie), ondanks bezwaren tegen haar weinig open en democratische karakter en tegen het akkoord van Schengen met betrekking tot het vluchtelingenbeleid. De PSP had in 1986 nog de opheffing van de Europese Gemeenschap en zo nodig de uittreding van Nederland geëist.²⁵ De PPR en de EVP hadden de Europese Gemeenschap met de nodige kritiek wel aanvaard, terwijl de CPN zich in 1986 ondanks veel bezwaren niet duidelijk uitsprak voor uittreding.²⁶ Turkije mocht overigens van GroenLinks in 1989 niet toetreden, vanwege de 'voortdurende schending van de mensenrechten in dat land'.²⁷

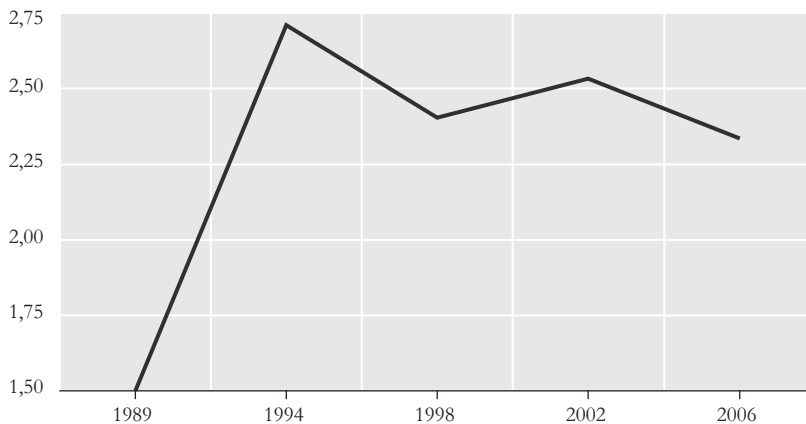
In de jaren negentig ging GroenLinks positiever over de Europese Unie denken. In 1994 noemde de partij zichzelf 'kritisch voorstander van verdergaande Europese integratie' en koos zij duidelijk voor 'een federale in plaats van een intergouvernementele ontwikkeling'.²⁸ De kritiek betrof vooral het 'democratisch gat' in de Europese Unie en de 'Brusselse' verwaarlozing van sociale politiek en milieubeleid. Om die redenen koesterde GroenLinks in 1998 bezwaar tegen de Europese Monetaire Unie, terwijl ze tegelijkertijd streefde naar een Europese Grondwet.²⁹ Uiteindelijk aanvaardde de partij de euro wel, maar bleef ze ijveren voor meer sociaal Europees beleid en voor een fiscale unie. In 2005 voerde GroenLinks campagne voor de Europese grondwet. In 2006 pleitte ze voor een Europese Conventie die een nieuwe grondwet zou ontwerpen die opnieuw in een referendum aan de burgers voorgelegd zou worden.³⁰ Hoewel in het algemeen voorstander van een

krachtig Europees beleid, eiste de partij nu toch ook waarborgen voor nationale zeggenschap over zaken als softdrugs, euthanasie en het homohuwelijk. Turkije zou lid mogen worden indien het zou voldoen aan de normale toelatingseisen. In 2010 besteedde GroenLinks relatief weinig aandacht aan de Europese Unie, maar de partij ijverde wel voor meer democratie en voor grensoverschrijdende kieslijsten voor het Europees Parlement – wat de integratie ongetwijfeld zou bevorderen.³¹

Ontwikkelingssamenwerking was minder omstreden. CPN, EVP, PPR en PSP hadden die hoog in hun vaandel staan, ook al genoten bestaande vormen van ontwikkelingshulp niet altijd hun volle sympathie. GroenLinks wilde in 1989 de hulp verhogen tot twee procent van het Bruto Nationaal Product (BNP).³² Solidariteit met de minder welvarende delen van de wereld bleef in de verkiezingsprogramma's van GroenLinks een belangrijk thema. In 1994, 1998 en 2002 stelde de partij voor om één procent van het zuivere BNP aan ontwikkelingssamenwerking te besteden, in 2006 anderhalf procent.³³ In 2010 was het streven 'minstens 0,8 procent van het BNI te besteden aan ontwikkelingssamenwerking'.³⁴

De aandacht van GroenLinks voor internationale politiek schommelde volgens de kwantitatieve analyse sinds 1989 rond de twee procent (van het totale programma); na een vrij snelle stijging in 1994 volgde in de jaren daarna een lichte daling (zie figuur 1).

Figuur 1. Nadruk van GroenLinks op internationale politiek in verkiezingsprogramma's, 1989-2006

Toelichting:

Uit figuur 1 wordt duidelijk hoeveel nadruk GroenLinks heeft gelegd op onderwerpen op het vlak van internationale politiek, veiligheid en vrede als percentage van het totaal aan aandachtspunten in de verkiezingsprogramma's als geheel. Uit de grafiek blijkt dat de hoeveelheid aandacht na 1994 weinig is veranderd.

Ecologische politiek: van ‘verbieden’ naar ‘belasten’

Vanaf haar oprichting in 1968 had de PPR milieubeleid centraal gesteld maar niet ingebed in een ideologie, zoals bij groene partijen die in de jaren zeventig en tachtig overal in Europa de kop opstaken. Wel hadden de radicalen in de jaren zeventig een bredere ecologische visie ontwikkeld om de samenleving duurzaam te maken, maar daarmee konden ze de oprichting van een (kleine) groene partij in 1983 toch niet voorkomen.³⁵ De PSP had in de jaren tachtig haar socialisme eveneens het predicaat ‘ecologisch’ meegegeven. De EVP ging in dezelfde richting, zij het niet vanuit socialisme maar vanuit de christelijke gedachte dat de mens als rentmeester de heelheid van de schepping moet bewaren. De CPN beschouwde milieuvervuiling als een van de vele kwalijke gevolgen van het kapitalisme, maar erkende in haar in 1984 vastgestelde partijprogramma toch ook dat ‘de relatie mens-natuur’ verstoord was en dat milieuproblemen ‘niet onmiddellijk oplosbaar zijn door het breken van de kapitalistische verhoudingen’.³⁶

GroenLinks koppelde in haar eerste verkiezingsprogramma ecologie niet direct aan socialisme, maar wel aan een verandering van de economische orde: ‘GROEN LINKS kiest voor de omvorming van het economisch systeem naar een verantwoorde, duurzame kringloopeconomie’.³⁷ Milieubeleid werd, evenals bij de PPR, PSP en EVP, ingebed in een bredere, ecologische visie op de economie. Economische groei was alleen gewenst indien die geen schade aan het milieu zou toebrengen. De partij wilde de kringloopeconomie verwezenlijken via ‘mentaliteitsverandering, wetgeving en maatschappelijke strijd’.³⁸ Bij wetgeving dacht men vooral aan het verbieden van schadelijke producten en wegwerpverpakkingen, maar ook aan belasting op vervuilende producten of technieken ‘waarvan verbod geen reële mogelijkheid is’.³⁹

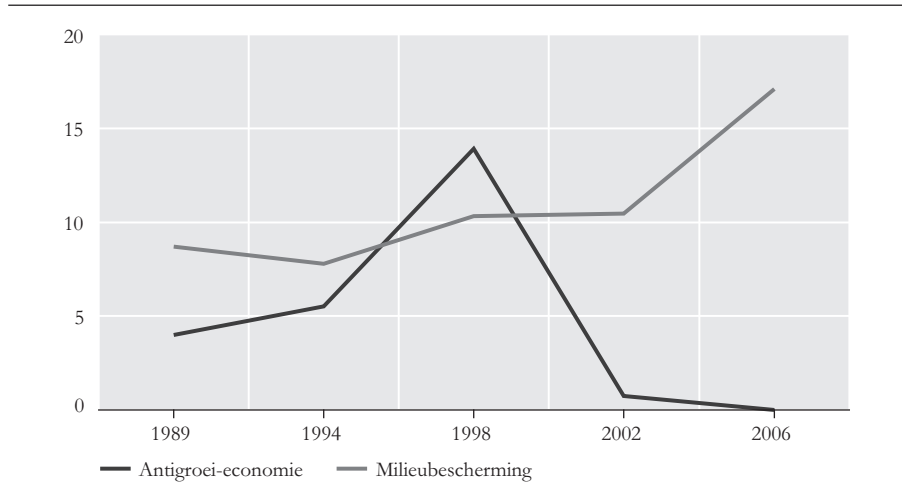
Deze milieuheffingen of ecologische belastingen – in 1989 ook ‘groentax’ genoemd – zouden in de loop der jaren meer gewicht en meer concrete uitwerking in de programma’s van GroenLinks krijgen en de verboden en voorschriften langzamerhand gaan verdringen. In 1989 was het een nieuw idee, althans in de Nederlandse politiek. In 1994 werden een accijnsheffing op vliegtuigbenzine (kerosine) en een heffing op vliegtickets voorgesteld, die in alle latere programma’s zouden terugkeren.⁴⁰ In 1998 kwam daar onder meer de vleesheffing bij – ofwel: een hogere BTW op vlees – en werden ‘verhandelbare vervuiliingsrechten’ voor bedrijven voorgesteld.⁴¹ In 2002 kwam een openruimteheffing (voor bouwprojecten in open – groene – ruimte) in het programma.⁴² Daarnaast wilde GroenLinks milieuvriendelijke activiteiten ook fiscaal aanmoedigen, bijvoorbeeld door de BTW te verlagen of zelfs af te schaffen voor producten uit de biologische landbouw en door openbaar vervoer en duurzame energie goedkoper te maken.

Verboden verdwenen echter niet helemaal uit de programma’s van GroenLinks. Ook in de jaren negentig en het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw eiste de partij een verbod op de plezierjacht, op legbatterijen en pelsdierfokkerijen, de castratie van biggen en (in 2010) zelfs op het gebruik van wilde dieren in

circussen.⁴³ Wetgeving bleef volgens haar ook nodig om de groei van het vervuilende luchtverkeer en van het wegennet af te remmen en genetische manipulatie tegen te houden.

GroenLinks bleef ambivalent staan ten opzichte van economische groei, maar klonk de ene keer iets negatiever dan de andere (zie figuur 2). In 1998 viel bijvoorbeeld iets meer nadruk op krimp dan in 1994 of in 2002. In 2010 voerde GroenLinks een nieuwe term in – Bruto Nationaal Geluk in plaats van Bruto Nationaal Product – om de te zeer op economische groei gerichte discussie in een andere context te plaatsen.⁴⁴ De concrete maatregelen die de partij wilde nemen om het milieu voor verder verval te behoeden, namen wel in aantal gestaag toe. Daarbij werden zij ook vaak verfijnd – en soms werd ook het taalgebruik aangepast. Zo wilde GroenLinks al in 1989 het autogebruik duurder maken via een brandstofheffing, opperde de partij in 1994 ‘nader te bepalen vormen van “prijsrijden”’ en ging zij dat in 1998 ‘rekeningrijden’ noemen.⁴⁵ In 2002 werd dit idee ‘kilometerheffing’ genoemd en wat verder uitgewerkt.⁴⁶ Intussen wilde GroenLinks ook in 2010 niet alleen het autogebruik maar ook het autobezit terugdringen – evenals in 1989.⁴⁷ Wel stond men nu positiever tegenover elektrische auto’s – twintig jaar eerder nog een utopie.

Figuur 2. Nadruk van GroenLinks op milieubescherming en antigroei-economie in verkiezingsprogramma's, 1989-2006

Op het terrein van de ecologische politiek valt de continuïteit bij GroenLinks meer op dan de verandering, als men afziet van details en van gewijzigd taalgebruik. De partij streed in 2010, net als in 1989, tegen kernenergie en voor duurzame energie, tegen de bio-industrie en voor biologische landbouw, tegen auto en

vliegtuig en voor trein en fiets, tegen plezierjacht en tegen genetische manipulatie. Figuur 2 laat zien dat GroenLinks door de tijd heen een iets groener profiel heeft aangenomen als het gaat om de aandacht voor groene issues, in het bijzonder milieubescherming. Tegelijkertijd neemt evenwel de nadruk op een antigroei-economie na 1998 af, hetgeen betekent dat een beter milieubeleid niet hoeft samen te gaan met een antigroei-houding. In dat opzicht lijkt GroenLinks een omslag te hebben gemaakt sinds 1998. Tot dat jaar stonden milieubescherming en economische groei op gespannen voet met elkaar, maar daarna was dat veel minder het geval. Men zou dit een ontwikkeling in de richting van een meer gematigde of realistische koers kunnen noemen.

Sociaaleconomisch beleid: van planeconomie naar participatiemaatschappij

De kapitalistische markteconomie zou plaats gemaakt hebben voor een democratische planeconomie, als de CPN en de PSP ooit hun zin zouden hebben gekregen. De PPR en de EVP wilden de markteconomie niet afschaffen, maar wel reguleren én democratiseren (door werknemers veel meer zeggenschap over hun bedrijven te geven). GroenLinks moest deze twee visies met elkaar zien te verzoenen. Hierboven werd al aangestipt hoe dat gebeurde bij de opstelling van het beginselprogramma in 1991. Ook het verkiezingsprogramma van 1989 berustte op een dergelijk compromis, maar ging vrij ver in de richting van de plansocialisten uit CPN en PSP. Regering en parlement zouden een plan op hoofdlijnen moeten vaststellen dat ruimte zou bieden aan 'een regionale en bedrijfstakgewijze sturing en invulling'.⁴⁸ Productiecoöperaties en overheidsbedrijven zouden binnen dat plan voorrang krijgen, maar GroenLinks stelde geen grootscheepse nationalisaties van particuliere bedrijven voor. Wel ijverde de partij voor 'parlementaire controle op de belangrijkste investerings- en beleggingsbeslissingen van banken, verzekeringsmaatschappijen, beleggingsmaatschappijen e.d.'⁴⁹ Bovendien wilde ze bedrijven radicaal democratiseren. De ondernemingsraad zou in grote en middelgrote bedrijven het hoogste orgaan moeten worden, waarbij milieu- en consumentenbelangen bij de besluitvorming betrokken zouden moeten worden.⁵⁰

Verder zou niet alleen macht, maar ook arbeid, inkomen en vermogen veel gelijkmatiger verdeeld moeten worden. Door de werkweek drastisch te verkorten – eerst tot 32 uur, vervolgens tot 25 uur tegen het jaar 2000 – hoopte GroenLinks de arbeid beter te verdelen. Door uitkeringen én belastingen op hogere inkomens en vermogens te verhogen, wilde men tevens de rijkdom beter verdelen.

Dit streven naar herverdeling van macht, inkomen, vermogen en arbeid bleef een constante in de programma's van GroenLinks, ook al werden de eisen geleidelijk minder radicaal. Het plansocialisme verdween echter al in 1994 uit het programma. De partij voelde geleidelijk steeds meer sympathie voor de markteconomie, al bleef zij terughoudend staan tegenover privatisering van staatsbedrijven en marktwerking binnen de publieke sector. Vooral in 1998 verzette Groen-

Links zich fel tegen de privatiseringen die het paarse kabinet van PVDA, VVD en D66 doorvoerde en wilde zij die in het bijzonder in het openbaar vervoer terugdraaien.⁵¹ Herverdeling van macht bleef op de agenda staan, maar arbeiderszelfbestuur niet. In 1994 wilde GroenLinks nog de ondernemingsraad in grote bedrijven de helft van de Raad van Commissarissen laten benoemen en op termijn de hele top van het bedrijf laten kiezen.⁵² In 2002 vroeg de partij om 'instemingsrecht' voor de ondernemingsraad bij de benoeming van directieleden en topmanagers en bij andere belangrijke beslissingen.⁵³ In 2010 ging het om een 'verzwaard adviesrecht bij benoeming en ontslag' van bestuurders, om instemingsrecht bij de regeling van arbeidsvoorwaarden en om verkiezing van minstens een derde van de Raad van Commissarissen door de werknemers.⁵⁴

Herverdeling van inkomen en vermogen betekende voor GroenLinks verhoging van de laagste inkomens (met name bijstandsuitkeringen, het minimumloon en jeugdlonen) en extra belastingheffing op de hoogste inkomens en op vermogen, alsmede beperking van de hypotheekrenteaftrek. Aanvankelijk eiste de partij vrij forse verbeteringen voor de minima (in de orde van vijftien procent in 1989, tien procent in 1994).⁵⁵ Geleidelijk werden de eisen bescheidener. In 2010 was er geen sprake meer van dat men de uitkeringen wilde verhogen; alleen de ww moest omhoog, maar dan wel voor een kortere duur.⁵⁶ Fiscale aftopping van de hoogste inkomens en vermogens bleef wel een constant thema in de verkiezingsprogramma's, evenals beperking van de hypotheekrenteaftrek.

Over de herverdeling van arbeid veranderden de opvattingen enigszins. In de eerste jaren dacht GroenLinks vooral aan verkorting van de werkweek, zoals vermeld naar 32 uur en op termijn naar 25 uur per week, naast afschaffing van het kostwinnersbeginsel.⁵⁷ Dat laatste was natuurlijk vooral bedoeld om (gehuwde of met een man samenlevende) vrouwen aan betaald werk te helpen. In de jaren negentig verdween de 25-urige werkweek uit het program, maar bleef het streven naar 32 uur gehandhaafd. Na 1998 werd niet meer veel over een kortere werkweek gesproken – waarschijnlijk omdat het geen haalbare kaart meer was? De nadruk verschoof naar kinderopvang als ondersteuning van werkende (of werkzoekende) ouders. GroenLinks bleef echter de emancipatie van vrouwen in de arbeidssfeer nastreven en voordelen voor 'kostwinnersgezinnen' bestrijden, ook in 2010.⁵⁸

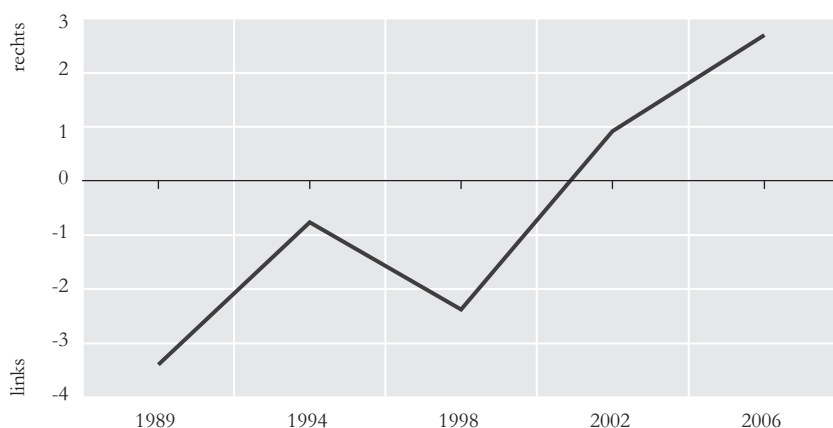
Emancipatie via arbeid leefde vooral als ideaal bij de vrouwenbeweging en bij voormalige communisten en pacifistisch-socialisten, al dan niet geïnspireerd door marxistische denkbeelden over zelfverwezenlijking door arbeid. Een ander deel van GroenLinks, veelal afkomstig uit de PPR, wilde de mensheid juist bevrijden van de arbeidsplicht door alle burgers een basisinkomen te garanderen. Daarvan zou men kunnen leven zonder ooit betaalde arbeid te verrichten. Werkgevers zouden dan arbeid aantrekkelijker moeten maken om toch voldoende werknemers te krijgen. Tegelijkertijd zouden meer mensen zich zonder financiële zorgen aan mantelzorg en vrijwilligerswerk kunnen wijden. Volgens een enquête onder de leden van GroenLinks in 1992 zou bijna 83 procent daar veel voor voelen.⁵⁹ In het programma van 1994 werd een voorzichtige stap in deze richting gezet doordat

daarin een ‘negatieve inkomstenbelasting’ voorgesteld werd. Wie geen belasting betaalde, zou zodoende zonder tegenprestatie een bedrag van de staat ontvangen. Door die negatieve inkomstenbelasting geleidelijk te verhogen ‘ontstaat op termijn de mogelijkheid haar uit te bouwen tot een basisinkomen’.⁶⁰ In 1998 werd dit voorstel concreter uitgewerkt: de negatieve inkomstenbelasting zou aanvankelijk 250 gulden per maand bedragen en in vier jaar verhoogd worden tot 400 gulden.⁶¹

Na 2002 vervaagde dit streven enigszins – en verflauwde ook de belangstelling bij de leden voor het basisinkomen.⁶² Arbeid leek weer meer gewicht te krijgen. In 2006 werd nog wel gestreefd naar een ‘gedeeltelijk basisinkomen voor werknemers’, maar onder de kop ‘iedereen werkt mee’. Werklozen zouden (na een jaar werk zoeken) een participatiecontract met hun gemeente moeten sluiten waarmee ze zich verplichtten tot (om)scholing, leer-werktrajecten of vrijwilligerswerk tegen een vergoeding in de orde van (ten minste) het minimumloon.⁶³ Het programma van 2010 bevatte een soortgelijk voorstel.⁶⁴ Men zou dit streven naar participatie kunnen beschouwen als een synthese van het idee ‘emancipatie door arbeid’ en het streven naar een arbeidsloos basisinkomen, maar met een wat zwaarder accent op arbeid.

In de afgelopen twintig jaar heeft GroenLinks dus geleidelijk het plansocialisme laten varen en is zij zich gaan inzetten voor een ‘participatiemaatschappij’ en een sociale en geregleerde markteconomie. In die zin is zij opgeschoven naar rechts of, preciezer gezegd, van radicaal links naar gematigd links. Daarbij zijn echter veel idealen en wensen overeind gebleven zoals: herverdeling van arbeid, macht, inkomen en vermogen, individualisering van sociale zekerheid en inkomens,

Figuur 3. Nadruk van GroenLinks op op sociaaleconomische issues in verkiezingsprogramma's, 1989-2006

(plus = rechts, min = links)

evenals solidariteit met 'zwakke groepen' als migranten, huurders, krakers en uitkeringsgerechtigden. De kwantitatieve analyse bevestigt dit beeld in grote lijnen (zie figuur 3).

Figuur 3 laat een zeer bescheiden ontwikkeling zien in de richting van een meer gematigd links sociaaleconomisch beleid. De meest linkse score die mogelijk is bedraagt -100 en de meest rechtse score +100, zodat een beweging van -3.5 naar +2.5 niet groot is, al blijft het een opmerkelijke omslag. Deze ontwikkeling past bij de trend die we zagen in figuur 2, waarin de aversie tegen economische groei duidelijk afneemt. GroenLinks is dus een beetje minder links geworden. De lichte 'ruk naar links' in 1998 heeft mogelijk te maken met het bovenvermelde verzet tegen de 'paarse' privatiseringen, dat toen een belangrijke plaats in het verkiezingsprogramma innam.

Democratisering en diversiteit: van radicalisme naar vrijzinnigheid?

Democratie vormde de vierde pijler in het beginselprogramma van 1991. Zij werd vaak zo breed opgevat dat niet alleen staatkundige kwesties en medezeggenschap in bedrijven onder deze noemer vielen, maar ook de rechten van immigranten en andere minderheden. Men zou de ideologie van GroenLinks althans in dit opzicht ook als democratisch radicalisme kunnen betitelen: het begrip 'democratie', als heerschappij van en door het volk, werd radicaal opgevat. Burgers zouden niet alleen zeggenschap over het landsbestuur moeten uitoefenen, maar ook over hun werkomgeving, school, buurt en levensstijl. Dat laatste hield een recht op diversiteit in dat gold voor zowel homoseksuelen als voor moslims, hindoes en andere religieuze of etnische minderheden.

Onder de kop 'Overheid, democratie en gelijke rechten' eiste GroenLinks in haar eerste verkiezingsprogramma van 1989 uitbreiding van de democratie naar verschillende terreinen, ondernemingen, consumenten- en patiëntenorganisaties; invoering van 'een vorm van referendum'; verkiezing van burgemeesters en Commissarissen der Koningin door gemeenteraden respectievelijk Provinciale Staten; het recht op staking; legalisering van het gebruik van drugs en van euthanasie; bestrijding van discriminatie en seksueel geweld; een ruimhartig toelatingsbeleid voor vluchtelingen; en zowel actief als passief kiesrecht voor niet-Nederlanders die langer dan twee jaar duurzaam in Nederland verbleven.⁶⁵ De PSP liet daarbij aantekenen dat zij de monarchie wilde afschaffen.

Veel van deze verlangens zouden in de volgende programma's terugkeren, maar niet alle.⁶⁶ In 1994 werd aan het correctief referendum nog het volksinitiatief toegevoegd: wanneer minstens tien procent van de kiesgerechtigden zijn handtekening zou zetten onder een verzoek om een referendum te houden, zou dat verzoek ingewilligd moeten worden.⁶⁷ Naast burgemeesters en Commissarissen der Koningin zou ook het staatshoofd gekozen moeten worden door volksvertegenwoordigers (de Staten-Generaal in dit geval); zo kreeg de PSP postuum haar zin.

In 1998 stelde GroenLinks dezelfde eisen, deze keer zelfs meteen aan het begin van het programma, dat opende met een diepgravende analyse van de overheid en haar verhouding tot de samenleving.⁶⁸

In 2002 verschenen enkele nieuwe elementen in het program. De Tweede Kamer moest zelf een (in)formateur aanwijzen, de Eerste Kamer kon verdwijnen en de rechter zou wetten desgewenst aan de grondwet moeten toetsen.⁶⁹ Een volksinitiatief zou reeds door vijf (in plaats van tien) procent van de kiesgerechtigden doorgezet kunnen worden. Aan de andere kant werden de voorwaarden voor een referendum aangescherpt: een door de Kamer aangenomen wet, planologische kernbeslissing of verdrag zou alleen verworpen worden indien minstens de helft van de kiesgerechtigden ertegen zou stemmen.⁷⁰

Het program van 2006 was wat korter over staatkundige vernieuwing. De voorwaarden voor een referendum werden er niet in genoemd, evenmin als het volksinitiatief. Ook het gekozen staatshoofd stond niet meer in het program. Toegevoegd werd echter de eis dat de kiezer niet alleen op een partij, maar ook op een bepaalde coalitie zou mogen stemmen.⁷¹ In 2010 bleek deze laatste wens vervangen door een voorstel om niet alleen de (in)formateur maar ook de minister-president door de Tweede Kamer te laten kiezen.⁷² Burgers zouden meer zeggenschap moeten krijgen, met name in de wijken en buurten – maar geen referendum.⁷³ In de loop der tijd is GroenLinks dus steeds meer belang gaan hechten aan de volksvertegenwoordiging, niet alleen bij wetgeving maar ook bij benoemingen en kabinetsformaties, terwijl het streven naar directe democratie naar de achtergrond verdween.

Anno 2010 leek GroenLinks dus minder bereid te zijn om macht aan de burger over te dragen dan in 1994. Tegelijkertijd wilde zij het burgerschap ook minder snel uitbreiden. Illegale vreemdelingen zouden iets langer op een verblijfsvergunning moeten wachten; terwijl GroenLinks hen in 1989 en 1994 al na twee jaar een vergunning wenste te geven, veranderde dat in 2006 en 2010 in drie jaar.⁷⁴ Bovendien leek de partij iets voorzichtiger in haar toelatingsbeleid te worden. Wilde ze in 1994 nog 'zoveel mogelijk migranten toelaten' en wenste ze in 1998 'ruimhartig migranten op te nemen', vanaf 2002 liet zij dit soort algemene uitspraken achterwege en concentreerde zij zich op concrete maatregelen om de procedure voor asielzoekers en de voorwaarden voor huwelijksmigranten te versoepelen.⁷⁵ In 1989, 1994 en 1998 wilde GroenLinks migranten al na een verblijf van twee jaar actief en passief kiesrecht op alle niveaus toekennen, in 2002 na drie jaar en in 2006 na vijf jaar; in 2010 kwam deze eis niet meer in het program voor.⁷⁶

'Multiculturaliteit' werd anno 1998 expliciet als ideaal vermeld, maar maakte vervolgens plaats voor 'vrijzinnigheid' en een 'open cultuur'.⁷⁷ Het verschil lijkt subtiel, maar niet louter symbolisch. De verschuiving weerspiegelde een kentering in de opvatting van de leden, zo blijkt uit de ledenenquête die in 2002 gehouden werd.⁷⁸ In 1994 wilde GroenLinks etnische minderheden in staat stellen 'een levende band met de eigen taal en cultuur te onderhouden' en ook in 1998 verlangde ze 'voldoende middelen om onderwijs in allochtone levende talen in het onder-

wijbscurriculum op te nemen als ouders dit wensen'.⁷⁹ In 2002 was deze eis uit het programma verdwenen, terwijl meer nadruk viel op inburgering en integratie – 'een tweezijdig proces', dat inspanning vroeg van zowel allochtonen als autochtonen.⁸⁰ Segregatie in het onderwijs ('zwarte' en 'witte scholen') leek nu een groot probleem.

GroenLinks bleef echter positief tegenover de multiculturele samenleving staan; ook in 2010 eiste ze 'ruimte voor verschil'. Migranten moesten wel inburgeren, de Nederlandse taal leren en werken of een opleiding volgen. Vooral bij huwelijksmigranten diende de overheid de emancipatie te bevorderen.⁸¹ Het multiculturalisme ging bij GroenLinks dus niet zover dat men patriarchale culturen die vrouwenemancipatie taboe verklaren ook wilde respecteren.

Ook op het terrein van democratie en diversiteit leek zich dus een geleidelijke verschuiving af te tekenen van radicalisme – meer directe democratie, radicale uitbreiding van burgerschap en multiculturalisme – naar een meer gematigde politiek die misschien het beste omschreven kan worden met het trefwoord 'vrijzinnigheid'. De thematiek en de idealen bleven grotendeels onveranderd en veranderingen voltrokken zich vaak subtiel en soms bijna onmerkbaar, maar waren duidelijk meer dan kosmetisch.

Conclusie

GroenLinks heeft haar idealen de afgelopen twintig jaar niet aan de kapstok gehangen, maar wel – om in kledingtermen te blijven – hier en daar bijgeknipt of ingekort, om met de mode mee te gaan. Dat kon men zien op het terrein van de internationale politiek, waar de partij de NAVO ging accepteren – zonder echter haar ideaal van een ander veiligheidsbeleid onder de hoede van de Verenigde Naties op te geven – en de Europese Unie met meer enthousiasme tegemoet trad. De aandacht voor de Derde Wereld bleef overigens constant. De ecologische visie van GroenLinks bleef radicaal, maar in de keuze van middelen schoof de nadruk van harde verbodsbepalingen naar zachtere groene belastingen, subsidies en heffingen. Op sociaaleconomisch gebied leek de verschuiving relatief het grootst te zijn: van plansocialisme naar aanvaarding van de markteconomie, mét een actieve en regulerende rol van de staat. De staat zou arbeid, inkomen en vermogen gelijkmatiger dienen te verdelen. De overheid zou weliswaar geen korte werkweek meer moeten opleggen (zoals GroenLinks in de jaren negentig eiste), maar wel participatie in hetzij werk, hetzij scholing of vrijwilligerswerk afdwingen. De democratisering van staat en samenleving bleef op de agenda staan, maar ook hier werden de eisen voorzichtiger en minder radicaal. GroenLinks bleef de multiculturele samenleving verdedigen, maar sprak vanaf 2002 vaker van een 'vrijzinnige samenleving' – wat lijkt te wijzen op een subtiel maar toch niet alleen symbolische verschuiving.

De analyse van de verkiezingsprogramma's van GroenLinks bevestigt dus in grote lijnen het beeld dat uit de vergelijking van de beginselprogramma's van 1991 en 2008 naar voren kwam: dezelfde idealen werden anders en vooral minder uitgesproken, bescheidener geformuleerd. Dat uit zich in een afnemende aversie tegen maatregelen die de economische groei moeten stimuleren en in een grotere acceptatie van de vrije markteconomie. GroenLinks is daarmee enigszins opgeschoven in de richting van de gevestigde partijen. Dat is tijdens de kabinetsformatie van 2010 tot uitdrukking gekomen in de oriënterende gesprekken over mogelijke regeringscoalities waarin de deelname van GroenLinks (in tegenstelling tot die van de *sp*) op zijn minst bespreekbaar was. Dat bevestigt de programmatische ontwikkeling van rood-groen naar paars-groen, die in de inhoud van de achterenvolgende verkiezingsprogramma's zichtbaar werd.

Hoe valt deze ontwikkeling te verklaren? Electorale concurrentie en – daarmee samenhangend – aanpassing aan de tijdgeest zouden de belangrijkste drijfveren kunnen zijn. Politieke partijen streven immers gewoonlijk naar behoud en liefst uitbreiding van hun electorale aanhang. Aangezien de meeste kiezers in het politieke midden vertoeven, hebben partijen de neiging naar het midden te schuiven, tenzij de afstand tot concurrenten daardoor te klein zou worden. Deze neiging zal sterker zijn naarmate de ideologie en de organisatie van de partij meer flexibiliteit vertonen; dat lijkt bijna vanzelfsprekend en wordt bevestigd door vergelijkend onderzoek in andere landen.⁸² De ideologie van GroenLinks kon vanaf het begin wel flexibel genoemd worden, maar voor de organisatie gold dat veel minder. Partijactivisten kunnen via partijraad en partijcongres programmatische veranderingen blokkeren of afremmen – en dat hebben zij af en toe ook gedaan.⁸³ Dat zou kunnen verklaren waarom GroenLinks haar programma geleidelijk en niet al te drastisch heeft aangepast.

Meer vertrouwen in de staat dan in de straat?

Een vergelijkende analyse van de opvattingen en achtergronden van de leden van GroenLinks in 1992, 2002 en 2010

Paul Lucardie en Wijbrandt van Schuur

In twintig jaar is GroenLinks zowel in organisatorisch als ideologisch opzicht geleidelijk veranderd, zoals blijkt uit andere bijdragen in deze bundel. Die wijzigingen moeten voor een belangrijk deel zijn goedgekeurd en uitgevoerd door de leden, want GroenLinks is immers een ‘ledenpartij’ waar het meeste werk wordt verricht door gewone leden. De partijtop en zijn professionele staf kan wel veranderingen voorstellen en daarbij enige druk uitoefenen op de leden, maar kan hen niet dwingen. De vraag rijst dan ook in hoeverre de leden zelf eveneens zijn veranderd in deze periode. Zijn ze ouder of juist (gemiddeld) jonger geworden? Zijn ze met hun opvattingen over staat en samenleving naar rechts of naar links opgeschoven? Ontplooien ze meer of juist minder activiteiten in de partij? In deze bijdrage wordt hierop antwoord gegeven aan de hand van drie enquêtes onder de leden van GroenLinks.

De eerste enquête werd gehouden in het voorjaar van 1992 op verzoek van het partijbestuur. Er werd een aselechte steekproef getrokken van 1300 leden (bijna 10 procent van het totaal aantal leden) waarvan 633 (49 procent) de vragenlijst ingevuld terugstuurden.¹ De tweede enquête vond plaats in mei 2002 in het kader van het ‘European Green Party Members Project’.² Het partijbestuur van GroenLinks werkte hieraan mee en liet een steekproef doen onder 500 leden (ongeveer 3 procent van het totaal); de respons bedroeg deze keer ruim 50 procent (N=251). De omstandigheden verschilden nogal van de eerste enquête: 1992 was een vrij rustig jaar zonder verkiezingen, mei 2002 was – met de moord op Pim Fortuyn op 6 mei en de spectaculaire doorbraak van zijn partij bij de Tweede Kamerverkiezingen op 15 mei – waarschijnlijk de meest turbulente maand in de Nederlandse geschiedenis sinds de Tweede Wereldoorlog. Niettemin bleek de respons in beide onderzoeken nagenoeg gelijk te zijn.

De derde enquête had de vorm van een internetenquête: alle partijleden waarvan het emailadres bij het partijbureau bekend was, kregen in mei 2010 het verzoek om via een weblink een vragenlijst in te vullen.³ Van de 17.036 personen die aldus benaderd werden, heeft 22 procent (N=3818) de vragen geheel of gedeeltelijk beantwoord, wat neerkomt op 16 procent van alle ingeschreven leden.⁴ Gezien de

lage respons en de andere benadering is een vergelijking met de twee vorige enquêtes natuurlijk enigszins problematisch. Er zijn echter wel aanwijzingen dat ook de respondenten van de derde enquête redelijk representatief geacht kunnen worden voor het ledenbestand van GroenLinks. Vergelijkt men de gegevens van de steekproef met beschikbare gegevens van het gehele ledenbestand, zoals leeftijd, geslacht en jaar van inschrijving, dan lijken de verschillen betrekkelijk klein.⁵ Niettemin moeten de uitkomsten met voorzichtigheid geïnterpreteerd worden.

Vergrijzing of verjonging? Sociaal-demografische achtergronden van de leden

Bij de oprichting van GroenLinks speelden babyboomers – geboren in de geboortegolf na 1945 – een vooraanstaande rol. Anno 1992 bestond de meerderheid van de leden uit dertigers en veertigers (zie tabel 1); tien jaar later waren dat veertigers en vijftigers. De partij leek derhalve te vergrijzen in plaats van te verjongen. Ondanks de werving van veel nieuwe leden wist de partij dat proces niet helemaal tot stilstand te brengen, zo valt uit de enquête van 2010 op te maken. De gemiddelde leeftijd van de leden steeg van 43 naar 47 jaar tussen 1992 en 2002, maar was nog steeds 47 in 2010. Het aantal jongeren (tieners en twintigers) was weliswaar iets gestegen, maar het aantal grijsaards (vijftigers en ouder) nog aanzienlijk meer. De babyboomers vormden dus nog steeds de basis van de partij, al is hun numerieke overwicht wel verdwenen.

Volgens de socioloog Henk Becker vertoont een leeftijdsgroep of historische generatie in haar gedrag de effecten van ‘een of enkele discontinue veranderingen die zij in haar formatieve periode heeft ondergaan’.⁶ Hij onderscheidt vijf generaties:

- (1) de vooroorlogse, geboren tussen 1910 en 1930, vooral gevormd door de economische crisis van 1928-1938;
- (2) de stille generatie, geboren tussen 1930 en 1945, vooral getekend door de Tweede Wereldoorlog;
- (3) de vroege babyboom- of protestgeneratie, geboren na 1945 en voor 1955, gevormd door de hoogconjunctuur en de culturele revolutie van de (late) jaren zestig;
- (4) de late babyboom of verloren generatie, geboren tussen 1955 en 1970, vooral beïnvloed door de economische recessie van 1975-1985;
- (5) de pragmatische generatie die na 1970 is geboren.⁷

Becker veronderstelt dat de protestgeneratie het meest romantisch en vernieuwend is in politiek en artistiek opzicht, terwijl de verloren generatie meer naar behoud zou neigen.⁸ Ons onderzoek bevestigt die veronderstelling echter niet. De protestgeneratie blijkt weliswaar goed vertegenwoordigd te zijn onder de leden van GroenLinks, maar minder goed dan de verloren generatie. Dat gold in 1992 maar ook in 2002 en nog duidelijker in 2010 (zie tabel 1).

Tabel 1. GroenLinks-leden vergeleken op basis van enkele achtergrondkenmerken (1992, 2002 en 2010)

<i>Achtergrondkenmerken</i>	1992	2002	2010
<i>Leeftijd</i>			
– jonger dan 30	10	11	12
– 30-39	35	18	18
– 40-49	31	33	22
– 50-59	13	25	27
– 60 en ouder	12	14	20
Totaal	101%	101%	99%
N=	624	248	3818
<i>Generatie</i>			
– vooroorlogse en stille generatie (geboren 1910-1945)	31	21	10
– protestgeneratie (geboren 1946-1954)	32	31	22
– verloren generatie (geboren 1955-1970)	37	35	38
– pragmatische generatie (geboren na 1970)	0	14	31
Totaal	100%	101%	101%
N=	624	248	3818
<i>Geslacht</i>			
– man	66	63	60
– vrouw	34	37	40
Totaal	100%	100%	100%
N=	626	249	3361
<i>Hoogste opleiding</i>			
– lager of middelbaar onderwijs	21	17	17
– hoger onderwijs (hbo, wo)	79	83	83
Totaal	100%	100%	100%
N=	626	247	3363
<i>Werkstatus</i>			
– verricht betaald werk	74	78	76
– gepensioneerd/vut	9	11	12
– in opleiding	2	5	6
– wao, ww of bijstand	7	5	6
– huishoudelijk werk/anders	7	1	1
Totaal	99%	100%	101%
N=	621	247	3348

Tabel 1. (vervolg)

<i>Achtergrondkenmerken</i>	1992	2002	2010
<i>Kerkgenootschap</i>			
– geen	65 ^{*)}	60	80
– katholiek	10	14	6
– protestants	17	21	10
– overig	8	5	4
Totaal	100%	100%	100%
N=	624	248	3357

*) Bijna 5 procent hiervan gaf aan lid van het Humanistisch Verbond te zijn.

Het aandeel van de vrouwen is geleidelijk iets gestegen, van 34 procent in 1992 via 37 procent in 2002 naar 40 procent in 2010 – in feite nog een onderschatting van het werkelijke aantal, dat in juli 2010 krap 46 procent van het totaal aantal ingeschreven leden bedroeg.⁹ Met 60 procent mannen was GroenLinks dus ook in 2010 nog geen ‘vrouwenpartij’, ondanks het leiderschap van Femke Halsema, maar de ‘vervrouwelijking’ is duidelijk voortgeschreden. In de Tweede Kamerfractie vormden vrouwen in 2010 wel een kleine meerderheid (zes van de tien), maar dat was vanaf 1994 al het geval.¹⁰

Het opleidingsniveau van GroenLinkers was al in 1992 hoog: 79 procent had een vorm van hoger onderwijs genoten (zie tabel 1). Dat bleek anno 2010 nog iets verder gestegen te zijn, zoals overigens ook in de rest van Nederland: 83 procent had hoger onderwijs gevolgd, 4 procent was daar nog mee bezig. In 1992 had bijna een kwart voor een sociale wetenschap gekozen, in 2010 was dat zelfs een derde. Het aantal beta’s – afgestudeerden in de biologie, medicijnen, wis- en natuurkunde, techniek – was verder gedaald, van krap 20 naar 6 procent, terwijl het aantal alfa’s – rechten, letteren, geschiedenis, muziek en beeldende kunst – was gestegen van 8 naar bijna 20 procent.¹¹

Niet alle GroenLinkers konden of wilden overigens een beroep uitoefenen, maar wel de overgrote meerderheid (ongeveer driekwart in zowel 1992, 2002 als 2010). Een groot deel werkte in het onderwijs, de gezondheidszorg en de sociale dienstverlening of het openbaar bestuur (in 2010 respectievelijk 19, 15 en 16 procent).

De ontkerkelijkheid liet ook GroenLinks niet onberoerd. Rekende anno 1992 nog bijna 40 procent van de leden zich tot een kerkgenootschap of godsdienstige stroming, in 2010 was dat slechts 20 procent (zie tabel 1). Ongeveer de helft van de godsdienstige minderheid was in 1992 protestants (Nederlands Hervormd of Gereformeerd), een kwart katholiek en de rest boeddhist, hindoe, moslim of

‘anders’. In 2010 was de verdeling ongeveer hetzelfde, al waren de Nederlands Hervormde Kerk en de (synodale) Gereformeerde Kerken in Nederland met de veel kleinere Evangelisch-Lutherse Kerk in 2004 gefuseerd tot Protestantse Kerk in Nederland (PKN).

Samenvattend zou men kunnen opmerken dat het ledenbestand van GroenLinks voor een deel de maatschappelijke trend volgde – vergrijzing, stijging van het opleidingsniveau, ontkerkelijking – maar daarbij zijn eigen profiel bewaarde en nog aanscherpte: veel babyboomers, meer vrouwen, meer sociale wetenschappers. Een uitzondering op deze regel vormt het aandeel van migranten (nauwkeuriger: partijleden die zichzelf als migrant beschouwen), dat in 1992 exact even groot was als in 2010, namelijk krap 3 procent.¹²

Verrechtsing? Politieke opvattingen van de leden

Nederland is de afgelopen decennia naar rechts opgeschoven, zo wordt wel beweerd.¹³ Uit kiezersonderzoek valt dat overigens niet onomstotelijk af te leiden. Sinds 1998 plaatsten weliswaar iets meer kiezers zichzelf rechts van het midden op een schaal van 0 (= zeer links) naar 10 (= zeer rechts), maar tegelijkertijd lijkt de betekenis van de termen links en rechts te zijn veranderd.¹⁴ In de jaren negentig ging het vooral om sociaaleconomische verdelingskwesties, waarbij ‘links’ stond voor meer gelijkheid en ‘rechts’ voor meer ongelijkheid; sinds 2002 zijn sociaal-culturele vraagstukken en in het bijzonder de integratie van immigranten in toenemende mate de betekenis van deze termen gaan bepalen, waarbij ‘links’ de immigranten mét hun eigen waarden en gewoonten wil aanvaarden en ‘rechts’ beperking van de immigratie en aanpassing aan Nederlandse waarden en gewoonten verlangt. Een (zelfs licht groeiende) meerderheid van de kiezers zou de inkomensverschillen in Nederland willen verkleinen, wat dus een links standpunt genoemd mag worden, terwijl eveneens een (licht) groeiende meerderheid aanpassing van immigranten eist.¹⁵

Vergelijkt men de leden van GroenLinks met de doorsnee Nederlandse kiezer, dan lijkt de term ‘verrechtsing’ op het eerste gezicht nogal misplaatst. Het aantal leden dat zich rechts van het midden positioneerde, nam tussen 1992 en 2010 zelfs nog iets af, al betreft het hier in alle gevallen slechts een handjevol mensen.¹⁶ De overgrote meerderheid van de leden plaatste zich zowel in 1992 als in 2002 en 2010 links van het midden.¹⁷ De gemiddelde score bleef nagenoeg onveranderd: 2,2 in 1992, 2,3 in 2002, weer 2,2 in 2010. De respondenten die na 2002 lid waren geworden, plaatsten zich iets minder links (2,3), maar dat verschil is verwaarloosbaar klein. Het meest links waren ook in 2010 overigens de leden die afkomstig waren uit de Communistische Partij van Nederland (CPN) en de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) (beide 1,9 gemiddeld), maar die ‘bloedgroepen’ waren intussen wel fors geslonken – tot 5 respectievelijk 9 procent van de steekproef. De uit de Evangelische Volkspartij (EVP) en de Politieke Partij Radikalen (PPR) afkomstige

leden, die samen 12 procent van de steekproef vormden, weken niet noemenswaardig af van het gemiddelde (2,2). In de steekproef vormden de GroenLinksers die lid van één (of meer) van de moederpartijen waren geweest in 2010 een vrij kleine minderheid (26 procent), aanzienlijk minder dan in 2002 (41 procent) terwijl ze in 1992 nog een overweldigende meerderheid hadden uitgemaakt (ruim 80 procent).

Ook al bleven de leden van GroenLinks dus (in eigen ogen) zeer links, in hun politieke opvattingen waren ze sinds de oprichting wel degelijk enigszins naar rechts, of liever gezegd: naar het midden opgeschoven. Dat valt tenminste af te leiden uit reacties op een aantal politieke uitspraken die in 1992, 2002 en 2010 aan de ondervraagde leden werden voorgelegd (zie tabel 2). In 1992 stemde een duidelijke meerderheid in met een radicale herverdeling van macht en inkomen. Ruim 60 procent wilde dat werknemers het voor het zeggen zouden krijgen in hun bedrijven – ‘arbeiderszelfbestuur’ werd dat genoemd – en ruim 80 procent zou binnen tien jaar een basisinkomen voor iedereen willen invoeren. In 2002 steunde nog slechts iets meer dan een kwart deze herverdeling van de macht in de bedrijven, maar was twee derde nog voor een basisinkomen. In 2010 streefde de helft van de respondenten naar een basisinkomen en nog geen vijfde naar een vorm van arbeiderszelfbestuur. Stemde in 1992 nog een derde in met de stelling dat alle belangrijke grote bedrijven in handen van de overheid zouden moeten komen, in 2010 was nog maar een zesde dit socialistische ideaal toegedaan. De Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO) – door de voorgangers van GroenLinks veroordeeld omdat deze een steunpilaar van het kapitalisme zou zijn – stuitte in 1992 nog op weerstand bij een ruime meerderheid van de ondervraagde leden, maar in 2002 en 2010 niet meer.

Namen de leden dus afscheid van het socialisme, ze omhelsden niet tegelijkertijd het liberalisme. Liberalen zien de samenleving over het algemeen als een soort marktplaats waar individuen in onderlinge wedijver hun eigen belang en daarmee indirect het algemeen belang dienen. Tegenstellingen tussen maatschappelijke klassen spelen voor liberalen geen rol, maar voor GroenLinksers wel. Evenals in 1992 en 2002 wees in 2010 bijna 90 procent van de ondervraagde leden de stelling af dat er geen belangrijke tegenstellingen meer bestaan tussen de verschillende maatschappelijke klassen (zie tabel 2). Een bijna even grote meerderheid verwierp in 2010 ook de stelling dat marktwerking in de zorg de burger meer zeggenschap zal geven. Slechts 15 procent bleek van mening dat de particuliere onderneming het beste middel is om de economische problemen in Nederland op te lossen – al reageerde ruim een derde met ‘noch eens, noch oneens’ op deze stelling. Een krappe meerderheid was de mening toegedaan dat markt en planeconomie beide gefaald hebben en dat gezocht moet worden naar een andere economische orde, gebaseerd op kleinschalige gemeenschappen. Deze utopische gedachte kwam destijds ook voor bij de PPR, in mindere mate bij de PSP en eveneens bij veel groene partijen elders in Europa, maar leefde dus anno 2010 ook nog steeds binnen

Tabel 2. Politieke opvattingen GroenLinks-leden (1992, 2002 en 2010)

<i>Opvattingen</i>	1992	2002	2010
Zelfplaatsing op links-rechts schaal (1= zeer links, 10= zeer rechts)	2,2	2,3	2,2
Eens met: 'De werknemers moeten het voor het zeggen krijgen in de bedrijven'	62	27	19
Eens met: 'Binnen de komende tien jaar moet een basisinkomen voor iedereen ingevoerd worden'	81	66	50
Eens met: 'Alle belangrijke grote bedrijven moeten in handen van de overheid komen'	32	18	16
Eens met: 'Nederland moet uit de NAVO'	63	22	18
Oneens met: 'In de huidige maatschappij heersen geen belangrijke tegenstellingen meer tussen de verschillende maatschappelijke klassen'	88	86	87
Oneens met: 'Marktwerving in de zorg zal de burger meer zeggenschap geven'	*	*	81
Oneens met: 'De particuliere onderneming is het beste middel om de economische problemen van Nederland op te lossen'	*	50	44
Eens met: 'Markt en planeconomie hebben allebei gefaald; we moeten een andere economische orde zoeken, gebaseerd op kleinschalige gemeenschappen'	*	38	51
Eens met: 'Een zwangere vrouw moet legaal een abortus kunnen krijgen, om welke reden dan ook, als ze de baby niet wil hebben'	*	64	74
Oneens met: 'Homoseksuele relaties deugen niet'	*	96	98
Eens met: 'Mensen in Nederland moeten meer verdraagzaamheid opbrengen voor mensen die er een onconventionele levenswijze op na houden'	*	78	89
Eens met: 'Het autogebruik moet zo duur gemaakt worden dat een forse daling van het weggebruik optreedt'	71	55	57

Tabel 2. (vervolg)

<i>Opvattingen</i>	1992	2002	2010
Oneens met: 'De moderne wetenschap zal onze milieuproblemen oplossen zonder dat we onze levensstijl hoeven te veranderen'	*	88	92
Oneens met: 'We maken ons te veel zorgen over het milieu van morgen en te weinig over inflatie en werkloosheid vandaag'	*	83	89
Oneens met: 'Om het milieu te beschermen heeft Nederland economische groei nodig'	*	65	52
Oneens met: 'Dieren mogen wel voor medische experimenten gebruikt worden indien zodoende mensenlevens gered kunnen worden'	*	13	21
Eens met: 'Dieren moeten (ethisch gezien) dezelfde rechten hebben als mensen'	*	28	29
N	633	251	3.818

* Niet gevraagd in deze enquête

GroenLinks. Liberaal kan men dat moeilijk noemen, misschien eerder libertair- of ecosocialistisch of radicaal.

Wél liberaal waren de opvattingen van GroenLinkers over ethische kwesties als abortus, homoseksuele relaties en verdraagzaamheid. In 2010 vond driekwart van de leden dat een zwangere vrouw altijd een abortus moet kunnen krijgen als ze de baby niet wil hebben, minder dan 1 procent meende dat homoseksuele relaties niet deugen en 89 procent vond dat mensen in Nederland meer verdraagzaamheid moeten opbrengen voor 'mensen die er een onconventionele levenswijze op na houden'. Ten opzichte van 2002 waren de meningen op dit punt nog iets liberaler geworden.

Liberalisme op cultureel en ethisch gebied gaat vaak samen met kosmopolitisme: openheid voor andere culturen, andere landen, andere zeden. Het verbaast dan ook niet dat de Europese eenwording bij een meerderheid van de leden waardering oogstte. Die meerderheid was tussen 2002 en 2010 alleen maar groter geworden. In 2010 achtte 90 procent het lidmaatschap van de Europese Unie een goede zaak (in 2002 nog 71 procent) en vond 83 procent dat de eenwording verder moest

gaan (in 2002 eveneens 71 procent). Wel enigszins verrassend is de twijfel die de leden in 2002 leken te koesteren over de multiculturele samenleving. Slechts een derde stond voor behoud van de eigen gewoonten en tradities van etnische minderheden en ruim de helft voor aanpassing en assimilatie. Niet uitgesloten kan worden dat de tijdgeest toen een grote rol speelde; de enquête vond plaats in mei 2002, kort na de moord op Fortuyn, die de multiculturele samenleving op scherpe wijze geïmpliciteerd had. Acht jaar later was juist de helft van de ondervraagde leden voor handhaving van de tradities van minderheden en nog geen derde voor assimilatie en aanpassing, terwijl een vijfde hierover geen mening kon geven (in 2002 was dat 15 procent). Een grote meerderheid van de Nederlandse kiezers (circa 70 procent) was de afgelopen jaren vóór assimilatie van minderheden en slechts rond 15 procent voor behoud van hun tradities.¹⁸ Wanneer men deze kwestie hanteert als toetssteen voor 'links' en 'rechts' in de politiek, dan lijken de leden van GroenLinks in de eenentwintigste eeuw dus niet naar rechts maar juist naar links opgeschoven.

Op ecologisch gebied lijkt het alsof de leden nog steeds radicale opvattingen zijn toegedaan, ook al ziet men ook daarin soms enige matiging optreden – bijvoorbeeld met betrekking tot het ontmoedigen van het autogebruik. Een grote meerderheid maakte zich echter ook anno 2010 grote zorgen over het milieu. Die meerderheid verwachtte niet dat de wetenschap de milieuproblemen zou oplossen zonder dat de levensstijl van de burgers diende te veranderen, en evenmin dat de burgers zich te veel zorgen over 'het milieu van morgen' maakten en te weinig over inflatie en werkloosheid 'vandaag'. De meerderheid vond ook niet dat economische groei juist nodig is om het milieu te beschermen. Deze opvattingen bleken tussen 2002 en 2010 niet fundamenteel veranderd te zijn (zie tabel 2).¹⁹ Over de rechten van dieren dachten de leden in 2010 iets positiever dan in 2002, maar niet erg radicaal. In 2002 stemde een duidelijke meerderheid in met het gebruik van dieren voor medische experimenten indien zo mensenlevens gered konden worden en wees de stelling af dat dieren ethisch gezien dezelfde rechten hebben als mensen. In 2010 stemde nog slechts een relatieve meerderheid (van 48 procent) in met dierproeven en wees een bijna even grote groep (47 procent) gelijkheid van rechten tussen mens en dier af.

De politieke opvattingen van de GroenLinks-leden blijken dus tussen 1992 en 2010 wel enigszins veranderd te zijn, maar niet zonder meer 'verrechter'. Socialistische opvattingen vonden in 2010 weliswaar veel minder weerklank dan in 1992, maar werden niet eenvoudig ingeruild voor liberale opvattingen. GroenLinkers dachten zowel in 1992 als in 2010 liberaal over ethische kwesties, maar niet over sociaaleconomische zaken. Ze stonden in 2010 nog positiever tegenover de Europese eenwording en tegenover de multiculturele samenleving dan acht jaar eerder. Op ecologisch gebied bleven de leden vrij radicaal, al nam de 'autovijandigheid' wel iets af. Men kan dus vaststellen dat GroenLinkers een paar aarzelende stapjes in de richting van het politieke midden hebben gezet, maar op veel punten radicaal gebleven zijn.

De instroom van nieuwe leden en het leiderschap van Halsema (die in november 2002 voorzitter van de Tweede Kamerfractie werd) hebben dus niet tot een ruk naar rechts geleid. Respondenten die na 2002 lid geworden waren, verschilden in 2010 slechts in lichte mate van de oudere leden (die dus al vóór 2002 lid waren). De nieuwelingen plaatsten zich zoals vermeld iets minder ver naar links en scoorden iets lager op de socialistische stellingen – maar overigens ook op de meeste groene uitspraken, terwijl ze het soms iets meer eens waren met liberale stellingen. Om enkele voorbeelden te noemen: 22 procent van de oude en 17 procent van de nieuwe leden wilden werknemers hun bedrijf zelf laten besturen, 55 procent van de oude en 51 procent van de nieuwe leden wensten een basisinkomen voor iedereen, en 71 procent van de oude en 61 procent van de nieuwe leden wilden de benzineaccijnzen fors verhogen om het broeikas effect te bestrijden. Aan de andere kant waren nieuwe leden iets meer geneigd om dieren gelijke rechten toe te kennen (31 procent tegen 27 procent van de oude leden) en stelden ze iets meer vertrouwen in de particuliere onderneming dan oude leden (18 procent respectievelijk 14 procent). Deze in de steekproef waargenomen verschillen zijn significant, dat wil zeggen dat de kans dat ze op toeval berusten kleiner wordt geacht dan 5 procent. De verschillen zijn echter ook nogal klein.

Oude en nieuwe leden dachten dus wel iets, maar niet veel anders over belangrijke politieke onderwerpen; de overeenkomsten vallen meer op dan de verschillen. Het socialisme leefde weliswaar nog iets meer bij de oude leden dan bij de nieuwe, maar was ook bij de oude garde geleidelijk verbleekt.²⁰ Dat gold zelfs voor de oud-leden van de CPN en de PSP, al gingen die minder ver dan andere oude leden (en a fortiori minder ver dan de nieuwelingen). Zo wilden in 2010 bijna 40 procent van de voormalige pacifistisch-socialisten en 28 procent van de oud-communisten dat Nederland de NAVO verliet (tegen 15 procent van de nieuwe leden), en streefde 29 procent van beide bloedgroepen naar arbeiderszelfbestuur (tegen 17 procent van de nieuwelingen). In 1992 was de afkeer van de NAVO en de voorkeur voor arbeiderszelfbestuur echter nog veel groter binnen deze groep: 83 procent van de oud-PSP'ers en 62 procent van de oud-CPN'ers waren toen tegen het NAVO-lidmaatschap en 74 procent respectievelijk 83 procent voor arbeiderszelfbestuur. Ook gewezen communisten en pacifistisch-socialisten zijn dus meegegaan met hun tijd, zij het iets langzamer dan de rest.²¹

Van de straat naar de staat? Strategie en activisme van de leden

De meningen van de leden van GroenLinks over veel belangrijke politieke thema's mogen dan door de jaren heen vrij stabiel zijn gebleven, hun strategische opvattingen zijn echter wel aanzienlijk veranderd. In 1992 hechtten leden meer belang aan het uitdragen van politieke ideeën door de parlementaire fracties en aan buitenparlementaire actie op landelijk of lokaal niveau dan aan het streven naar een progressieve regeringscoalitie. Van de ondervraagden vond 31 procent de

eerstgenoemde strategie het belangrijkste, gaf 20 procent voorrang aan buitenparlementaire actie en slechts 11 procent aan de vorming van een progressieve coalitie, terwijl de rest andere aspecten op de eerste plaats stelde, zoals samenwerking met vakbonden en andere organisaties, verbetering van het klimaat in de partij of het propageren van opvattingen via de media. In 2002 en 2010 was de vraag iets anders geformuleerd en kon men slechts tussen drie strategieën kiezen: streven naar een progressieve regeringscoalitie, krachtig oppositie voeren in het parlement, of buiten het parlement actie voeren in samenwerking met Greenpeace en andere organisaties. In 2002 koos 53 procent voor de gouvernementele strategie, 41 procent voor de krachtige oppositie, en 7 procent voor de buitenparlementaire weg. Acht jaar later waren de voorkeuren nog verder verschoven: maar liefst 91 procent was voorstander van de gouvernementele strategie, slechts 5 procent verkoos de oppositie, en nog maar 2 procent de buitenparlementaire weg.

De enorme verschillen tussen de antwoorden in 1992 en in 2002 respectievelijk 2010 laten zich onmogelijk verklaren door de verschillende formulering van de vraag, en moeten dus wel duiden op een feitelijke verschuiving. GroenLinksers waren in 2002 en vooral in 2010 veel meer gericht op meeregeren en veel minder op parlementaire of buitenparlementaire oppositie dan in 1992. Die regeringsgezinde houding trof men ook aan bij de partijtop bij de onderhandelingen tijdens de kabinetsformatie over een coalitie met VVD, PVDA en D66 in juli 2010. Het mislukken van die onderhandelingen was dan ook niet te wijten aan GroenLinks. Ook bij het GroenLinks-electoraat bestond weinig weerstand tegen deelname aan een coalitie, zelfs als die geleid zou worden door de VVD.²² De kiezers van GroenLinks lijken eveneens sinds de jaren negentig meer op regeringsdeelname van hun partij te hopen, al zijn de verschuivingen op dit gebied niet al te groot.²³

Een coalitie met VVD, PVDA en D66 (Paars-plus) had niet de voorkeur van de meeste leden, maar kwam in 2010 wel op de tweede plaats na een linkse of progressieve coalitie: 15 procent wilde Paars-plus en 21 procent verkoos 'links' (PVDA, GroenLinks en D66, al dan niet aangevuld met de SP). Andere coalities (PVDA, D66, GroenLinks en ChristenUnie; of PVDA, GroenLinks, SP, D66 en ChristenUnie; of PVDA, GroenLinks, D66, SP en Partij voor de Dieren) konden slechts bij (totaal) 6 procent van de respondenten op steun rekenen. Een coalitie met het CDA in welke vorm dan ook sprak de leden in het geheel niet aan. De sympathie voor de liberalen was duidelijk iets groter dan die voor de christendemocraten. Gevraagd om elke Nederlandse partij een aantal punten te geven, variërend van 1 (zeer sterke afkeer) tot 10 (zeer sterke sympathie), kenden de leden de VVD gemiddeld 4,0 en het CDA 3,3 punten toe. Over het algemeen hing de sympathie sterk samen met de plaatsing op de links-rechts schaal, maar de liberale partijen D66 en VVD genoten iets meer sympathie dan hun plaats op die schaal zou doen verwachten, de christelijke partijen (CDA, ChristenUnie en SGP) juist iets minder. De GroenLinksers toonden (na hun eigen partij, uiteraard, die ze een ronde negen gaven) de meeste sympathie voor de PVDA en D66 (beide 6,6 punten), op de voet gevolgd door de SP (6,3); daarna kwamen de ChristenUnie en de Partij voor de Dieren (5,4 en 5,2), dan de VVD, het CDA en ten slotte de SGP (2,7) en de PVV (1,4).

In 2002 was de wil om mee te regeren duidelijk nog iets zwakker bij de leden. Gevraagd naar hun coalitievoorkeur noemde 71 procent hun eigen partij; in 2010 was dat 96 procent. Een linkse of progressieve coalitie van GroenLinks, PVDA, D66 en/of SP kreeg in 2002 weliswaar de meeste steun (28 procent), maar 18 procent achtte toen zelfs een coalitie van het CDA, de VVD en de Lijst Pim Fortuyn (LPF) het meest wenselijk. Een centrumlinkse coalitie van CDA, PVDA en GroenLinks genoot de voorkeur van 10 procent van de respondenten, terwijl Paars-plus door geen enkele respondent genoemd werd. Uiteraard heeft dit veel te maken met het tijdsgewricht: GroenLinks had in 2002 acht jaar lang de paarse coalitie heftig bestreden. Met het oog op de gespannen situatie na de moord op Fortuyn leek het ook veel GroenLinkers verstandig diens partij in een coalitie te betrekken, en dan lag de combinatie van de LPF met CDA en VVD zonder linkse partijen het meest voor de hand.

De afstanden tussen de partijen waren overigens in de waarneming van de GroenLinks-leden tussen 2002 en 2010 niet veel veranderd – met uitzondering van de ChristenUnie, die in 2002 duidelijk rechts van het midden (7,4) en in 2010 precies in het midden (5,0) werd geplaatst. D66 was in de ogen van de GroenLinks-respondenten in 2010 juist iets rechtser dan in 2002 (5,0 respectievelijk 4,0), PVDA, SP en GroenLinks zelf een tikje linkser dan in 2002.

In strategisch opzicht mogen GroenLinkers meer gouvernementeel en parlementair zijn gaan denken, maar dat wil niet zeggen dat ze intussen de politiek geheel overlaten aan beroepspolitici. Het politiek activisme leek in 2010 niet minder dan in 2002 of in 1992. Het aantal uren dat de ondervraagde leden aan hun partij en in het bijzonder hun afdeling besteedden, was in 2010 zelfs nog iets hoger dan in 2002 en 1992 (zie tabel 3), al past hier opnieuw enig voorbehoud vanwege de verschillende soorten enquêtes en de relatief lage respons in 2010.

Tabel 3. Aantal uren dat GroenLinks-leden per maand aan hun partij besteden (1992, 2002 en 2010)

	1992	2002	2010
geen	68	64	58
1-5 uur	14	15	17
6-20 uur	11	13	15
meer dan 20 uur	7	8	10
Totaal	100% (N= 633)	100% (N= 246)	100% (N= 3491)

Gezien de betrekkelijk lage respons lijkt het heel goed mogelijk dat de laatste enquête vooral werd ingevuld door de (meest) actieve leden, waardoor die categorie

dus oververtegenwoordigd raakte in de steekproef. Van de respondenten in 2010 bekleedde 21 procent een bestuursfunctie in de partij of een functie in het openbaar bestuur, terwijl 19 procent dat in 2002 had gedaan. Aangezien het aantal openbare bestuurders van GroenLinks en het aantal partijafdelingen tussen 2002 en 2010 licht is gedaald, lijkt het aannemelijk dat bestuurders in de steekproef van 2010 enigszins zijn oververtegenwoordigd.²⁴ Overigens leken de GroenLinkers wel minder actief te zijn buiten de partij, gezien hun antwoord op de vraag of ze de afgelopen vier jaar ook hadden deelgenomen aan demonstraties of aan boycotacties tegen bepaalde producten. Over de periode 1998-2002 had 41 procent van de respondenten af en toe en 15 procent vaak een product geboycot, in de jaren 2006-2010 31 procent respectievelijk 10 procent. In 2002 verklaarde 28 procent af en toe en 3 procent vaak aan een demonstratie te hebben meegedaan; in 2010 was dat 19 procent respectievelijk 2 procent. De leden van GroenLinks gaan dus minder vaak de straat op en verwachten meer van de staat, zo zou men deze bevindingen kort kunnen samenvatten.

Conclusie

Zijn de leden van GroenLinks in twintig jaar erg veranderd? Een doorsnee GroenLinkser is anno 2010, net als in 1992 en in 2002, een aan universiteit of hogeschool opgeleide, bij de overheid werkzame veertiger (vaker man dan vrouw), onkerkelijk, milieubewust, pro-Europees, tolerant en naar eigen mening zeer links, maar politiek niet erg actief: de meerderheid besteedt nog geen uur per maand aan de partij. De nieuwe leden – die vooral na 2002 zijn toegestroomd – onderscheidden zich hierin weinig van de oude leden. Toch is er wel iets veranderd. Hoewel de verschillen in de steekproefselectie en vraagstelling in de ledenonderzoeken tot voorzichtigheid nopen, lijken deze conclusies wel verantwoord. In 1992 koesterde het doorsnee GroenLinks-lid meer sympathie voor een libertair en pacifistisch socialisme – arbeiderszelfbestuur, basisinkomen, ontwapening – dan in 2010. Hij zag zijn partij vooral als oppositiebeweging, die in samenwerking met sociale bewegingen zowel binnen als buiten het parlement voor die idealen zou strijden. In 2010 hoopte en verwachtte hij dat de partij zou gaan meeregeren, liefst in een linkse coalitie maar eventueel ook in Paars-plus met VVD, D66 en PVDA. Het spreekt vanzelf dat een dergelijke coalitie geen arbeiderszelfbestuur op de agenda zou zetten en evenmin een nieuwe economische orde zou nastreven.

De leden van GroenLinks hebben hun idealen niet helemaal opgegeven; vooral op ecologisch gebied blijven ze radicaal. Ze hebben zich er echter bij neergelegd dat het waarschijnlijk idealen zullen blijven en zijn veel meer dan twintig jaar geleden bereid water bij de wijn te doen. Van revolutionaire en buitenparlementaire actie op straat verwachtten zij minder dan van de ordenende en regelende werkzaamheden van de staat.

Van radicaal naar normaal? Kiezers van en over GroenLinks

Henk van der Kolk

Van de straat naar de staat?: de titel van deze bundel suggereert dat GroenLinks zich heeft ontwikkeld van een radicale en op buitenparlementaire actie gerichte beweging tot een normale, op de staat en het parlement georiënteerde partij. Als die suggestie klopt, zou die ontwikkeling zich ook moeten weerspiegelen in het electoraat van GroenLinks en in de perceptie die andere kiezers van deze partij hebben. Die twee aspecten staan centraal in deze bijdrage.

In het eerste deel van deze bijdrage wordt het beeld geschetst dat de Nederlandse kiezer van GroenLinks heeft. We gaan na of GroenLinks nu minder als een extreme partij wordt beschouwd dan vlak na haar electorale debuut in 1989, en of zij vaker dan in die tijd wordt gezien als regeringspartij. We bezien bovendien verder of de sympathie van de Nederlandse kiezer voor GroenLinks en haar lijsttrekkers is gegroeid. Dergelijke ontwikkelingen kunnen wijzen op een ‘normalisering’ van GroenLinks.

In het tweede deel wordt het potentiële electoraat van GroenLinks onder de loep genomen: kiezers die GroenLinks zeer sympathiek vinden maar om uiteenlopende redenen uiteindelijk op de PVDA of een andere (linkse) partij stemmen. De vraag is of dit potentiële electoraat in de loop der tijd is gegroeid.

Het derde deel bevat een analyse van de kiezers die daadwerkelijk op GroenLinks gestemd hebben. Daarbij is de verwachting dat de verschillen in achtergronden en opvattingen tussen de kiezers van GroenLinks aan de ene kant en de kiezers van andere linkse partijen als PVDA en D66 aan de andere kant in de afgelopen twee decennia kleiner zijn geworden. Ook dit zou erop kunnen duiden dat GroenLinks ‘gewoner’ is geworden.

De gegevens die ten grondslag liggen aan deze electorale analyse van GroenLinks zijn afkomstig uit twee bronnen. De eerste betreft de uitslagen van de Tweede Kamerverkiezingen. Deze resultaten zijn per gemeente bekend. Op basis van de verdeling van GroenLinks-stemmen over de verschillende gemeenten kunnen uitspraken worden gedaan over de geografische concentratie van het electoraat van GroenLinks. De meeste data zijn echter afkomstig uit de tweede bron: de Nationale Kiezeronderzoeken (NKO's). Deze enquêtes zijn gehouden sinds 1971,

maar voor GroenLinks zijn alleen de nko's vanaf 1989 van belang.¹ De gegevens over 2010 werden tijdens het schrijven van dit hoofdstuk verzameld en moesten op moment van schrijven nog worden bewerkt voordat ze geschikt waren voor analyses. Voor zover mogelijk zijn de eerste resultaten in de tekst toegevoegd.

De verkiezingsuitslagen en de nko's kennen hun beperkingen, en daarmee moet men bij de interpretaties hieronder rekening houden. Zo is de geografische spreiding van de electorale steun voor GroenLinks interessant voor degenen die willen weten waar die aanhang vooral woont, maar is die verdeling ongeschikt om iets te zeggen over wie die kiezers van GroenLinks dan zijn. Op basis van het feit dat GroenLinks een grote aanhang heeft in studentensteden mag men bijvoorbeeld niet concluderen dat het vooral studenten zijn die daar GroenLinks stemmen (hoewel dat wel voor de hand ligt). Ook zeggen de geografische gegevens niets over de opvattingen van de kiezers van GroenLinks en dus evenmin over de mate waarin die opvattingen in de afgelopen decennia zijn veranderd.

Voor dit soort vragen moet men terugvallen op enquêtegegevens, al hebben die ook hun nadelen. Zo is een nko onderhevig aan de beperkingen van elk enquête-onderzoek: het aantal vragen (over GroenLinks) is beperkt, de zogeheten 'non-response' is aanzienlijk, en sommige mensen begrijpen bepaalde vragen verkeerd of geven bewust verkeerde antwoorden. Bovendien is het aantal ondervraagden niet bijzonder groot. In een nko worden gemiddeld ongeveer 2000 personen geënuquêteerd. Als daarvan 90 procent zegt te hebben gestemd bij Tweede Kamerverkiezingen (overigens een indicatie van non-response en het geven van verkeerde antwoorden, aangezien de werkelijke opkomst zelden meer dan 80 procent bedraagt) en 6 procent daarvan zegt op GroenLinks te stemmen, dan hebben we slechts gegevens over ruim honderd kiezers die zeggen dat ze op GroenLinks hebben gestemd. Dat is weinig om harde uitspraken te doen over 'het electoraat' van GroenLinks. Uitsplitsingen binnen die groep zijn eigenlijk niet te maken en alleen vergelijkingen met de electoraten van andere politieke partijen hebben dan enige zin. Voorzichtigheidshalve worden hieronder slechts uitspraken gedaan over groepen kiezers die uit minstens vijftig respondenten bestaan. Daarom zijn bijvoorbeeld vergelijkingen met de sp in 1989 en 1994 en met D66 in 2006 achterwege gelaten.

De perceptie van GroenLinks door het Nederlandse electoraat

In deze paragraaf wordt een omtrekkende beweging gemaakt. Hieronder wordt geschetst hoe het Nederlandse electoraat tegen GroenLinks aankijkt, hoe de kiezers de partij plaatsen in het politieke spectrum, welke opvattingen zij haar toedichten, of zij haar als regeringspartij wensen, en of zij de partij en haar leiders sympathiek achten. Pas daarna komt de (potentiële) GroenLinks-kiezer zelf in beeld.

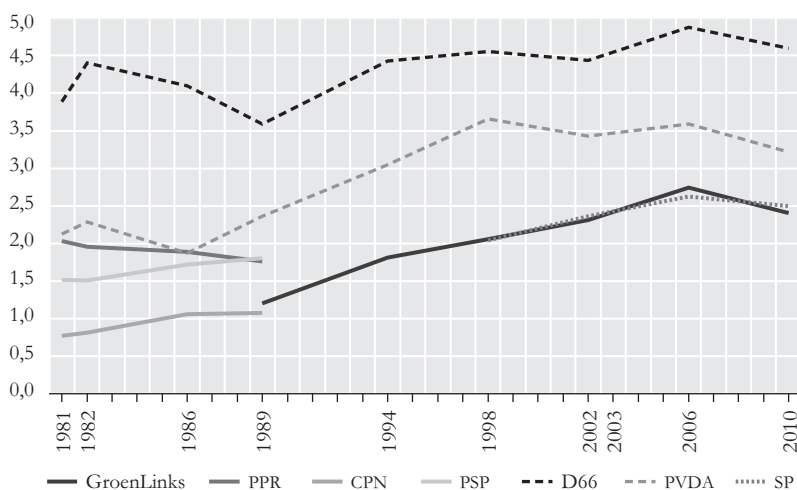
De plaats van GroenLinks in het Nederlandse partijstelsel

In de NKO's wordt al vele Kamerverkiezingen lang de vraag gesteld waar kiezers de verschillende politieke partijen plaatsen op een van links naar rechts lopende as die van 0 tot 10 loopt.² Uit de antwoorden op die vraag blijkt dat door de jaren heen slechts weinig kiezers die aan zo'n enquête meedoen GroenLinks niet weten te plaatsen. De kiezers die dat wel weten, positioneren GroenLinks stevast aan de linkerkant van het politieke spectrum, op ongeveer dezelfde plaats als de SP.

De plaatsing op die links-rechts as is echter niet erg stabiel. In de jaren tachtig werden de Communistische Partij van Nederland (CPN), de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) en de Politieke Partij Radikalen (PPR) stevast op de meest linkse posities geplaatst. In 1989 nam GroenLinks die positie over (zie figuur 1). Daarbij was in de ogen van de kiezers GroenLinks zelfs nog iets linkser dan de PPR en de PSP, en meer vergelijkbaar met de CPN.³ In de periode daarna zag het Nederlandse electoraat GroenLinks echter langzaam in de richting van het midden opschuiven. Het jaar 2006 is tot nu toe het meest 'rechtse' jaar van GroenLinks. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 werd de partij weer wat meer aan de linkerkant van het politieke spectrum geplaatst dan in 2006, maar nog steeds op dezelfde hoogte als de PVDA in 1989. In de ogen van het Nederlandse electoraat is GroenLinks in de afgelopen twintig jaar dus minder 'extreem links' geworden. Op het eerste gezicht lijkt GroenLinks duidelijk van kleur te zijn verschoten.

Als men echter naar de andere politieke partijen kijkt, blijkt de verandering iets minder opzienbarend te zijn. De verschuiving naar het midden geldt namelijk

Figuur 1. Gemiddelde links-rechts plaatsing van de linkse politieke partijen in de ogen van het gehele electoraat, 1981-2010

aan de linkerkant ook voor de SP, de PVDA en D66 (zie figuur 1), en ook de (niet in figuur 1 afgebeelde) partijen aan de andere kant van het spectrum zijn in de ogen van de kiezers naar het midden geschoven. Dat geldt vooral voor de VVD, in mindere mate voor het CDA, dat zich in de ogen van de kiezers tot 1998 ook naar het midden bewoog, maar in de jaren daarna weer wat naar rechts schoof. Onverwacht is dat de kiezers het CDA in 2010 juist weer wat dichterbij het centrum plaatsten, terwijl die partij in dat jaar toch min of meer dezelfde leiders en standpunten had als in 2006.

Al met al schoven dus eigenlijk alle partijen in de afgelopen decennia in de ogen van de kiezers naar het midden – althans tot 2010. Bovendien nam de spreiding in het electoraat zelf af: steeds meer kiezers plaatsen zichzelf ook in het midden. Opvallend is dat bij al deze verschuivingen de *volgorde* waarin partijen staan niet is veranderd: D66 stond in al die jaren rechts van de PVDA en GroenLinks links daarvan, samen met de SP (alleen in 2010 lijkt GroenLinks iets links van de SP gepositioneerd te worden). Aan de rechterkant van het spectrum wordt de VVD nog steeds rechts van het CDA geplaatst.

Als deze verschuivingen duiden op reële veranderingen in het gedachtegoed van partijen, dan mogen we verwachten dat wijzigingen in de waargenomen positie van GroenLinks vooral zichtbaar zijn bij kiezers die stemmen op een van de linkse partijen en in mindere mate bij andere kiezers. We verwachten ook dat kiezers die beschikken over meer politieke kennis de partij wellicht anders positioneren dan kiezers die minder op de hoogte zijn van de politiek. Aanpassingen van bijvoorbeeld de sociaaleconomische standpunten van GroenLinks gaan waarschijnlijk in eerste instantie voorbij aan trouwe CDA-kiezers, terwijl die bij de eigen aanhang en andere kiezers aan de linkerkant van het politieke spectrum wellicht al wel bekend zijn. Als de verschuiving in de waargenomen positie van GroenLinks inderdaad het gevolg is van een echte verandering in haar gedachtegoed en programma, dan verwachten we met andere woorden dat deze wijziging vooral en eerder zichtbaar is bij linkse en goed geïnformeerde kiezers.

Uit analyses blijkt echter niet dat linkse kiezers en kiezers die beter zijn geïnformeerd al bij eerdere verkiezingen GroenLinks rechtser zijn gaan plaatsen dan de rest van het electoraat dat heeft gedaan.⁴ Opvallend is hoogstens dat zij relatief vaak de SP iets linkser plaatsen dan GroenLinks, maar daarbij is geen systematische trend te zien. Bovendien zijn die verschillen marginaal. Dit is een aanwijzing dat de veranderingen in de waargenomen positie van GroenLinks niet in de eerste plaats bij GroenLinks zelf moeten worden gezocht.

Een tweede interpretatie van de verschuivingen op de links-rechts as ligt meer voor de hand.⁵ Wellicht duiden die verschuivingen op het afnemen van het belang van de klassieke sociaaleconomische tegenstelling tussen 'links' en 'rechts'. Als de relevantie van die antithese afneemt, dan laat het gedachtegoed van politieke partijen zich minder dan voorheen vangen in de tegenstelling tussen links en rechts. Links en rechts verwezen vroeger wellicht naar een tamelijk eenduidige

tegenstelling tussen markt en overheid, maar dat is allang niet meer het geval. Als het belang van deze klassieke scheidslijn inderdaad afneemt en andere tegenstellingen – zoals die tussen kosmopolieten en nationalisten – toenemen, dan wordt het lastiger duidelijk te maken dat partijen op sociaaleconomisch terrein van elkaar verschillen. Het ligt dan voor de hand dat de partijen en kiezers zichzelf meer in het midden plaatsen. We moeten dus eigenlijk kijken naar andere onderwerpen.

Over die andere thema's – zoals de multiculturele samenleving en Europese integratie, en mogelijke tegenstellingen als die tussen kosmopolieten en nationalist – zijn in het NKO echter nauwelijks gegevens voorhanden die vergelijkingen door de tijd mogelijk maken en kunnen tonen of GroenLinks nu anders wordt gezien dan begin jaren negentig. Eigenlijk kan men slechts voor één Kamerverkiezing – die van 1998, het meest succesvolle jaar voor de partij tot nu toe – het beeld van GroenLinks onder het gehele electoraat goed beschrijven. In dat jaar zagen de kiezers GroenLinks als wat eurosceptischer dan D66 en de PVDA (zie tabel 1). Voorts stelde GroenLinks volgens het electoraat de minste eisen aan de integratie van minderheden en was de partij volgens de kiezers fel tegen kerncentrales. Ten aanzien van euthanasie leek GroenLinks nog iets liberaler te zijn dan de PVDA en iets minder liberaal dan D66, al waren deze verschillen wel erg klein.

Tabel 1. Waargenomen standpunten van GroenLinks, PVDA en D66 op enkele onderwerpen bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1998 in de ogen van het gehele electoraat

	Hoe ziet het electoraat in 1998 ...		
	D66	PVDA	GroenLinks
Europese eenwording moet verder gaan (1); is al te ver gegaan (7)	3,3	2,9	3,9
Mogen etnische minderheden hun eigen cultuur behouden? (1); moeten ze zich aanpassen? (7)	3,9	3,4	3,0
Moeten er meer (1); geen kerncentrales worden bijgebouwd? (7)	4,9	5,1	6,2
Moet euthanasie worden verboden? (1); worden toegestaan? (7)	5,2	5,0	5,1

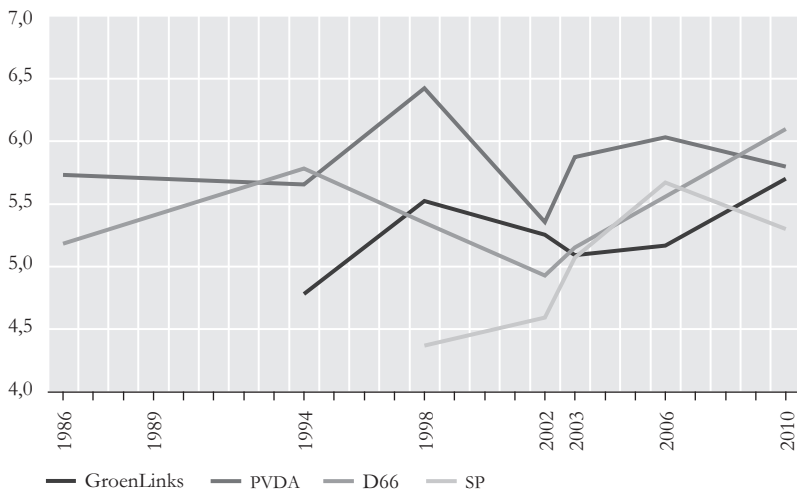
Voor andere jaren zijn alleen gegevens beschikbaar over de perceptie van het Europa-standpunt van GroenLinks. Daaruit blijkt dat tussen 1994 en 2002 het beeld van GroenLinks langzaam pro-Europeser is geworden, wat globaal overeenkomt met veranderingen in de verkiezingsprogramma's van de partij.⁶ Helaas ontbreken data voor 2006 en 2010, dus het is niet duidelijk of deze verschuiving in de perceptie van GroenLinks zich heeft doorgezet.

De waardering van GroenLinks en haar lijsttrekkers door het Nederlandse electoraat

De standpunten die worden toegeschreven aan GroenLinks zijn maar een onderdeel van het electorale beeld van de partij. Dat beeld wordt ook bepaald door de algemene waardering voor de partij en voor de lijsttrekker die haar aanvoert in de verkiezingen. Als GroenLinks tegenwoordig meer dan vroeger wordt gezien als mogelijke regeringspartij, dan valt te verwachten dat meer kiezers de partij en de partijleider ook sympathiek vinden.

Kiezers kregen in het NKO ook de vraag voorgelegd hoeveel sympathie ze voor een partij en voor haar lijsttrekker koesterden, waarbij doorgaans een schaal van 0 (zeer onsympathiek) tot 10 (zeer sympathiek) werd gehanteerd. GroenLinks springt er bij dit soort vragen in de ogen van het electoraat noch in positieve, noch in negatieve zin echt uit. Zowel de sympathie voor de partij als de sympathie voor de partijleider waren van meet af aan meestal iets lager dan vergelijkbare waarderingen voor met name de PVDA (in figuur 2 zijn de gegevens over de sympathie voor de partij weergegeven). Gegevens over de verkiezingen van 1989 ontbreken,

Figuur 2. Sympathie voor linkse partijen door het gehele electoraat, 1986-2010

maar in 1994 werden GroenLinks als partij en de lijsttrekkers Ina Brouwer en (vooral) Mohamed Rabbæ door het electoraat weinig gewaardeerd. Dat veranderde in 1998 met de komst van Paul Rosenmöller, die meer werd geapprecieerd dan zijn twee directe voorgangers, al moest hij in dat jaar qua populariteit zijn meerdere erkennen in de sociaaldemocratische premier Wim Kok. Alleen in 2002, toen de PVDA met Ad Melkert als opvolger van Kok zowel absoluut als relatief laag scoorde

op de sympathieschalen voor partij en lijsttrekker, deed de nog steeds populaire Rosenmöller het relatief iets beter. Maar zelfs toen genoot de PVDA als partij nog net iets meer sympathie dan GroenLinks. In 2010 werden zowel de partij als Femke Halsema nagenoeg even sympathiek gevonden als de PVDA en haar aanvoerder Job Cohen. De sympathie voor GroenLinks in het electoraat is sinds het aantreden van Halsema dus toegenomen en nu hoger dan ooit tevoren.

GroenLinks als gewenste regeringspartij

Sinds 1994 wordt in het NKO aan de kiezers gevraagd of partijen deel zouden moeten uitmaken van de regering. De mogelijkheid dat GroenLinks aan het landsbestuur zou moeten deelnemen, wordt pas sinds 1998 aan de kiezers voorgelegd. Uit de antwoorden blijkt dat slechts een minderheid van het electoraat vindt dat GroenLinks in de regering moet worden opgenomen (zie tabel 2). Terwijl de PVDA zelfs in 2002, na een dramatisch verlies, door een meerderheid van de kiezers (53 procent) nog als regeringspartij werd gewenst, vond tot nu toe slechts een minderheid (maximaal 35 procent in 2002) dat GroenLinks tot de regering zou moeten toetreden. Hoewel de gegevens voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2003 ontbreken, lijkt het er niet op dat het electoraat vanaf 1998 GroenLinks in toenemende mate als gewenste regeringspartij heeft beschouwd.

Zelfs onder de kiezers van andere linkse partijen is zelden een meerderheid te vinden voor regeringsdeelname van GroenLinks. Alleen in 2002 lag dat percentage onder de PVDA-kiezers rond de 50 procent. In 2010 vond niet meer dan 40 procent van de sociaaldemocratische kiezers en minder dan 30 procent van de kiezers van D66 dat GroenLinks deel zou moeten uitmaken van de regering. Aan de rechterkant van het politieke spectrum was steun voor regeringsdeelname van GroenLinks beduidend lager. Dat geldt ook voor de aanhang van het CDA. In 2006 was GroenLinks bij het CDA weliswaar kort in beeld als mogelijke regeringspartij, maar de christendemocratische kiezers zagen dat toen al niet zitten. Slechts een paar procent van hen noemde GroenLinks als mogelijke coalitiepartner.

En wat vinden GroenLinks-kiezers zelf? Zijn zij wel van mening dat hun partij regeringsverantwoordelijkheid moet nemen? Of zien ze GroenLinks toch vooral als luis in de pels? Het is uiteraard jammer dat deze gegevens niet beschikbaar zijn voor 1989 en 1994. In 1998 vond slechts 20 procent dat een oppositierol voor die partij meer voor de hand zou liggen. De overige 80 procent zag GroenLinks graag als regeringspartij. In de jaren daarna steeg dit percentage nog iets verder: in 2010 zag 85 procent van het GroenLinks-electoraat de partij graag in de regering.

Tabel 2. Percentage van het gehele electoraat dat vindt dat GroenLinks en andere linkse partijen deel moeten uitmaken van de regering, 1994-2010

	1994	1998	2002	2006	2010
GL	—	25	35	21	24
SP	—	—	—	32	19
PVDA	65	88	53	60	55
D66	67	49	24	10	46

NB. Gegevens over 2003 zijn niet beschikbaar.

Tussenbalans: veranderingen in het beeld van GroenLinks bij het Nederlandse electoraat, 1989-2010

De hiervoor gepresenteerde cijfers zijn wellicht niet zo verrassend. GroenLinks werd samen met de SP links van de PVDA geplaatst, hoewel linkse en goed geïnformeerde kiezers de partij iets dichterbij het midden positioneerden dan de SP. GroenLinks onderscheidde zich van de PVDA in de ogen van kiezers onder meer op het punt van kerncentrales, integratie van minderheden, euthanasie en Europese integratie.

Opvallend is wel dat GroenLinks in toenemende mate in het midden van het politieke spectrum wordt geplaatst (althans tot 2010). Om twee redenen duidt dit er echter niet zonder meer op dat GroenLinks ook daadwerkelijk wordt gezien als ‘meer gematigd’. In de eerste plaats lijken alle partijen en kiezers op te schuiven naar het midden. Ten tweede zijn er sterke aanwijzingen dat de traditionele sociaaleconomische tegenstelling tussen links en rechts minder relevant is geworden en dat andere tegenstellingen wellicht belangrijker worden geacht.

Na het weinig gewaardeerde duolijsttrekkerschap van Brouwer en Rabbae (gegevens over Ria Beckers ontbreken helaas) heeft GroenLinks redelijk gewaardeerde lijstaanvoerders gehad. Zij werden vooral gewaardeerd door linkse kiezers, maar stonden bij vrijwel alle verkiezingen in de schaduw van de lijsttrekkers van de PVDA. Onder Halsema, die in 2003 Rosenmöller afloste als lijstaanvoerder, wordt de partij wel steeds sympathieker gevonden en in 2010 deden GroenLinks en Halsema niet onder voor de PVDA en Cohen.

Ondanks de verschuiving in de richting van het midden en de toegenomen sympathie wordt GroenLinks door de meeste kiezers niet in toenemende mate gewenst als regeringspartij. Terwijl meer dan de helft van het electoraat de PVDA stevast als regeringspartner beschouwt, ligt dat percentage bij GroenLinks substantieel lager. De steun voor GroenLinks als regeringspartij is ook onder aanhangers van de linkse partijen niet overweldigend. GroenLinks wordt in dit opzicht

in de ogen van het electoraat tegenwoordig niet fundamenteel anders gezien dan eind jaren negentig.

Al met al zijn er onder de kiezers weinig aanwijzingen te vinden dat hun beeld van GroenLinks in 2010 heel anders is dan begin jaren negentig. Dat geldt voor het electoraat als geheel, voor kiezers van andere linkse partijen en ook voor bijvoorbeeld de aanhangers van de potentiële coalitiepartner CDA.

Het potentiële electoraat van GroenLinks

Voorafgaande aan de Tweede Kamerverkiezingen maken de meeste kiezers een afweging tussen verschillende politieke partijen. Het Nederlandse kiesstelsel dwingt die kiezers vervolgens tot een keuze uit één van die partijen. Kiesgerechtigden die overwegen op een partij te stemmen, maken deel uit van het potentiële electoraat van die partij.⁷ Bij het maken van de uiteindelijke stemkeuze spelen vele zaken een rol, zoals een specifiek beleidsonderwerp, sympathie voor de lijsttrekker, sympathie voor het programma of het advies van een stemwijzer. De uiteindelijke keuze kan ook worden ingegeven door strategische overwegingen. Kiezers die horen bij het potentiële electoraat van GroenLinks, besluiten dan bijvoorbeeld toch op de PVDA te stemmen omdat zij menen dat een grote PVDA het beste middel is tegen een rechts kabinet. Dit strategische stemmen is een van de mogelijke factoren die ertoe leiden dat GroenLinks een relatief kleine partij blijft.⁸ Het feitelijke electoraat van GroenLinks schommelde in de periode 1989-2010 bij de Tweede Kamerverkiezingen immers tussen 3,5 en 7,3 procent (zie tabel 3 in de bijlage). Indien zou blijken dat het potentiële electoraat veel groter is en wellicht in het laatste decennium sterk is gegroeid, dan zegt dat iets over de mate waarin GroenLinks 'normaler' en acceptabeler wordt gevonden.

Veranderingen in de omvang van het potentiële electoraat

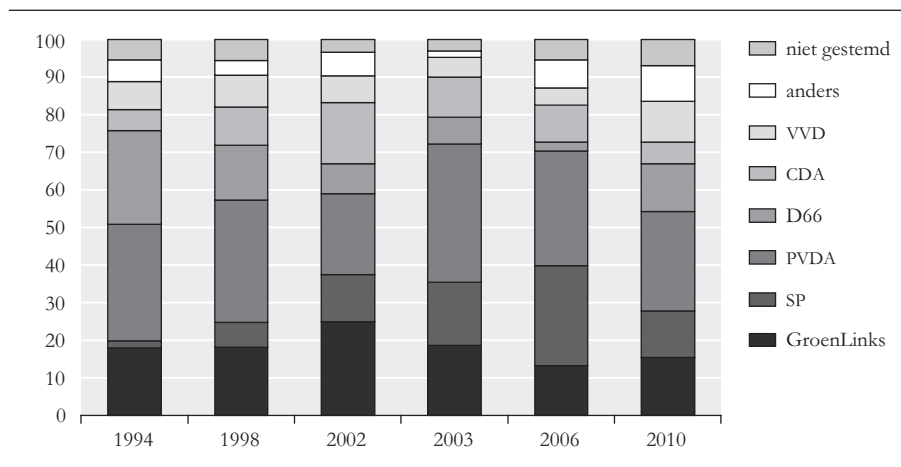
Er zijn verschillende manieren om te bepalen hoe groot het potentiële electoraat van een partij is. Vaak wordt dat vastgesteld met zogeheten 'stemkansvragen'.⁹ Kiezers wordt gevraagd hoe groot de kans is dat zij in de komende jaren een keer hun stem uitbrengen op een bepaalde partij. Uit die stemkansvragen blijkt dat gemiddeld ongeveer 30 procent (maar in 1998 en ook in 2010 bijna 50 procent) van alle kiezers serieus heeft overwogen op GroenLinks te stemmen.¹⁰ Daarbij moet echter niet worden vergeten dat veel van deze potentiële GroenLinks-kiezers de kans dat ze ooit op de PVDA of op D66 zullen stemmen nog veel hoger schatten. Een van de nadelen van de stemkansvragen is dat mensen die GroenLinks geweldig vinden, maar die er om strategische overwegingen *nooit* op willen stemmen, niet worden gerekend tot het potentiële electoraat. Daarom bepalen we het potentiële electoraat hier aan de hand van de eerder al gebruikte 'sympathievragen': zij die GroenLinks een sympathieke partij vinden, rekenen we tot het potentiële electo-

raat.¹¹ Daarbij moet men niet uit het oog verliezen dat sympathie geen kwestie is van wel of niet, maar dat de appreciatie gradaties kent; het betreft immers een schaal van 0 tot 10. Hier wordt iedereen die een sympathiescore van zeven of hoger aan een partij toekent als sympathisant beschouwd – maar dat is een vrij willekeurige scheidslijn. Uit de gegevens blijkt dan dat in de afgelopen twintig jaar ruim 30 procent van de kiezers GroenLinks sympathiek vindt. In 1994 was dit iets minder (26 procent) en in 1998 iets meer (38 procent). In 2010 was dit potentiële electoraat met 39 procent relatief groot. Van een echte trend omhoog of omlaag is daarbij echter geen sprake. Het is met andere woorden dus niet zo dat het potentiële electoraat van GroenLinks gestaag is toegenomen.

Strategisch stemgedrag

Een van de problemen van GroenLinks is het strategisch gedrag van haar potentiële electoraat: veel kiezers vinden de partij sympathiek, maar stemmen er niet op omdat ze bang zijn dat hun stem dan naar een partij gaat die niet in de regering komt. Van de kiezers die GroenLinks sympathiek vonden, zoals vermeld sinds 1994 ruim 30 procent van het hele electoraat en in 2010 zelfs 39 procent, stemde gemiddeld meer dan 80 procent op andere partijen (of stemde niet). Daarbij bleek vooral de PVDA te worden gezien als een aantrekkelijk alternatief (zie figuur 3).

Figuur 3. Stemgedrag van kiezers die GroenLinks een sympathieke partij vinden, 1994-2010

Deze percentages verhullen uiteraard dat veel van de potentiële kiezers van GroenLinks andere partijen wellicht zelfs nog (veel) sympathieker vinden. Voor deze kiezers ligt het niet voor de hand daadwerkelijk op GroenLinks te stemmen.

Het is daarom beter te kijken naar de kiezers die de *hoogste* score geven aan een partij. Omdat veel personen aan twee of meer partijen de hoogste score geven, overlappen de verschillende groepen elkaar wel voor een groot deel (zie tabel 3).¹²

Tabel 3. Percentage kiezers dat een partij het sympathiekst vindt en het percentage daarvan dat ook op die partij stemt, 1994-2010

	1994		1998		2002		2003		2006		2010	
	% vindt partij het sympathiekst	% hiervan dat op deze partij stemt	% vindt partij het sympathiekst	% hiervan dat op deze partij stemt	% vindt partij het sympathiekst	% hiervan dat op deze partij stemt	% vindt partij het sympathiekst	% hiervan dat op deze partij stemt	% vindt partij het sympathiekst	% hiervan dat op deze partij stemt	% vindt partij het sympathiekst	% hiervan dat op deze partij stemt
GL	22	25	25	27	23	35	17	37	20	20	26	22
SP	–	–	15	27	16	33	19	43	31	37	18	32
PVDA	31	59	40	53	23	54	31	72	37	44	26	44
D66	31	43	17	42	15	35	14	35	–	–	27	23

In de afgelopen twintig jaar vond ruim een vijfde tot een kwart van de kiezers GroenLinks (één van) de meest sympathieke partij(en), bijvoorbeeld 22 procent in 1994 en 26 procent in 2010. Het is in de eerste plaats opmerkelijk dat de groep kiezers die GroenLinks (één van) de sympathiekste partij(en) vindt, sinds 1994 niet systematisch is toegenomen. Dat stemt overeen met de hiervoor gepresenteerde gegevens over de sympathie voor de verschillende partijen. Ook de relatieve pieken in 1998 en 2010 zijn weer duidelijk te zien.

Van de kiezers die GroenLinks zo sympathiek vonden, stemde uiteindelijk door de bank genomen een kwart ook daadwerkelijk op die partij (bijvoorbeeld 25 procent in 1994 en 22 procent in 2010).¹³ Degenen die de PVDA het sympathiekst vonden, brachten veel vaker hun stem uit op die partij. In 2010 stemde bijvoorbeeld maar liefst 44 procent van degenen die de PVDA het sympathiekst vonden ook op die partij. Bij GroenLinks is dat percentage zoals gezegd lager. Van het potentiële electoraat van GroenLinks, dat toch al niet bijzonder groot is, blijft in het stemhokje dus weinig over: kiezers die de PVDA het sympathiekst vinden, stemmen relatief

vaak eveneens op die partij, terwijl kiezers die GroenLinks het sympathiekst vinden massaal op andere partijen stemmen, en dan vooral op de PVDA.

Tussenbalans: de electorale positie van GroenLinks, 1989-2010

Het potentiële electoraat van GroenLinks is sinds 1994 niet gestaag gegroeid. De partij is dus niet voor een steeds grotere groep kiezers een acceptabel alternatief geworden. Ook is GroenLinks niet in staat gebleken een toenemend deel van dat potentiële electoraat te verzilveren. Dit electorale onvermogen is slechts gedeeltelijk het gevolg van strategisch stemgedrag. GroenLinks verliest namelijk niet alleen potentiële kiezers aan de PVDA, maar ook aan de SP, terwijl die partij toch niet bepaald dichterbij de regeringsmacht staat dan GroenLinks. Bovendien – zo blijkt uit nadere analyses – stemmen kiezers die GroenLinks de meest sympathieke partij vinden *en* die menen dat het veel uitmaakt welke partijen in de regering komen, *niet* vaker strategisch dan de groep kiezers die GroenLinks sympathiek vindt, maar denkt dat het niet uitmaakt wie er in de regering komt. Ook dit duidt er op dat GroenLinks niet alleen potentiële kiezers verliest omdat de partij geen mogelijke regeringspartij zou zijn. Andere factoren kunnen een rol spelen, zoals de sympathie voor de lijsttrekker van een andere partij, specifieke beleidspunten, de tijdgeest of wellicht de verwachting dat een andere partij een duidelijker verhaal naar voren kan brengen in de Tweede Kamer. Strategisch stemgedrag speelt dus een belangrijke rol, maar kan niet de enige factor zijn geweest die het electorale onvermogen van GroenLinks verklaart.

De GroenLinks-kiezer

Na omtrekkende bewegingen langs de perceptie van GroenLinks, via het potentiële electoraat van die partij, is het tijd voor een nadere analyse van het electoraat dat uiteindelijk werkelijk op GroenLinks stemt. Daarbij worden de kiezers van GroenLinks voor zover mogelijk vergeleken met het electoraat van de andere linkse partijen (waartoe hier ook D66 wordt gerekend) om na te gaan of GroenLinks de afgelopen periode een steeds meer gematigde en gewone partij is geworden. Als de electoraten van GroenLinks, de SP, D66 en vooral de PVDA in toenemende mate op elkaar zijn gaan lijken, kan dat worden gezien als een aanwijzing voor de ‘normalisering’ van GroenLinks. In dat geval is er een groep ‘linkse’ kiezers die op zich onderling niet zoveel verschilt, maar door factoren die van verkiezing tot verkiezing kunnen verschillen laat bepalen op welke partij ze wil stemmen.

Een eerste manier om na te gaan of het electoraat van GroenLinks is veranderd, is door te kijken naar de verkiezingsuitslagen in de verschillende gemeenten. Op basis van die uitslagen kunnen we achterhalen in wat voor omgeving de GroenLinks-kiezers wonen. Hoewel het beeld van dat milieu een eerste indicatie geeft van de achterban van GroenLinks en dat beeld bovendien niet wordt vervuild

door problemen als *non-response*, zegt het nog weinig over wie er dan feitelijk op GroenLinks stemmen. Het is in theorie zelfs mogelijk dat bij elke verkiezing weer andere kiezers in dezelfde gemeente op GroenLinks stemmen. Ook wordt op deze manier niet duidelijk hoe de aanhangers van de partij in de afgelopen jaren over belangrijke politieke onderwerpen hebben gedacht. Om hierin meer inzicht te verkrijgen, zijn derhalve gegevens nodig uit enquêteonderzoek; deze worden in het tweede deel van deze paragraaf gepresenteerd.

Geografische herkomst GroenLinks-kiezer

De GroenLinks-kiezers waren in 1989 geografisch niet moeilijk te traceren. Maar liefst 42 procent van de 361274 kiezers die toen bij de Tweede Kamerverkiezingen op deze partij stemden, woonde in de twintig grootste gemeenten van Nederland, terwijl daar slechts een op de vier kiezers woonde.¹⁴ Het GroenLinks-electoraat was in 1989 dus in belangrijke mate geconcentreerd in grote gemeenten. Van een simpele relatie tussen de gemeentegrootte en de electorale aanhang voor GroenLinks was overigens geen sprake: in gemeenten met minder dan 50.000 kiesgerechtigde inwoners bestaat er nauwelijks een verband tussen het aantal inwoners en het percentage GroenLinks-stemmers.

In de afgelopen twintig jaar blijkt de electorale concentratie van GroenLinks in grotere gemeenten nauwelijks te zijn veranderd. De aanhang in kleinere gemeenten is relatief niet toegenomen. GroenLinks blijft een partij die het vooral goed doet in de grootste steden. Wel was bij de succesvolle verkiezingen van 1998, 2002 en 2010 (toen de partij tien of meer zetels won) de concentratie in die steden iets lager. In die succesvolle jaren neemt vooral de aanhang in de kleinere gemeenten toe. Heel vreemd is dat niet. De aanhang in die gemeenten is relatief klein, zodat daar ook relatief veel te winnen valt. In de electoraal minst succesvolle jaren (1994 en 2006) is de concentratie in de grote steden juist iets groter. Het 'kernelectoraat' van GroenLinks bevindt zich dus eigenlijk al twintig jaar voornamelijk in de grotere gemeenten.

Met dit grootstedelijke karakter van haar kiezerscorps onderscheidt GroenLinks zich van de andere linkse partijen. De PVDA is weliswaar met een percentage van circa 30 procent in verhouding ook sterker in de grote gemeenten, maar toch is zij minder geconcentreerd dan GroenLinks. Hetzelfde geldt voor de SP. Zelfs D66, een partij waarvan men op het eerste gezicht zou verwachten dat die ook relatief veel kiezers zou trekken in de grootste gemeenten, blijkt daar toch minder geconcentreerd te zijn. Alleen in het voor D66 dramatische verkiezingsjaar 2006 is de concentratie in de grootste twintig gemeenten vergelijkbaar met die van GroenLinks. De overeenkomst in de geografische distributie van het electoraat van GroenLinks en D66 is echter wel opvallend: in gemeenten waar D66 sterk is, trekt ook GroenLinks relatief veel kiezers, en andersom.

Dit verband tussen de electorale omvang van GroenLinks en die van D66 is sinds 1989 gestaag sterker geworden. Steun voor D66 in een gemeente is langza-

merhand een uitstekende ‘voorspeller’ voor de steun voor GroenLinks in die gemeente. Dat die relatie in de afgelopen twintig jaar sterker is geworden, wordt onder meer veroorzaakt doordat GroenLinks in ‘rode bolwerken’ in Oost-Groningen en de Zaanstreek – waar zij begin jaren negentig relatief veel sterker was dan D66 doordat de CPN in deze gebieden traditioneel naar verhouding veel stemmen trok – veel aanhang heeft verloren en nu nauwelijks meer kiezers trekt dan gemiddeld. Een tweede factor die het verband tussen de aanhang van beide partijen kan verklaren, is de aantrekkingskracht die ze beide op studenten uitoefenen, of nauwkeuriger: hun aanhang in studentensteden als Leiden, Wageningen en Delft.¹⁵

Dit alles neemt niet weg dat er ook grote gemeenten zijn waar GroenLinks een tamelijk ondergeschikte rol speelt. Apeldoorn telt bijvoorbeeld relatief weinig GroenLinks-kiezers, en ook in een grote stad met een universiteit als Rotterdam is de partij niet sterk aanwezig. Voorts zijn er kleinere gemeenten te vinden met een opvallend hoge concentratie GroenLinks-stemmers, zoals Alkmaar en Zutphen: betrekkelijk kleine, zij het wel sterk verstedelijkte gemeenten zonder grote studentenpopulatie.

Niettemin lijkt het gerechtvaardigd de conclusie te trekken dat GroenLinks haar kiezers vooral vindt in de grotere, urbane gemeenten en in steden waar veel studenten wonen. Kiezers uit deze gemeenten lijken de partij ook relatief trouw te blijven als de partij landelijk stemmen verliest. Eenduidige trends zijn hierbij echter niet zichtbaar: de aanhang van GroenLinks raakt niet in toe- of afnemende mate geconcentreerd in een beperkt aantal gemeenten.

Partijpolitieke herkomst GroenLinks-kiezer

De analyse van de geografische verdeling van de kiezers van GroenLinks suggereert dat deze partij een min of meer vaste achterban heeft die per verkiezing wat groeit of wat krimpt. Dit beeld is echter misleidend. Het is namelijk mogelijk dat er bij elke verkiezing *andere* personen op GroenLinks stemmen. Als bijvoorbeeld studenten *en masse* op GroenLinks stemmen maar overstappen naar een andere partij zodra ze hun studie hebben afgerond, is van een vaste achterban geen sprake. Toch kan er dan ruimtelijk gezien sprake zijn van stabiliteit. Op basis van geografische gegevens alleen kunnen we dus niet uitsluiten dat kiezers voortdurend van partij wisselen. De vraag is of GroenLinks in dit opzicht afwijkt van de andere partijen. Kan zij rekenen op een vaste achterban, of verandert haar electoraat voortdurend? En op welke andere partijen stemmen haar (voormalige) aanhangers?

Als we naar de verkiezingsuitslagen kijken, blijkt al dat de omvang van het electoraat van GroenLinks behoorlijk fluctueert (zie tabellen 3, 4 en 5 in de bijlage). Zo verdubbelde in 1998 de aanhang ten opzichte van 1994 en bestond die dus in ieder geval voor meer dan de helft uit nieuwe kiezers. In 2003 verloor de partij minstens een kwart van de achterban uit 2002. Het electoraat in 2010 bestond weer voor een groot deel uit mensen die in 2006 niet op de partij hadden gestemd.

Deze schommelingen duiden al op een weinig stabiel electoraat. Uit eerder onderzoek is eveneens gebleken dat GroenLinks in vergelijking met andere partijen geen grote vaste achterban heeft.¹⁶ Als kan worden getoond van welke partij GroenLinks-kiezers vandaan komen en naar welke partij ze toegaan, dan weet men ook iets meer over het soort kiezers dat op GroenLinks stemt. Is er bijvoorbeeld behoorlijk wat electoraal verkeer tussen D66 en GroenLinks en niet tussen de SP en GroenLinks, dan kan men vermoeden dat de achterban van GroenLinks eerder moet worden gekarakteriseerd als ‘sociaal-liberaal’ dan als ‘socialistisch’ links.

Het NKO biedt inzicht in de electorale verschuivingen tussen partijen. Uit de gegevens van de afgelopen twintig jaar blijkt daarbij – volledig in lijn met de analyse van het potentiële electoraat die we hiervoor hebben gegeven – dat kiezers die bij de Tweede Kamerverkiezingen op GroenLinks stemmen, relatief vaak overstappen naar de SP en de PVDA en veel minder vaak naar D66. Omgekeerd is het ook zo dat de winst van GroenLinks in succesvolle jaren vooral afkomstig is van de PVDA en de SP. Omdat het over een groot aantal verkiezingen gaat en omdat kiezers tussen twee verkiezingen op veel verschillende manieren van de ene naar de andere partij kunnen verschuiven, is er niet zo makkelijk een simpele tabel of grafiek van te maken, maar wat indicatieve cijfers kunnen dit beeld onderbouwen.

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1998, toen de steun van de kiezers voor GroenLinks ten opzichte van 1994 sterk steeg, stemde maar 40 procent van het GroenLinks-electoraat uit 1994 wederom op die partij. De winst kwam toen voor een deel bij D66 vandaan (ongeveer één op de vijf kiezers van GroenLinks had in 1994 op die partij gestemd); de rest was afkomstig van de PVDA en van de groep nieuwe kiezers. In het voor GroenLinks niet zo geslaagde verkiezingsjaar 2003 verloor de partij vooral aan de SP en de PVDA.¹⁷ In het succesvolle jaar 2010 stemde slechts de helft van de kiezers die in 2006 op GroenLinks hadden gestemd weer op deze partij. Gezien de winst van drie zetels die GroenLinks toen haalde, is dat verbazingwekkend. Dit bevestigt het beeld van een betrekkelijk ontrouwe achterban, ook in jaren dat de partij electoraal succes boekt. Het grootste deel van de overstappers ging in 2010 naar de PVDA. Omgekeerd blijken het vooral voormalige SP- en PVDA-kiezers te zijn geweest die toen hebben bijgedragen aan de vooruitgang van GroenLinks. Die winst kwam in 2010 uiteraard niet van D66, omdat het electoraat van die partij in 2006 al bijzonder klein was.

Alles overziend, blijkt het lastig te zijn om te spreken van ‘de’ achterban van GroenLinks. Zelfs in succesvolle jaren is het niet zo dat de partij erin slaagt de oude kiezers vast te houden en slechts nieuwe aanhangers te werven. Verder blijkt de electorale uitwisseling vooral plaats te vinden met SP en PVDA. Dit bevestigt het beeld dat al eerder geschetst werd van het potentiële electoraat van GroenLinks, namelijk dat GroenLinks deel uitmaakt van de linkse familie.

Kenmerken GroenLinks-kiezer

Met behulp van enquêtes kan men het electoraat van de partij systematisch beschrijven, hoewel dit in het geval van GroenLinks noodzakelijkerwijs gebaseerd is op slechts een klein aantal respondenten. Uit een vergelijking met kiezers van D66, de PVDA en (vanaf 1998) de SP kan dan blijken of GroenLinks een heel eigen profiel heeft (en had), of eigenlijk een ‘gewone’ linkse partij genoemd moet worden.¹⁸ Daartoe worden vier verschillende groepen kenmerken nader beschouwd. In de eerste plaats worden sociaal-demografische aspecten, zoals geslacht, sociale klasse en opleiding – de zogeheten ‘achtergrondvariabelen’ – bekeken. Daarna komen achtereenvolgens politieke opvattingen, houdingen ten aanzien van het politieke bedrijf en ten slotte het politieke gedrag van de kiezers aan de orde. Bij elk van deze kenmerken wordt gekeken naar eventuele veranderingen in de afgelopen twintig jaar. Mocht de aanhang van GroenLinks zich anno 2010 minder onderscheiden van de andere linkse partijen, dan zou dat kunnen wijzen op een ‘homogenisering’ van links en in het bijzonder een ‘normalisering’ van GroenLinks.

Tabel 4 maakt in de eerste plaats duidelijk dat de gepresenteerde gegevens zeker geen erg accuraat beeld geven van de Nederlandse samenleving. Zo verandert het aandeel vrouwen in het gehele electoraat soms op niet verklaarbare wijze, is in 2002 en 2003 het percentage dat zich rekent tot de (hogere) arbeidersklasse uitzonderlijk laag en fluctueert het aandeel kiezers dat uitsluitend een lage opleiding heeft op onverklaarbare wijze.²¹ Deze grillige wisselingen duiden op beperkingen van de gegevens. Toch vallen nog opmerkelijke patronen te ontdekken.

In de eerste plaats bestaat het electoraat van GroenLinks meer uit vrouwen dan uit mannen. Met uitzondering van 1998 is dat bij deze partij altijd sterker het geval geweest dan bij de andere linkse partijen. De kiezers van GroenLinks zijn gemiddeld ook wat jonger. Ze zijn bovendien beter opgeleid; kiezers met uitsluitend een lagere opleiding stemmen zeker sinds 2003 nauwelijks nog op GroenLinks.²² Net als D66 trekt GroenLinks substantieel minder kiezers uit de arbeidersklasse dan de PVDA en de SP. Het electoraat van GroenLinks wijkt in dit opzicht ook sterk af van het Nederlandse electoraat als geheel, vooral bij de afgelopen drie verkiezingen. Ten slotte zijn de GroenLinks-kiezers minder kerkelijk dan het gehele electoraat. Terwijl landelijk ongeveer de helft van de kiezers zich tot een kerk of levensbeschouwelijke stroming rekent, doet minder dan 40 procent (in 2006 zelfs minder dan 20 procent) dat bij GroenLinks.

In een aantal opzichten lijkt het electoraat van GroenLinks dus op dat van D66 en minder op dat van PVDA of SP. Zo rekenen kiezers van GroenLinks en D66 zich ten opzichte van de kiezers van de beide andere partijen relatief minder vaak tot de arbeidersklasse en zijn ze relatief hoogopgeleid. Van een structurele homogenisering van de verschillende linkse electoraten is echter geen sprake – overigens evenmin van systematische differentiatie.

Tabel 4. Achtergrondkenmerken van de kiezers van GroenLinks in vergelijking met die van SP, PVDA, D66 en het Nederlandse electoraat als geheel, 1989-2010

	1989	1994	1998	2002	2003	2006	2010
<i>% vrouwen</i>							
GroenLinks	52	62	52	60	69	55	61
SP	—	—	49	55	59	53	59
PVDA	44	51	56	56	54	51	47
D66	46	51	56	57	52	—	45
Gehele electoraat	48	49	51	52	55	50	49
<i>gemiddelde leeftijd (in jaren)</i>							
GroenLinks	—	38	39	45	45	43	46
SP	—	—	43	47	46	45	49
PVDA	—	48	45	51	49	49	51
D66	—	37	40	47	47	—	47
Gehele electoraat	—	45	45	50	48	48	48
<i>% laag opgeleid¹⁹</i>							
GroenLinks	23	18	21	10	6	8	8
SP	—	—	29	11	15	18	22
PVDA	56	46	38	23	24	27	16
D66	24	30	8	7	4	—	7
Gehele electoraat	45	40	31	20	17	22	17
<i>% arbeidersklasse²⁰</i>							
GroenLinks	31	21	24	13	6	19	16
SP	—	—	43	24	28	40	44
PVDA	49	38	33	28	24	44	35
D66	20	26	9	9	13	—	13
Gehele electoraat	31	27	25	17	16	32	29
<i>% niet kerkelijk</i>							
GroenLinks	80	74	63	67	63	83	68
SP	—	—	74	72	63	67	64
PVDA	57	63	56	64	65	65	63
D66	59	67	66	72	65	—	75
Gehele electoraat	43	51	48	48	51	55	58

De opvattingen van de GroenLinks-kiezers ten aanzien van enkele politieke kwesties wijken op een aantal onderwerpen af van die van de andere linkse partijen en van het electoraat als geheel (zie tabel 5). Bovendien zijn op een paar punten verschuivingen zichtbaar in hun opinies.

Tabel 5. Politieke opvattingen van de kiezers van GroenLinks in vergelijking met die van SP, PVDA, D66 en het electoraat als geheel, 1989-2010

	1989	1994	1998	2002	2003	2006	2010
<i>Gemiddelde links-rechts plaatsing (0-10)</i>							
GroenLinks	1,8	2,2	3,6	3,2	2,4	3,1	3,0
SP	—	—	3,5	3,4	2,2	3,7	3,9
PVDA	2,9	3,5	4,1	3,7	3,1	3,8	3,3
D66	4,2	4,4	4,4	4,3	4,1	—	4,6
Gehele electoraat	5,1	5,1	5,1	5	4,8	5,3	5,1
<i>% voorstander kleinere inkomensverschillen²³</i>							
GroenLinks	87	87	85	83	86	81	81
SP	—	—	83	73	86	82	81
PVDA	79	70	76	74	71	80	78
D66	57	47	57	54	59	—	56
Gehele electoraat	55	48	60	58	58	68	62
<i>% voorstander euthanasie</i>							
GroenLinks	91	91	84	83	81	95	92
SP	—	—	88	82	88	95	87
PVDA	77	80	79	83	79	90	86
D66	82	86	85	85	90	—	94
Gehele electoraat	65	75	72	69	73	86	85
<i>% voor aanpassen door etnische minderheden</i>							
GroenLinks	—	18	30	42	31	30	23
SP	—	—	42	51	41	60	59
PVDA	—	49	48	50	53	59	48
D66	—	46	39	57	45	—	49
Gehele electoraat	—	58	55	68	64	68	62
<i>% tegen kerncentrales</i>							
GroenLinks	96	91	90	90	—	75	68
SP	—	—	76	77	—	63	54
PVDA	80	75	74	81	—	64	54
D66	72	77	76	63	—	—	41
Gehele electoraat	66	65	69	63	—	53	45
<i>% voorstander EU</i>							
GroenLinks	—	25	40	41	—	42	49
SP	—	—	25	33	—	18	24
PVDA	—	41	45	43	—	26	40
D66	—	40	47	50	—	—	52
Gehele electoraat	—	38	41	35	—	26	33

Zoals verwacht mocht worden, plaatsen de kiezers van GroenLinks zich duidelijk links van het midden, op een vergelijkbare plaats als die van de SP dat doen, en zeker links van de PVDA (zie tabel 5). In die zin sluit dit beeld goed aan bij het idee dat het gehele electoraat van GroenLinks heeft: een partij links van de PVDA en vergelijkbaar met de SP. Wel is het opvallend dat de GroenLinks-stemmers zichzelf wat linkser plaatsen dan die van de SP, terwijl het beeld dat van de beide partijen bestaat, lijkt te wijzen op het omgekeerde. Het GroenLinks-electoraat positioneerde zijn partij in de loop der jaren geleidelijk meer in de richting van het midden. De cijfers over 2003 laten overigens een verrassende ‘verlinksing’ zien.

De linkse houding van de GroenLinks-kiezers blijkt ook uit hun opvatting dat de inkomensverschillen in Nederland wel wat kleiner mogen worden; op dit punt verschillen ze niet of nauwelijks van de SP-kiezers, maar zijn ze (in ieder geval tot 2006) behoorlijk linkser dan het electoraat van de PVDA en dus zeker linkser dan dat van D66. Voorts blijken GroenLinks-kiezers in sociaal-cultureel opzicht liberaler te zijn dan gemiddeld. Ze staan wat positiever tegenover mogelijkheden van vrijwillige euthanasie en vinden ook vaker dat etnische minderheden in staat moeten worden gesteld hun eigen culturele gewoonten en gebruiken te bewaren, zonder zich aan te passen aan de Nederlandse gebruiken. Vooral op het laatste punt onderscheiden de GroenLinks-kiezers zich duidelijk van die van D66, PVDA en SP, en zeker van het electoraat als geheel. Systematische veranderingen lijken zich hierbij overigens niet voor te doen, hoewel de cijfers van jaar tot jaar behoorlijk verschillen.

Gaandeweg lijkt het aantal tegenstanders van kernenergie bij de aanhang van GroenLinks (en in 2006 en 2010 onder het electoraat als geheel) te zijn gedaald, maar nog steeds is een grote meerderheid van de GroenLinks-kiezers tegen kernenergie. Op dit terrein onderscheidt het electoraat van GroenLinks zich ook van dat van D66, de PVDA en de SP. De grootste veranderingen binnen het kiezerscorps van GroenLinks treden op in het standpunt ten aanzien van Europese integratie. Van nogal eurosceptisch is men behoorlijk eurofiel geworden. Gezien de veranderingen in de programma's van de partij zelf in de afgelopen twintig jaar, mag dit geen verbazing wekken.²⁴ De kiezers van D66 en die van GroenLinks zijn nu van alle kiezers in Nederland het meest positief over Europa.

De aanhang van GroenLinks deelt dus de eurofiële houding van het D66-electoraat, is net als de aanhang van de SP en de PVDA links en voorstander van kleinere inkomensverschillen en staat binnen het linkse kamp betrekkelijk alleen in zijn afwijzing van de eis aan minderheden om zich aan te passen en in zijn verzet tegen kerncentrales. Op de meeste van deze punten, eigenlijk vooral met uitzondering van de opvattingen over Europa, zijn deze verschillen met D66, de SP en de PVDA relatief stabiel.

Kiezers van GroenLinks tonen doorgaans iets meer belangstelling voor de politiek dan kiezers van andere partijen – zowel links als rechts –, maar de verschillen zijn soms erg klein (zie tabel 6). Over de democratie in Nederland denkt de kiezer

van GroenLinks nauwelijks anders dan het electoraat als geheel. Dat is op zich niet vreemd, want in Nederland zijn kiezers behoorlijk tevreden over het functioneren van de democratie (cijfers niet in de tabel).²⁵ In 1989 leken de kiezers van GroenLinks niet minder cynisch te zijn dan die van andere partijen, maar geleidelijk neemt het cynisme onder het hele electoraat toe, terwijl dat van de GroenLinks-kiezers gelijk blijft. Cynisme staat hier voor de mening dat politici meer beloven dan ze kunnen waarmaken, dat ministers primair zijn geïnteresseerd in hun eigen belang en dat vrienden in de politiek belangrijker zijn dan bekwaamheden. Zeker in vergelijking met de aanhang van de SP denken GroenLinkers minder cynisch over de Nederlandse politiek.

Tabel 6. Politieke belangstelling en politiek cynisme van de kiezers van GroenLinks in vergelijking met die van SP, PVDA, D66 en het electoraat als geheel, 1989-2010

	1989	1994	1998	2002	2003	2006	2010
<i>% zeer geïnteresseerd in politiek</i>							
GroenLinks	28	27	11	27	23	17	28
SP	—	—	17	33	25	13	8
PVDA	17	18	8	24	26	16	18
D66	13	11	12	30	31	—	22
Gehele electoraat	15	14	10	25	22	13	15
<i>% politiek cynisch</i>							
GroenLinks	46	43	40	44	37	48	42
SP	—	—	60	59	55	60	60
PVDA	56	45	39	44	44	57	52
D66	40	41	35	46	41	—	39
Gehele electoraat	45	49	45	53	46	56	55

GroenLinks stond bekend als activistische partij, mede ook vanwege haar voorgangers de CPN, PSP en PPR. De bereidheid om actie te voeren tegen een 'onrechtvaardige wet' schommelt volgens de NKO-cijfers bijzonder sterk.²⁶ Aanhangers van GroenLinks zijn zoals uit deze cijfers blijkt nog steeds meer dan gemiddeld bereid tot actie, maar de verschillen ten opzichte van het electoraat als geheel zijn sterk afgenomen. Een vergelijkbare trend valt waar te nemen bij feitelijke deelname aan demonstraties. Het aantal kiezers dat zegt aan een demonstratie te hebben meegedaan, daalt sterk onder de hele Nederlandse bevolking, maar die teruggang is bij GroenLinks nog scherper dan gemiddeld (zie tabel 7). Zeker in vergelijking met de jaren negentig is de GroenLinks-achterban aan het begin van de eenentwintigste eeuw minder bereid tot het ondernemen van actie en ook minder vaak op straat te vinden om daar actie te voeren.

Tabel 7. Politieke gedragingen van de kiezers van GroenLinks in vergelijking met die van SP, PVDA, D66 en het electoraat als geheel, 1989-2010

	1989	1994	1998	2002	2003	2006	2010
<i>% dat actie zal voeren tegen onrechtvaardige wet</i>							
GroenLinks	29	51	43	34	35	30	30
SP	—	—	38	30	39	26	20
PVDA	14	32	31	28	31	22	30
D66	15	22	38	25	41	—	26
Gehele electoraat	13	26	29	25	29	20	22
<i>% dat afgelopen periode heeft gedemonstreerd</i>							
GroenLinks	77	74	59	19	—	29	10
SP	—	—	38	16	—	13	8
PVDA	38	37	27	12	—	9	7
D66	33	31	39	8	—	—	5
Gehele electoraat	27	25	25	10	—	8	5

De kiezers van GroenLinks zijn overigens wel nog steeds substantieel meer dan kiezers van andere partijen lid van sociale bewegingen op het gebied van milieu, Derde Wereld en mensenrechten. In die zin zetten GroenLinkers hun idealen nog steeds om in daden, maar op straat zijn ze steeds minder als actievoerder te vinden.

Tussenbalans: de GroenLinks-kiezer

Op basis van de verkiezingsuitslagen en de gegevens van de NKO's uit de periode 1989-2010 kan een beeld worden geschetst van de typische GroenLinks-kiezer. Deze is in geografisch opzicht meer dan gemiddeld woonachtig in de grote, vooral urbane gemeenten en politiek gezien nogal eens afkomstig uit de hoek van de PVDA of de SP (de partijen waarmee GroenLinks kiezers uitwisselt). De GroenLinks-kiezer is iets vaker een vrouw dan een man, is relatief hoogopgeleid, slechts zelden afkomstig uit de arbeidersklasse, en weinig religieus. Met deze kenmerken lijkt de kiezer van GroenLinks nogal op die van D66. Verder positioneert de GroenLinks-kiezer zichzelf in het politieke bestel nog steeds relatief links en staat zij daarom dicht bij de SP-kiezer, alhoewel die laatste in sociaaleconomisch opzicht weer afwijkt van de GroenLinks-kiezer en wat meer lijkt op de kiezer van de PVDA.²⁷ In vergelijking met de SP is de GroenLinks-kiezer onder andere minder voor aanpassing van etnische minderheden aan Nederlandse gewoonten en gebruiken, en inmiddels aanzienlijk positiever over Europa. Ook is zij iets minder cynisch over de politiek dan de kiezers van andere partijen en ook iets meer

geïnteresseerd in politiek, hoewel met name de D66-kiezer inmiddels niet onderdoet voor die van GroenLinks. De GroenLinks-kiezer is ten slotte relatief activistisch. De kiezers van GroenLinks zijn dus nog steeds relatief links (in sociaal-economisch opzicht), cultureel nog steeds liberaal en sterk op het milieu gericht. Bij dit alles dient men echter te bedenken dat het gaat om relatieve verschillen met de kiezers van andere partijen. Zo zijn er wel degelijk mannelijke, godsdienstige of politiek cynische kiezers die op GroenLinks stemmen. In die zin bestaat 'de' GroenLinks-kiezer natuurlijk niet.

Het electoraat van GroenLinks was kwantitatief gezien in de afgelopen twintig jaar niet erg stabiel: de omvang daarvan bewoog zich tussen de 3,5 en 7,3 procent van de stemmen die tussen 1989 en 2010 bij de Tweede Kamerverkiezingen werden uitgebracht. In kwalitatief opzicht hebben zich daarbij wel enkele opvallende veranderingen voorgedaan. Zo lijkt GroenLinks nog minder dan in de jaren negentig aantrekkelijk voor kiezers die zich tot de arbeidersklasse rekenen en voor lager opgeleide kiezers. Ook is de achterban van de partij veel positiever gaan denken over Europa in vergelijking met de rest van het electoraat. Ten slotte lijken de GroenLinks-kiezers tegenwoordig minder dan in de jaren negentig deel te nemen aan demonstraties, en is de bereidheid om zich te verzetten tegen onrechtvaardige wetten eveneens afgenomen.

Slot

In deze bijdrage stond de vraag centraal of GroenLinks in electoraal opzicht steeds gewoner is geworden. Onder 'gewoon' worden hier twee dingen verstaan. In de eerste plaats wordt bedoeld dat de partij in de afgelopen twintig jaar meer acceptabel is geworden voor grote groepen kiezers. Voor zover men daarover met de beschikbare gegevens iets kan zeggen, blijkt voornamelijk dat GroenLinks door het Nederlandse electoraat steeds minder in een extreme linkse positie wordt geplaatst, maar niettemin nauwelijks vaker wordt gezien als gewenste coalitiepartij. Evenmin bleken steeds meer kiezers de partij of de partijleiders veel sympathieker te zijn gaan vinden. Kiezers zijn niet vaker dan vroeger gaan *overwegen* op GroenLinks te stemmen; het potentieel electoraat is niet wezenlijk gegroeid. Eigenlijk is de waardering voor GroenLinks bij grote delen van het electoraat niet zoveel veranderd.

In de tweede plaats werd met 'gewoon' bedoeld dat het electoraat van GroenLinks zich in afnemende mate onderscheidt van de kiezers van andere, voornamelijk linkse, politieke partijen. Dat was over de hele linie niet het geval, wat niet wil zeggen dat het electoraat de afgelopen twintig jaar onveranderd is gebleven. Zo denkt de aanhang van GroenLinks nu positiever over Europa dan in de jaren negentig en zijn de kiezers nu minder activistisch dan die van tien tot vijftien jaar geleden. Die ontwikkelingen worden enerzijds veroorzaakt doordat de kiezers van GroenLinks zijn veranderd, anderzijds doordat nu andere kiezers op de partij

stemmen dan in 1989. Zo is bijvoorbeeld de groep communistische kiezers, die aan het begin van de jaren negentig al zeer klein was, nu vrijwel volledig uit het electoraat van de partij verdwenen. Arbeiders, voor zover die in Nederland nog bestaan, stemmen nauwelijks meer op GroenLinks. Deze twee ontwikkelingen zijn met de beschikbare data niet uit elkaar te houden. De cijfers wijzen echter niet op een duidelijke homogenisering van links. De verschillen tussen linkse partijen zijn nooit bijzonder groot geweest, maar het profiel van GroenLinks wijkt nog steeds af van dat van de andere linkse partijen.

Ondanks alle veranderingen in de afgelopen twintig jaar is dus ook veel hetzelfde gebleven. Een deel van die waargenomen variatie kan worden geduid als een beweging 'van de straat naar de staat'. Zo staan de GroenLinks-kiezers tegenwoordig positiever tegenover Europa (toch niet het voorbeeld van een 'grassroots-beweging') en zoeken ze minder dan voorheen hun heil in demonstraties. Maar voor een ander deel duiden de cijfers erop dat de achterban van GroenLinks eigenlijk nooit erg negatief heeft gedacht over 'de staat'. Zo stond de aanhang van begin af aan behoorlijk positief ten opzichte van politici en wilde men al zeker vanaf 1998 dat GroenLinks zou meeregeren – al is die wens wel iets sterker geworden. Mocht er bij GroenLinks dus al sprake zijn van een beweging van de straat naar de staat, dan moet die beweging wellicht meer worden gezocht bij de partijleiding en de leden van de partij dan bij het electoraat.

Verschillend sinds de geboorte. De leden van GroenLinks vergeleken met leden van andere groene partijen in Europa

Wolfgang Rüdig¹

GroenLinks is al jaren lid van de familie van groene partijen in Europa, die sinds 2004 georganiseerd zijn in de Europese Groene Partij (EGP). Met meer dan 24000 leden is zij een van de grotere leden van de EGP. Sinds haar oprichting in 1990 is GroenLinks onafgebroken vertegenwoordigd in de Eerste en Tweede Kamer en in het Europees Parlement. Anders dan veel zusterpartijen in Europa heeft zij tot nu toe nooit deel uitgemaakt van een nationale regering.

Als we terugkijken op de geschiedenis van GroenLinks en die vergelijken met andere groene partijen, dan vallen een paar dingen op. Anders dan bij de meeste groene partijen was de totstandkoming van GroenLinks het resultaat van een fusie van bestaande politieke partijen: de Communistische Partij van Nederland (CPN), de Politieke Partij Radikalen (PPR), de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) en de Evangelische Volkspartij (EVP). Terwijl met name de PPR en de PSP nauw verbonden waren met de nieuwe maatschappelijke bewegingen uit de jaren zeventig en tachtig, is GroenLinks dus niet rechtstreeks uit een maatschappelijke beweging voortgekomen.

De partijen waaruit GroenLinks in 1990 ontstond, hadden verschillende ideologische achtergronden maar waren wel allemaal overtuigd van het belang van linkse politiek als basis voor groene politiek, zoals in de naam van de partij besloten ligt. Dit onderscheidt GroenLinks van de meer 'ecocentrische' aanpak van De Groenen, haar nietige rivaal in de groene politieke arena, die natuur en milieu belangrijker acht dan maatschappelijke problemen. De tegengestelde claims van deze twee partijen met verschillende visies op wie nu daadwerkelijk de internationale groene beweging in Nederland vertegenwoordigt, leidde in de jaren tachtig tot bittere conflicten.² Het onderscheid tussen 'rood-groene' en 'groen-groene' partijen vormde bovendien in die tijd een breuklijn tussen de groene partijen in heel Europa.³

De laatste twintig jaar hebben de groene partijen heel wat meegemaakt. Zij zijn een 'normaal' onderdeel geworden van de nationale partijenstelsels. In de meeste West-Europese landen zijn de groene partijen goed vertegenwoordigd in het nationale parlement. Hoewel de groenen aan het einde van de jaren tachtig al

betrokken waren bij het lokaal bestuur en in sommige landen bij het regionaal bestuur, slaagden ze er pas tegen het einde van het volgende decennium in door te dringen tot de nationale regering. Kort na elkaar traden groene partijen in Finland, Italië, Frankrijk, Duitsland en België toe tot linkse of centrumlinkse coalities.⁴ Toen aan de periode van 'rood-groene' regeringen in de eerste jaren van deze eeuw een einde kwam, namen de groene partijen in Finland en Ierland zitting in centrumrechtse kabinetten. Hoewel dit in West-Europa anno 2010 een nieuwe trend leek, hadden de groene partijen in Oost-Europa al eerder deel uitgemaakt van rechtse coalities, bijvoorbeeld in Letland en Tsjechië.

Deze ontwikkelingen roepen veel vragen op over de aard van groene partijpolitiek. Zijn groene partijen in zoverre 'genormaliseerd' dat hun oorspronkelijke doelen in belang zijn afgenomen, terwijl pragmatische overwegingen over de toegang tot macht steeds dominanter worden? Hoe 'groen' en hoe 'links' zijn de groene partijen in de eenentwintigste eeuw nog? Spelen de debatten uit de jaren tachtig tussen 'linkse' groenen enerzijds en 'ecocentrische' groenen anderzijds nog steeds een rol? Deze vragen komen in deze bijdrage echter alleen zijdelings aan bod. Centraal staat hier de vraag: hoe verhoudt GroenLinks zich tot de andere groene partijen in Europa?

Uitgangspunt zijn de leden, die immers de identiteit van een partij bepalen. De belangrijkste bron voor de vergelijking is een integrale comparatieve enquête die in 2002 en 2003 werd gehouden onder de leden van in totaal zestien groene partijen (uit dertien verschillende landen) die lid zijn van de EGP.⁵ Allereerst passeren enkele belangrijke ideologische en programmatische kenmerken van de partijleden de revue, vervolgens hun opvattingen over partijorganisatie en basisdemocratie, hun niveau van activisme, en ten slotte hun sociaal-demografische achtergrond.

In Nederland is in mei 2002 voor een aselechte steekproef een groep van 500 GroenLinks-leden aangeschreven; 251 vragenlijsten werden ingevuld en geretourneerd, wat een respons van 50,2 procent inhoudt.⁶ Elders in Europa zijn bijna 15000 vragenlijsten verzonden; ruim 6500 vragenlijsten werden ingevuld, wat een respons betekent van gemiddeld 44 procent.⁷ Voor de vergelijkingen in dit artikel zijn de gegevens 'gewogen', zodat de relatieve omvang van elke partij het totale aantal leden ten tijde van de enquêtes weerspiegelt. Zo konden de GroenLinks-leden worden vergeleken met een selectie groene partijleden die representatief is voor het EGP-ledenbestand in heel Europa (voor die partijen die aan de studie deelnamen). Alle procentuele verschillen en verschillen in gemiddelden die in de tekst worden aangeduid als belangrijke contrasten tussen GroenLinks-leden en andere EGP-partijleden, zijn statistisch significant.⁸

Dit vergelijkende onderzoek is enig in zijn soort. Al zijn de gegevens enkele jaren geleden verzameld, op basis van identieke variabelen kunnen gedetailleerde vergelijkingen worden gemaakt tussen de verschillende groene partijen.⁹ Bovendien beschikken wij over een aantal eerdere enquêtes die in de eerste helft van de jaren negentig onder GroenLinks-leden zijn gehouden en die aanvullende gegevens bieden om enkele veranderingen door de tijd heen te analyseren.

Programma en ideologie

Hoe 'links' is GroenLinks eigenlijk volgens haar eigen leden, vergeleken met andere groene partijen? Wanneer GroenLinks-leden zelf een plaats kiezen op de links-rechts schaal van 0 (uiterst links) tot 10 (uiterst rechts), vestigen zij zich met een gemiddelde score van 2,3 stevig aan de linkerkant. Er is weinig verschil binnen de partij: de standaarddeviatie is 1,02 – de laagste van alle groene partijen. Slechts enkele partijen in Zuid-Europese landen plaatsen zichzelf op dezelfde positie (Frankrijk) of nog verder naar links (Italië en de regionale groene partij van Valencia in Spanje).

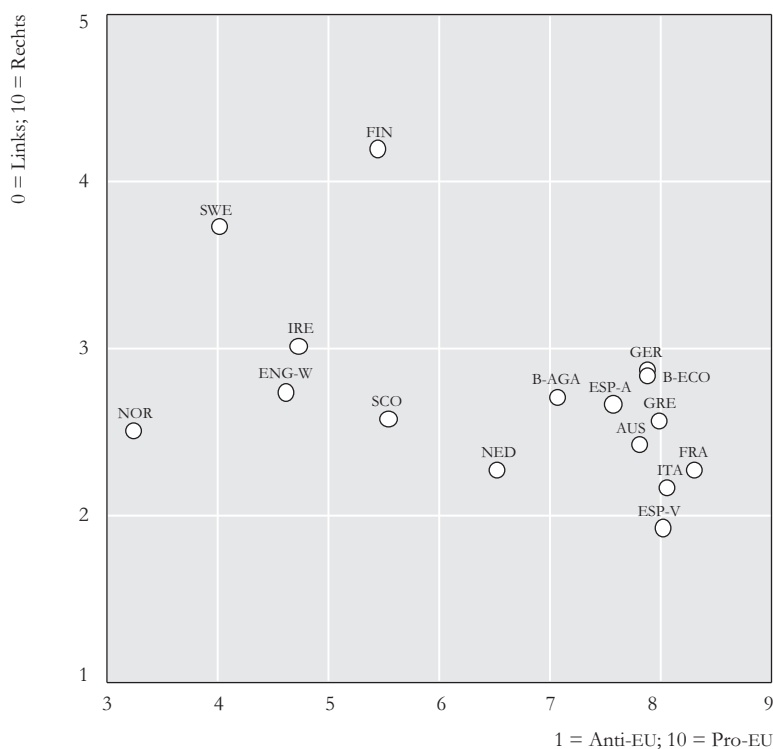
Is de linkse oriëntatie in de loop van de tijd ook veranderd? De enige beschikbare vergelijkende gegevens over de positie op het links-rechts spectrum zijn afkomstig uit een enquête die in 1992 onder GroenLinks-leden is gehouden en die een score van 2,2 opleverde.¹⁰ Deze positionering is vrijwel identiek aan die uit 2002, wat suggereert dat de partij in de tussenliggende tien jaar noch naar links, noch naar rechts is verschoven.¹¹ Gegevens over een langere periode van andere Europese groene partijen zijn karig, maar de leden van de Duitse groenen lijken tussen 1985 en 2002 naar rechts te zijn verschoven (van 1,7 naar 2,9), terwijl leden van de groenen uit Engeland en Wales tussen 1990 en 2002 zich juist in tegengestelde richting bewogen (van 3,4 naar 2,7).¹²

Waar bevinden GroenLinks-leden zich wat betreft specifieke beleidskwesties die geassocieerd worden met linkse politiek? Zoals verwacht sluiten hun opvattingen, bijvoorbeeld over de rol van de particuliere onderneming en de noodzaak tot de herverdeling van welvaart, aan bij hun links-rechts positionering. Slechts 14 procent van de leden is het eens met de stelling dat 'de particuliere onderneming... het beste middel [is] om de economische problemen van Nederland op te lossen', en 93 procent is het eens met de opvatting dat het de verantwoordelijkheid van de overheid is om de inkomensverschillen tussen arm en rijk te verkleinen. Bij beide kwesties plaatsen GroenLinks-leden zichzelf enigszins links van de andere EGP-partijen, waarin gemiddeld 23 procent de particuliere onderneming ('private enterprise') aanbeveelt als het beste middel om economische problemen op te lossen en 78 procent de herverdeling van inkomens als een taak van de overheid ziet. Het contrast is vooral groot in vergelijking met de Duitse groenen, die in de jaren tachtig bekendstonden als behoorlijk links: anno 2002 heeft meer dan een derde (36 procent) van hen de particuliere onderneming omarmd als het beste middel om de economische problemen van Duitsland op te lossen. Een dergelijke radicale verschuiving naar rechts (of exacter: naar het midden) op het gebied van economisch beleid was in Nederland klaarblijkelijk niet opgetreden. Binnen de 'politieke ruimte' van de Europese groene politiek bevond GroenLinks zich aan het begin van de eenentwintigste eeuw dus duidelijk links van de meeste andere partijen, waaronder de Duitse en Belgische groenen en de groene partijen in de Engelstalige landen en Scandinavië.¹³

Naast de scheidslijn tussen links en rechts is de belangrijkste kwestie die de groene partijen in Europa uit elkaar heeft gedreven misschien wel de Europese integratie. Traditioneel zijn de groene partijen in Scandinavië en in het Verenigd Koninkrijk altijd sceptisch geweest over het Europese project, terwijl de meeste partijen op het Europese vasteland, zoals de Duitse, Belgische, Franse en Italiaanse groenen, juist altijd enthousiast waren over de Europese eenwording.¹⁴ In hoeverre komt dit tot uitdrukking in de opvattingen van de leden en hoe past GroenLinks in dit plaatje?

GroenLinks-leden zijn in 2002 over het algemeen voorstander van de Europese Unie (EU), maar wanneer zij zelf een plaats op de schaal van 1 tot 10 moeten kiezen wat betreft hun voorkeur voor Europese eenwording, laten zij met een gemiddelde score van 6,5 een zeker gebrek aan geestdrift voor het Europese project zien. Met deze score zijn ze flink achtergebleven bij de groene euro-enthousiastelingen in Duitsland (7,9), Italië (8,1) en Frankrijk (8,3).

Figuur 1. Positie van groene partijen op de links-rechts as en ten opzichte van de Europese Unie, 2002-2003

Bron: *European Green Party Members Project, 2002-2003*.

Wanneer we de gemiddelde scores van de groene partijleden op de links-rechts schaal en op de EU-schaal combineren, ontstaat er een interessant beeld (zie figuur 1). Rechtsonder zien we een cluster van hoofdzakelijk linkse en pro-EU partijen; linksboven vinden we de Zweedse en Finse groenen die niet alleen rechtser zijn maar ook eurosceptischer; en dan zijn er nog de groene partijen in de Engelstalige landen die hier tussenin zitten. GroenLinks ligt op de grens van het belangrijkste cluster van linkse, pro-EU partijen, maar het gebrek aan enthousiasme voor Europa heeft haar dichterbij haar zusterpartijen aan de andere kant van het Kanaal gebracht.¹⁵

In hoeverre is GroenLinks met betrekking tot andere, met name culturele en ethische kwesties, ook een 'links-libertaire' partij? 'Libertair' staat in deze context voor vrijheidslievend, individualistisch en verdraagzaam ten opzichte van andere culturen; de Duits-Amerikaanse politicoloog Herbert Kitschelt beschouwt groene partijen als deel van een bredere familie van links-libertaire partijen en heeft met die opvatting school gemaakt.¹⁶ Op sommige gebieden presenteren GroenLinks-leden zichzelf als meer libertair dan hun collega's in andere Europese landen. Zij spreken zich bijvoorbeeld stiller uit tegen de opvatting dat censuur van films en tijdschriften nodig is om de 'goede zeden' te handhaven (71 procent van de GroenLinks-leden is het hiermee oneens, tegenover 60 procent van de andere EGP-partijleden) en tegen de stelling dat homoseksuele relaties 'niet deugen' (82 procent van de GroenLinks-leden is het hiermee zeer oneens, tegenover 68 procent van de andere EGP-partijleden). Ook stemmen GroenLinkers veel vaker dan hun Europese tegenhangers in met de stelling dat mensen hun geweten moeten volgen, ook als dat tegen de wet ingaat (50 procent is het hier sterk mee eens, tegenover slechts 32 procent van de andere EGP-partijleden).

Een van de kwesties die ook als toetssteen voor een libertaire instelling kan worden gezien, betreft immigratie en multiculturalisme. Hierover bleek GroenLinks in 2002 echter enigszins onverwachte opvattingen te koesteren. De leden meenden over het algemeen niet dat immigratie de criminaliteit en werkloosheid vergroot; de meerderheid vond juist dat immigranten nieuwe ideeën en culturen met zich meebrengen en goed zijn voor de Nederlandse economie. De leden van GroenLinks stemden echter minder vaak in met deze opvattingen dan de leden van andere groene partijen binnen de EGP. Een kwart van alle GroenLinkers was het bijvoorbeeld eens met de notie dat door immigranten de criminaliteit toeneemt, tegen 17 procent van de andere EGP-partijleden. Slechts 11 procent van de GroenLinks-leden was het zeer eens met de stelling 'Migranten maken dat Nederland meer open staat voor nieuwe ideeën en culturen', terwijl 35 procent van de leden van andere EGP-partijen het zeer eens was met deze opvatting over hun eigen land.

Het contrast is des te groter wanneer het gaat om multiculturalisme. In het onderzoek werd gevraagd te kiezen tussen twee stellingen over migranten uit andere landen, te weten: 'Het is beter voor de samenleving als minderheden hun eigen gewoonten en tradities behouden' en 'Het is beter voor de samenleving als minderheden zich aanpassen en assimileren'. GroenLinks-leden gaven met 62

procent tegenover 38 procent de voorkeur aan de tweede stelling. Voor EGP-leden buiten Nederland geldt juist het tegenovergestelde: 60 procent koos voor de pro-multiculturele stelling en slechts 40 procent gaf er de voorkeur aan dat immigranten zich aanpassen en assimileren.¹⁷ In haar verkiezingsprogramma liet GroenLinks zich overigens minder kritisch uit over het multiculturalisme, al kan men toch ook wat dit betreft in 2002 een lichte kentering waarnemen ten opzichte van 1998 en 1994.¹⁸

Ook met betrekking tot de zogeheten nieuwe maatschappelijke bewegingen als de vredesbeweging, de milieubeweging en de vrouwenbeweging bleken GroenLinks-leden soms onverwachte conservatieve opvattingen te koesteren. In 1992 vond nog 65 procent van de leden dat Nederland zo snel mogelijk uit de NAVO moest.¹⁹ In 2002 was slechts 22 procent het eens met deze stelling, terwijl 55 procent de NAVO accepteerde. Bovendien was slechts 27 procent het zeer eens met de stelling 'Oorlog is altijd verkeerd'. GroenLinks-leden waren in 2002 minder pacifistisch en minder kritisch tegenover de NAVO dan de leden van groene partijen elders in Europa, waarvan 53 procent het zeer eens was met een radicale anti-oorlogshouding en slechts 45 procent de NAVO kon accepteren.

Een mogelijke verklaring voor deze bevindingen kan worden gevonden in de specifieke politieke vertogen die eind jaren negentig en begin deze eeuw in Nederland werden gehouden, zoals het debat over militaire acties op de Balkan en de moord op Pim Fortuyn. Fortuyns kritiek op het multiculturalisme vond ver buiten zijn eigen partij weerklank in de Nederlandse publieke opinie en zijn dramatische dood verleende hem postuum als het ware extra gezag. De positie van GroenLinks ten aanzien van de EU in 2002 zou gezien kunnen worden als erfenis van de CPN en de PSP, die beide nogal afwijzend tegenover het 'kapitalistische' Europese project van integratie stonden. In 2010 was de invloed van die moederpartijen verder afgenomen en het enthousiasme voor de EU gegroeid.²⁰ Maar de verschuivingen richting een 'conservatievere' politieke positie bleven niet enkel beperkt tot immigratie, buitenlands beleid en de EU. GroenLinksers bleken ook minder 'eco-centrisch' en minder 'postmaterialistisch' te zijn dan leden van andere groene partijen.

Het begrip 'postmaterialisme' is ontwikkeld door de Amerikaanse politicoloog Ronald Inglehart.²¹ Zijn theorie over een verschuiving in het heersende waardenpatroon in ontwikkelde industriestaten van 'materialisme' (nadruk op materiële welvaart, orde en veiligheid) naar 'postmaterialisme' (meer aandacht voor welzijn, zelfontplooiing, individuele vrijheid en inspraak) wordt vaak gebruikt om de ontwikkeling van groene partijen te verklaren. In de ledenenquête uit 1992 zijn hierover geen gegevens opgenomen, maar volgens een eerdere enquête die op het partijcongres van GroenLinks in 1991 onder de afgevaardigden werd gehouden, kon 74 procent van hen aan de hand van Ingleharts klassieke vragenbatterij worden aangeduid als 'postmaterialistisch'.²² Onze enquête onder groene partijleden uit 2002 bevestigde dat de Europese groene partijen over het algemeen postmaterialia-

listisch georiënteerd zijn. GroenLinks-leden vormen daarin nu echter een uitzondering: slechts 42 procent van hen kon worden geclassificeerd als postmaterialistisch, terwijl in andere Europese landen 62 procent van de groene partijleden in deze categorie viel. In feite was GroenLinks in 2002 de minst postmaterialistische groene partij in Europa.

Wat betekent dit nu voor milieukwesties? Vergeleken met haar 'donkergroene' concurrent De Groenen zouden we kunnen verwachten dat GroenLinks minder hecht aan een ecocentrische agenda waarbij natuur en milieu boven alle andere maatschappelijke en politieke problemen gaan. Dit werd inderdaad bevestigd door de enquêtes die zijn gehouden onder de leden van beide partijen in 1992.²³ Ook de uitkomst van onze enquête uit 2002 bevestigde dit beeld. GroenLinks-leden bleken over het algemeen, anders dan ecocentrische 'donkergroenen', niet anti-wetenschap en tegen economische groei te zijn. Met betrekking tot een belangrijke kwestie als dierenrechten verwierp een meerderheid (51 procent) van de GroenLinksers de stelling dat dieren dezelfde morele rechten hebben als mensen, terwijl slechts 37 procent van de andere EGP-partijleden die opvatting afwees. Ook waren GroenLinks-leden duidelijk voorstander van het gebruik van dieren voor medische proeven als hiermee mensenlevens gered konden worden; 63 procent van de leden onderschrijft deze opvatting tegenover slechts 39 procent elders in Europa.

Ook wat betreft hun levensstijl zijn de leden van GroenLinks over het algemeen niet erg 'donkergroen'. Ze bleken aanzienlijk minder enthousiast te zijn over het kopen van 'biologische' groente en fruit die zonder pesticiden of chemicaliën zijn geteeld, want slechts 42 procent doet dit vaak of altijd tegenover 64 procent van de groene partijleden elders in Europa. GroenLinks-leden bleken evenmin trouwe gebruikers van 'alternatieve geneesmiddelen' te zijn; 22 procent maakt hier vaak of altijd gebruik van, vergeleken met 36 procent van de leden van andere groene partijen.

Wanneer het om milieubeleid gaat, ontbreekt het GroenLinks-leden echter niet aan enthousiasme: 36 procent is het er zeer mee eens dat de belastingen op brandstof (benzineaccijnzen) omhoog moeten om de opwarming van de aarde tegen te gaan, terwijl elders slechts 26 procent van de leden het stellig eens is met dit beleid.

Basisdemocratie

Groene partijen hebben van oudsher het beginsel van basisdemocratie of directe democratie hoog in hun vaandel gehad. Dat heeft veel te maken met hun wortels in de studentenbewegingen van de jaren zestig, die destijds veel kritiek hadden op het parlement en andere bestaande politieke instellingen. De partijen die uit deze beweging zijn voortgekomen, zagen het bevorderen van democratie op elk gebied – in staat en samenleving, maar ook in de eigen partij – als een van hun belangrijkste doelen. De 'basisdemocratie' moest het intern functioneren van groene partijen gaan bepalen en werd bijvoorbeeld een van de vier 'pijlers' van de

Duitse groenen. Dit beginsel gold ook als een van de bepalende aspecten van de 'nieuwe politiek' die groene partijen wilden bedrijven.²⁴

In hoeverre is GroenLinks een partij voor 'nieuwe politiek', die belang hecht aan de basisdemocratie? Een belangrijk element dat zij niet heeft overgenomen van andere groene partijen is het beginsel van collectief leiderschap. Na het in 1994 even met een model voor 'duoleiderschap' te hebben geprobeerd, heeft de partij sindsdien steeds maar één politiek leider gehad. In de enquête van 2002 werd gevraagd naar de wenselijkheid van eenhoofdig leiderschap voor groene partijen. Leden van groene partijen die voor collectief leiderschap hadden gekozen, waren over het algemeen tegen eenhoofdig leiderschap, terwijl de leden van groene partijen in landen die ten tijde van de enquête één politiek leider hadden hier voorstander van waren. Dat gold voor Ierland, maar ook voor Nederland. Van de ondervraagde GroenLinks-leden steunde 82 procent het idee van eenhoofdig leiderschap en was slechts 18 procent hiertegen. Elders in Europa was 43 procent voor en 57 procent tegen eenhoofdig leiderschap. De positie van de politiek leider geniet binnen GroenLinks duidelijk veel steun. Een grote meerderheid (76 procent van de leden) vond dan ook dat de politiek leider over voldoende macht beschikte; slechts 22 procent vond dat hij te veel macht had.²⁵

Ook wat betreft andere kwesties die betrekking hebben op de basisdemocratie komt GroenLinks niet naar voren als een pionier van 'nieuwe politiek'. Nog duidelijker dan andere groene partijleden verwierpen de GroenLinksers de stelling dat de termijn van ambtsdragers beperkt moet worden. Over de opvatting dat ten minste de helft van het partijbestuur uit vrouwen dient te bestaan, waren de meningen verdeeld, met 40 procent voor en 34 procent tegen; elders in Europa was 54 procent voor een gelijke vertegenwoordiging van vrouwen en slechts 24 procent tegen. Bovendien was een meerderheid van de GroenLinks-leden (51 procent) tegen de stelling dat partijen verplicht moeten zijn evenveel mannen als vrouwen op de kandidatenlijst voor de verkiezingen te zetten; slechts een kwart steunde deze eis. Dit is geheel tegenovergesteld aan de opvatting die elders in de EGP heerst, waar 52 procent van de groene partijleden de genoemde stelling onderschreef en slechts 27 procent haar afwees.

Hoewel het tweede partijcongres van GroenLinks in 1991 het idee van een bindend quorum voor vrouwen had verworpen (het bleef bij streefcijfers), laten de kandidatenlijsten van de partij over het algemeen een gelijke vertegenwoordiging van mannen en vrouwen zien.²⁶ Dit was ook al het geval bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1989.²⁷ Het verwerpen van formele regels voor gelijke vertegenwoordiging van de seksen kan dus mede een gevolg zijn van het feit dat deze gelijkheid al bereikt werd zonder dergelijke regels.

Het enige aspect van de basisdemocratie waar GroenLinksers veel waarde aan hechtten, is de opvatting dat groene parlementariërs niet tegelijkertijd een partijfunctie mogen vervullen: 75 procent steunde dit beginsel, dat slechts de goedkeuring geniet van 36 procent van groene partijleden elders.

Activisme

Een van de belangrijkste verschillen tussen GroenLinks en andere EGP-leden is het lage niveau van partijactivisme. Op vrijwel alle indicatoren van activisme scoren de leden van GroenLinks ruim onder het gemiddelde niveau in Europa. Soms heeft zij zelfs de laagste score van alle partijen die lid zijn van de EGP.

Meer dan de helft van alle GroenLinks-leden (52 procent) had het voorgaande jaar geen enkele partijbijeenkomst bijgewoond, terwijl slechts 26 procent van de andere EGP-leden dit niet had gedaan. De gemiddelde tijd die gespendeerd wordt aan partijactiviteiten is in Nederland acht uur per maand, terwijl dat elders tien uur is. Slechts 19 procent van de GroenLinks-leden vervult een functie in de partij of in het openbaar bestuur, terwijl dat bij andere groene partijen 35 procent is. Toen leden werd gevraagd of zij zichzelf als zeer actief, tamelijk actief, niet erg actief of helemaal niet actief beschouwden, antwoordde bijna de helft (49 procent) 'helemaal niet actief'. Slechts iets meer dan een derde van de EGP-leden (34 procent) vindt dat ze in deze categorie vallen; alleen de leden van de zeer kleine Noorse groene partij zijn minder actief dan de GroenLinks-leden.

Er is slechts één bezigheid waarbij GroenLinks-leden boven het Europese gemiddelde uitkomen. Meer dan de helft van de leden (58 procent) geeft aan dat zij regelmatig of vaak geld aan de partij doneren; slechts iets meer dan een derde (34 procent) van de groene leden elders in Europa valt in deze categorie. Wanneer we echter kijken naar het gemiddelde geldbedrag dat GroenLinks-leden in het afgelopen jaar (dat wil zeggen: 2001) aan hun partij doneerden (155 euro), dan blijft Nederland weer achter bij het Europese gemiddelde van 228 euro.

Waarom zijn de GroenLinks-leden relatief zo weinig betrokken bij hun partij? Een mogelijke reden hiervoor is dat GroenLinks-leden actiever zijn buiten de partijpolitiek, alhoewel het bewijs hiervoor niet eenduidig is. Zij zijn duidelijk meer betrokken bij de politiek via het lidmaatschap van andere organisaties. Meer leden van GroenLinks dan van welke andere Europese groene partij ook (78 procent) zijn bijvoorbeeld lid van ten minste één milieuorganisatie (55 procent elders); GroenLinks-leden zijn over het algemeen eveneens lid van een groter aantal milieuorganisaties (gemiddeld 2,8) terwijl andere EGP-leden gemiddeld niet eens twee lidmaatschappen (1,9) halen. Verder zijn de leden van GroenLinks vaker lid van een vakbond (51 procent) dan de leden van hun Europese zusterpartijen (34 procent).

Deze hoge aantallen moeten echter worden gezien binnen de context van de Nederlandse politieke cultuur: internationaal gezien vormt Nederland een uitschieter wat betreft het lidmaatschap van milieugroeperingen. Volgens een wereldwijd onderzoek (*World Values Survey*) zou in 1999 45 procent van de hele Nederlandse bevolking lid zijn van ten minste één milieuorganisatie.²⁸ Ook de lidmaatschapscijfers van vakbonden liggen in Nederland relatief hoog: volgens de *World Values Survey* is 22 procent van de volwassen bevolking lid van een vakbond.²⁹

Daar staat tegenover dat het gemiddelde GroenLinks-lid op andere terreinen weer minder actief aan het politieke leven deelneemt. GroenLinks-leden nemen veel minder vaak deel aan demonstraties dan andere groene partijleden elders in Europa. De laatste vier jaar voor de enquête (dus 1998-2002) had 43 procent van de GroenLinks-leden nooit aan een demonstratie meegedaan, tegenover slechts 19 procent van de groenen elders. En slechts 3 procent van de GroenLinks-leden nam naar eigen zeggen vaak deel aan dergelijke demonstraties, in vergelijking met 25 procent van de leden in andere landen.

GroenLinks-leden waren naar alle waarschijnlijkheid wel sterk betrokken bij de sociale bewegingen in de jaren zeventig en tachtig, maar in het daaropvolgende decennium bleven ze duidelijk achter bij hun Europese partners.³⁰ Blijkbaar hadden de GroenLinksers de protestpolitiek achter zich gelaten en gaven zij nu de voorkeur aan meer rustige en passieve vormen van betrokkenheid.

Demografie

Kan de relatieve passiviteit van GroenLinks-leden misschien worden verklaard door hun hogere leeftijd? GroenLinksers waren in 2002 gemiddeld 46,8 jaar oud, wat slechts een klein beetje ouder is dan de andere EGP-partijleden, die in dat jaar gemiddeld 45,6 jaar oud waren. De groene partijen worden vaak gezien als partijen voor jongeren, althans in de jaren tachtig. Er zijn duidelijke aanwijzingen dat de Duitse groenen in die tijd werden gedomineerd door leden van onder de 40. Van een van de regionale groene partijen in Duitsland waarvoor officiële gegevens bestaan, was in 1985 slechts 16 procent van de leden 40 jaar of ouder. Tegen 2004 was het aantal leden van 40 jaar of ouder daar gestegen tot 75 procent, terwijl een derde van de leden toen 50 jaar of ouder was.³¹

In Nederland zijn er minder aanwijzingen voor een dergelijk dramatisch verouderingsproces. Een mogelijke reden hiervoor is dat de partijen waaruit GroenLinks in 1990 is ontstaan, al een lange geschiedenis kenden. GroenLinks kon dus voortbouwen op een ledenbestand dat al was gevormd lang voordat de meeste andere groene partijen in de jaren tachtig werden opgericht. Dit lijkt te worden weerspiegeld door de leeftijdsstructuur van de partij, die van alle partijen het minst door jongeren werd gedomineerd. Reeds in 1992 was 55 procent van de leden 40 jaar of ouder, een kwart van de leden zelfs ouder dan 50.³² In 2002 bleek het percentage van leden van boven de 40 te zijn gestegen tot 70 procent en bestond 38 procent van het bestand inmiddels uit leden van boven de 50. Het percentage van leden van onder de 30 bleef echter redelijk stabiel, namelijk 12 procent in 2002 vergeleken met 10 procent in 1992. De voornaamste leeftijdscategorie die in omvang afnam, was die tussen 30 en 40 jaar; deze kromp van 34 procent tot 18 procent.

Aan de hand van een andere enquête die in 1994 door de Duitse socioloog Thomas Cordier onder leden van GroenLinks werd gehouden, kunnen we tevens

het relatieve belang van verschillende politieke generaties vergelijken (zie tabel 1).³³ Zoals kon worden verwacht, domineerden binnen GroenLinks toen de generaties van de studentenbeweging in de jaren zestig en van de nieuwe sociale bewegingen van de jaren zeventig en tachtig. Het relatieve belang van de leden van deze generaties bleef zowel in 1994 als in 2002 redelijk stabiel en samen vormden ze de meerderheid in de partij. Het lijkt waarschijnlijk dat deze generaties bij de partij zullen blijven horen en een belangrijke rol zullen blijven spelen. De voorname uitdaging van GroenLinks is om het natuurlijke verloop van oudere generaties te compenseren door ook jongere leden aan te trekken; de enquête van 2002 laat zien dat de partij in dit opzicht resultaat heeft geboekt.³⁴

Tabel 1. Politieke generaties onder GroenLinks-leden, 1994-2002

Leeftijdscohort	Politieke generatie	1994 (%)	2002 (%)
Na 1976	Millenniumgeneratie, y	0	6
1965-1975	Generatie x	11	21
1954-1964	Generatie van nieuwe maatschappelijke bewegingen	31	27
1946-1953	Generatie van '68	28	26
1935-1945	Generatie van de jaren vijftig	16	14
1922-1934	Oorlogskinderen	11	7
voor 1921	Depressie/jaren dertig	2	—
N		2.149	248

Bron: eigen berekeningen op basis van European Green Party Members Project-dataset en T. Cordier, *Green Parties in Europe. A Survey on Participation of Party Members of Three Green Parties*. ICS Code Books 32 (Utrecht 1997).

Het aandeel vrouwelijke leden bedroeg in 2002 37 procent, een percentage dat dicht bij het gemiddelde aandeel vrouwen in de andere EGP-partijen ligt (38 procent). Ook met betrekking tot andere demografische variabelen sluiten de leden van GroenLinks aan bij de gebruikelijke patronen die in de EGP kunnen worden waargenomen. Een groot deel (86 procent) heeft hoger onderwijs voltooid, 49 procent verricht professioneel of zeer technisch werk, en 23 procent bezet een leidinggevende of managementpositie. Terwijl het aandeel van *professionals* in andere groene partijen in wezen gelijk is, komen managers elders wat minder vaak voor: 10 procent van de andere EGP-leden bezet een dergelijke positie. GroenLinks-leden zijn met name vaak werkzaam in het onderwijs, de gezondheidszorg en de maatschappelijke dienstverlening (45 procent); dit is net iets meer dan in andere landen (39 procent). Bijna de helft van de leden is werkzaam in de

overheidssector, maar dat is elders ook zo. Leden van GroenLinks werken net iets vaker bij een liefdadigheidsinstelling of in de vrijwilligerssector (20 procent) dan de leden van groene partijen in andere Europese landen (12 procent). En ten slotte: GroenLinks-leden zijn vaker dan andere groene partijleden niet-religieus; slechts 41 procent (tegenover 55 procent elders) hangt een geloof aan.

Slot

Een gedetailleerde vergelijking tussen de leden van GroenLinks en van andere EGP-partijen in Europa laat enkele belangrijke verschillen zien. Men moet echter voorzichtig zijn met het interpreteren van gegevens die slechts op één tijdstip verzameld zijn. Sommige verschillen kunnen tijdelijke gevolgen zijn van specifieke kwesties en debatten die ten tijde van de enquête plaatsvonden. Met betrekking tot GroenLinks valt daarbij te denken aan de debatten over multiculturalisme, immigratie en Europese integratie, die door het optreden van Fortuyn in 2002 in Nederland bijzonder intensief waren. Hoewel GroenLinks als partij zeer gecommiteerd was (en is) aan een libertaire, tolerante en over het algemeen pro-Europese benadering van deze kwesties, moet de grote verschuiving van politieke opvattingen in Nederland aan het begin van deze eeuw toch ook haar neerslag hebben gehad op de partijleden. Dat blijkt tenminste als we hun opvattingen vergelijken met die van de leden van de Europese zusterpartijen.³⁵

Er zijn echter ook andere aspecten die niets te maken lijken te hebben met de politieke debatten die ten tijde van de enquête plaatsvonden, maar die indicatief kunnen zijn voor meer fundamentele verschillen. De Italiaanse politieke socioloog Angelo Panebianco heeft betoogd dat de omstandigheden bij de geboorte van een partij hun sporen blijvend zullen nalaten bij haar verdere ontwikkeling.³⁶ Groene partijen kunnen hiervan een goed voorbeeld zijn. In de meeste landen was de oprichting van een groene partij onderdeel van een breder overgangsproces van een maatschappelijke beweging naar een politieke partij. Groene partijen werden opgericht als 'bewegingspartijen' (*movement parties*) en behielden nog jarenlang vele kenmerken van een maatschappelijke beweging.³⁷ In veel landen, zoals Frankrijk, België, Duitsland en Finland, waren bij de eerste verkiezingsdeelname ecologische en antinucleaire actiegroepen betrokken, die bijzonder terughoudend waren om politieke partijen te worden en die hun status van sociale beweging wilden behouden. Zelfs daar waar het rechtstelsel de groenen wel verplichtte om formeel een politieke partij op te richten, probeerden invloedrijke figuren binnen de partij een sterke 'sociale bewegingsidentiteit' te behouden.³⁸ In veel landen was de officiële oprichting van de partij dus vaak het beginpunt van een normalisatieproces, waarin groene partijen langzaam 'normale' partijen werden, ook al hielden velen nog lang vast aan hun identiteit die hun eigen geschiedenis weerpiegelde.

In Nederland was de oprichting van GroenLinks geen stap in de overgang van een sociale beweging naar een politieke partij. De identiteit van GroenLinks is niet verweven met een poging om de kenmerken van een sociale beweging in de partijstructuur en identiteit te behouden. GroenLinks was in wezen al een 'normale' partij toen zij uit het fusieproces tevoorschijn kwam.

Een behoorlijk aantal verschillen tussen de leden van GroenLinks en van de andere EGP-partijen die we hier hebben geanalyseerd, kunnen worden verklaard aan de hand van de verschillende ontstaanswijzen van de partijen. GroenLinks-leden konden dan wel terugkijken op een traditie van activisme in uiteenlopende sociale bewegingen van enkele tientallen jaren, maar ze leken daar aan het begin van de eenentwintigste eeuw minder warm voor te lopen. Het parlementarisme was bij hen wellicht intussen (nog) dieper geworteld.³⁹ Hoewel het gemiddelde GroenLinks-lid niet ouder is dan de leden van groene zusterpartijen, is hij of zij over het algemeen minder politiek actief, zowel binnen de partij als daarbuiten.

Ook de interne structuur van GroenLinks wijst er geenszins op dat de partij een poging doet om kenmerken van een maatschappelijke bewegingsidentiteit te behouden. Het idee om een radicale, basisdemocratische koers te volgen die afwijkt van de gevestigde partijen, heeft weinig weerklank gevonden. Collectief leiderschap is nooit een doel geweest en over het eenhoofdig leiderschap bestaat een brede consensus. Het kostte veel moeite om een ledencongres in te voeren. En ook als het gaat om gelijke vertegenwoordiging van mannen en vrouwen lijkt de invloed van de feministische beweging gek genoeg vrijwel afwezig te zijn: GroenLinks-leden willen immers niet dat partijen verplicht moeten worden om op hun kandidatenlijsten vrouwen evenveel verkiesbare plaatsen te garanderen als mannen.

In Duitsland en veel andere landen was vooral onder invloed van de nieuwe maatschappelijke bewegingen bij veel jongeren een antipartijgevoel ontstaan, dat de recrutering van groene partijen heeft beïnvloed. In Nederland lijkt dit sentiment veel minder sterk aanwezig te zijn. GroenLinks is erin geslaagd een aanzienlijk groter deel van haar electoraat partijlid te maken dan haar Duitse buur. Eind 2001 had GroenLinks 15037 leden wat neerkomt op 2,7 procent van de 660692 kiezers die bij de Tweede Kamerverkiezingen in mei 2002 op haar stemden, oftewel 43,9 kiezers per lid. Eind 2001 telden de Duitse groenen daarentegen 44.053 leden, wat 1,1 procent is van de 4110355 kiezers die bij de Bondsdagverkiezingen in september 2002 hun (tweede) stem op de partij uitbrachten, oftewel 93,3 kiezers per lid.⁴⁰

Het lijkt er dus op dat GroenLinks er behoorlijk in is geslaagd om een groter aandeel van haar electoraat tot het partijlidmaatschap te bewegen. Haar leden staan dus wellicht onder minder druk om actief te worden en veel tijd en geld aan de partij te besteden. Ze kunnen lid worden zonder geconfronteerd te worden met het idee van de 'lid-activist', dat zo typisch is voor bewegingspartijen waarin men afkeurend staat tegenover passief lidmaatschap en alleen de activist als volwaardig lid wordt erkend – een idee dat in de jaren tachtig niet alleen overheerste in Duitsland maar bijvoorbeeld ook bij de Belgische groene partijen.⁴¹

Veel groene partijen in Europa hebben lang geworsteld om zich aan te passen aan de realiteit van de partijpolitiek. De eisen van de parlementaire werkzaamheden en met name de noodzakelijke betrokkenheid bij het openbaar bestuur op lokaal, regionaal en nationaal niveau hebben de groene partijen uiteindelijk 'getemd' en hen meer doen lijken op de gevestigde partijen waartegen ze ooit zo vurig ten strijde trokken. Voor het Nederlandse GroenLinks was de volgorde van deze invloeden in sommige opzichten omgekeerd: parlementaire vertegenwoordiging was allang voor de oprichting van GroenLinks bereikt, en een van de partijen waaruit zij voortkwam, de PPR, had in de jaren zeventig al eens deel uitgemaakt van de nationale regering. De 'levenscyclustheorie', op grond waarvan partijen uiteindelijk zouden streven naar regeringsdeelname en daartoe de nodige horden moeten overwinnen, was in Nederland minder van toepassing.⁴²

Bij de zoektocht naar een verklaring voor het Nederlandse 'groene exceptionisme' moeten we misschien ook de theorie betrekken van de politicoloog Arend Lijphart over de Nederlandse traditie van accommodatiepolitiek.⁴³ Hoewel Nederland een groot aantal levendige nieuwe maatschappelijke bewegingen kende, was het politieke stelsel toch in staat om hun belangen te absorberen. Het kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging zonder extra drempels maakte het makkelijker voor kleine partijen die de belangen van maatschappelijke bewegingen vertegenwoordigden, zoals de PSP en de PPR, om al veel eerder dan in de meeste andere Europese landen de parlementaire arena te betreden. De radicale opmars van nieuwe maatschappelijke bewegingen werd in Nederland dus al jaren voor de oprichting van GroenLinks politiek gekanaliseerd, wat betekende dat de partij niet geconfronteerd werd met kwesties die de agenda van andere groene partijen ten tijde van hun oprichting (en daarna) domineerden.

GroenLinks werd dus niet erg beïnvloed door de anarchistische elementen van de maatschappelijke bewegingscultuur. Zij lijkt beter in staat te zijn geweest om een 'groen-links' project te handhaven. In dit opzicht heeft zich in de geschiedenis van groene politiek de laatste twintig à dertig jaar een grote ommekeer voorgedaan. Toen groene partijen aan het begin van de jaren tachtig meer invloed begonnen te krijgen, werden de Duitse groenen gezien als de belichaming van groene politiek als een links project, terwijl groene pionierspartijen zoals de Engelse en Franse groenen uitgesproken georiënteerd waren op het politieke midden.⁴⁴ Rond 2000 hebben zowel de Franse als de Engelse groenen hun centrumpositie verlaten en zijn zichzelf gaan definiëren als linkse partijen, terwijl juist de Duitse groenen naar het midden zijn gaan schuiven en enkele neoliberale ideeën hebben omarmd.⁴⁵ Na een periode waarin groene partijen deelnamen aan centrumlinkse regeringen die werden geleid door de grote sociaaldemocratische partijen, is de laatste jaren met hun participatie in centrumrechtse regeringen in Finland en Ierland, en in deelstaten van Oostenrijk en Duitsland, een generatie van een nieuw soort coalities ontstaan.

De deelname aan regeringsmacht, of zelfs het vooruitzicht op regeringsmacht, lijken de groene partijen in de richting van het politieke midden te trekken.

GroenLinks was echter in 2002 nog betrekkelijk onaangetast door deze ontwikkelingen.⁴⁶ We hebben gezien dat zij dezelfde positie op de links-rechts schaal heeft behouden en dus niet verder naar links of naar rechts is opgeschoven. In die zin is GroenLinks binnen de groene beweging een baken van stabiliteit geweest. Het zou interessant zijn om te zien of en hoe dit zou veranderen, wanneer regeringsdeelname dichterbij zou komen.

De toekomst van GroenLinks

Paul Lucardie en Gerrit Voerman

Het wordt tijd de balans op te maken. Valt in de verschillende historische en politicologische bijdragen over GroenLinks in deze bundel een rode draad te ontwaren, die doorgetrokken kan worden naar de toekomst? Bij nadere beschouwing lijken er vier lijnen te kunnen worden onderscheiden: één in de programmatische ontwikkeling; een tweede in de electorale *ups and downs*; een derde in de aanpassingen van de ledenorganisatie; en ten slotte een vierde, betreffende de plaats van de partij in het Nederlandse politieke bestel (in de oppositie of in de regering). In deze slotbeschouwing worden deze vier lijnen in de periode 1990-2010 kort samengevat en op enigszins speculatieve wijze doorgetrokken naar de toekomst, waarna een viertal scenario's geschetst wordt.

Vier trends

Programmatische ontwikkeling

GroenLinks is sinds 1990 in programmatisch opzicht minder utopisch en radicaal, maar niet minder groen en eigenlijk ook niet minder links geworden, zoals Paul Lucardie en Paul Pennings hebben aangetoond. Pacifisme en plansocialisme verdwenen uit de programma's, het milieu en het klimaat dienden meer behouden te worden via heffingen en andere fiscale prikkels dan via verboden, en democratie werd meer parlementair dan buitenparlementair en direct opgevat. De verschillen tussen GroenLinks enerzijds en de pvdA en d66 anderzijds namen daardoor af, al verdwenen ze zeker niet helemaal. GroenLinks bleef kritisch ten aanzien van economische groei en marktwerking in de publieke sector – zij het minder negatief dan in de jaren negentig – en bleef ook voorstander van een forse herverdeling van inkomens en vermogens. In haar kosmopolitische opvattingen over Europese eenwording en immigratie onderscheidt ze zich weinig van d66, maar wel van de sp respectievelijk van het cda en de vvd (om van de pvv maar te zwijgen). Daaruit zou men kunnen afleiden dat de GroenLinkse programma's in de loop van de

eenentwintigste eeuw mogelijk nog iets liberaler en kosmopolitischer zullen worden dan in de voorafgaande jaren, maar zonder drastisch met het verleden te breken. Op enkele punten zouden ze ook een nog iets radicaler geest kunnen gaan ademen, bijvoorbeeld ten aanzien van dieren en klimaatbeleid – prangende kwesties in de komende decennia.

Electoral ontwikkeling

Over de ontwikkeling van het electoraat van GroenLinks vallen aan de hand van kiezersonderzoek slechts voorzichtige conclusies te trekken, gezien de kleine aantallen kiezers in de steekproef die op die partij stemden. Volgens de analyse van Henk van der Kolk onderscheiden de GroenLinks-kiezers zich echter nog steeds van andere linkse kiezers door hun standpunten (met name die over milieu en multiculturalisme) en hun sociaal-demografische achtergrond (ze wonen in grote steden en universiteitssteden en zijn hoog opgeleid). Bovendien zijn ze vaker vrouw. Desondanks stappen veel kiezers regelmatig van de ene linkse partij naar de andere over, om programmatische dan wel strategische of persoonlijke redenen. Vooral tussen pvda, sp en GroenLinks wordt vaak gewisseld, maar tussen GroenLinks en d66 veel minder, terwijl die juist veel kiezers met dezelfde achtergrond trekken. Het lijkt niet geheel toevallig te zijn dat de electorale hoogtepunten van GroenLinks vielen in jaren nadat de pvda aan de regering had deelgenomen – in 1998 (na het eerste paarse kabinet-Kok van pvda, vvd en d66) en in 2010 (na het derde kabinet-Balkenende van cda, pvda en ChristenUnie) – en zodoende waarschijnlijk een deel van haar achterban teleurstelde. Teleurgestelde pvda-aanhangers komen echter niet automatisch bij GroenLinks terecht. Dat bleek in 1994, toen de pvda twaalf zetels verloor (opnieuw na regeringsdeelname; het derde kabinet-Lubbers van cda en pvda) maar GroenLinks niet één zetel won en er zelfs een kwijt raakte (de winst ging voor een groot deel naar d66). En het werd wederom duidelijk in 2002, toen de twee partijen allebei eveneens zetels moesten inleveren, na het einde van de paarse coalitie.

De bescheiden verschuiving van GroenLinks in de richting van het politieke midden brengt weliswaar in theorie een groter potentieel electoraat binnen bereik, maar dat leidt in de praktijk niet per se tot electorale winst maar soms juist tot verlies. Een belangrijk deel van haar potentiële electoraat stemt namelijk ‘strategisch’ op een grote partij die meer kans maakt om regeringsmacht uit te oefenen, zoals de pvda. Bovendien is de electorale concurrentie in het midden doorgaans groter dan op de flanken van het partijstelsel. Met het oog op de toekomstige electorale ontwikkeling lijkt het dus verstandig niet al te dicht bij dat drukke centrum te komen. Dat doet GroenLinks dan ook niet, noch in programmatisch opzicht, noch in het oog van de kiezers. Het blijft een radicale partij die door de kiezers duidelijk links van het midden en ook links van de pvda geplaatst wordt. Het lijkt onaannemelijk dat dit op korte termijn zal gaan veranderen, tenzij het hele partijstelsel er structureel anders zou komen uit te zien.

Een internationale vergelijking leert dat groene partijen doorgaans beter floreren wanneer ze geen postmaterialistische en libertaire concurrenten van sociaaldemocratische, links-liberale of links-socialistische afkomst naast zich moeten dulden. Een 'ouderwetse', materialistische sociaaldemocratie, die zich vooral richt op arbeiders, en een eveneens materialistische rechts-liberale partij, die het vooral moet hebben van de oude middenklasse, bieden een groene partij meer ruimte om kiezers te winnen uit de postmaterialistische nieuwe middenklasse. Deze met name door de van oorsprong Duitse politicoloog Herbert Kitschelt ontwikkelde theorie lijkt door de electorale ontwikkelingen in Oost- en West-Europa grotendeels bevestigd te worden.¹ De grootste groene partijen komen voor in landen als België (en met name het Franstalige gewest), Duitsland, Finland, Luxemburg en Oostenrijk, waar ze weinig of geen concurrentie te duchten hebben van links-liberale of links-socialistische partijen.² In Nederland is die concurrentie er wel, met name van D66 en in mindere mate van de SP. Dat betekent voor GroenLinks dat ze slechts beperkte groeimogelijkheden heeft – in de huidige verhoudingen. Die situatie kan natuurlijk veranderen, en binnen de gegeven omstandigheden kan de partij zelf kansen op groei benutten of verprutsen. Hierbij past bovendien de kanttekening die Wolfgang Rüdiger maakte: GroenLinks blijkt relatief minder postmaterialistisch te zijn dan de meeste groene zusterpartijen, wanneer men de opvattingen van partijleden met elkaar vergelijkt.

Organisatorische ontwikkeling

Organisatorisch heeft GroenLinks zich sinds 1990 in enkele opzichten vernieuwd, zonder veel structurele veranderingen door te voeren, zoals Dik Verkuil heeft beschreven. De organisatiestructuur is globaal dezelfde gebleven, al werd het ledencongres meteen na oprichting in 1990 vervangen door een afgevaardigdencongres maar in de loop van de jaren negentig feitelijk (en in 2001 ook formeel) weer in ere hersteld. De verdeling van taken en bevoegdheden veranderde in de praktijk niet veel. Wel lijkt de invloed van de Tweede Kamerfractie enigszins te zijn toegenomen – iets waaraan het Strategisch Beraad waarschijnlijk mede debet is.³

Het ledental maakte wel een opvallende ontwikkeling door: na een daling van 16000 in 1990 naar 12000 in 1995 groeide het gestaag naar 23500 in 2007 en (na een kleine terugval) ruim 26000 leden in 2010 (zie tabel 6 in de bijlage). Afsplitsingen van enige omvang waren er niet; bijverschijnselen van de fusie als de NCPN en de PSP '92 trokken evenals de al eerder opgerichte rivaal De Groenen nauwelijks leden en kiezers.⁴ De aanzienlijke ledengroei bracht uiteraard een verjonging van het ledenbestand met zich mee, ook al kon die de gestage stijging van de gemiddelde leeftijd niet ongedaan maken. GroenLinks is weliswaar in twintig jaar enigszins vergrijsd, maar minder snel dan de Nederlandse bevolking als geheel.⁵

De nieuwe leden verschilden weinig van de oude, zo blijkt uit de analyse van Paul Lucardie en Wijbrandt van Schuur van de ledenonderzoeken die zijn gehouden in 1992, 2002 en 2010. De nieuwe lichter is slechts op enkele punten iets

gematigder, iets liberaler, iets diervriendelijker. Sociaal-demografisch onderscheiden de nieuwe leden zich evenmin veel van oudere leden. GroenLinks werft haar leden vooral onder academici, hbo'ers en onkerkelijken. Het aandeel van vrouwen neemt gestaag toe, al zijn ze nog steeds ondervertegenwoordigd. Met het oog op de toekomst lijkt dat een hoopvolle ontwikkeling, aangezien het opleidingsniveau en de onkerkelijkheid in Nederland eerder stijgen dan dalen. De toenemende rekrutering van vrouwen zou kunnen duiden op een inhaalslag, waarvan het einde nog niet in zicht is. Op vele terreinen – onderwijs, gezondheidszorg, rechtspraak en politiek – slagen vrouwen er in hun achterstand of achterstelling ten opzichte van mannen terug te dringen. Juist een relatief vrouwvriendelijke partij als GroenLinks, die al vanaf de jaren negentig meer vrouwen dan mannen in haar politieke top telt, zou nog meer van deze vrouwenemancipatie kunnen profiteren.

De leden mogen in sociaal-demografisch en ideologisch opzicht sinds de jaren negentig niet veel veranderd zijn, in één opzicht zijn ze dat wel. In 1992 zagen ze GroenLinks voornamelijk als een oppositiepartij, die in samenwerking met sociale bewegingen en via buitenparlementaire actie moest proberen de samenleving en de staat te veranderen – wat geheel in het verlengde lag van de opstelling van de PSP, de PPR en later ook de CPN, zoals Gerrit Voerman in de voorgeschiedenis van GroenLinks in deze bundel aangeeft. In 2010 hechtte nog slechts een kleine minderheid aan die strategie en verwachtte een grote meerderheid meer heil van deelname aan een regering – liefst met andere linkse partijen, maar desnoods ook met de VVD. Die belangrijke verandering laat zich het meest kernachtig beschrijven met de titel van deze bundel: *Van de straat naar de staat?* De idealen zijn nog grotendeels (niet helemaal) dezelfde, maar worden op een parlementaire en soms op gouvernementele wijze nagestreefd en niet langer via druk van de straat, buitenparlementaire acties en oppositie 'tegen het systeem'.

Positie in het politieke bestel

Hoe realistisch is die hoop op regeringsdeelname? In 2006 en 2010 leek het pluche al binnen handbereik, zo blijkt uit de beschrijving van Verkuil van de periode-Halsema in de partijgeschiedenis. De vraag lijkt niet zozeer of GroenLinks gaat meeregeren, maar wanneer. De partij lijkt er klaar voor, zowel programmatisch als organisatorisch. De verkiezingsprogramma's zijn over het algemeen concreet en realistisch geformuleerd; de organisatie lijkt professioneel en solide, al bestaat er nog enige onduidelijkheid over het Strategisch Beraad. Volgens de Duitse politicoloog Joachim Raschke is een dergelijke overlegstructuur van partijbestuur, Kamerfracties en eventuele bewindslieden die de politieke profilering en de communicatie met de media coördineert, een zeer belangrijke voorwaarde voor succesvolle deelname aan een coalitieregering.⁶

Deelname aan een coalitie hangt echter vooral af van de configuratie van het partijstelsel: de posities en zeteltallen van GroenLinks én de andere partijen. Gezien de fragmentatie van het Nederlandse partijstelsel kan een relatief kleine partij soms

al een grote rol spelen bij de coalitievorming. De PPR en D66 namen met zeven respectievelijk zes zetels deel aan het kabinet-Den Uyl (1973-1977), D66 opnieuw met zes zetels aan het tweede kabinet-Balkenende (2003-2006) en de ChristenUnie ook met zes zetels aan het derde kabinet-Balkenende (2007-2010). Dus waarom niet GroenLinks, dat sinds 1989 tussen de vijf en elf zetels heeft geschommeld? De kans op deelname zal door een verdere verschuiving naar het politieke midden eerder toe- dan afnemen. Volgens de heersende coalitietheorie maakt een partij in het centrum van het bestel meer kans om in een coalitie te worden opgenomen dan een partij op de flanken.⁷ Tot nu toe werd GroenLinks wellicht te vaak gezien als bijwagen van de PVDA, wat haar in de ogen van CDA en VVD als regeringspartner minder aantrekkelijk maakte. Als we CDA-leider Jan Peter Balkenende aan de vooravond van de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 mogen geloven, is dat beeld aan het veranderen. GroenLinks rekende hij toen, samen met zijn eigen partij, de VVD en D66, tot de hervormingsgezinde partijen, terwijl de PVDA in zijn ogen veel meer aan de bestaande verzorgingsstaat wilde vasthouden.⁸

Een coalitie van GroenLinks met CDA, D66 en VVD zonder PVDA lijkt vooralsnog weinig aantrekkelijk te zijn voor de achterban van eerstgenoemde partij, en dus niet erg waarschijnlijk. Dat kan echter best veranderen. Ervaringen in het buitenland kunnen duiden op mogelijkheden in de toekomst. In Finland trad de groene partij *Vihreä Liitto* in 2007 toe tot een coalitie met conservatieve en liberale partijen, terwijl sociaaldemocraten en de Linkse Alliantie ('postcommunisten' die enigszins te vergelijken zijn met de leden van de Nederlandse SP) in de oppositie bleven.⁹ Soortgelijke groen-rechtse coalities komen ook voor in Letland, Ierland en in de Tsjechische Republiek – al was die in het laatste land nogal omstreden en electoraal nadelig voor de *Strana Zelených* (Groene Partij).¹⁰

Vier scenario's

Trends uit het verleden doortrekken naar de toekomst lijkt een relatief veilige manier te zijn om de toekomst te voorspellen. Aangenomen dat de omstandigheden niet structureel veranderen – de bekende *ceteris paribus*clausule –, mag men verwachten dat GroenLinks zal doorgaan op de ingeslagen weg. Die weg voert, via afscheid van de socialistische utopie en verdere programmatische aanpassingen, electorale toenadering tot D66 en PVDA, en gematigde groei van het ledental, op den duur waarschijnlijk wel tot regeringsdeelname, maar niet tot dramatische groei of krimp.

Soms veranderen de omstandigheden echter wel, en niet eens altijd erg geleidelijk. Met enige fantasie en logische analyse zou men vier verschillende scenario's kunnen schetsen: marginalisering, consolidatie, groei en fusie.

Marginalisering

In de jaren negentig leek de toekomst van GroenLinks in de ogen van veel waarnemers nog onzeker. De fusie tussen vier partijen die elkaar eerder bijna te vuur en te zwaard hadden bestreden, had op een dramatische mislukking kunnen uitdraaien. Afnemende aandacht voor het milieu en een mogelijke economische crisis hadden de electorale ondergang kunnen bespoedigen. Afsplitsingen stonden klaar om de brokstukken op te vangen. GroenLinks zou een randpartij zonder Kamerzetels hebben kunnen worden, zoals haar Amerikaanse, Canadese, Deense, Noorse en (tot voor kort) Britse zusterpartijen en de Spaanse *Los Verdes*.¹¹ De auteurs van deze bijdrage hielden in een eerdere publicatie in 1999 nog rekening met deze mogelijkheid – al was het ook toen slechts één van de vier scenario's die besproken werden.¹² Dezelfde onzekerheid gold overigens ook alle andere groene partijen in Europa. Een vooraanstaand Duits politicoloog als Wilhelm Bürklin beschouwde in 1987 de groei van groene partijen als een tijdelijk gevolg van ontwikkelingen in de arbeidsmarkt (weinig banen voor academici, vooral in de sociaal-culturele sector) en verrechtsing van de sociaaldemocratie. Hij voorspelde dan ook dat de sociaaldemocratische partijen hun programma zouden aanpassen en de groene kiezers terugwinnen, zodat de groene golf vanzelf zou wegebben.¹³ Andere politicologen, zoals Kitschelt en de Brit Michael O'Neill, opperden voorzichtig dat ook de groene partijen zich zouden kunnen aanpassen en een duurzame plek in de West-Europese partijstelsels verwerven.¹⁴ In hun ogen vertegenwoordigden de groenen niet zozeer de materiële belangen van academici maar postmateriële en 'links-libertaire' waarden – niet alleen milieubehoud, ook inspraak, individuele vrijheid en zelfontplooiing.

Nu, aan het begin van de eenentwintigste eeuw, lijkt het erop dat O'Neill en Kitschelt meer gelijk krijgen dan Bürklin. In vrijwel elke lidstaat van de Europese Unie bestaat een groene partij, al leiden sommige nog steeds een moeizaam bestaan in de marge. Velen hebben zich gehandhaafd als kleine partij in het parlement, zoals de Ierse *Comhaontas Glas* of *Les Verts* in Frankrijk, enkele groeiden geleidelijk uit tot middelgrote partij, zoals in België *Ecolo* en (in iets mindere mate) Groen! (voorheen: Agalev), in Finland *Vihreä Liitto*, en in Duitsland en Oostenrijk *Die Grünen*. Een groene partij die eenmaal een bepaald niveau bereikt heeft, weet zich echter vrijwel altijd te handhaven, zij het soms met forse schommelingen in het zetetal. De enige partij die zich in de jaren tachtig en negentig geconsolideerd leek te hebben maar in 2008 toch uit het parlement verdween, was de Italiaanse *Federazione dei Verdi*. Dat had veel te maken met het Italiaanse kiesstelsel, dat kleine partijen zonder alliantie met een grote broer weinig kans op zetels biedt. Interne verdeeldheid en vertrek van bekende leiders speelden hierbij waarschijnlijk ook een rol.¹⁵

Vooralsnog lijkt het zeer onwaarschijnlijk dat GroenLinks dit treurige lot te wachten staat. De kans dat het Nederlandse kiesstelsel naar Italiaans voorbeeld wordt veranderd van zuivere evenredige vertegenwoordiging zonder extra kies-

drempels in een gemengd districtenstelsel dat zelfstandige kleine partijen vrijwel uitsluit van zetels, lijkt niet erg groot – al wordt er af en toe wel eens iets in die richting geopperd.¹⁶ Ook de kans dat GroenLinks zal gaan radicaliseren en daardoor een groot deel van haar kiezers zal verliezen, lijkt buitengewoon gering; de trend gaat zoals hierboven aangegeven immers juist in omgekeerde richting. Dit sombere scenario verdient hier dan ook verder geen aandacht meer.

Consolidatie

Dit toekomstbeeld lijkt het meest waarschijnlijk en het minst verrassend. GroenLinks blijft tussen de vijf en tien of elf zetels schommelen, misschien met een licht stijgende trend, maar haalt nooit meer dan zestien – het hoogste aantal dat haar voorgangers in 1972 bereikten. Ze blijft ingeklemd tussen SP, PVDA en D66. Afhankelijk van het beleid van die partijen en van toevallige strijdpunten, de persoonlijkheid van de lijsttrekker en de doeltreffendheid van de verkiezingscampagne wint of verliest ze een paar zetels van deze electorale concurrenten. Als de verkiezingsuitslag en de strategie van de grotere partijen dat vraagt, zal ze wel eens aan een regering kunnen deelnemen. Groene partijen betalen vaak voor regeringsdeelname met het verlies van enkele parlementszetels, dus dat lot zou GroenLinks ook wel eens kunnen treffen.¹⁷

Groei

Hoewel minder waarschijnlijk, lijkt het niet onmogelijk dat GroenLinks zal uitgroeien tot een middelgrote partij van vijftien tot twintig zetels. Daarmee zou ze ongeveer de omvang van *Ecolo* in Franstalig België, van *Vihreä Liitto* in Finland, *dei Greng Alternativ* in Luxemburg en *Die Grünen* in Duitsland en Oostenrijk bereiken – partijen die de laatste jaren doorgaans iets meer dan tien procent van de kiezers trekken. Hierboven werden al enkele voorwaarden voor deze groei geopperd. In genoemde landen ontbreekt een links-liberale of links-libertaire en postmaterialistische partij als D66; groene partijen kunnen dus in die richting meer kiezers winnen.¹⁸ Bovendien slagen de sociaaldemocratische partijen in die landen er waarschijnlijk niet in om die groepen – vooral hoogopgeleide ambtenaren, zelfstandigen en werknemers in de sociaal-culturele sector – aan zich te binden.

GroenLinks zou het voorbeeld van deze groene partijen kunnen volgen wanneer D66 haar huidige positie in het partijstelsel verliest en de PVDA zich vooral richt op haar traditionele arbeidersaanhang. Zoals gezegd is dat weinig waarschijnlijk, maar niet geheel onmogelijk. Indien de PVDA daardoor verder krimpt, wordt ze ook minder aantrekkelijk voor de strategische stemmers. Kiezers die GroenLinks eigenlijk de sympathiekste partij vinden maar per se op een grote en *regierungsfähige* partij willen stemmen, zouden dan de PVDA in de steek kunnen gaan laten. D66 dreigde al enkele keren in haar bestaan ineen te schrompelen en zichzelf op te

heffen. Ook een fusie met de vvd is wel eens geopperd.¹⁹ Of en in hoeverre GroenLinks van deze ontwikkelingen zou profiteren, hangt natuurlijk ook af van haar eigen opstelling en van de politieke conjunctuur. Ze maakt meer kans wanneer milieukwesties hoog op de publieke agenda staan, want in de ogen van veel kiezers is GroenLinks toch vooral een milieupartij.²⁰ Daarnaast is zij ook een multiculturele partij, in theorie en (soms) ook in de praktijk. In het verleden leidde dat wel eens tot spanningen, zoals Verkuil heeft beschreven, maar het biedt ook kansen om onder het gestaag groeiende en geleidelijk ook hoger opgeleide electoraat van 'nieuwe Nederlanders' meer aanhang te winnen.

Fusie

GroenLinks mag dan mogelijk profiteren van de fusie van een electorale concurrent als D66, het zou zelf ook in een fusieproces verwikkeld kunnen raken – wellicht met datzelfde D66. In de jaren negentig was ook nog wel eens sprake van een samengaan van GroenLinks met D66 en de pvda tot Progressieve Volkspartij (PVP), waarbij ook de latere politiek leider van GroenLinks, Femke Halsema – toen nog pvda-lid – zich roerde.²¹ In de nabije toekomst lijkt nergens een fusie op de agenda te staan, maar op iets langere termijn kan dit best veranderen. Partijfusies komen in Nederland immers regelmatig voor: in 1946 ontstond de pvda uit een fusie van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) met de Vrijzinnig Democratische Bond (vdb) en een aantal progressieve christelijke groeperingen, in 1980 fuseerden drie christelijke partijen tot het Christen Democratisch Appel (CDA), in 1990 gingen CPN, EVP, PPR en PSP op in GroenLinks, en weer tien jaar later smolten het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) en de Reformatorische Politieke Federatie (RPF) samen tot ChristenUnie. De omstandigheden liepen uiteen, maar vaak volgde een fusie toch op een periode waarin de betrokken partijen electoraal stagneerden of inzakten. Men zou dit een 'defensieve' of (in seismologische beeldspraak) een 'tektonische fusie' kunnen noemen.²² Bij het ontstaan van de pvda speelde echter de hoop op een electorale doorbraak en duurzame regeringsdeelname eveneens een rol; dit kan men dan ook een 'offensieve' of 'vulkanische fusie' noemen. De kansen op een geslaagde fusie nemen toe wanneer de betrokken partijen ideologisch verwant zijn en bovendien een ideologische heroriëntatie doormaken, wanneer ze op lokaal en/of internationaal gebied al goed samenwerken en een vergelijkbare sociale en culturele achtergrond hebben.²³

Deze voorwaarden lijken voor een samengaan van GroenLinks met D66 en de pvda op het ogenblik nog lang niet allemaal vervuld te zijn. Van een gezamenlijke electorale neergang is nauwelijks sprake (zie tabel 1). De ideologische en programmatistische verschillen zijn de afgelopen decennia wellicht iets kleiner geworden, maar allerm minst verdwenen. Alle drie accepteren zij weliswaar de sociale markteconomie en de bestaande verzorgingsstaat, maar de partijen verschillen in hun streven naar hervormingen van de sociale zekerheid en het werkgelegenheidsbeleid,

de zorg en tal van andere terreinen. Ze lijken het globaal eens te zijn over het buitenlands beleid, vreemdelingenbeleid en Europese integratie (al is de pvda op beide laatstgenoemde terreinen iets minder vooruitstrevend en kosmopolitisch dan d66 en GroenLinks). Over individuele zelfbeschikking in ethische kwesties als abortus, drugsgebruik en euthanasie denken ze nagenoeg gelijk, al loopt d66 soms iets voorop. GroenLinks gaat echter verder in het streven naar een groener belastingstelsel en beperkingen van economische groei ten bate van klimaat en milieu. De ideologische heroriëntatie lijkt bij GroenLinks en de pvda voorlopig afgesloten te zijn met het vaststellen van een nieuw program van uitgangspunten (in 2008) en een nieuw beginselmanifest (in 2005). De drie partijen hebben wel samengewerkt in sommige gemeenten, maar dat is eerder uitzondering dan regel.²⁴ In het Europees Parlement behoren ze tot drie verschillende fracties en partijfederaties: d66 tot de Europese Liberale Democraten, GroenLinks tot de Europese Groene Partij en de pvda tot de Partij van Europese Sociaal-democraten. d66 en GroenLinks trekken wel vergelijkbare groepen hoogopgeleide, onkerkelijke kiezers in verstedelijkte gebieden aan, maar de pvda moet het toch ook hebben van laagopgeleide kiezers in oude stadswijken.

Tabel 1. Zetelverdeling linkse en rechtse partijen in de Tweede Kamer (1989-2010)

	1989	1994	1998	2002	2003	2006	2010
D66+GL+PVDA	67	66	70	40	56	43	50
SP	0	2	5	9	9	25	15
CDA+VVD	76	65	67	67	72	63	52
LPF of PVV	—	—	—	26	8	9	24
Overig	7	17	8	8	5	10	9
Totaal	150	150	150	150	150	150	150

Vooralsnog lijkt de kans op een fusie tussen de drie progressieve partijen dus niet erg groot, maar deze omstandigheden kunnen veranderen. Indien GroenLinks zich programmatisch verder naar het politieke midden zou bewegen, zou zij dichterbij d66 komen te staan. Onder haar leden bestaat nu al vrij veel sympathie voor zowel d66 als pvda, zoals Lucardie en Van Schuur hebben laten zien. Bij de linkervleugel van GroenLinks zou een fusie met d66 voorlopig nog wel op onoverkomelijke bezwaren kunnen stuiten – evenals trouwens bij de rechtervleugel van d66 –, maar die linkervleugel dreigt toch te vergrijzen en dus op termijn gewicht te verliezen. d66 en GroenLinks zijn volgens Van der Kolk nauwelijks concurrenten te noemen, terwijl hun kiezers (en leden) qua sociaal-demografische achtergrond juist veel overeenkomsten vertonen. Dat zijn betrekkelijk gunstige

voorwaarden voor een fusie. Indien de Nederlandse kiezer verder naar rechts zou schuiven en de aanhang voor zowel D66 als GroenLinks als de PVDA verder zou krimpen, kan een fusie meer hoop op invloed bieden. Wanneer de sociaaldemocratie niet meer zelfstandig de grootste partij kan worden en dus niet meer de minister-president kan leveren, zal haar fusiebereidheid wellicht toenemen. Als de verrechtiging nog verder zou voortschrijden, dan verdwijnt weliswaar de hoop op het premierschap, maar kan fusie noodzakelijk worden om samen te overleven.

Tot nu toe zijn electorale verschuivingen van links naar rechts (en omgekeerd) in de Nederlandse politiek meestal vrij bescheiden van omvang geweest, maar dat kan veranderen onder druk van een economische neergang, toenemende spanningen tussen immigranten en autochtonen, desintegratie van de Europese Unie en andere crisisverschijnselen. Vooral de opkomst van nationalistische en populistische bewegingen als de Lijst Pim Fortuyn (LPF) en de PVV van Geert Wilders kan de stabiliteit in de politieke verhoudingen doorbreken, aangezien zij kiezers van rechts én van links trekken. Dat is al gebeurd in 2002, toen alle linkse partijen samen niet eens een derde van de Kamerzetels konden veroveren, terwijl ze doorgaans rond de 65 zetels in de wacht slepen (zie tabel 1).

Van deze vier scenario's lijkt op korte termijn de consolidatievariant het meest waarschijnlijk, maar op iets langere termijn vallen fusie of groei zeker niet uit te sluiten. Uiteraard kunnen de scenario's ook nog in de tijd gecombineerd worden: groei kan bijvoorbeeld gevolgd worden door fusie, wanneer GroenLinks en PVDA ongeveer even groot zouden zijn geworden. Zo dreigt het beeld op de iets langere termijn toch te verguizen. De toekomst blijft nu eenmaal onvoorspelbaar, tot frustratie van wetenschappers en beleidsmakers. Dit neemt niet weg dat de verschillende auteurs van dit boek grotendeels dezelfde trends hebben waargenomen, waardoor een voorspelling voor het komende decennium wel redelijk onderbouwd kan worden. GroenLinks beweegt zich in elk opzicht van de extreme flanken van het partijstelsel in de richting van het gouvernementele politieke midden, van de buitenparlementaire actie op straat naar het parlementaire en bestuurlijke werk in de staat. Die ontwikkeling zal haar naar alle waarschijnlijkheid ooit op de regeringsbanken doen belanden, als het niet in 2010 is dan wel in 2014 of 2018 – of na vervroegde verkiezingen in andere jaren.

Noten

Inleiding

- ¹ *GroenLinks Magazine*, november 1995, 10; *GroenLinks Magazine*, december 1995, 2.
- ² B. Bronshoff en T. Brader, *Als de Trêveszaal lokt... Dubbelportret van GroenLinks* (Amsterdam 2000).
- ³ Interview van Dik Verkuil met Tom van der Lee, 5 augustus 2010. Van der Lee, van 1993 tot en met 2009 spindoctor en fractievoorzitter, had met Bob Bronshoff het idee voor het boekje bedacht.
- ⁴ Bronshoff en Brader, *Als de Trêveszaal lokt...*, 88.
- ⁵ P. Lucardie, W. van Schuur en G. Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politicologisch perspectief* (Leiden 1999).
- ⁶ Voor de CPN is als oprichtingsjaar 1909 genomen, toen de marxistische oppositie in de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij zich afsplitste en de Sociaal-Democratische Partij (SDP) oprichtte. In 1918 doopte de SDP zich om tot CPN.
- ⁷ Deze bijdragen zijn bewerkingen van de eerste twee hoofdstukken uit Lucardie, Van Schuur en Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie?*

De voorlopers van GroenLinks

- ¹ G. Voerman, 'Partijfusies in Nederland. Een verkennend seismologisch onderzoek' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1991) 123-148.

- ² Deze bijdrage is gebaseerd op: P. Lucardie, W. van Schuur en G. Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politicologisch perspectief* (Leiden 1999) 31-65.
- ³ A.P.M. Lucardie, *The New Left in the Netherlands (1960-1977): A Critical Study of New Political Ideas and Groups on the Left in the Netherlands with Comparative References to France and Germany* (Kingston, Ontario 1980).
- ⁴ J.W. Duyvendak e.a. ed., *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland* (Amsterdam 1992).
- ⁵ *Beginselprogramma Pacifistisch Socialistische Partij*, PSP (Amsterdam 1957) 5.
- ⁶ *Beginselprogramma*, 4, 6.
- ⁷ *Aktieprogramma PSP: voor een werkelijk socialistische politiek*, PSP (Amsterdam 1977) 9.
- ⁸ *Aktieprogramma PSP*, 36, 65, 73, 76, 83.
- ⁹ F. van Ginneken, *De PPR van 1968 tot en met 1971* (Breda 1975).
- ¹⁰ B. de Gaay Fortman, 'Het christen-radicalen congres' in: B. de Gaay Fortman en W. in 't Veld ed., *Christen-radicaal* (Hilversum 1967) 10.
- ¹¹ 'Program Politieke Partij Radikalen' in: P. Goossen ed., *Parlement en kiezer 1969-1970* (Den Haag 1970) 283-293.
- ¹² *De weg naar socialistisch Nederland. Ontwerp-beginselprogramma der CPN*, CPN (Amsterdam 1952) 21.
- ¹³ *Actie- en eisenprogramma 25ste congres CPN*, CPN (Amsterdam 1975).
- ¹⁴ J. Hofman en P.M. Denekamp, *Ontwa-*

penend. *Geschiedenis van 25 jaar PSP* (Amsterdam 1982) 126-145 en 180-199.

¹⁵ Van Ginneken, *De PPR*, 67-84.

¹⁶ J. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland. II, De tijd na 1940* (Assen 1995) 97-107.

¹⁷ H. Waltmans, *Niet bij rood alleen* (Groningen 1983) 119-137.

¹⁸ *Vrede, macht, milieu, welzijn: verkiezingsprogramma 1977-1981 van de PPR*, PPR (Amsterdam 1977) 6-8.

¹⁹ *Bevrijding*, januari 1991, 10-12.

²⁰ G. Verrips, *Dwars, duivels en dromend. De geschiedenis van de CPN, 1938-1991* (Amsterdam 1995) 462-464.

²¹ *Statistiek der verkiezingen 1977. Tweede Kamer der Staten-Generaal, 25 mei* (Den Haag 1978) 18.

²² Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 469-487.

²³ Het betreft hier een onderzoek van twee voorstanders van klein-linkse samenwerking in de PPR: J.P. de Jong en J.A. Verduijn Lunel, 'Rode politiek: PPR, samen verder!', *Radikale Notities* 1 (1983) 7-16. Het onderzoek is gebaseerd op verkiezingsuitslagen van die gemeenten die op 1 januari 1982 meer dan 20.000 inwoners telden.

²⁴ G. Voerman, 'De leden en kiezers van de PSP' in: P. Denekamp, B. Freriks en G. Voerman ed., *Sporen van Pacifistisch Socialisme. Bibliografie en bronnen betreffende de PSP* (Amsterdam 1993) 197-215, aldaar 203, 214.

²⁵ *PPR Aktiekrant*, 13 november 1981, 16.

²⁶ J. Meulenbroek, 'Samenwerking op lokaal niveau'; interne PPR-notitie, april 1989.

²⁷ J. Dirx en R. Leijser, 'Samenwerking in 1986', gecombineerd nummer van *Radikale notities, Socialistisch Perspectief* en *Komma* 2 (1985) 5-11.

²⁸ *Statistiek der verkiezingen. Provinciale Staten* (Den Haag 1971, 1975, 1979, 1983 en 1988); *Bevrijding*, 2 mei 1988, 6-7.

²⁹ M. Brinkman, B. Freriks en G. Voerman, 'Klein links en de nieuwe sociale bewegingen' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1989 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1990) 163-188.

³⁰ Brinkman, Freriks en Voerman, 'Klein

links en de nieuwe sociale bewegingen', 163-188.

³¹ 'Analyse en Beleidsplan', *Socialisties Perspectief* 1 (1972) 20.

³² *Radikalenkrant*, oktober 1971, 3.

³³ H.A. van der Heijden, 'Van kleinschalig utopisme naar postgiro-activisme? De milieubeweging 1970-1990' in: Duyvendak e.a. ed., *Tussen verbeelding en macht*, 77-98, aldaar 84-85.

³⁴ P. Maessen, "'Wie stopt de neutronenbom?'" De geschiedenis van een actie', *Transaktie* 8 (1979) 423-457.

³⁵ B. Schennink, T. Bertrand en H. Fun, *De 21 november demonstranten. Wie zijn ze en wat willen ze?* (Nijmegen 1982) 36-40.

³⁶ H. Kriesi en Ph. van Praag jr., 'De beweging en haar campagne' in: P.G. Klandermans ed., *Tekenen voor vrede. Het volkspetitionnement tegen de kruisraketten* (Assen 1988) 36-37.

³⁷ H. Schoen, 'De Linkse Doorbraak en Groen Links: roependen in de oase', *Radikale Notities* 7 (1989) 10-13.

³⁸ *Voor een Linkse Doorbraak*, januari 1984, 2.

³⁹ E-mail Paul Denekamp, 9 februari 2010.

⁴⁰ Zie artikel drie van de statuten, afgedrukt in: *Voor een Linkse Doorbraak*, mei 1984, 13-14.

⁴¹ *Links en de staat: liefde of haat? Sociaal-ekonomies kongres van de Linkse Doorbraak 27 oktober 1984*, Stichting Voor een Linkse Doorbraak (Amsterdam 1984) 7.

⁴² *Trouw*, 21 augustus 1978; *Radikalenkrant*, 7 maart 1988, 8.

⁴³ *Statistiek der verkiezingen 1981. Tweede Kamer der Staten-Generaal, 26 mei* (Den Haag 1983) 17.

⁴⁴ Waltmans, *Niet bij rood alleen*, 187.

⁴⁵ M. Nieboer en A.P.M. Lucardie, "'Aansluiten tegen het CDA" of aansluiten bij klein links? De geschiedenis van de Evangelische Volkspartij' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1992) 149-167; J.C. de Bas, *De muis die even brulde. De Evangelische Volkspartij 1981-1991* (Kampen 1999).

⁴⁶ *Verkiezingsprogram Evangelische Volkspartij*, EVP (z.p. 1981) 2.

⁴⁷ G. Schreuders, *De man die faalde* (Amsterdam 1992) 202-203.

⁴⁸ A. Benschop, *Voor een vrijheidslievend en democratisch communisme* (Amsterdam 1984).

⁴⁹ *Machtsvorming voor een socialistisch Nederland: partijprogramma van de CPN*, CPN (Amsterdam 1984) 37.

⁵⁰ *Machtsvorming voor een socialistisch Nederland*, 91.

⁵¹ L. Koeneman en G. Voerman, 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1985' in: R.A. Koole ed., *Jaarboek 1985 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1986) 14-67, aldaar 31.

⁵² Waltmans, *Niet bij rood alleen*, 140-143.

⁵³ L. Koeneman, 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1981' in: R.A. Koole ed., *Jaarboek 1981 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1982) 245-291, aldaar 273; Waltmans, *Niet bij rood alleen*, 179-180.

⁵⁴ *Radikalenkrant*, 17 maart 1983, 15-31.

⁵⁵ Koeneman en Voerman, 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1985', 43.

⁵⁶ Ibidem, 44.

⁵⁷ *Voor een Linkse Doorbraak*, februari 1984, 2.

⁵⁸ Koeneman en Voerman, 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1985', 50.

⁵⁹ Nieboer en Lucardie, "Aanschuren tegen het CDA" of aansluiten bij klein links?', 158-159; C. Ofman, 'De worsteling om een radicaal evangelische politiek. Een gekleurde terugblik' in: *Erfgoed. Geschiedenis en gedachtengoed van tien jaar Evangelische Volkspartij* (Aalsmeer 1991) 9-49, aldaar 15-18.

⁶⁰ Interne DNPP-notitie 'Het "groene" gedoe in Nederland' van de hand van L. Koeneman, oktober 1984.

⁶¹ *Radikalenkrant*, 25 november 1982, 9; Waltmans, *Niet bij rood alleen*, 205-206.

⁶² *De Volkskrant*, 27 augustus 1983.

⁶³ *Bevrijding*, 21 december 1983, 5.

⁶⁴ Nieboer en Lucardie, "Aanschuren tegen het CDA" of aansluiten bij klein links?', 159-160; Ofman, 'De worsteling om een radicaal evangelische politiek', 25-27.

⁶⁵ *Radikalenkrant*, 17 januari 1984, 9-11.

⁶⁶ R. van Duijn ed., *Groene politiek. De visie van het Groen Platform* (Amersfoort 1984) 72.

⁶⁷ *De Volkskrant*, 19 december 1983 en 2 en 3 april 1984; S. Parkin, *Green Parties. An international guide* (Londen 1989) 182 en 259-260.

⁶⁸ *Konferentiemap 1 juni 1985. Links Overleg van CPN, PPR en PSP*, CPN, PPR en PSP (Amsterdam 1985) 6.

⁶⁹ Schoen, 'De Linkse Doorbraak en Groen Links', 13.

⁷⁰ C. van der Eijk, 'Het kiezersgedrag in 1986. Algemene conclusies en betekenis voor de electorale perspectieven van 'klein-links'' in: R.A. Koole ed., *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1987) 73-82; C. van der Eijk, 'De gedeelde kiezers', *De Helling* 1 (oktober 1987) 32-34.

Een fusie in drie bedrijven

¹ Deze bijdrage is gebaseerd op: P. Lucardie, W. van Schuur en G. Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politicologisch perspectief* (Leiden 1999) 67-101 en 103-110.

² Het initiatief tot het blad was al genomen in het voorjaar van 1986 door een aantal personen die verbonden waren aan de wetenschappelijke bureaus van CPN, PSP en PPR; 'Redactioneel', *De Helling* 1 (1987) 3.

³ Met ingang van 1 mei 1987 werd *De Rode Draad* een gezamenlijke uitgave van de PSP-Landelijke Werkgroep Parlementair Werk en het PPR-Raads- en Statenwerk; *De Rode Draad*, mei 1987, 2.

⁴ Voor deze bijdrage is mede gebruik gemaakt van de interviews van Jelle van der Knoop met Ria Beckers (7 november 1991), Wim de Boer (29 oktober 1991), Saar Boerlage (18 oktober 1991), Henk Branderhorst (15 november 1991), Ina Brouwer (6 novem-

ber 1991), Marius Ernsting (17 oktober 1991), Klaas Wybo van der Hoek (24 oktober 1991), Geert Lameris (3 oktober 1991), Bram van Ojik (18 oktober 1991), Leo Platvoet (11 oktober 1991) en Bhoe Thio (17 oktober 1991). De teksten en opnames van deze interviews bevinden zich in de geluidscollectie van het DNPP.

⁵ H. Goedkoop, 'Nieuwe lente voor klein links?', *Haagse Post*, 3 december 1988, 7; *Radikalenkrant*, 16 mei 1988, 3.

⁶ L. Koeneman, A.P.M. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 1987. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1987' in: R.A. Koole ed., *Jaarboek 1987 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1988) 16-57, aldaar 40.

⁷ 'Groen licht: op weg naar een ecologische democratie', *Radikale Notities* 6 (1988) 2.

⁸ 'Een kwestie van beschaving'. Pleidooi voor een ecologische democratie. PPR-beleidsdocument 1989-1993, PPR (z.p. 1990).

⁹ I. Brouwer, *Tussentijds. Dagboeknotities en beschouwingen over politieke vernieuwing* (Den Haag 1988) 207-209 en 253-254.

¹⁰ *CPN-Ledenkrant*, maart 1989, 3.

¹¹ *Bevrijding*, februari 1989, 7-18, in het bijzonder 14.

¹² *Radikalenkrant*, 24 oktober 1988, 1; *Radikalenkrant*, 23 november 1988, 3.

¹³ *Radikalenkrant*, 28 april 1989, 3; H. Verbeek, *Groen logboek. Een kroniek van twaalf jaar Europese politiek 1982-1993* (Aalsmeer 1993) 115-116.

¹⁴ C. Ofman, 'De worsteling om een radicaal evangelische politiek. Een gekleurde terugblik' in: *Erfgoed. Geschiedenis en gedachtegoed van tien jaar Evangelische Volkspartij* (Aalsmeer 1991) 9-49, aldaar 36-40.

¹⁵ Besluitenlijst zeventiende vergadering PPR-partijbestuur, 4 maart 1989, Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), collectie-Van der Hoek.

¹⁶ 'Notitie krachtenbundeling' opgesteld door het partijbestuur PPR, 9 februari 1989, DNPP, collectie-Van Ojik.

¹⁷ *Bevrijding*, 8 augustus 1988, 5. Partijvoorzitter Boerlage, die inmiddels op de hoogte was gesteld van het plan, was overvallen

door de publicatie van dit artikel omdat het partijbestuur het plan nog niet geheel had besproken. Hoofdredacteur Platvoet van *Bevrijding* beriep zich echter op de redactionele onafhankelijkheid van het partijorgaan.

¹⁸ *Bevrijding*, 12 december 1988, 3.

¹⁹ *Bevrijding*, maart 1989, 2.

²⁰ *Bevrijding*, april 1989, 4-5.

²¹ Dit deel is gebaseerd op: *GroenLinks Magazine*, november 1995, 4-5; L. Platvoet, 'Dooronderhandelen, dooronderhandelen, dooronderhandelen...', *De Helling* 2 (1989) 6-9; F. van den Berg, 'De afnemende massa van klein-links', *De Helling* 2 (1989) 10-13; *GroenLinks Magazine*, november 2000, 4-6.

²² Interview met Branderhorst; *Bevrijding*, 8 augustus 1988, 5.

²³ *GroenLinks Magazine*, november 1995, 5.

²⁴ Interviews met De Boer, Van Ojik en Platvoet.

²⁵ Interviews met Boerlage, Branderhorst en Ernsting.

²⁶ Interview met Brouwer.

²⁷ 'Inzet bij de komende gesprekken met PPR/PSP' opgesteld door het partijbestuur van de CPN, 13 maart 1989. Zie voor het concept de stukken ten behoeve van het dagelijks bestuur van de CPN van 27 februari en 6 maart 1989, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), CPN-archief, nrs. 348 en 308.

²⁸ Motie n.a.v. notitie *Krachtenbundeling*, aangenomen door de partijraad op 25 februari 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek.

²⁹ Interviews met De Boer, Van der Hoek en Van Ojik.

³⁰ Verslag van de 18e fractievergadering van de PPR, 7 maart 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek.

³¹ *Radikalenkrant*, 28 april 1989, 3.

³² 'Inzet bij de komende gesprekken met PPR/PSP' opgesteld door het partijbestuur van de CPN, 13 maart 1989. Zie ook de stukken ten behoeve van het dagelijks bestuur van de CPN van 27 februari 1989, IISG, CPN-archief nr. 348.

³³ Interviews met Ernsting en Brouwer.

³⁴ Interview met Beckers.

³⁵ Interviews met Brouwer, Van Ojik en

Platvoet; Verantwoording van het partijbestuur van de PPR aan de partijraad, 2 mei 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek.

³⁶ F. van Empel en J. Jansen, 'Je bent groen en je wilt macht', *Elsevier*, 8 april 1989, 22-24.

³⁷ Interview met Platvoet; *Bevrijding*, mei 1989, 6-7; Volgens de peilingen stond de PSP op vier zetels (2,7%); de PPR op drie (2,1%); en de CPN op één zetel (1,1%).

³⁸ Interview met Brouwer.

³⁹ Vergadering van 5 april 1989. Verslag overleg wijze van deelname Tweede Kamerverkiezingen, DNPP, collectie-Van der Hoek.

⁴⁰ 'Vertrouwelijk gedeelte besluitenlijst partijbestuur (ongecorrigeerd)' over 'verkennde besprekingen met CPN en PSP', 1 april 1989, DNPP, collectie-Van Ojik; Vertrouwelijke notitie aan het 'partijbestuur en aanverwanten' voor de vergadering van 1 april van J. van Keulen, 24 maart 1989, DNPP, collectie-Van Ojik.

⁴¹ Verslag van de 21e fractievergadering van de PPR, 11 april 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek.

⁴² R. Zwaap, 'Het moeizame pad van de klein-linkse samenwerking: "wij weigeren te praten met de strop om onze nek"', *De Groene Amsterdammer* 64 (19 april 1989) 3.

⁴³ Verslag 'Besprekingen PPR, CPN en PSP', 12 april 1989, DNPP, collectie-Van Ojik.

⁴⁴ Dit was weliswaar de intentie van de PPR, zo deelde PPR-partijvoorzitter Van Ojik in de brief mee, maar hij vond het 'noodzakelijk dat er over de intenties tussen de partners volledige overeenstemming bestaat'; Brief 'aan de delegaties van CPN en PSP van delegatie PPR' ondertekend door B. van Ojik, 13 april 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek.

⁴⁵ *Radikalenkrant*, 27 juni 1989, 5.

⁴⁶ Besprekingen PPR, CPN en PSP, 19 april 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek.

⁴⁷ Concept-intentieverklaring CPN, PPR, PSP m.b.t. onderhandelingen gemeenschappelijke lijst Tweede Kamerverkiezingen 1990, 20 april 1989, DNPP, collectie-Van Ojik.

⁴⁸ Besluitenlijst twintigste vergadering partijbestuur PPR, 25 april 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek.

⁴⁹ Officiële verklaring van het PPR-partijbestuur, 25 april 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek; *Radikalenkrant*, 28 april 1989, 1.

⁵⁰ Interviews met Van Ojik en Brouwer; J. Dirx, 'Bram van Ojik niet herkiesbaar als partijvoorzitter', *Radikale Notities* 7 (1989) 5-6.

⁵¹ Platvoet, 'Dooronderhandelen', 7; Notulen partijbestuur, 29 april 1989, IISG, PSP-archief, nr. 867; interviews met De Boer en Platvoet.

⁵² Brief aan het partijbestuur van B. van Ojik, 26 april 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek.

⁵³ Aan de ondertekenaars van de oproep aan PPR, PSP en CPN om te komen tot een gemeenschappelijke lijst, DNPP, collectie-Van der Hoek.

⁵⁴ Motie partijraad PPR van W. de Boer c.s., 27 april 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek.

⁵⁵ Notulen PPR-extra-partijraad, 6 mei 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek.

⁵⁶ Interviews met Van Ojik en Van der Hoek; Vuurboom, 'Omzien aan de vooravond van het opheffingscongres', 12.

⁵⁷ *Radikalenkrant*, 19 mei 1989, 2.

⁵⁸ Interview met De Boer.

⁵⁹ Besluitenlijst vergadering PPR-partijbestuur, 8 mei 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek.

⁶⁰ Interview met De Boer.

⁶¹ Verslag partijbestuursvergadering PPR, 22 mei 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek.

⁶² *GroenLinks Magazine*, november 1995, 5.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Platvoet, 'Dooronderhandelen', 9.

⁶⁵ Interview met Brouwer.

⁶⁶ Ofman, 'De worsteling om een radicaal evangelische politiek', 40-43.

⁶⁷ *Radikalenkrant*, 30 mei 1989, 7.

⁶⁸ Notulen PPR-partijraad, 20 mei 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek. Ook volgens Vuurboom staat het vast 'dat de breuk door de PPR bij de andere partijen een

schokeffect heeft veroorzaakt en daarmee heeft bijgedragen aan de later toch bereikte overeenstemming'. Vuurboom, 'Omzien aan de vooravond van het opheffingscongres', 11.

⁶⁹ Dirx, 'Bram van Ojik niet herkiesbaar', 6.

⁷⁰ *CPN-ledenkrant*, mei/juni 1989, 1.

⁷¹ Rapportage van de inventarisatiecommissie kandidaten Tweede Kamerverkiezingen t.b.v. het dagelijks bestuur, 19 december 1988, IISG, CPN-archief, nr. 348.

⁷² *Kongreskrant* 1, 29 mei 1989, 2, katern in *Bevrijding*, juni 1989.

⁷³ *Bevrijding*, augustus 1989, 3-4.

⁷⁴ *Bevrijding*, augustus 1989, 6-7; *Radikalenkrant*, 10 oktober 1989, 3.

⁷⁵ M. Nieboer en A.P.M. Lucardie, "Aansluiten tegen het CDA" of aansluiten bij klein links? De geschiedenis van de Evangelische Volkspartij' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1992) 149-167, aldaar 162-163.

⁷⁶ *Verder kijken. Het verkiezingsprogramma van Groen Links*, Groen Links (Amsterdam, z.j. (1989)) 8.

⁷⁷ *Kampanjekrant Groen Links*, 8 augustus 1989, 1.

⁷⁸ *Straatsburg Times*, 23 juli 1989, 1.

⁷⁹ *Bevrijding*, 11 oktober 1989, 2-4.

⁸⁰ Dit was ook het gevoel van het Voorlopig Groen Links Bestuur. Besluitenlijst Voorlopig Groen Links Bestuur, 12 september 1989, IISG, PSP-archief, nr. 867.

⁸¹ J. Dirx, 'Campagne-commissie Groen Links komt met keiharde evaluatie', *Radikaal Magazine* (december 1989) 18. Met name lijsttrekker Beckers moest het ontgelden.

⁸² Besprekingen PPR, CPN en PSP, 19 april 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek.

⁸³ *Bevrijding*, november 1989, 9.

⁸⁴ *Trouw*, 18 december 1989.

⁸⁵ *Bevrijding*, september 1989, 14.

⁸⁶ Zie het verslag van het eerste congres van de Vereniging Groen Links op 28 oktober 1989; *De Vergezicht*, november 1989, 2.

⁸⁷ Kanttekeningen bij het ontwerp-reglement van de Groen Linkse Raad, voor het

DB van 21 september 1989, IISG, CPN-archief, nr. 348.

⁸⁸ Diskussiebijeenkomst PPR en Groen Links, 19 juni 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek.

⁸⁹ Verslag vergadering partijbestuur PPR, 11 oktober 1989, DNPP, collectie-Van der Hoek.

⁹⁰ P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 1989. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1989' in: G. Voerman en A.P.M. Lucardie ed., *Jaarboek 1989 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1990) 15-59, aldaar 46.

⁹¹ *Bevrijding*, december 1989, 2.

⁹² *De Volkskrant*, 27 november 1989.

⁹³ *Bevrijding*, januari 1991, 26-27.

⁹⁴ *Evangelie en Politiek*, februari 1991, 1.

⁹⁵ *Trouw*, 18 december 1989.

⁹⁶ *CPN-ledenkrant*, februari 1990, 3.

⁹⁷ G. Voerman, 'Perestrojka avant-la-lettre. De CPN en de hervormingen van Gorbatsjov' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1992 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1993) 99-118; *CPN-ledenkrant*, maart 1991, 3-6.

⁹⁸ I. Brouwer, 'Het socialisme als poldermodel?', *Politiek en Cultuur* 50 (1990) 19.

⁹⁹ Weergave van bespreking Groen Links Manifest in partijbestuur van de CPN, 17 mei 1990, IISG, CPN-archief, nr. 306.

¹⁰⁰ Ook de leden van de verschillende partijen zagen na de totstandkoming van het Groen Links Akkoord in meerderheid de onvermijdelijkheid van een fusie in. Zie: Lucardie, Van Schuur en Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie?*, 110-117.

Van Groen Links naar GroenLinks

¹ *Trouw*, 26 november 1990.

² *Groen Links*, december 1990, 3.

³ *Groen Links*, januari 1992, 7.

⁴ P. Lucardie, I. Noomen en G. Voerman, 'Kroniek 1992. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen in het jaar 1992' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1992 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1993) 13-52.

⁵ A.P.M. Lucardie, 'Binnenkomers en bui-

tenstaanders. Een onderzoek naar partijen die in 1994 hun entree in de Tweede Kamer trachtten te maken' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1995) 123-148.

⁶ *De Volkskrant*, 31 augustus 1989.

⁷ Notitie van Ab Harrewijn aan het partijbestuur over werkgroepen/categorale groepen, 24 september 1997, Archief Partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

⁸ *NRC Handelsblad*, 7 februari 1994.

⁹ Respectievelijk Ria Beckers in *NRC Handelsblad*, 30 oktober 1992; Maarten van Poelgeest in *GroenLinks Magazine*, oktober 1994, 12; Joost Lagendijk in *NRC Handelsblad*, 12 december 1991.

¹⁰ M. Kleijwegt, 'De eerste Haagse weken van Groen Links', *Vrij Nederland*, 18 november 1989, 10-22.

¹¹ *NRC Handelsblad*, 21 april 1993.

¹² *De Volkskrant*, 24 april 1993.

¹³ *NRC Handelsblad*, 21 januari 1991.

¹⁴ Kleijwegt, 'De eerste Haagse weken van Groen Links', 12, 13.

¹⁵ *Groen Links*, april 1993, 1.

¹⁶ *De Volkskrant*, 12 oktober 1989.

¹⁷ Zie de tweede bijdrage van Gerrit Voerman in deze bundel.

¹⁸ J. Jansen, "Boerisme" versus "stalinisme", *Elsevier*, 3 juli 1993, 10.

¹⁹ *Groen Links*, januari 1992, 7.

²⁰ J. Jansen, 'Geen volkspartij', *Elsevier*, 7 augustus 1993, 8.

²¹ *GroenLinks Magazine*, september 1994, 10.

²² *Groen Links*, december 1992, 8.

²³ *GroenLinks Magazine*, september 1994, 10-12.

²⁴ *Groen Links*, september 1993, 1.

²⁵ In een eerste versie van het manifest 'Groen Links, een plaatsbepaling' was het gezicht van GroenLinks als volgt beschreven: 'Mensen met een hoofdpijngezicht die op een graftoon de weg wijzen naar een compleet andere samenleving waarin alles beter is geregeld en iedereen gelukkig is'; *Trouw*, 10 december 1991.

²⁶ *Groen Links*, augustus 1991, 3.

²⁷ *Groen Links*, augustus/september 1992, 16.

²⁸ Advies keuze nieuwe huisstijl, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief GroenLinks, map 31.

²⁹ *Groen Links*, december 1990, 1.

³⁰ In 1995 werd ook het Groen Links Forum ingevoerd, een tamelijk vrijblijvend discussieorgaan waarin ook niet-partijleden konden meedoen.

³¹ *Groen Links*, augustus 1991, 3.

³² Ibidem.

³³ *Groen Links*, september 1991, 9.

³⁴ *Groen Links*, november 1991, 4.

³⁵ Concept-discussienota huishoudelijke reglement, 17 september 1991, IISG, Archief GroenLinks, map 28, S91-191.

³⁶ *Trouw*, 10 december 1991.

³⁷ Besluitenlijst partijbestuur Groen Links, 11 maart 1992, IISG, Archief GroenLinks, map 30.

³⁸ *Duurzame democratie. GroenLinks en politieke vernieuwing. Rapport van de commissie-Duyvendak*, GroenLinks (Amsterdam 1993).

³⁹ *Groen Links*, januari 1993, 8.

⁴⁰ *De Volkskrant*, 22 augustus 1990.

⁴¹ *NRC Handelsblad*, 23 januari 1991.

⁴² *Groen Links*, april 1991, 11.

⁴³ Zo zei ze zeven jaar later bij haar afscheid uit de Tweede Kamer; *NRC Handelsblad*, 7 maart 1998.

⁴⁴ *Trouw*, 6 februari 1991; *De Volkskrant*, 6 februari 1991.

⁴⁵ *De Volkskrant*, 7 februari 1991.

⁴⁶ *Groen Links*, april 1991, 9.

⁴⁷ *Blauwdruk en de dingen die voorbijgaan. Groen Links over vrede en veiligheid in een veranderende wereld*. Tweede Kamerfractie Groen Links (Amsterdam 1991) 2.

⁴⁸ *Blauwdruk en de dingen die voorbijgaan*, 16.

⁴⁹ G. Pas en J. van der Meer, 'Naar eer en geweten', *De Helling*, zomer 2002, 24-27.

⁵⁰ Verslag partijbestuur GroenLinks, 1 september 1992, IISG, Archief GroenLinks, map 31, S92-115 en map 33; Verslag partijbestuur GroenLinks, 16 maart 1993, IISG, Archief GroenLinks, S93-46.

⁵¹ *Groen Links*, december 1992, 10.

⁵² H. Righart, 'Uit de mond van een pacifiste', *HP/De Tijd*, 13 augustus 1993, 13.

- ⁵³ *Trouw*, 28 maart 1990.
- ⁵⁴ *De Volkskrant*, 8 juni 1990.
- ⁵⁵ *Trouw*, 10 november 1990.
- ⁵⁶ *De Volkskrant*, 7 juni 1991.
- ⁵⁷ *Naar een ecologische economie. Over de samenhang van milieu, werk en inkomen*. Tweede Kamerfractie Groen Links (Den Haag 1992) 3.
- ⁵⁸ Deze karakterisering werd gegeven door het partijblad *GroenLinks*, december 1992. Zie ook *NRC Handelsblad*, 2 november 1992 en *De Volkskrant*, 2 november 1992.
- ⁵⁹ Zie ook de bijdrage van Paul Lucardie en Paul Pennings in deze bundel.
- ⁶⁰ *NRC Handelsblad*, 26 november 1990.
- ⁶¹ A.P.M. Lucardie, W.H. van Schuur en G. Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politicolo-gisch perspectief* (Leiden 1999) 110.
- ⁶² *Trouw*, 13 december 1991.
- ⁶³ *Groen Links*, januari 1992, 1.
- ⁶⁴ *NRC Handelsblad*, 16 december 1991; *Trouw*, 16 december 1991.
- ⁶⁵ *Groen Links*, januari 1992, 7; zie ook de bijdrage van Paul Lucardie en Paul Pennings in deze bundel.
- ⁶⁶ *Groen Links*, januari 1992, 7; *NRC Handelsblad*, 16 december 1991.
- ⁶⁷ *Groen Links*, augustus 1991.
- ⁶⁸ *Groen Links*, september 1991, 1.
- ⁶⁹ *De Volkskrant*, 14 september 1991.
- ⁷⁰ *Groen Links*, oktober 1991, 15.
- ⁷¹ *Groen Links*, december 1991, 6.
- ⁷² *Tijd voor zelfstandigheid. Rapport van de commissie-sociale zekerheid*, GroenLinks (Amsterdam 1992).
- ⁷³ *GroenLinks en het Centraal Planbureau. Het verkiezingsprogramma van GroenLinks, de financieel-economische en milieutechnische vertaling 1995-1998*, GroenLinks (Amsterdam 1994) 5.
- ⁷⁴ *GroenLinks en het Centraal Planbureau, de doorrekenkwesitie. Eindrapport van de Economische Commissie van GroenLinks over het doorrekenen van het verkiezingsprogramma van 1994*, GroenLinks (Amsterdam 1993), IISG, Archief GroenLinks, map 33.
- ⁷⁵ Verslag van werkzaamheden van financiële werkgroep verkiezingsprogramma ('doorrekeningroep'), 18 juni 1992, IISG, Archief GroenLinks, map 32, S92-117.
- ⁷⁶ Besluitenlijst vergadering partijbestuur Groen Links, 30 juni 1992, IISG, Archief GroenLinks, map 32, S92-129.
- ⁷⁷ Brief Kees Vendrik en Eric Drissen, 17 december 1992, IISG, Archief GroenLinks, map 32.
- ⁷⁸ Tweede verslag van werkzaamheden van de Economische Commissie over het doorrekenproject, Kees Vendrik en Eric Drissen, 22 oktober 1992, IISG, Archief GroenLinks, map 32.
- ⁷⁹ Derde verslag van de Economische Commissie over het doorrekenproject, 17 december 1992, IISG, Archief GroenLinks, map 32.
- ⁸⁰ *GroenLinks en het Centraal Planbureau, de doorrekenkwesitie*, 69.
- ⁸¹ Brief Kees Vendrik aan het partijbestuur van GroenLinks, 9 september 1993, IISG, Archief GroenLinks, map 34.
- ⁸² Brief Eric Drissen en Coen Teulings aan het partijbestuur van GroenLinks, 7 oktober 1993, IISG, Archief GroenLinks, map 34.
- ⁸³ Besluitenlijst vergadering Partijbestuur GroenLinks, 9 oktober 1993, IISG, Archief GroenLinks, map 34.
- ⁸⁴ Ibidem.
- ⁸⁵ *Vijfverkiezingsprogramma's. Economische gevolgen van voorgenomen beleid*, CPB (Den Haag 1994).
- ⁸⁶ *GroenLinks en het Centraal Planbureau. Het verkiezingsprogramma van GroenLinks. De financieel-economische en milieutechnische vertaling 1995-1998*.
- ⁸⁷ Evaluatie Statencampagne 6 maart 1991, 18 juni 1991, IISG, Archief GroenLinks, map 29.
- ⁸⁸ M. Vos, *Eerste schets van een profiel voor de Tweede Kamerfractie van GroenLinks 1994-1998*, 3 juni 1992, IISG, Archief GroenLinks, map 30, S92-101.
- ⁸⁹ Conceptcampagneplan groen-links t.k.-verkiezingen, IISG, Archief GroenLinks, map 28, S91-174.
- ⁹⁰ *De Volkskrant*, 22 oktober 1992.
- ⁹¹ Zie bijvoorbeeld John Jansen van Galen in: Henk Krijnen, e.d., *Tegen het licht. Ze-*

ven journalisten over het politieke tekort van *GroenLinks*, (Amsterdam, 1994) 14.

⁹² De uitspraken over Brouwer werden tegenover *Vrij Nederland* gedaan door Peter Lankhorst, Wilbert Willems en fractievoorzitter Hans Siepel; zie: P. de Koning, 'Het koninginnengedrag van Ina Brouwer', *Vrij Nederland*, 6 januari 1996, 25-28. Paul Rosenmöller heeft het daar gegeven beeld bevestigd in zijn memoires: P. Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan* (Amsterdam 2003) 76-79. Zie ook de uitlatingen van Ria Beckers in *GroenLinks Magazine*, november 2000, 8-9.

⁹³ Ina Brouwer, *Verbeelding in de hoofdrol. GroenLinks en vernieuwing van de politieke cultuur* (Den Haag 1993).

⁹⁴ *NRC Handelsblad*, 22 maart 1993.

⁹⁵ *De Volkskrant*, 12 maart 1993.

⁹⁶ *Trouw*, 30 april 1993.

⁹⁷ *Trouw*, 19 mei 1993; *Nieuwsblad van het Noorden*, 19 mei 1993.

⁹⁸ W.H. van Schuur, A.P.M. Lucardie en G. Voerman, 'Paul of Ina? Kanttekeningen bij de keuze van de politiek leider door GroenLinks' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1995) 248-269.

⁹⁹ *De Volkskrant*, 26 november 1993.

¹⁰⁰ *NRC Handelsblad*, 22 januari 1994.

¹⁰¹ Persbericht Tweede Kamerfractie GroenLinks, 24 januari 1994, IISG, Archief GroenLinks, map 35.

¹⁰² Brief aan alle leden van GroenLinks, 27 januari 1994, IISG, Archief GroenLinks, map 35.

¹⁰³ *NRC Handelsblad*, 31 januari 1994.

¹⁰⁴ *De Volkskrant*, 7 februari 1994.

¹⁰⁵ M. Lucas e.a., *GroenLinks laat het niet zo!* (Amsterdam 1994) 8, 11.

¹⁰⁶ *GroenLinks Magazine*, april 1994, 10-13.

¹⁰⁷ Campagneplan GroenLinks voor verkiezingen Gemeenteraden, Tweede Kamer en Europees Parlement, 6 oktober 1993, IISG, Archief GroenLinks, map 35.

¹⁰⁸ Maarten van Poelgeest, Tijs Manten: aan leden commissie inhoudelijke coördinatie en partijbestuur, 15 februari 1993, IISG, Archief GroenLinks, map 35.

¹⁰⁹ *Campagneplan GroenLinks 1993*, 13.

¹¹⁰ Lucas e.a., *GroenLinks laat het niet zo!*, 21.

¹¹¹ *NRC Handelsblad*, 25 april 1994.

¹¹² *GroenLinks Magazine*, juni 1994, 4.

¹¹³ *De Volkskrant*, 5 mei 1994; Rosenmöller *Een mooie hondenbaan*, 83-85.

¹¹⁴ *De Volkskrant*, 5 mei 1994.

¹¹⁵ Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan*, 84.

¹¹⁶ *De Volkskrant*, 16 mei 1994.

¹¹⁷ *GroenLinks Magazine*, oktober 1994, 12.

¹¹⁸ Lucas e.a., *GroenLinks laat het niet zo!*, 9-11, 14.

¹¹⁹ Ibidem, 20.

¹²⁰ Ibidem, 22.

¹²¹ Ibidem, 23.

¹²² Ibidem, 27

¹²³ Ibidem, 34.

¹²⁴ Zie ook de bijdrage van Paul Lucardie en Paul Pennings in deze bundel.

¹²⁵ Lucas e.a., *GroenLinks laat het niet zo!*, 22.

GroenLinks was er klaar voor

¹ P. Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan* (Amsterdam 2003) 101.

² *Nederlands Dagblad*, 28 oktober 1995.

³ *De Volkskrant*, 7 februari 1998.

⁴ Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan*, 49.

⁵ M. Berkel, 'De Rode Morgen en de havenstaking', *Haagse Post*, 29 september 1979, 12, 13.

⁶ Berkel, 'De Rode Morgen en de havenstaking', 12, 13.

⁷ E. Vrijzen, "Ik zeg het op mijn woord als padvinder". De thuiskomst van Paul Rosenmöller', *Elsevier*, 18 december 1999, 62-67, aldaar 64.

⁸ R. Bouwman, 'Van bloedrood tot groenlinks', *HP/De Tijd*, 9 januari 2004, 44-52, aldaar 50.

⁹ M. Vuijsje, 'Paul Rosenmöller langs de feministische meetlat', *Opzij*, februari 1996, 64-69.

¹⁰ *Nederlands Dagblad*, 28 oktober 1995.

¹¹ Vrijzen, "Ik zeg het op mijn woord als padvinder", 62.

¹² *NRC Handelsblad*, 8 juli 1995.

¹³ *Trouw*, 25 april 1998; *NRC Handelsblad*, 26 maart 1993.

- ¹⁴ Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan*, 14-16.
- ¹⁵ Zie de tweede bijdrage van Gerrit Voerman in deze bundel.
- ¹⁶ Vuijsje, 'Paul Rosenmöller langs de feministische meetlat', 64-69.
- ¹⁷ Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan*, 66-67.
- ¹⁸ Ibidem, 68.
- ¹⁹ *Trouw*, 5 juni 1992.
- ²⁰ *NRC Handelsblad*, 5 oktober 1993.
- ²¹ F. Baltesen en A. van der Horst, 'De Rosenmöller BV', *HP/De Tijd*, 26 april 1996, 32-39, aldaar 38.
- ²² Aldus Ab Harrewijn in Baltesen en Van der Horst, 'De Rosenmöller BV', 34.
- ²³ Y. Albrecht en T. Wallaart, 'Paul Rosenmöller: "Gij zult links zijn – die tijd hebben we gehad"', *Vrij Nederland*, 18 maart 2000, 10-12, aldaar 11.
- ²⁴ *Trouw*, 4 augustus 1995.
- ²⁵ Baltesen en Van der Horst, 'De Rosenmöller BV', 38.
- ²⁶ E. Vrijzen, 'Kans op Paars-II groot', *Elsevier*, 17 januari 1998, 10-12, aldaar 12.
- ²⁷ Evaluatieverslag. Verslag van de evaluatiegesprekken met de bestuursleden van het landelijk GroenLinksbestuur, gehouden door de kandidatencommissie, 14 maart 1998, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.
- ²⁸ *GroenLinks Magazine*, maart 1996, 4.
- ²⁹ Tweede tussentijdse verslag van de strategiecommissie verkiezingen '98, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.
- ³⁰ *Nieuwsblad van het Noorden*, 30 januari 1998.
- ³¹ Tweede tussentijdse verslag, 6.
- ³² *GroenLinks Magazine*, februari 1998, 7.
- ³³ In 2005 onthulde Karimi in haar boek *Het geheim van het vuur* dat ze in de jaren tachtig als activiste van de gewelddadige links-islamitische verzetsbeweging Mujahedien Khalq tientallen vluchtverhalen had verzonnen waarmee Iraanse strijders een verblijfsvergunning in Europa konden krijgen.
- ³⁴ Tweede tussentijdse verslag, 2.
- ³⁵ Campagneplan GroenLinks 97/98 voor de verkiezingen van de gemeenteraden en de Tweede Kamer, 29 augustus 1997, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks, 5-6.
- ³⁶ Campagneplan GroenLinks 97/98, 7.
- ³⁷ Ibidem, 13.
- ³⁸ J. Lagendijk, 'Voorlopige, met name politieke evaluatie van de GroenLinkse verkiezingscampagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen in 1998', 4 juni 1998, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.
- ³⁹ Tweede tussentijdse verslag, 4.
- ⁴⁰ Lagendijk, 'Voorlopige, met name politieke evaluatie'.
- ⁴¹ Campagneplan GroenLinks 97/98, 14.
- ⁴² *NRC Handelsblad*, 21 april 1998.
- ⁴³ *GroenLinks Magazine*, juni 1998, 8-11.
- ⁴⁴ Besluitenlijst extra vergadering partijbestuur GroenLinks, 7 mei 1998, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.
- ⁴⁵ *De Volkskrant*, 31 oktober 1998.
- ⁴⁶ B. Bronshoff en T. Brader, *Als de Trêveszaal lokt... Dubbelportret van GroenLinks* (Amsterdam 2000) 13.
- ⁴⁷ *Plein*, april 1999, 8-11.
- ⁴⁸ *NRC Handelsblad*, 21 september 1999.
- ⁴⁹ *De Volkskrant*, 17 augustus 2000.
- ⁵⁰ *GroenLinks Magazine*, april 1999, 7.
- ⁵¹ *GroenLinks Magazine*, april 1999, 13; *GroenLinks Magazine* juni 1999, 10-11.
- ⁵² *GroenLinks Magazine*, juni 2000, 15.
- ⁵³ Zie ook de bijdrage van Wolfgang Rüdiger in deze bundel.
- ⁵⁴ J. van der Meer, *Het pluche. GroenLinks lokaal aan de macht* (Amsterdam 1999) 47.
- ⁵⁵ Van der Meer, *Het pluche*, 49.
- ⁵⁶ Ibidem, 51.
- ⁵⁷ *De Volkskrant*, 6 juli 1999.
- ⁵⁸ Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan*, 185.
- ⁵⁹ *De Volkskrant*, 23 juni 2000; *NRC Handelsblad*, 26 juni 2000.
- ⁶⁰ *NRC Handelsblad*, 21 september 1999.
- ⁶¹ *Een nieuwe lente. Politiek essay van CDA en GroenLinks wethouders*, CDA en GroenLinks (Rotterdam 2001).
- ⁶² Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan*, 211-213.
- ⁶³ *NRC Handelsblad*, 5 februari 2001.
- ⁶⁴ R. Koole, *Mensenwerk. Herinneringen van een partijvoorzitter, 2001-2007* (Amster-

dam 2010) 86; Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan*, 214.

⁶⁵ B. de Leede, 'Campagneplan 2002', 8, 1 oktober 2001, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

⁶⁶ Campagneplan 2002, 8.

⁶⁷ Ibidem, 5.

⁶⁸ *De Volkskrant*, 13 oktober 1998.

⁶⁹ *De Volkskrant*, 19 oktober 1998.

⁷⁰ *Fractiestandpunt GroenLinks inzake Kosovo*, d.d. 31 maart 1999, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

⁷¹ *De Volkskrant*, 31 maart 1999.

⁷² *De Volkskrant*, 6 april 1999.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ *Trouw*, 26 april 1999.

⁷⁵ K. Kalkman, 'De rol van het partijbestuur in internationale crises', 2 mei 2002, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

⁷⁶ *NRC Handelsblad*, 26 oktober 1999.

⁷⁷ *Trouw*, 27 oktober 1999.

⁷⁸ *GroenLinks Magazine*, maart 2000, 11.

⁷⁹ *GroenLinks Magazine*, februari 2000, 14-15.

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ *GroenLinks Magazine*, april 2000, 6.

⁸² *De Volkskrant*, 20 maart 2000.

⁸³ *NRC Handelsblad*, 15 april 1999; *De Volkskrant*, 21 maart 2000.

⁸⁴ *NRC Handelsblad*, 15 april 1999.

⁸⁵ *Trouw*, 26 oktober 1999.

⁸⁶ *NRC Handelsblad*, 1 mei 1998.

⁸⁷ *Trouw*, 15 oktober 1994; *De Volkskrant*, 15 oktober 1994.

⁸⁸ R. Muskens, 'Fraudezaak werpt schaduw over kamerzetel Varma', *Onze Wereld*, juni 1994, 16.

⁸⁹ Ibidem, 15.

⁹⁰ *GroenLinks Magazine*, september 1994,

7.

⁹¹ *GroenLinks Magazine*, oktober 1994, 14-15.

⁹² *NRC Handelsblad*, 6 oktober 1994.

⁹³ *Rapport van de Commissie De Graaff-Nauta inzake mevrouw T.O.S. Varma*, GroenLinks (z.p. 1994).

⁹⁴ Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan*, 117.

⁹⁵ S. de Jong, 'De mythe van Moeder

Tara', *HP/De Tijd*, 10 augustus 2001, 26-31, aldaar 28.

⁹⁶ P. Smolders en K. Scharrenberg, *De zaak Singh Varma bijvoorbeeld. Verslag van een journalistieke speurtocht* (Rijswijk 2002) 39-41.

⁹⁷ Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan*, 222-223.

⁹⁸ *Algemeen Dagblad*, 26 mei 2001.

⁹⁹ P. Rosenmöller en M. de Rijk, 'Verklaring naar aanleiding van de berichten over Tara Oedayraj Singh Varma', 22 juli 2001, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

¹⁰⁰ Zie onder meer Elsbeth Etty in: De Jong, 'De mythe van Moeder Tara', 30.

¹⁰¹ Smolders en Scharrenberg, *De zaak Singh Varma bijvoorbeeld*, 156-158 en 184-190.

¹⁰² *De Volkskrant*, 21 augustus 2001, *NRC Handelsblad*, 21 augustus 2001.

¹⁰³ Brief Paul Rosenmöller en Mirjam de Rijk, 22 augustus 2001, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

¹⁰⁴ Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan*, 221-222; *Het Parool*, 25 november 2008.

¹⁰⁵ Smolders en Scharrenberg, *De zaak Singh Varma bijvoorbeeld*, 192-201.

¹⁰⁶ *NRC Handelsblad*, 21 oktober 2001

¹⁰⁷ *NRC Handelsblad*, 1 november 2001.

¹⁰⁸ F. Karimi, 'Achtergronden van het GroenLinks optreden na 11 september', 11 oktober 2001, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

¹⁰⁹ *De Volkskrant*, 16 oktober 2001.

¹¹⁰ F. Halsema en M. Zonneveld, *Over de linkse lente* (Amsterdam 2006) 65.

¹¹¹ *Nieuwsblad van het Noorden*, 19 oktober 2001.

¹¹² *De Volkskrant*, 14 november 2001.

¹¹³ *De Volkskrant*, 19 november 2001.

¹¹⁴ *NRC Handelsblad*, 14 november 2001.

¹¹⁵ *GroenLinks Magazine*, februari 2002, 8.

¹¹⁶ Brief Mirjam de Rijk en Paul Rosenmöller, 7 januari 2002, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

¹¹⁷ Campagneplan 2002, bijlage 2 Campagnethema's, 4.

¹¹⁸ Ibidem, 1-4.

¹¹⁹ *NRC Handelsblad*, 14 januari 2002;

Trouw, 14 januari 2002; *De Volkskrant*, 14 januari 2002.

¹²⁰ *GroenLinks Magazine*, december 1999, 9-13.

¹²¹ E. Vrijsen, 'Nieuwe waakzaamheid', *Elsevier*, 4 augustus 2001, 10-11.

¹²² *Trouw*, 23 januari 2002; *GroenLinks Magazine*, maart 2002, 11.

¹²³ *Nieuwsblad van het Noorden*, 19 januari 2002.

¹²⁴ *De Volkskrant*, 9 februari 2002.

¹²⁵ J. Chorus en M. de Galan, *In de ban van Fortuyn. Reconstructie van een politieke aardchok* (Amsterdam 2002) 144.

¹²⁶ *NRC Handelsblad*, 11 februari 2002.

¹²⁷ Evaluatie campagne 2002, 4, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

¹²⁸ P. Rosenmöller, 'Het progressieve antwoord op een politieke aardverschuiving' (Spreekbeurt op woensdag 13 maart 2002), Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

¹²⁹ *Trouw*, 23 maart 2002.

¹³⁰ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 231-234.

¹³¹ *De Volkskrant*, 1 mei 2002.

¹³² *Het Parool*, 13 mei 2002.

¹³³ Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan*, 267.

¹³⁴ Brief Paul Rosenmöller en Mirjam de Rijk aan de leden van GroenLinks, 21 mei 2002, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

¹³⁵ Mededeling Gerrit Pas aan de auteur.

¹³⁶ J. van Casteren, 'Volkert is dood. De Volkert van nu is niet de Volkert die je kende', *De Groene Amsterdammer*, 11 mei 2002, 5.

¹³⁷ *De Telegraaf*, 8 juni 2002.

¹³⁸ *GroenLinks Magazine*, juli 2002, 11; *NRC Handelsblad*, 12 juni 2002.

¹³⁹ Evaluatie campagne 2002, 16, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

¹⁴⁰ Ibidem, 18.

¹⁴¹ Verslag vergadering partijbestuur GroenLinks, 21 mei 2002, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

¹⁴² Van de kiezers die in 1998 GroenLinks

hadden gestemd, ging in 2002 14 procent naar de SP; L. Michon, 'Kenmerken van GroenLinks stemmers' (Tweede Kamerverkiezingen 1989-2003) 20, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

¹⁴³ Rosenmöller, *Een mooie hondenbaan*, 287-288.

¹⁴⁴ *NRC Handelsblad*, 4 november 2002.

¹⁴⁵ *GroenLinks Magazine*, juni 2002, 9.

¹⁴⁶ *Trouw*, 2 november 2002.

¹⁴⁷ *De Volkskrant*, 5 november 2002; *NRC Handelsblad*, 12 november 2002.

¹⁴⁸ *Trouw*, 15 november 2002.

¹⁴⁹ *De Volkskrant*, 16 november 2002.

Vrijzinnig links

¹ Na hen volgden André Rouvoet (1962), Geert Wilders (1963), Alexander Pechtold (1965) en Mark Rutte (1967). Zie over de verloren generatie: H.A. Becker, *Generaties en hun kansen* (Amsterdam 1992), en de bijdrage van Paul Lucardie en Wijbrandt van Schuur in deze bundel. De leden van deze generatie zijn geboren in de jaren 1955-1970. In feite werden vooral degenen die rond 1960 werden geboren, getroffen door de economische crisis: zij voltooiden hun opleiding toen de arbeidsmarkt in verscheidene sectoren volledig op slot zat. Toen de generatie van Halsema de arbeidsmarkt betrad, waren de perspectieven alweer aanzienlijk gunstiger. De eerste jaargangen van 'de verloren generatie' vielen nog gedeeltelijk samen met de protestgeneratie, zoals de carrière van Paul Rosenmöller (1956) illustreert.

² F. Halsema en M. Zonneveld, *Over de linkse lente* (Amsterdam 2006) 22.

³ *NRC Handelsblad*, 24 december 1999.

⁴ www.femkehalsema.nl/2010/03/11/annie-romein-verschoorlezing (geraadpleegd op 15 augustus 2010).

⁵ *GroenLinks Magazine*, juni 2010, 6-9.

⁶ *NRC Handelsblad*, 24 december 1999.

⁷ *Volkskrant Magazine*, 15 mei 2010.

⁸ Interview P. Lucardie en D. Verkuil met F. Halsema, 24 augustus 2010.

⁹ Halsema en Zonneveld, *Over de linkse lente*, 21.

¹⁰ A. van der Horst, 'Dat leuke meisje van

GroenLinks', *HP/De Tijd*, 13 februari 1998.

¹¹ *Trouw*, 23 november 2002.

¹² E. Lockhorn, 'Femke Halsema. 'Ik ken een grote behaagzucht', *Vrij Nederland*, 21 september 2002, 30-33, aldaar 32.

¹³ Halsema en Zonneveld, *Over de linkse lente*, 26.

¹⁴ F. Halsema en M. Hurenkamp, 'Branie. Kroniek van een afgeblazen coup', *De Heling*, winter 1997, 19-22.

¹⁵ Interview Lucardie en Verkuil met Halsema.

¹⁶ L. Ornstein, 'Femke Halsema deelt nu groene rozen uit. Van de PvdA naar GroenLinks', *Vrij Nederland*, 6 december 1997, 7-8.

¹⁷ A. van der Horst, 'Dat leuke meisje van GroenLinks', *HP/De Tijd*, 13 februari 1998, 18-19.

¹⁸ H. Peverelli, 'Ik kan intimiderend overkomen. Het EQ van Femke Halsema', *Psychologie Magazine*, november 2002, 48-51.

¹⁹ 'Paul Rosenmöller en de lijsttrekkers. Met Femke Halsema naar Melilla', Ikonuitzending 1 november 2006, www.ikonrtv.nl/uitzending.

²⁰ Lockhorn, 'Femke Halsema', 33.

²¹ *GroenLinks Magazine*, december 2002, 14.

²² E. Ackerman, G. Beelen en T. van der Lee ed., *Knokken voor wat kwetsbaar is. Liber Amicorum Tom van der Lee* (z.p. 2009) 53; *GroenLinks Magazine*, december 2002, 4.

²³ *De Volkskrant*, 30 november 2002.

²⁴ J. Jansen van Galen, 'Een tv-bestendig imago', *Vrij Nederland*, 4 januari 2003, 12-13.

²⁵ *De Volkskrant*, 24 januari 2003.

²⁶ Ibidem.

²⁷ L. Michon, 'Kenmerken van GroenLinks stemmers (Tweede Kamerverkiezingen 1989-2003)', 9 oktober 2003, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

²⁸ *GroenLinks Magazine*, februari 2003, 4-5.

²⁹ Concept-verslag 24^e fractievergadering GroenLinks, 28 januari 2003, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

³⁰ Verslag vergadering partijbestuur, 14 januari 2003, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

³¹ *Anders & Beter (...maar dan echt). Op-roep tot politiek en maatschappelijk verzet tegen het formatieakkoord van CDA, VVD en D66. Pleidooi voor een maatschappelijk tegenakkoord*, Tweede Kamerfractie GroenLinks (Den Haag 2003).

³² *GroenLinks Magazine*, december 2003, 11.

³³ G. Voerman, 'Plebiscitaire partijen? Over de vernieuwing van de Nederlandse partijorganisaties' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2005) 217-244.

³⁴ Procedure toekomstig lijsttrekker, notitie Mirjam de Rijk, 9 januari 2003, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks; De Rijk verwoordde haar standpunt na haar aftreden ook in een interview met Thomas Schillemans in het partijblad: *GroenLinks Magazine*, april 2003.

³⁵ *De Volkskrant*, 16 februari 2004.

³⁶ *GroenLinks Magazine*, december 2004, 15.

³⁷ Aldus initiatiefnemer Paulus de Wilt in: *GroenLinks Magazine*, maart 2005, 8.

³⁸ *GroenLinks Magazine*, april 2005, 7.

³⁹ 'Eerste analyse Tweede Kamerverkiezingen 2006', Permanent Campagneteam, december 2006, 1, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

⁴⁰ *Scoren in de linkerbovenhoek*, GroenLinks (z.p. 2007) 18.

⁴¹ *GroenLinks Magazine*, maart 2006, 15.

⁴² *Scoren in de linkerbovenhoek*, 19.

⁴³ Permanente campagne 2005-2007. Aan-zet tot evaluatie en reflectie, 4, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

⁴⁴ *De Volkskrant*, 19 maart 2005.

⁴⁵ <http://tweedekamer.groenlinks.nl/nieuws/2006/09/06/halsema-lanceert-linkse-lente, geraadpleegd op 18 augustus 2010>.

⁴⁶ Interview Lucardie en Verkuil met Halsema.

⁴⁷ *De Volkskrant*, 20 september 2003.

⁴⁸ *GroenLinks Magazine*, februari 2005, 14-15.

⁴⁹ P. Lucardie, 'Femke Halsema en de ideologie van GroenLinks in Nederland', *Vlaams marxistisch tijdschrift*, herfst 2006, 33-37.

- ⁵⁰ F. Halsema, 'Vrijzinnig links. Antwoord op het conservatisme', *De Helling*, zomer 2004, 4-9.
- ⁵¹ *Trouw*, 10 januari 2004.
- ⁵² B. Snels, 'Belletje trekken met Femke', *De Helling*, zomer 2004, 12-13.
- ⁵³ *NRC Handelsblad*, 25 oktober 2004.
- ⁵⁴ *Het Waterland-manifest. Naar een sociaal-individualistisch alternatief*, www.waterlandstichting.nl (geraadpleegd op 10 augustus 2010).
- ⁵⁵ F. Halsema, 'Een linkse lente' in: B. Snels ed., *Vrijheid als ideaal* (Amsterdam 2005) 201-213.
- ⁵⁶ F. Halsema en I. van Gent, *Vrijheid eerlijke delen. Vrijzinnige voorstellen voor sociale politiek* (Utrecht 2005).
- ⁵⁷ Uit de toespraak van Gerrit Pas, stafmedewerker van het wetenschappelijk bureau en waarnemend directeur, bij het afscheid van Snels, 3 december 2009. In bezit van de auteur.
- ⁵⁸ *De Volkskrant*, 15 november 2005.
- ⁵⁹ Leo Platvoet, 'Solidariteit als ideaal', www.leoplatvoet.nl/december_2006 (geraadpleegd op 18 augustus 2010).
- ⁶⁰ *De Volkskrant*, 26 november 2005.
- ⁶¹ *Trouw*, 12 november 2005.
- ⁶² www.elsevier.nl (geraadpleegd op 30 augustus 2010).
- ⁶³ J. van de Koppel en J. de Bruijn, Evaluatie verkiezingscampagne gemeenteraden 2006, Conceptversie t.b.v. Permanent Campagneteam, Strategisch Beraad en Partijbestuur, 4 mei 2006, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.
- ⁶⁴ S. Wynia, 'Het linkse horrorkabinet van Wouter Bos', *Elsevier*, 18 maart 2006, 12-17.
- ⁶⁵ *De Volkskrant* 18 maart 2006.
- ⁶⁶ *De Volkskrant*, 17 november 2006.
- ⁶⁷ Zie bijvoorbeeld: Snels ed., *Vrijheid als ideaal*, 201; Halsema en Zonneveld, *Over de linkse lente*, 103-104.
- ⁶⁸ Halsema en Zonneveld, *Over de linkse lente*, 105.
- ⁶⁹ *GroenLinks Magazine*, juli 2006, 7-8.
- ⁷⁰ *GroenLinks Magazine*, september 2006, 15-17.
- ⁷¹ De definitieve tekst luidde: 'Zijn mensen werkloos, dan krijgen ze een jaar de tijd

om zelf werk te zoeken of een bedrijf te starten. Wie na de duur van de WW-uitkering toch nog werkloos is, gaat een participatiecontract met de lokale overheid aan'.

⁷² Campagneplan 2006. Versie 07, 24 augustus 2006, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

⁷³ Campagneplan 2006; Eerste analyse Tweede Kamerverkiezingen 2006, 9, Archief partijbestuur, Landelijk Bureau GroenLinks.

⁷⁴ Het 'versterkt logo' Groei Mee was bedacht door het reclamebureau BSUR. Volgens het campagneplan 2006 drukte het 'zowel onze inhoudelijke, onze electorale als onze politieke ambitie uit: we willen Nederland in positieve zin veranderen, zorgen voor (volwassen, duurzame) groei, de kansen en mogelijkheden van mensen als uitgangspunt nemen in onze politiek en natuurlijk groter en invloedrijker worden'.

⁷⁵ Interview Verkuil met Van der Lee.

⁷⁶ Interview Lucardie en Verkuil met Halsema; e-mail T. van der Lee aan D. Verkuil, 24 september 2010.

⁷⁷ Campagneplan 2006.

⁷⁸ T. Broer, 'De linkse herfst van Femke Halsema' in: *Vrij Nederland*, 4 november 2006, 16-19.

⁷⁹ Eerste analyse Tweede-Kamerverkiezingen 2006, 11.

⁸⁰ Ibidem, 12.

⁸¹ Ibidem, 9.

⁸² Ibidem, 8.

⁸³ Ibidem, 2.

⁸⁴ Ibidem, 8.

⁸⁵ Ibidem, 3.

⁸⁶ Ibidem, 7.

⁸⁷ Notulen partijraad, 16 december 2006, Archief partijraad GroenLinks.

⁸⁸ Eindverslag informateur R.J. Hoekstra, Den Haag, 18 december 2006, www.kabinetformatie2010.nl (geraadpleegd op 22 augustus 2010).

⁸⁹ Interview Verkuil met Van der Lee; Interview Lucardie en Verkuil met Halsema; e-mail W. Bos aan D. Verkuil, 30 augustus 2010.

⁹⁰ Interview Verkuil met Van der Lee; Interview Lucardie en Verkuil met Halsema.

- ⁹¹ E-mail W. Bos, 30 augustus 2010.
- ⁹² *De Volkskrant*, 14 december 2006.
- ⁹³ *NRC Handelsblad*, 5 februari 2007.
- ⁹⁴ E-mail W. Bos, 31 augustus 2010.
- ⁹⁵ *NRC Handelsblad*, 20 december 2006.
- ⁹⁶ Notulen partijraad, 16 december 2006, Archief partijraad GroenLinks.
- ⁹⁷ www.jarenzeventig.nl (geraadpleegd op 30 augustus 2010).
- ⁹⁸ T. Niemandsverdriet, 'Gerommel in de partij van de doctorandussen', *Vrij Nederland*, 13 januari 2007, 18-19.
- ⁹⁹ *De Volkskrant*, 1 februari 2007.
- ¹⁰⁰ Ibidem.
- ¹⁰¹ Ibidem.
- ¹⁰² *Trouw*, 1 februari 2007; Halsema zei in een telefoongesprek met D. Verkuil op 14 september dat iemand uit het campagne-team van de PvdA dit al voor de verkiezingen tegen haar had gezegd.
- ¹⁰³ *Scoren in de linkerbovenhoek*, 35.
- ¹⁰⁴ *De Volkskrant*, 2 februari 2007.
- ¹⁰⁵ *NRC Handelsblad*, 5 februari 2007; *Trouw*, 5 februari 2007; *De Volkskrant*, 5 februari 2007; *GroenLinks Magazine*, maart 2007, 4-5.
- ¹⁰⁶ www.leoplatvoet.nl/februari_2007 (geraadpleegd op 18 augustus 2010).
- ¹⁰⁷ *Discussieer en beslis mee! Manifest van bezorgde GroenLinkers over koers, imago en partijcultuur* (z.p. 2007).
- ¹⁰⁸ *GroenLinks Magazine*, mei 2007, 20-21.
- ¹⁰⁹ Manifest 'Knokken voor wat kwetsbaar is', www.paulvermast.nl/wp/archives/707 (geraadpleegd op 18 augustus 2010).
- ¹¹⁰ *Scoren in de linkerbovenhoek*, 36.
- ¹¹¹ Ibidem, 4.
- ¹¹² Deze kwalificatie was ontleend aan Jos van der Lans, die hem had gebruikt in: J. van der Lans, 'Aansluiting gemist', *De Heling*, lente 2007, 10-12.
- ¹¹³ *Scoren in de Linkerbovenhoek*, 10.
- ¹¹⁴ Ibidem, 31.
- ¹¹⁵ Ibidem.
- ¹¹⁶ Ibidem, 30.
- ¹¹⁷ Ibidem, 5.
- ¹¹⁸ Zie bijvoorbeeld: *de Volkskrant*, 28 oktober 2006; A. van der Horst, 'Femke Fatale', *HP/de Tijd*, 20 april 2007, 30-35; H. Logtenberg, 'Ik houd het imago van iemand die geen humor heeft', *Intermediair*, 1 juni 2007, 38-43.
- ¹¹⁹ H. Camps, 'Burger denkt niet meer aan algemeen belang', *Elsevier*, 31 maart 2007, 36-38.
- ¹²⁰ *Scoren in de linkerbovenhoek*, 36.
- ¹²¹ Reactie Kritisch GroenLinks op het rapport *Scoren in de linkerbovenhoek*.
- ¹²² *NRC Handelsblad*, 4 juli 2007; *De Volkskrant*, 5 juli 2007.
- ¹²³ Interview Lucardie en Verkuil met Halsema.
- ¹²⁴ *GroenLinks Magazine*, september 2007, 8-10; Van Ojik constateerde hier onder meer dat er aan de basis toch een behoorlijke mate van eensgezindheid bestond.
- ¹²⁵ Zie ook de bijdrage van Paul Lucardie en Paul Pennings in deze bundel.
- ¹²⁶ *GroenLinks. Partij van de toekomst*, GroenLinks, uitgangspunt 12, www.organisatie.groenlinks.nl (geraadpleegd op 15 september 2010).
- ¹²⁷ *GroenLinks. Partij van de toekomst*, uitgangspunt 13.
- ¹²⁸ Ibidem, uitgangspunt 4.
- ¹²⁹ E-mail G. Pas aan D. Verkuil, 22 september 2010.
- ¹³⁰ M. Brinkman, B. Freriks en G. Voerman, 'Klein Links en de nieuwe sociale bewegingen', in: G. Voerman en A.P.M. Lucardie ed., *Jaarboek 1989 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP)* (Groningen 1990) 163-196, aldaar 169-170.
- ¹³¹ R. Koole, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van het partijstelsel* (Utrecht 1995) 252.
- ¹³² Respectievelijk luxetlibertasnederland.blogspot.com/2010/05/groenlinks-is-een-misdadige-partij.html en www.geen-stijl.nl/mt/archieven/2006/01 (beide geraadpleegd 19 september 2010).
- ¹³³ P. Siebelt, *Eco Nostra. Het netwerk achter Volkert van der Graaf* (Soesterberg 2003); P. Siebelt, *RaRa wie ben ik? Het ware gezicht van Wijnand Duyvendak* (Soesterberg 2003).
- ¹³⁴ R. Bouwman, 'Van bloedrood tot groenlinks', *HP/de Tijd*, 9 januari 2004, 46-50; R. Bouwman, 'Collecteren voor Pol Pot', *HP/de Tijd*, 17 augustus 2007, 43-44.

- ¹³⁵ Het maakte deel uit van een voor GroenLinks weinig gelukkige serie opvolgingen. Pitstra nam immers de zetel over van Singh Varma, die zelf in de Tweede Kamer was gekomen dankzij het vertrek van Ina Brouwer.
- ¹³⁶ *De Telegraaf*, 11 september 2001.
- ¹³⁷ Mededeling Toof Brader aan de auteur, 21 september 2010; *De Telegraaf*, 29 november 2001.
- ¹³⁸ *NRC Handelsblad*, 10 juni 2006.
- ¹³⁹ A. Verbij, *Tien Rode Jaren: links-radicalisme in Nederland 1970-1980* (Amsterdam 2005).
- ¹⁴⁰ T. Vaessen, 'Een duister verleden', *HP/De Tijd*, 27 mei 2005, 14-15.
- ¹⁴¹ F. Tas en S. Minks, *Onderzoeksrapport in opdracht van het partijbestuur van GroenLinks* (z.p. 2005).
- ¹⁴² *GroenLinks Magazine*, december 2005, 15.
- ¹⁴³ K. Kalkman, J. Slop en J. Wijnhoven, 'Verklaring verontruste GroenLinks-leden', www.volkskrant.nl (geraadpleegd op 23 november 2005).
- ¹⁴⁴ 'Pleidooi voor Sam Pormes', www.volkskrant.nl (geraadpleegd op 30 augustus 2010).
- ¹⁴⁵ *Het Parool*, 26 januari 1996.
- ¹⁴⁶ www.elsevier.nl (geraadpleegd op 30 augustus 2010).
- ¹⁴⁷ *Het Parool*, 25 oktober 2008.
- ¹⁴⁸ *De Volkskrant*, 7 augustus 2008.
- ¹⁴⁹ *NRC Handelsblad*, 15 augustus 2008.
- ¹⁵⁰ *De Volkskrant*, 8 augustus 2008.
- ¹⁵¹ *De Volkskrant*, 11 augustus 2008. Dit was een absurde bewering van *De Volkskrant*: juist de SP is altijd erg schimmig geweest over haar verleden.
- ¹⁵² *Het Parool*, 13 augustus 2008.
- ¹⁵³ *NRC Handelsblad*, 14 augustus 2008.
- ¹⁵⁴ 'Aftreden', www.wijnandduyvendak.nl/2008/08 (geraadpleegd op 20 augustus 2010).
- ¹⁵⁵ *De Volkskrant*, 15 augustus 2008; *NRC Handelsblad*, 15 augustus 2008.
- ¹⁵⁶ *GroenLinks Magazine*, september 2008.
- ¹⁵⁷ Interview Lucardie en Verkuil met Halsema.
- ¹⁵⁸ Ibidem.
- ¹⁵⁹ Toespraak Gerrit Pas.
- ¹⁶⁰ F. Halsema, *Geluk! Voorbij de hyperconsumptie, haast en hufterigheid* (Amsterdam 2008) 17.
- ¹⁶¹ Halsema, *Geluk!*, 51.
- ¹⁶² Ibidem, 59.
- ¹⁶³ Ibidem, 75.
- ¹⁶⁴ Ibidem, 115.
- ¹⁶⁵ Interview Lucardie en Verkuil met Halsema.
- ¹⁶⁶ *NRC Handelsblad*, 24 november 2008.
- ¹⁶⁷ K. Eikelenboom en G. Pas, *GroenLinks regeert. Ideeënpartij met macht* (Utrecht 2009).
- ¹⁶⁸ F. Halsema, J. Sap, M. Streefkerk, *The Green Deal*, december 2008. www.tweede-kamer.groenlinks.nl/files/TheGreenDeal (geraadpleegd op 10 september 2010).
- ¹⁶⁹ *Discussieer en beslis mee!*.
- ¹⁷⁰ *De Volkskrant*, 28 november 2009.
- ¹⁷¹ Notulen partijraad, 26 september 2009, Archief partijraad GroenLinks.
- ¹⁷² www.femkehalsema.nl/2010/02/02 (geraadpleegd op 1 september 2010).
- ¹⁷³ M. de Hond, 'Tussenbalans. Zes weken voor de verkiezingen', persbericht 5 mei 2010, www.peil.nl.
- ¹⁷⁴ *De Volkskrant*, 17 april 2010.
- ¹⁷⁵ *NRC Handelsblad*, 19 april 2010.
- ¹⁷⁶ PR 010-08a, Inleiding verkiezingsplan 2011, Partijbestuur, 14 januari 2010, www.organisatie.groenlinks.nl (geraadpleegd op 20 september 2010).
- ¹⁷⁷ *GroenLinks Magazine*, juni 2010, 6-9.
- ¹⁷⁸ Illustratief voor de onduidelijkheid was dat *NRC Handelsblad* een artikel over mogelijke coalities moest corrigeren. De krant schreef op 1 juni 2010 dat GroenLinks net als D66 een voorkeur had voor Paars, maar meldde een dag later op zijn website dat GroenLinks toch liever de SP als derde partner had; www.nrc.nl/binnenland/verkiezingen2010/article2554859 (geraadpleegd op 1 september 2010).
- ¹⁷⁹ *De Volkskrant*, 9 juni 2010.
- ¹⁸⁰ Toespraak Femke Halsema verkiezingen 2010, www.youtube.com/watch?v=dglT-O099mSo&feature=related (geraadpleegd op 22 september 2010).
- ¹⁸¹ M. de Hond, 'Ons systeem is volledig

uit het lood', persbericht 13 juni 2010, www.peil.nl.

¹⁸² M. de Hond, 'Een maand in de formatie 2010', persbericht 4 juli 2010, www.peil.nl.

¹⁸³ *NRC Handelsblad*, 23 november 2009; M. van Weezel, 'Wat bespraken Halsema, Rutte en Pechtold vorig jaar tijdens hun Surinaamse zwempartijtje', *Vrij Nederland*, 3 juli 2010.

¹⁸⁴ Interview Lucardie en Verkuil met Halsema.

¹⁸⁵ *De Volkskrant*, 24 juli 2010. Dit deel van de reconstructie van *De Volkskrant* werd bevestigd door Halsema tegenover Lucardie en Verkuil.

¹⁸⁶ Interview Lucardie en Verkuil met Halsema.

¹⁸⁷ *De Volkskrant*, 24 juli 2010.

¹⁸⁸ Interview Lucardie en Verkuil met Halsema.

¹⁸⁹ Inbreng Femke Halsema in het debat in de Tweede Kamer over de kabinetsformatie, 7 september 2010; <http://tweedekamer.groenlinks.nl/node/52689> (geraadpleegd 14 oktober 2010).

¹⁹⁰ Televisieprogramma *Moraalbridders*, 13 oktober 2010.

¹⁹¹ Interview Lucardie en Verkuil met Halsema.

Van groen en rood naar groen en paars?

¹ Helaas was het verkiezingsprogramma van GroenLinks van 2010 nog niet gecoördineerd toen deze bijdrage werd afgerond. Het uniforme codeerschema bestaat uit 56 categorieën die de belangrijkste issues weergeven. De codeermethode bestaat uit het tellen van het aantal (sub)zinnen die betrekking hebben op deze categorieën. Daarmee wordt naast de hoeveelheid aandacht voor dertien issues ook de richting gemeten, dus of een partij voor of tegen het leger pleit, voor of tegen internationalisme, Europese integratie, protectionisme, verzorgingsstaat, onderwijs, nationale identiteit, traditionele moraal, multiculturalisme, de belangen van de georganiseerde werknemers. De aandacht voor deze issues wordt weergegeven

als percentage van het totaal aantal (sub)zinnen (inclusief de niet codeerbare zinnen). Zie: www.wzb.eu/zkd/dsl/pdf/Manifesto-Project.pdf (geraadpleegd op 30 juni 2010). Hoewel deze data veel gebruikt worden vanwege hun vergelijkbaarheid tussen partijen, landen en tijdsperiodes, hebben zij ook een aantal beperkingen. De belangrijkste – die ook voor deze bijdrage van belang is – is dat verkiezingsprogramma's niet zozeer weergeven welke standpunten partijen feitelijk innemen, maar veeleer hoe partijen zich willen presenteren aan de kiezer. Zo hebben veel partijen hun positieve en intensieve medewerking aan de Europese integratie lange tijd (deels) verborgen gehouden voor het electoraat en laten extreme partijen zich in hun programma meestal niet zeer extremistisch uit om geen kiezers af te schrikken. In de Nederlandse context geldt bovendien dat partijstandpunten zoals verwoord in verkiezingsprogramma's zelden letterlijk in de praktijk gebracht kunnen worden vanwege de noodzaak tot samenwerking en compromis in coalitieregeringen.

² A.P.M. Lucardie, W.H. van Schuur en G. Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politologisch perspectief* (Leiden 1999) 31-65. Zie ook de tweede bijdrage van Gerrit Voerman in deze bundel.

³ *Uitgangspunten van GroenLinkse politiek*, GroenLinks (Amsterdam 1992) 9-11.

⁴ *Uitgangspunten van GroenLinkse politiek*, 10-11.

⁵ *Ibidem*, 5.

⁶ *Ibidem*, 8.

⁷ *Ibidem*, 4-5.

⁸ *Ibidem*, 7.

⁹ *Ibidem*, 14-16.

¹⁰ *Ibidem*, 15.

¹¹ *GroenLinks, partij van de toekomst*, GroenLinks (Utrecht 2009) 6.

¹² *GroenLinks, partij van de toekomst*, 9.

¹³ *Ibidem*, 7.

¹⁴ *Ibidem*, 8, 11.

¹⁵ *Ibidem*, 10; *Uitgangspunten van GroenLinkse politiek*, 17-18.

¹⁶ Lucardie, Van Schuur en Voerman, *Ver-*

loren illusie, geslaagde fusie, 33-34. Zie ook de eerste bijdrage van Voerman in deze bundel.

¹⁷ *Verkiezingsprogramma 1986-1990*, PSP (Amsterdam 1986) 11-12; I. Lipschits ed., *Verkiezingsprogramma's 1986* (Den Haag 1986) 259-300.

¹⁸ GroenLinks, 'Verder kijken' in: Lipschits ed., *Verkiezingsprogramma's 1989*, 343-375.

¹⁹ Politieke Partij Radikalen, 'Verzet en vernieuwing' in: Lipschits ed., *Verkiezingsprogramma's 1986*, 227-258; Evangelische Volkspartij, 'Verkiezingsprogramma '86-'90: Omzien naar elkaar' in: Lipschits ed., *Verkiezingsprogramma's 1986*, 147-186.

²⁰ Communistische Partij van Nederland, 'Met alle macht' in: Lipschits ed., *Verkiezingsprogramma's 1986*, 63-102. Overigens pleitte de CPN wel voor uittrekking van Nederland uit de NAVO in haar in 1984 vastgestelde beginselprogramma: *Machtsvorming voor een socialistisch Nederland. Partijprogramma van de CPN*, CPN (Amsterdam 1984) 23.

²¹ Lucardie, Van Schuur en Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie*, 48-50.

²² GroenLinks, 'Overvloed en onbehagen' in: J. van Holsteyn e.a. ed., *Verkiezingsprogramma's 2002 & 2003* (Amsterdam 2003) 211-296.

²³ GroenLinks, 'Groeï mee' in: H. Pelli-kaan e.a. ed., *Verkiezing van de Tweede Kamer der Staten generaal 22 november 2006. Verkiezingsprogramma's* (Amsterdam 2006) 243-272, aldaar 260.

²⁴ *Klaar voor de toekomst. Verkiezingsprogramma 2010*, GroenLinks (Utrecht 2010) 11.

²⁵ *Verkiezingsprogramma 1986-1990*, PSP, 17.

²⁶ Politieke Partij Radikalen, 'Verzet en vernieuwing', 240, 242; Evangelische Volkspartij, 'Verkiezingsprogramma '86-'90: Omzien naar elkaar', 155-156; Communistische Partij van Nederland, 'Met alle macht', 75.

²⁷ GroenLinks, 'Verder kijken', 357.

²⁸ GroenLinks, 'GroenLinks of laten we het zo?' in: I. Lipschits ed., *Verkiezingsprogramma's 1994* (Den Haag 1994) 135-188, aldaar 149.

²⁹ GroenLinks, 'Verkiezingsprogramma' in: I. Lipschits ed., *Verkiezingsprogramma's 1998* (Den Haag 1998) 69-108.

³⁰ GroenLinks, 'Groeï mee', 259.

³¹ *Klaar voor de toekomst*, 42.

³² GroenLinks, 'Verder kijken', 356.

³³ GroenLinks, 'Groeï mee', 258.

³⁴ *Klaar voor de toekomst*, 10. Met BNI wordt waarschijnlijk 'Bruto Nationaal Inkomen' bedoeld.

³⁵ Lucardie, Van Schuur en Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie*, 53-59. Zie ook de eerste bijdrage van Voerman in deze bundel.

³⁶ *Partijprogramma van de CPN. Machtsvorming voor een socialistisch Nederland*, CPN (Amsterdam 1984) 36-37.

³⁷ GroenLinks, 'Verder kijken', 346.

³⁸ Ibidem, 347.

³⁹ Ibidem, 359.

⁴⁰ GroenLinks, 'GroenLinks of laten we het zo?', 158.

⁴¹ GroenLinks, 'Verkiezingsprogramma', 103, 107.

⁴² GroenLinks, 'Overvloed en onbehagen', 228.

⁴³ *Klaar voor de toekomst*, 16; Deze laatste eis werd waarschijnlijk overgenomen van de Partij voor de Dieren, die electoraal werd gezien als concurrent.

⁴⁴ *Klaar voor de toekomst*, 5-6.

⁴⁵ GroenLinks, 'Verder kijken', 359; GroenLinks, 'GroenLinks of laten we het zo?', 157; GroenLinks, 'Verkiezingsprogramma', 106.

⁴⁶ GroenLinks, 'Overvloed en onbehagen', 224; *Klaar voor de toekomst*, 29.

⁴⁷ *Klaar voor de toekomst*, 29.

⁴⁸ GroenLinks, 'Verder kijken', 353.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem. Het programma vermeldt niet hoe dat geregeld zou moeten worden.

⁵¹ GroenLinks, 'Verkiezingsprogramma', 71, 106, 107.

⁵² GroenLinks, 'GroenLinks of laten we het zo?', 179.

⁵³ GroenLinks, 'Overvloed en onbehagen', 273.

⁵⁴ *Klaar voor de toekomst*, 21.

⁵⁵ GroenLinks, 'Verder kijken', 350;

GroenLinks, 'GroenLinks of laten we het zo?', 165.

⁵⁶ *Klaar voor de toekomst*, 20.

⁵⁷ GroenLinks, 'Verder kijken', 351.

⁵⁸ *Klaar voor de toekomst*, 20.

⁵⁹ A.P.M. Lucardie, G. Voerman en W.H. van Schuur, 'Groen in gradaties. Een vergelijking tussen de leden van Groen Links en De Groenen' in: G. Voerman ed., *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1992* (Groningen 1993) 186-210, aldaar 198.

⁶⁰ GroenLinks, 'GroenLinks of laten we het zo?', 165.

⁶¹ GroenLinks, 'Verkiezingsprogramma', 95.

⁶² Zie hierover ook de bijdrage van Paul Lucardie en Wijbrandt van Schuur in deze bundel.

⁶³ GroenLinks, 'Groeï mee', 266-267.

⁶⁴ *Klaar voor de toekomst*, 21.

⁶⁵ GroenLinks, 'Verder kijken', 367, 368.

⁶⁶ In 1994 kwamen de legalisering van drugs en het vluchtelingenbeleid overigens niet meer in het hoofdstuk over democratie, maar wel elders in het programma aan de orde.

⁶⁷ GroenLinks, 'GroenLinks of laten we het zo?', 178.

⁶⁸ GroenLinks, 'Verkiezingsprogramma', 73-82.

⁶⁹ GroenLinks, 'Overvloed en onbehagen', 271-273.

⁷⁰ Ibidem, 272.

⁷¹ GroenLinks, 'Groeï mee', 270-271. Niet uitgelegd werd wat zou moeten gebeuren als de door de kiezer geprefereerde coalitie niet het vertrouwen van de Kamer of de instemming van de betrokken partijen zou krijgen.

⁷² *Klaar voor de toekomst*, 42.

⁷³ Ibidem. Het ontwerpprogram bevatte wel een voorstel voor een referendum, maar het partijcongres schrapte dat.

⁷⁴ Ibidem, 38.

⁷⁵ GroenLinks, 'Verkiezingsprogramma', 86; GroenLinks, 'GroenLinks of laten we het zo?', 147.

⁷⁶ GroenLinks, 'Verder kijken', 367;

GroenLinks, 'GroenLinks of laten we het

zo?', 178; GroenLinks, 'Verkiezingsprogramma', 80; GroenLinks, 'Overvloed en onbehagen', 262; GroenLinks, 'Groeï mee'. 271.

⁷⁷ GroenLinks, 'Verkiezingsprogramma', 78; *Klaar voor de toekomst*, 35-36.

⁷⁸ Zie de bijdragen van Wolfgang Rüdïg en van Paul Lucardie en Wijbrandt van Schuur in deze bundel.

⁷⁹ GroenLinks, 'GroenLinks of laten we het zo?', 185; GroenLinks, 'Verkiezingsprogramma', 81.

⁸⁰ GroenLinks, 'Overvloed en onbehagen', 262.

⁸¹ *Klaar voor de toekomst*, 36, 37.

⁸² Zie onder meer: I. Sanchez-Cuenca, 'Party moderation and politicians' ideological rigidity', *Party Politics* 10 (2004) 325-342; G.M. Tezcür, 'The moderation theory revisited. The case of Islamic political actors', *Party Politics* 16 (2010) 69-88.

⁸³ Bijvoorbeeld in 2006 bij de vaststelling van het verkiezingsprogramma en in 2008 bij de amendering van het program van uitgangspunten; zie ook de derde bijdrage van Dik Verkuil in deze bundel.

Meer vertrouwen in de staat dan in de straat?

¹ Voor een verslag van dit onderzoek zie: A.P.M. Lucardie, G. Voerman en W.H. van Schuur, 'Groen in gradaties. Een vergelijking tussen de leden van Groen Links en De Groenen' in: G. Voerman ed., *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1992* (Groningen 1993) 186-210.

² Dit project werd geleid door Wolfgang Rüdïg (Universiteit van Strathclyde) en gefinancierd door de British Academy (Large Research Grant 31746). Voor deze financiering zijn de auteurs zeer erkentelijk. Doel van het project was het verzamelen van gegevens over groene partijen in West-Europa aan de hand van een standaardvragenlijst die (in de verschillende talen) werd toegezonden aan steekproeven van partijleden (zie ook de bijdrage van Wolfgang Rüdïg in deze bundel).

³ De internetenquête werd op verzoek van het DNPP georganiseerd door het Til-

burgse Instituut voor dataverzameling en onderzoek CentERdata.

⁴ Per 1 juni telde GroenLinks 24.241 leden (zie organisatie.groenlinks.nl, geraadpleegd op 2 augustus 2010).

⁵ Volgens de gegevens van de ledenadministratie van GroenLinks had de partij op 19 juli 2010 (dus één à twee maanden na de enquête) 24.743 leden, onder wie 10.372 vrouwen (46 procent), terwijl men in de steekproef op 40 procent vrouwen uitkwam; de gemiddelde leeftijd van de leden was ruim 46 jaar, in de steekproef 47; 55 procent van de leden was na 2002 ingeschreven, in de steekproef was dat 59 procent (e-mail van Jet Poels, Hoofd Administratie en Organisatie GroenLinks, 3 augustus 2010).

⁶ H.A. Becker, *De toekomst van de Verloren Generatie* (Amsterdam 1997) 17.

⁷ In de voetsporen van Becker wordt in tussen weer een nieuwe generatie onderscheiden, de na 1980 of 1985 geboren 'millenniumgeneratie', ook wel 'internetgeneratie' of 'generatie Y' genoemd; S. Aldenhoven en M. Reijnders, 'De impact van generatie Y op IT', *Compact* 35 (2008) 43-48.

⁸ Becker, *De toekomst van de Verloren Generatie*, 142-157 en 171-173; zie ook H.A. Becker, *Generaties en hun kansen* (Amsterdam 1992), waar hij overigens de grens tussen stille generatie en protestgeneratie niet in 1945 maar in 1940 trekt.

⁹ Zie noot 5.

¹⁰ Vier van de zeven fractieleden in 2006, zes van de negen in 2003, zes van de elf in 1998, en drie van de vijf in 1994 waren vrouwen; alleen in 1989 hielden de geslachten elkaar precies in evenwicht.

¹¹ Voor de oplettende lezer: de totalen zijn geen 100 procent, want een aantal opleidingen kon niet direct worden ingedeeld bij één van de drie hoofdrichtingen (alfa, beta of gamma).

¹² In 2002 was het overigens bijna 5 procent, wat erop zou kunnen duiden dat de steekproef in 2010 enigszins vertekend is op dit punt. Zouden migranten minder gebruik maken van internet?

¹³ B. Tromp, 'De ruk naar rechts', *Internationale Spectator* 56 (2002) 345-346; J.J.M.

van Holsteyn, G.A. Irwin en J.M. den Ridder, 'In the eye of the beholder. The perception of the List Pim Fortuyn and the parliamentary elections of May 2002', *Acta Politica* 38 (2003) 69-78.

¹⁴ M. Rosema, K. Aarts en H. van der Kolk, 'De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer' in: K. Aarts, H. van der Kolk en M. Rosema ed., *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006* (Utrecht 2007) 165-188; Van Holsteyn, Irwin en Den Ridder, 'In the eye of the beholder', 71-75; in het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) werd in 2002 en 2006 een elfpuntsschaal in plaats van een tienpuntsschaal gebruikt.

¹⁵ Rosema, Aarts en Van der Kolk, 'De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer', 168-169, 174-175.

¹⁶ In 1992 plaatsten 5 van de 606 leden die de vraag beantwoordden zich rechts van het midden, dat wil zeggen op de posities 7-10, in 2010 namen 30 van de 3399 respondenten de posities 6-10 in. Helaas wijken de gebruikte schalen enigszins af, evenals die van het NKO: in de jaren negentig werd een tienpuntsschaal gehanteerd, in de jaren daarna een elfpuntsschaal.

¹⁷ Daarbij nam het aantal dat zich zeer links inschaalde – de posities 1-2 in 1992 en 0-2 in 2002 en 2010 – nog aanzienlijk toe, namelijk van 35 procent in 1992 naar 62 procent in 2010. Het aantal GroenLinkers dat een gematigd linkse of een middenpositie innam, daalde van 56 procent respectievelijk 8 procent in 1992 naar 34 procent respectievelijk 3 procent in 2010.

¹⁸ Gegevens van het NKO uit 2002 en 2006; over 2010 zijn de cijfers op het moment van schrijven nog niet bekend. Zie: Rosema, Aarts en Van der Kolk, 'De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer', 173-175.

¹⁹ In 1992 werden deze vragen niet gesteld.

²⁰ Dit werd ook al vastgesteld aan de hand van de enquête van 2002; zie A.P.M. Lucardie en W.H. van Schuur, 'Vergrijst GroenLinks? Een vergelijkende analyse van de politieke opvattingen van leden van Groen-

Links in 1992 en 2002' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 2005 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2006) 144-153.

²¹ Het ideologisch meest linkse deel van deze bloedgroepen kan tussen 1992 en 2010 natuurlijk overleden zijn of de partij hebben verlaten, en een deel kan in 2010 geweigerd hebben de enquête in te vullen. De verschillen tussen 1992 en 2010 lijken echter te groot om zo volledig verklaard te kunnen worden.

²² Volgens een peiling ten behoeve van het televisieprogramma *EenVandaag* juichte een overweldigende meerderheid van de GroenLinks-kiezers in juli 2010 een coalitie van VVD, D66, PvdA en GroenLinks toe; *Trouw*, 16 juli 2010.

²³ Zie de bijdrage van Henk van der Kolk in deze bundel.

²⁴ Het aantal leden van GroenLinks in gemeenteraden, Provinciale Staten en Staten-Generaal bedroeg in 2002 506 en in 2010 479. Het aantal afdelingen daalde in deze periode van circa 250 naar 231, wat een (lichte) afname van het aantal bestuursfuncties binnen de partij met zich meebracht kan hebben, al is dit niet zeker (cijfers van GroenLinks, voor 2010 direct betrokken van het partijbureau, voor 2002 verworven via www.archipol.nl (geraadpleegd op 30 juli 2010)).

Van radicaal naar normaal?

¹ Zie voor meer informatie over deze serie enquêtes www.dpes.nl. Het meest toegankelijke databestand van alle NKO's tussen 1971 en 2006 is beschreven in: B. Todosijevic, K. Aarts en H. van der Kaap, *Dutch Parliamentary Election Studies, data source book 1971-2006* (Den Haag 2010). Bij de analyses in dit hoofdstuk zijn de gegevens niet gewogen naar de daadwerkelijke uitslag. Bij de interpretatie van de data is wel rekening gehouden met het feit dat de enquêtes wat zijn vertekend als gevolg van onder meer non-respons.

² In de afgelopen jaren zijn voor de links-rechts schaal verschillende schalen gebruikt.

Hier zijn de gegevens zo bewerkt dat ze passen op de schaal van 0 tot 10.

³ In 1989 werd de kiezers gevraagd naar de links-rechts positie van zowel GroenLinks als van de samenstellende partijen.

⁴ Om na te gaan hoe geïnformeerd kiezers zijn, is gebruikgemaakt van zogeheten 'fotovragen'. Bij elk van de verkiezingen is uitsluitend gekeken naar de 20 tot 40 procent van de respondenten die veel politici aan de hand van foto's correct wist te benoemen.

⁵ Dit wordt verder uitgewerkt in: H. van der Kolk en C.W.A.M. Aarts, 'Verschillen Nederlandse politieke partijen in de ogen van de kiezers', in een nog te verschijnen bundel onder redactie van R. Andeweg en J. Thomassen.

⁶ Zie hierover de bijdrage van Paul Lucardie en Paul Pennings in deze bundel.

⁷ J.N. Tillie, *Party utility and voting behavior* (Amsterdam 1995).

⁸ J.J.M. van Holsteyn en J. den Ridder, *Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2005) 198-207.

⁹ Tillie, *Party utility and voting behavior*, 37-54.

¹⁰ Het gaat hier om kiezers die aangeven dat er een kans van meer dan 50 procent is dat zij ooit op GroenLinks zullen stemmen.

¹¹ P.A. Pettersen en L.E. Rose, 'The dog that didn't bark. Would increased electoral turnout make a difference?', *Electoral Studies* 26 (2007) 574-588.

¹² Voor elke respondent die twee of meer geldige antwoorden gaf op vragen naar de sympathie voor partijen werd vastgesteld naar welke partij die sympathie het meest uitging. In veel gevallen zetten kiezers twee of meer partijen bovenaan, omdat de schaal slechts elf posities kent en er vaak een groot aantal partijen moet worden geplaatst. In de tabel staan de kiezers die deze partij (ook) het sympathiekst vonden.

¹³ Deze cijfers moeten niet al te snel worden vertaald naar de daadwerkelijke uitslag, omdat in de analyses ook niet-stemmers zijn meegenomen en omdat enquêtecijfers

zelden een perfecte afspiegeling geven van kenmerken van het electoraat.

¹⁴ Het gaat om Almere (dat overigens begin jaren negentig de top twintig nog niet had bereikt), Zwolle, Amersfoort, Dordrecht, Leiden, Maastricht, Breda, Zaanstad, Arnhem, Enschede, Apeldoorn, Nijmegen, Haarlem, Tilburg, Groningen, Eindhoven, Utrecht, 's-Gravenhage, Rotterdam en Amsterdam. Zowel de volgorde als de precieze omvang van die gemeenten is in de afgelopen twintig jaar veranderd. Door de bank genomen gaat het om gemeenten met meer dan 70.000 kiesgerechtigde inwoners.

¹⁵ Het gaat hier uiteraard niet om grotere studentensteden waar GroenLinks en D66 sowieso sterk zijn en waar het aantal studenten als percentage van de bevolking relatief gering is.

¹⁶ *Het GroenLinks-electoraat onder de loep. Een onderzoek naar verkiezingsuitslagen en kiezersprofielen van GroenLinks*, Wetenschappelijk Bureau GroenLinks (Amsterdam 2004); B. Niemöller, 'Binding met partijen' in: J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller ed., *De Nederlandse Kiezer 1994* (Leiden 1995) 142-156; Ph. van Praag en E. Couvret, 'De kiezers van GroenLinks en de SP' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1997 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1998) 180-195.

¹⁷ Van Holsteyn en Den Ridder, *Alles blijft anders*, 177-183.

¹⁸ Analyses van het electoraat van GroenLinks zijn overigens de afgelopen jaren ook gemaakt door of namens GroenLinks zelf; zie bijvoorbeeld M. Kunst, N. Witlox en M. van Delden, *GroenLinks verkiezingscampagne 1998, rapportage kiezersonderzoek* (Amsterdam 1997); *Kenmerken van GroenLinks stemmers. Tweede Kamerverkiezingen 1989-2003*, Wetenschappelijk Bureau GroenLinks (Utrecht 2003); en *Het GroenLinks-electoraat onder de loep*.

¹⁹ Het gaat om kiezers met maximaal een lagere beroepsopleiding.

²⁰ Het gaat hierbij om kiezers die zichzelf tot de (hogere) arbeidersklasse rekenen.

²¹ Oorzaken van deze schommelingen kunnen liggen in verschillen in de wijze waarop

de steekproef is getrokken en het feit dat de respons nooit 100 procent is en fluctueert tussen de verschillende studies.

²² Dit werd ook geconstateerd in de verkiezingsevaluatie die Laure Michon in 2003 maakte. Zie: *Kenmerken van GroenLinks stemmers*.

²³ Voor deze vragen zijn de respondenten geselecteerd die een van de hoogste drie waarden op een zevenpuntsschaal kozen (lopend van 1 tot 7).

²⁴ Zie de bijdrage van Paul Lucardie en Paul Pennings in deze bundel.

²⁵ Zie bijvoorbeeld de afscheidsrede van Jacques Thomassen van 24 september 2010, met als titel *De permanente crisis van de democratie*.

²⁶ Sommige van de gevonden fluctuaties en veranderingen in de door het NKO gemeten bereidheid tot actie en daadwerkelijke acties (demonstraties) zijn overigens moeilijk te duiden en wellicht deels terug te voeren op effecten van vraagvolgorde en non-response.

²⁷ Van Praag en Couvret, 'De kiezers van GroenLinks en de SP', 193.

Verschillend sinds de geboorte

¹ Deze bijdrage is uit het Engels vertaald door de Universitaire Vertaal- en Correctiedienst van de Rijksuniversiteit Groningen en op enkele punten bewerkt door de redactie van deze bundel.

² S. Parkin, *Green Parties. An International Guide* (Londen 1989) 180-184; G. Voerman, 'The Netherlands. Losing colours, turning green' in: D. Richardson en Chr. Rootes ed., *The Green Challenge. The Development of Green Parties in Europe* (Londen 1995) 109-127.

³ W. Rüdiger, 'The Greens in Europe. Ecological parties and the European Elections 1984', *Parliamentary Affairs* 38 (1985) 56-72.

⁴ Zie de bijdragen in: F. Müller-Rommel en Th. Poguntke ed., *Green Parties in National Governments* (Londen 2002); B. Rioux en W. Rüdiger, 'Analyzing Greens in power. Setting the agenda', *European Journal of Political Research* 45 (2006) 1-33.

⁵ Het European Green Party Members Project had als doel gegevens te verzamelen over de leden van groene partijen in West-Europa; hiervoor werden in 2002 en 2003 gestandaardiseerde vragenlijsten naar aselechte steekproeven van leden gestuurd. Dit project werd gefinancierd door de British Academy (Large Research Grant 31746) en geleid door Wolfgang Rüdig (Universiteit van Strathclyde). Het Research Development Fund van de Universiteit van Strathclyde bood aanvullende ondersteuning. De auteur is de British Academy en de Universiteit van Strathclyde zeer erkentelijk voor hun financiële steun. De nationale enquêtes werden afgenomen onder de verantwoordelijkheid van de volgende onderzoekers, vaak met financiële steun van hun instelling: Australië: Ariadne Vromen (Universiteit Sydney); België (Agalev): Jo Buelens (Vrije Universiteit Brussel); België (Ecolo): Benoît Rihoux (Katholieke Universiteit Leuven in Louvain-la-neuve); Duitsland: Wolfgang Rüdig (Universiteit Strathclyde); Finland: Jukka Paastela (Universiteit Tampere); Frankrijk: Daniel Boy (CEVIPOF, Parijs) en Benoît Rihoux; Griekenland: Iosif Botetzagias (Egeïsche Universiteit); Ierland: John Garry (Queen's University Belfast); Italië: Roberto Biorcio (Universiteit van Milaan-Bicocca); Nederland: Paul Lucardie en Wijbrandt van Schuur (Rijksuniversiteit Groningen); Nieuw-Zeeland: Tim Bale (Universiteit van Sussex); Noorwegen: Gunnar Grendstad (Universiteit van Bergen); Oostenrijk: Wolfgang C. Müller (Universität Wien); Spanje: Luis Ramiro (Universiteit van Murcia); Verenigd Koninkrijk (Engeland en Wales): Wolfgang Rüdig (Universiteit Strathclyde); Verenigd Koninkrijk (Schotland): Lynn Bennie (Universiteit van Aberdeen); Zweden: Anders Widfeldt (Universiteit van Aberdeen).

⁶ Zie voor meer informatie over de Nederlandse enquête: P. Lucardie en W. van Schuur, 'More moderate than militant. The members of the Dutch GroenLinks' in: W. Rüdig ed., *Green Party Members* (te verschijnen).

⁷ De studie is gedocumenteerd op de website van het project: <http://ls-ewdsdnn.ces-strath.ac.uk/egpm>.

⁸ Dat wil zeggen .05 (of hoger). Een uitgebreide analyse van het responspatroon, onder andere van gegevens over responstijden, heeft uitgewezen dat de differentiële respons geen gevolgen heeft voor de samenstelling van een nationale selectie. Er zijn dus geen aanwijzingen dat *cross*-nationale verschillen gerelateerd zijn aan verschillende responsniveaus.

⁹ In deze vergelijking zijn de volgende partijen betrokken: Groen! (voorheen: Agalev) en Ecolo in België, *Bündnis 90/Die Grünen* in Duitsland, *Vihreä Liitto* in Finland, *Les Verts* in Frankrijk, *Oikologoi Prasinoi* in Griekenland, *Comhaontas Glas* in Ierland, *Federazione dei Verdi* in Italië, GroenLinks in Nederland, *Die Grünen* in Oostenrijk, *Los Verdes de Andalucia* en *Los Verdes del Pais Valenciano* in Spanje, *The Green Party of England and Wales* en de *Scottish Green Party* in het Verenigd Koninkrijk, en de *Miljöpartiet de Gröna* in Zweden. Omwille van de leesbaarheid worden deze partijen in deze bijdrage niet bij name genoemd, maar aangeduid als 'Duitse groenen', 'Franse groenen', enzovoort.

¹⁰ Bij de enquête van 1992 is een andere schaal gebruikt, namelijk van 1 tot 10. Door de formule $(x-1)10/9$ toe te passen, kan de gemiddelde score voor zelfplaatsing van GroenLinks-leden van 3,0 op een schaal van 1 tot 10 worden omgerekend naar 2,22 op een schaal van 0 tot 10. Zie: P. Lucardie, G. Voerman en W.H. van Schuur, 'Different shades of green. A comparison between members of *Groen Links* and *De Groenen*', *Environmental Politics* 2 (1993) 40-62.

¹¹ In 2010 was dat niet veel anders; zie de bijdrage van Paul Lucardie en Wijbrandt van Schuur in deze bundel.

¹² W. Rüdig, 'From rebels to reformers to rebels again? Green party change in five countries'. Paper gepresenteerd op het 21e 'World Congress of Political Science', Santiago (Chili), juli 2009.

¹³ In 2010 bleken de leden van Groen-

Links niet veel anders over deze kwesties te denken; zie de bijdrage van Lucardie en Van Schuur in deze bundel.

¹⁴ W. Rüdig, 'Green parties and the EU. Portrait of an uneasy relationship' in: John Gaffney ed., *Political Parties and the European Union* (Londen 1996) 254-272; E. Bomberg, *Green Parties and Politics in the European Union* (Londen 1998).

¹⁵ In 2010 lijkt het enthousiasme voor Europese eenwording bij de leden weer iets te zijn toegenomen (zie de bijdrage van Lucardie en Van Schuur in deze bundel). Ook de verkiezingsprogramma's van GroenLinks laten een groeiende sympathie voor de EU zien (zie de bijdrage van Lucardie en Paul Pennings in deze bundel).

¹⁶ H. Kitschelt, 'Left-libertarian parties. Explaining innovation in competitive party systems', *World Politics* 40 (1988) 194-234.

¹⁷ De leden van GroenLinks pasten zich echter ook aan; in 2010 was een (krappe) meerderheid eveneens tegen assimilatie (zie de bijdrage van Lucardie en Van Schuur in deze bundel).

¹⁸ Zie hierover de bijdrage van Lucardie en Pennings in deze bundel.

¹⁹ Lucardie, Voerman en Van Schuur, 'Different shades of green', 52.

²⁰ Zie de bijdrage van Lucardie en Van Schuur in deze bundel.

²¹ R. Inglehart, *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics* (Princeton, New Jersey 1977).

²² Respondenten wordt gevraagd om uit vier doelen het 'belangrijkste' en het 'op één na belangrijkste' doel te kiezen: (1) 'de orde in het land handhaven'; (2) 'de politieke inspraak van de burgers vergroten'; (3) 'prijsstijgingen tegengaan'; en (4) 'de vrijheid van meningsuiting beschermen'. De respondenten die het tweede en vierde doel als belangrijkste en op een na belangrijkste doel kiezen, worden aangeduid als 'postmaterialistisch'. Zie: Inglehart, *The Silent Revolution*, 27-29; P. Lucardie e.a., 'Greening the reds or reddening the greens? The case of the Green Left in the Netherlands' in: W. Rüdig ed., *Green Politics Three* (Edinburgh 1995) 90-III.

²³ Lucardie, Voerman en Van Schuur, 'Different shades of green'.

²⁴ T. Poguntke, *Alternative Politics. The German Green Party* (Edinburgh 1993).

²⁵ Dat was in mei 2002, toen Paul Rosenmöller nog politiek leider was. In 2010 bleek Femke Halsema relatief nog meer steun te genieten: slechts elf procent van de ondervraagde leden vond dat ze te veel macht had.

²⁶ P. Lucardie en G. Voerman, 'Amateurs and professional activists. *De Groenen and GroenLinks* in the Netherlands' in: E.G. Frankland, P. Lucardie en B. Rihoux ed., *Green Parties in Transition. The End of Grass-roots Democracy?* (Aldershot 2008) 157-174, aldaar 164.

²⁷ Van de dertig kandidaten behoorden er vijftien tot het vrouwelijk geslacht, van de zes gekozenen drie.

²⁸ R.J. Dalton, 'The greening of the Globe? Cross-national levels of environmental group membership', *Environmental Politics* 14 (2005) 441-459, aldaar 444.

²⁹ R. Inglehart e.a. ed., *Human Beliefs and Values. A Cross-Cultural Sourcebook Based on the 1999-2002 Values Surveys* (Mexico Stad 2004) A067.

³⁰ P. Lucardie, W. van Schuur en G. Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politicologisch perspectief* (Leiden 1999) 143-144. Zie ook de eerste bijdrage van Gerrit Voerman in deze bundel.

³¹ Het betreft het *Landesverband Rheinland Pfalz*; zie Rüdig, 'From rebels to reformers to rebels again?'

³² Lucardie, Van Schuur en Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie?*, 123.

³³ T. Cordier, *Green Parties in Europe. A Survey on Participation of Party Members of Three Green Parties. ICS Code Books 32* (Utrecht 1997).

³⁴ Nog duidelijker is de enquête van 2010. Zie de bijdrage van Lucardie en Van Schuur in deze bundel.

³⁵ Het wordt bovendien bevestigd door de enquête van 2010, die laat zien dat de leden van GroenLinks in deze kwesties weer toleranter en pro-Europeser zijn geworden.

³⁶ A. Panebianco, *Political Parties. Organization and Power* (Cambridge 1988).

³⁷ H. Kitschelt, 'Movement parties' in: R.S. Katz en W. Crotty ed., *Handbook of Party Politics* (Londen 2006) 278-290.

³⁸ Zie de bijdragen van met name E.G. Frankland, B. Villalba, J. Paastela, J. Buelens en P. Delwit, en J. Sharp en A. Krajnc in Frankland, Lucardie en Rihoux ed., *Green Parties in Transition*.

³⁹ Zie ook de bijdrage van Lucardie en Van Schuur in deze bundel.

⁴⁰ Lucardie en Voerman, 'Amateurs and professional activists', 162; O. Niedermayer, 'Parteimitgliedschaften im Jahre 2008', *Zeitschrift für Parlamentsfragen* 40 (2009) 370-382, aldaar 373; P. Lucardie, 'The Netherlands', *European Journal of Political Research* 43 (2003) 1029-1036; T. Poguntke, 'Germany', *European Journal of Political Research* 43 (2003) 957-963.

⁴¹ H. Kitschelt en S. Hellemans, *Beyond the European Left. Ideology and Political Action in the Belgian Ecology Parties* (Durham, North Carolina: 1990).

⁴² M.N. Pedersen, 'Towards a new typology of party lifespans and minor parties', *Scandinavian Political Studies* 5 (1982) 1-16; B. Rihoux, *Les partis politiques. Organisations en changement. Le test des écologistes* (Parijs 2001).

⁴³ A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1979).

⁴⁴ F. Müller-Rommel, 'Ecology parties in Western Europe', *West European Politics* 5 (1982) 68-74.

⁴⁵ Rüdig, 'From rebels to reformers to rebels again?'

⁴⁶ In 2010 lijkt GroenLinks echter toch ook wel mee te gaan met deze ontwikkeling. Zie de bijdrage van Lucardie en Van Schuur in deze bundel.

De toekomst van GroenLinks

¹ H. Kitschelt, 'The life expectancy of left-libertarian parties. Does structural transformation or economic decline explain party innovation. A response to Wilhelm Bür-

klin', *European Sociological Review* 4 (1988) 155-160; H. Kitschelt, 'Left libertarian parties. Explaining innovation in competitive systems', *World Politics* 40 (1987) 194-234; M. O'Neill, *Green Parties and Political Change in Contemporary Europe. New Politics, Old Predicaments* (Aldershot 1997) 421-496; M.N. Franklin en W. Rüdig, 'On the durability of green politics. Evidence from the 1989 European Election Study', *Comparative Political Studies* 28 (1995) 404-439. Zie ten slotte ook de bijdrage van Wolfgang Rüdig in deze bundel.

² In de genoemde landen staan de liberale partijen eerder rechts dan links van het midden; links-socialistische of postcommunistische partijen spelen geen rol in België, Luxemburg en Oostenrijk, wel in Duitsland (*Die Linke*) en Finland (*Vasemmistoliitto*), maar *Die Grünen* respectievelijk *Vihreä Liitto* richten zich vooral recentelijk meer op het midden dan op de linkerflank, lijkt het.

³ Meer hierover in: P. Lucardie en G. Voerman, 'Amateurs and professional activists. *De Groenen* en *GroenLinks* in the Netherlands', in: E.G. Frankland, P. Lucardie en B. Rihoux ed., *Green Parties in Transition. The End of Grass-roots Democracy?* (Farnham 2008) 157-174.

⁴ De NCPN en De Groenen zijn anno 2010 nog slechts in enkele (deel)gemeenteraden vertegenwoordigd en hebben – evenmin als PSP'92 – nooit een zetel in de Tweede Kamer kunnen bemachtigen.

⁵ Volgens het Centraal Bureau van de Statistiek (CBS) is de gemiddelde leeftijd in Nederland gestegen van 37 in 1990 naar 38 in 2000 en vervolgens naar ruim 40 in 2010; www.cbs.statline.nl (geraadpleegd op 27 augustus 2010).

⁶ J. Raschke, *Die Zukunft der Grünen. 'So kann man nicht regieren'* (Frankfurt 2001) 31-55.

⁷ Zie onder meer: P. van Roozendaal en D. Otten, 'Party-centrality and government membership. A comparative analysis of the degree of centrality of political parties and government membership in twelve western multi-party democracies', *Acta Politica* 31 (1996) 115-137; N. Schofield, 'Coalition poli-

tics. A formal model and empirical analysis', *Journal of Theoretical Politics* 7 (1995) 245-281, met name 271.

⁸ Zowel CDA als VVD, D66 en GroenLinks zouden volgens de minister-president 'de armen uit de mouwen willen steken wat betreft hervormingen', *De Telegraaf*, 5 juni 2010; een 'groen-blauwe' coalitie van CDA, VVD en GroenLinks werd overigens al in 2001 geopperd door Frank van den Heuvel in: F. van den Heuvel, 'VVD-CDA-GroenLinks', *Christen Democratische Verkenningen*, mei 2001, 24-25. De redacteur van het tijdschrift van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA pleitte in 2010 opnieuw voor een 'groen-blauwe' coalitie, nu uitgebreid met D66, *Trouw*, 7 juni 2010.

⁹ D. Arter, 'The end of the social democratic hegemony? The March 2007 Finnish general election', *West European Politics* 30 (2007) 1148-1157.

¹⁰ S. Deets en K. Kouba, 'The Czech Greens revived', *Environmental Politics* 17 (2008) 815-821. De verkiezingsuitslag van 2010 (2,4 procent en geen zetels) wordt vermeld op de website van de Europese Groene Partij, europeangreens.eu/menu/elections/election-results, geraadpleegd op 16 augustus 2010; *GroenLinks Magazine*, mei 2010, 14-17.

¹¹ Volgens gegevens van de Europese Groene Partij (EGP); europeangreens.eu/menu/elections/election-results, geraadpleegd op 16 augustus 2010.

¹² P. Lucardie, W. van Schuur en G. Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politologisch perspectief* (Leiden 1999) 184-186.

¹³ W.P. Bürklin, 'Governing left parties frustrating the radical non-established Left: the rise and inevitable decline of the Greens', *European Sociological Review* 3 (1987) 109-126.

¹⁴ H. Kitschelt, 'The life expectancy of left-libertarian parties'. Hierop repliceerde Bürklin: W. Bürklin, 'A politico-economic model instead of a sour grapes logic. A reply to Herbert Kitschelt's critique', *European Sociological Review* 4 (1988) 161-165; O'

Neill, *Green Parties and Political Change in Contemporary Europe*, 421-496.

¹⁵ A. Wilson, 'The Italian Election of April 2008. A political earthquake?', *West European Politics* 32 (2009) 215-225. De bekendste leider van de Groenen, Francesco Rutelli, verliet de partij en keerde terug in het parlement als leider van de Alleanza per l'Italia; *Terranews*, www.terranews.it/news/2010/04/1%E2%80%99ex-rutelli-e-gli-ex-verdi-ora-api (geraadpleegd op 24 april 2010); www.verdi.it/politica (geraadpleegd op 19 augustus 2010).

¹⁶ De voorstellen die in 2005 afgerond maar uiteindelijk niet in de Tweede Kamer behandeld werden, gingen echter niet zo ver; *Nieuw kiesstelsel. Wetsvoorstel wijziging kiesstelsel Tweede Kamer*, Ministerie van BZK (Den Haag 2005).

¹⁷ In de afgelopen decennia volgde op regeringsdeelname van een groene partij in België, Duitsland, Finland, Frankrijk, Italië en de Tsjechische Republiek in vijf gevallen electoraal verlies en in drie gevallen winst; in Letland bleef de situatie, volgens gegevens van de EGP ongeveer gelijk; www.europeangreens.eu/menu/elections/election-results (geraadpleegd op 16 augustus 2010).

¹⁸ Deze inschatting is onder meer gebaseerd op de diverse bijdragen in: P. Delwit ed., *Libéralisme et partis libéraux en Europe* (Brussel 2002); P. Lucardie, 'De positie van de VVD in het Nederlandse partijstelsel' in: P. van Schie en G. Voerman ed., *Zestig jaar VVD* (Amsterdam 2008), 13-26, aldaar 20-24.

¹⁹ J. van Holsteyn, P. Lucardie en G. Voerman, 'VVD66', *Openbaar bestuur* 14 (2004) 28-31.

²⁰ W. van der Brug, 'Politieke problemen, prioriteiten en partijkeuze', in: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk ed., *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998* (Den Haag 2000) 187-202.

²¹ F. Halsema en M. Hurenkamp, 'Branie. Kroniek van een afgeblazen coup', *De Heling*, winter 1997, 19-22.

²² Dit wordt verder uitgewerkt in: G. Voerman, 'Partijfusies in Nederland. Een

verkenkend seismologisch onderzoek', in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1992) 123-148.

²³ Dit zijn conclusies van Voerman, 'Partijfusies in Nederland', 134.

²⁴ Volgens de Kiesraad haalden bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2010 gecombineerde lijsten van GroenLinks, PvdA en/of D66 samen 130 zetels en een linkse combinatie van deze partijen met de SP nog eens 15 zetels, terwijl D66, GroenLinks en PvdA afzonderlijk respectievelijk 541, 436 en 1251 zetels wonnen. Zie: www.verkiezingsuitslagen.nl/na1918/verkiezingsuitslagen.aspx (ge raadpleegd op 9 juni 2010).

Nawerk

Bijlage: verkiezingsuitslagen en ledentallen van de CPN, PSP, PPR, EVP en GroenLinks

Tabel 1. Uitslagen Tweede Kamerverkiezingen van de CPN, PSP, PPR en EVP, 1971-1986

	CPN		PSP		PPR		EVP		Totaal	
	%	zetels	%	zetels	%	zetels	%	zetels	%	zetels
1971	3,9	6	1,4	2	1,8	2	—	—	7,1	10
1972	4,5	7	1,5	2	4,8	7	—	—	10,8	16
1977	1,7	2	0,9	1	1,7	3	—	—	4,3	6
1981	2,1	3	2,1	3	2,0	3	0,5	0	6,7	9
1982	1,8	3	2,3	3	1,7	2	0,7	1	6,5	9
1986	0,6	0	1,2	1	1,3	2	0,2	0	3,3	3

Bron: CBS-verkiezingsstatistieken

Tabel 2. Ledentallen van de CPN, PSP, PPR en EVP, 1968-1990

	CPN	PSP	PPR	EVP
1968	—	4.462	3.000	—
1969	—	4.325	—	—
1970	—	4.228	4.000	—
1971	—	4.445	4.284	—
1972	—	4.581	3.800	—
1973	10.147	4.871	6.300	—
1974	—	4.802	11.000	—
1975	—	4.333	12.800	—
1976	11.550	4.543	13.100	—
1977	13.082	6.506	13.400	—
1978	15.298	8.797	12.600	—
1979	15.520	9.018	12.325	—
1980	15.510	8.703	11.500	—
1981	15.014	9.595	10.567	1.790
1982	14.370	9.979	10.063	2.746
1983	13.868	8.853	8.934	2.820
1984	11.594	7.767	8.305	2.500
1985	7.768	6.450	7.848	—
1986	6.380	5.560	6.151	—
1987	6.500	4.992	5.901	—
1988	6.500	4.478	5.785	—
1989	5.700	3.969	5.823	—
1990	3.416	3.591	—	—

Bron: website Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (www.dnpp.nl.)

Tabel 3. Uitslagen Tweede Kamerverkiezingen GroenLinks, 1989-2010

Jaar	zetels	%	stemmen
1989	6	4,1	361.274
1994	5	3,5	311.033
1998	11	7,3	625.968
2002	10	7,0	660.692
2003	8	5,1	495.802
2006	7	4,6	453.054
2010	10	6,7	628.096

Bron: CBS-verkiezingsstatistieken en opgaves Kiesraad

Tabel 4. Uitslagen Europese verkiezingen GroenLinks, 1989-2009

Jaar	zetels	%	stemmen
1989	2	7,0	365.535
1994	1	3,7	154.547
1999	4	11,8	419.869
2004	2	7,4	352.201
2009	3	8,9	404.020

Bron: CBS-verkiezingsstatistieken en opgaves Kiesraad

Tabel 5. Uitslagen verkiezingen voor de Provinciale Staten en de Eerste Kamer GroenLinks, 1991-2007

	Provinciale Staten		Eerste Kamer
	zetels	%	zetels
1991	36	5,2	4
1995	36 ^{*)}	5,4 ^{*)}	4
1999	77 ^{**)}	10,1 ^{**)}	8
2003	51	6,9	5
2007	32 ^{***)}	6,2	4

^{*)} Inclusief de gezamenlijke lijst van GroenLinks/De Groenen in Zuid-Holland

^{**)} Inclusief de gezamenlijke lijst van GroenLinks/Delta Anders in Zeeland.

^{***)} Ten opzichte van 2003 was in 2007 het totaal aantal Statenzetels teruggebracht van 764 naar 564.

Bron: CBS-verkiezingsstatistieken en opgaves Kiesraad

Tabel 6. Ledentallen GroenLinks, 1990-2010

	jaar	ledental
31 december	1990	15.900
	1991	14.971
	1992	13.548
	1993	12.500
	1994	12.500
	1995	12.000
	1996	11.700
	1997	11.873
	1998	13.821
	1999	13.855
	2000	14.314
	2001	15.037
1 januari	2002	15.037
	2003	18.469
	2004	20.503
	2005	20.709
	2006	21.383
	2007	23.490
	2008	21.410
	2009	20.324
	2010	20.961
1 september	2010	26.357

Bron: website Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (www.dnpp.nl); opgave 1 september 2010 door Landelijk Bureau GroenLinks

Afkortingen

ARP	Anti-Revolutionaire Partij
BNP	Bruto Nationaal Product
cao	Collectieve Arbeidsovereenkomst
CDA	Christen Democratisch Appel
CHU	Christelijk Historische Unie
CNN	Cable News Network
CNV	Christelijk Nationaal Vakverbond
CPB	Centraal Planbureau
CPN	Communistische Partij van Nederland
CVSE	Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa
D66	Democraten '66
DDR	Duitse Democratische Republiek
DNPP	Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen
EGP	Europese Groene Partij
EPV	Evangelische Progressieve Volkspartij
EU	Europese Unie
EVP	Evangelische Volkspartij
FNV	Federatie Nederlandse Vakbeweging
GML	Groep Marxisten Leninisten/Rode Morgen
GPA	Groen Progressief Akkoord
GPN	Groene Partij Nederland
GPV	Gereformeerd Politiek Verbond
IKV	Interkerkelijk Vredesberaad
KVP	Katholieke Volkspartij
LEK	Landelijk Energie Comité
LPF	Lijst Pim Fortuyn
NAVO	Noord-Atlantische Verdragsorganisatie
NBBA	Niet Bij Brood Alleen
NCPN	Nieuwe Communistische Partij Nederland
NKO	Nationaal Kiezersonderzoek

Afkortingen

NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
OVSE	Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa
PAK	Progressief Akkoord
PKN	Protestantse Kerk in Nederland
PPR	Politieke Partij Radikalen
PSO	Partij voor Socialisme en Ontwapening
PSP	Pacifistisch Socialistische Partij
PVDA	Partij van de Arbeid
PVP	Progressieve Volkspartij
PVV	Partij voor de Vrijheid
RAF	Rote Armee Fraktion
RIVM	Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu
RPF	Reformatorische Politieke Federatie
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
SGP	Staatkundig Gereformeerde Partij
SP	Socialistische Partij
VCN	Verbond van Communisten in Nederland
VDB	Vrijzinnig Democratische Bond
VGL	Vereniging Groen Links
VN	Verenigde Naties
VNO/NCW	Verbond van Nederlandse Ondernemingen/Nederlands Christelijk Werkgeversverbond
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
WAO	Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering
WBS	Wiardi Beckman Stichting
WW	Werkloosheidswet

Personenregister

- Aartsen, Jozias van 99
Abdollah, Kader 109
Achterhuis, Hans 43
Adelmund, Karin 43
Agt, Dries van 20, 27, 121
Amsberg, Claus von 16
Annan, Kofi 97
Azough, Naïma 107, 126
- Bakker, Marcus 63
Balkenende, Jan Peter 98, 108, 110, 118, 119,
126-128, 130, 142, 221
Beatrix, prinses 16
Becker, Henk 164
Beckers, Ria 26, 31, 45, 47, 48, 50, 52, 53,
55, 58, 65, 71, 72, 74-76, 78, 79, 92, 184
Bentinck, Salomé 43
Beus, Jos de 122
Bin Laden, Osama 104
Bleker, Henk 144
Bode, Herman 43
Boer, Wim de 33, 41, 43, 44, 48-51, 65, 69,
70, 79, 80, 100
Boerlage, Saar 44, 58
Bogers, Jack 110
Boggelen, Bert van 141
Bolding, Fenna 65, 66
Bolkestein, Frits 93, 95, 97
Borghouts, Harry 120
Bos, Wouter 115, 118, 119, 121, 125, 127-130,
141, 142
Bovenkerk, Frank 109, 116
Brader, Toof 7
Branderhorst, Henk 44
Breuker, Willem 43
- Brinkman, Elco 71
Broersma, Rouke 46, 52, 58
Bronshoff, Bob 7
Brouwer, Ina 39, 43, 44, 46, 47, 51, 53, 55,
59, 65, 70, 72, 73, 75, 78-82, 84, 90, 93,
131, 182, 184
Buitenweg, Kathalijne 120, 130, 140, 141
Bürklin, Wilhelm 222
Buurmeijer, Flip 76
- Cameron, David 144
Clinton, Hillary 141
Cohen, Job 141-144, 183, 184
Cohn-Bendit, Daniel 133
Cordier, Thomas 210
Corvinus, Cees 109
Cramer, Jacqueline 39, 40, 43, 51, 55, 89
- Dantzig, Rudi van 43, 55
Dibi, Tofik 126, 127, 141
Dieren, Wouter van 33
Dijk, Nel van 34, 40-43, 66
Dijkstal, Hans 90, 97, 98, 105, 108, 111, 133
Dirkmaat, Jaap 141
Doorn, Harry van 30
Duijn, Roel van 24, 34, 42
Duivesteijn, Adri 98
Duyvendak, Jan Willem 70, 107, 117
Duyvendak, Wijnand 106, 107, 126, 135-139
- Eijk, Cees van der 35, 36
Ernsting, Marius 44, 46, 53, 55, 59
Es, Andrée van 32, 43, 54, 55, 65, 71, 80, 102
- Faber, Mient Jan 71, 99

- Feddema, Hans 32, 33, 52, 98, 99
Fortuyn, Pim 87, 107-111, 113, 128, 135, 144,
163, 171, 174, 206
Frank, Anne 108
- Gaay Fortman, Bas de 18, 26, 30, 32, 33,
38, 41, 45, 47, 52, 53, 129
Galesloot, Hansje 63
Gent, Ineke van 93, 99, 105, 123, 124, 126, 141
Gogh, Theo van 121
Graaf, Thom de 97, 98, 108
Graaff-Nauta, Diewuqe de 102
Groenman, Louise 90
Groot, Paul de 19, 22
- Halsema, Femke 9, 93, 95, 103-106, 111-113,
115-119, 121-134, 136-145, 166, 172, 183,
184, 220, 224
Harrewijn, Ab 64, 75, 91, 93, 100, 101, 109,
110
Hermann, Corrie 93
Herstel, Wim 64
Hirsch Ballin, Ernst 144
Hirsi Ali, Ayaan 125, 126
Hoek, Ton van 43
Hoek, Klaas-Wybo van der 52
Hoekstra, Rein Jan 128, 129
Hond, Maurice de 143
Hontelez, John 41, 66
Hoop Scheffer, Jaap de 98
Hooven, Marcel ten 101
Hussein, Saddam 71, 72
- Inglehart, Ronald 206
- Jagersma, Hanneke 53
Janmaat, Hans 71
Jongerius, Agnes 124
Jurgens, Erik 30
- Kalkman, Kees 99, 100, 105
Karimi, Farah 93, 99, 104, 107, 126
Keulen, Job van 56
Khomeini, Ruhollah 80
Kitschelt, Herbert 205, 219, 222
Klaver, Jesse 141
Klink, Ab 144
Kok, Wim 60, 89, 91, 93-95, 97, 104, 107,
112, 182
Kolk, Henk van der 9, 218, 225
- Kranenburg, Mark 101
Krijnen, Henk 83
- Lagendijk, Joost 43, 44, 51, 66, 67, 74, 75,
94, 96, 120, 130, 131, 137, 140
Langendam, Pieter 109
Lankhorst, Peter 45, 47, 48, 52, 53, 55, 65,
73, 79
Lans, Jos van der 92, 120, 130, 133
Lee, Tom van der 92, 111, 112, 117, 118, 127,
143
Lek, Bram van der 34, 98, 131
Lenin, Vladimir 19
Lijphart, Arend 214
Lubbers, Ruud 28, 60, 90, 91
Lubbi, Greetje 43
Lucardie, Paul 9, 10, 11, 217, 219, 225
Lucas, Marjan 83, 84
- Marijnissen, Jan 91, 111, 118, 121, 125, 127
Meijer, Erik 67, 68, 72, 83, 92
Meijer, Herman 97, 107, 120, 135, 136
Meis, Fré 63
Melkert, Ad 98, 104, 107-109, 182
Merkel, Angela 141
Merkelijn, Cox 30
Meyenfeldt, Chiel von 27
Mierlo, Hans van 76, 95
Milosevic, Slobodan 98-100
Mohammed B. 121
Monasch, Jacques 118
Möring, Marcel 109
- Nijhof, Henk 136, 143
Nijpels, Ed 90
- O'Neill, Michael 222
Oey, Robert 118
Ofman, Cor 34, 54, 55, 64, 99
Ojik, Bram van 43, 44, 46-50, 52, 56, 58,
59, 65, 94, 130
- Panebianco, Angelo 212
Paping, Ronald 77
Pechtold, Alexander 140, 141, 143, 144
Pels, Dick 122, 123
Pennings, Paul 9, 217
Peters, Mariko 126, 141
Pitstra, Tom 54, 66, 93, 98-100, 105, 107,
131, 135

Personenregister

- Plaat, Janneke van der 43
Platvoet, Leo 42-44, 47, 49, 63, 105, 120, 124, 131, 137
Poelgeest, Maarten van 39, 43, 66, 69, 74, 81-83, 137
Pormes, Sam 135, 136
Pronk, Jan 94
- Rabbae, Mohamed 39, 79-84, 93, 99, 102, 107, 110, 182, 184
Raschke, Joachim 220
Reagan, Ronald 60
Reckman, Piet 98
Reijnders, Lucas 40, 43
Rijk, Mirjam de 96, 99, 103, 105, 107, 119
Rinnooy Kan, Alexander 133
Robles, Ellin 55
Roemer, Astrid 55
Roemer, Emile 144
Romein-Verschoor, Annie 116
Roo, Alexander de 43
Roosevelt, Franklin D. 139
Rosenmöller, Paul 9, 43, 55, 56, 65, 72, 78, 79, 81-85, 87-95, 97-113, 115, 117, 135, 137, 145, 182-184
Rouvoet, André 130, 144
Rüdig, Wolfgang 10, 219
Rushdie, Salman 80, 81, 84
Rutte, Mark 143, 144
- Sap, Jolande 77, 78, 127, 139, 141, 143
Sargentini, Judith 140
Schnabel, Paul 133
Schreuders, Gijs 28, 65
Schoor, Wijbrandt van 9, 219, 225
Siebelt, Peter 135
Singh Varma, Tara 87, 93, 101-105, 107, 110, 112, 136, 137
Sipkes, Leonie 65, 71-73, 79, 93
Snels, Bart 123, 138, 143
Spek, Fred van der 19, 31, 32, 59
Stalin, Jozef 19
Steenhoven, Hugo van der 93, 95
- Tak, Sjaak van der 97
Terpstra, Doekle 133
Teulings, Coen 75, 76
Thatcher, Margaret 60
Thissen, Tof 143
Tongeren, Liesbeth van 141
- Ubels, Cathy 27, 33
Uyl, Joop den 21, 91, 96, 116, 117
- Vendrik, Kees 76, 78, 93, 95, 96, 98, 107, 111, 112, 117, 126, 130, 139, 143
Verbeek, Herman 34, 40-42, 45, 63, 66
Verberg, George 137
Verdonk, Rita 125, 126, 132
Verhagen, Maxime 144
Verhoek, Krijns 67
Verkuil, Dik 9, 219, 220, 224
Vermast, Paul 131
Vlijmen, Thijs van 71
Voerman, Gerrit 8, 10, 11, 220
Vogt, Joop 58
Volkert van der G. 109, 110
Vos, Marijke 66, 70, 77, 79, 80, 83, 92, 93, 95, 98-100, 106, 111, 112, 141
Vreeman, Ruud 39
Vrienten, Henny 43
Vries, Klaas de 97
- Waal, Lodewijk de 39
Weisglas, Frans 141
Wijn, Elsje de 43
Wijngaarden, Hannah van 64, 66
Wilders, Geert 140, 226
Willems, Wilbert 54, 55, 65, 71, 76
Wilt, Paulus de 120, 130, 131, 137
- Zalm, Gerrit 95, 96, 118
Zedong, Mao 88
Zuiderhoek, Olga 43

Over de auteurs

HENK VAN DER KOLK is als universitair hoofddocent verbonden aan de vakgroep Politicologie en Methoden van Onderzoek van de Universiteit Twente. In zijn onderzoek richt hij zich vooral op de interactie tussen instituties en gedrag, meer specifiek op de interactie tussen kiesstelsels en opkomst en stemgedrag tijdens verkiezingen. Hij was in 1998, 2006 en 2010 (mede)directeur van het Nationaal Kiezersonderzoek.

PAUL LUCARDIE is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij doet onderzoek naar kleine partijen, ideologieën en populisme.

PAUL PENNINGS is universitair hoofddocent politicologie aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij doet vergelijkend onderzoek naar de werking van het democratisch proces en de rol van politieke partijen en instituties daarin. Zijn onderzoek spitst zich toe op totstandkoming en doorwerking van sociaaleconomisch beleid in de OESO-landen en de EU, en de analyse van daaraan gerelateerde partijposities met behulp van geautomatiseerde inhoudsanalysetechnieken.

WOLFGANG RÜDIG is universitair hoofddocent aan de School of Government and Public Policy van de Universiteit van Strathclyde in Glasgow. Hij doet onderzoek naar politiek gedrag, in het bijzonder van partijleden, kandidaten bij verkiezingen en politiek protest.

WIJBRANDT VAN SCHUUR is als universitair hoofddocent verbonden aan de vakgroep Sociologie van de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn onderzoek richt zich met name op politieke sociologie en sociaalwetenschappelijke onderzoeksmethoden.

DIK VERKUIL is eindredacteur nieuws bij de NOS en is als auteur en eindredacteur betrokken bij Geschiedeniswerkplaats, een methode voor het middelbaar onder-

wijs. Hij schreef boeken over de Nederlandse vredesbeweging en het CDA. Samen met Ruud Slotboom schreef hij *De Nederlandse politiek in een notendop* (2010).

GERRIT VOERMAN is directeur van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij houdt zich bezig met (de historische ontwikkeling van) politieke partijen, partijcultuur, partijorganisatie en de toepassing van informatie- en communicatietechnologie door partijen. Hij is redacteur van de serie over de Nederlandse politiek die bij Uitgeverij Boom wordt uitgegeven.

In 2008 startten Uitgeverij Boom en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen een reeks publicaties over de Nederlandse politiek. Tot dusverre zijn verschenen:

1. Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig jaar VVD*, Amsterdam, 2008.
2. Marcel ten Hooven en Ron de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie, 1908-1980*, Amsterdam, 2008.
3. Gerrit Voerman en Nelleke van de Walle, *Met het oog op Europa. Affiches voor de Europese verkiezingen, 1979-2009*, Amsterdam, 2009 (in samenwerking met het Montesquieu Instituut).
4. Joop Hippe en Gerrit Voerman (red.), *Van de marge naar de macht. De ChristenUnie 2000-2010*, Amsterdam, 2010.
5. Gerrit Voerman, Bert van den Braak en Carla van Baalen (red.), *De Nederlandse eurocommissarissen*, Amsterdam, 2010 (in samenwerking met het Montesquieu Instituut).
6. Paul Lucardie en Gerrit Voerman (red.), *Van de straat naar de staat? GroenLinks 1990-2010*, Amsterdam, 2010.

In voorbereiding zijn bundels over het CDA en de PVDA, en monografieën over het Nederlandse populisme en de opstelling van de Nederlandse politieke partijen ten aanzien van de Europese integratie.